

ETNOLINGWISTYKA

PROBLEMY JĘZYKA I KULTURY

25

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

EGZEMPLARZ UŁOŻONY
BIBLIOTEKA
UMCS
LUBLIN

ETNOLINGWISTYKA

PROBLEMY JĘZYKA I KULTURY

25

Krzysztof Wroblewski (Warszawa)
Hanna Popowska-Taborńska (Warszawa), Anna Wierzbicka (Canada),
Svetlana Tolstaja (Moskwa), Zuzana Prohantová (Bratislava),
Michał Lesiów (Lublin), Jacek Michał Mikos (Mysłowice),
Marian Kucala (Kraków), Andrzej Maria Lewicki (Lublin),
Aljoš Gudaščius (Szawle), Aleksis Judis (Oświęcim-Góra),
Wojciech Chleba (Opole), Barbara Falińska (Warszawa),
Delia Aladac (Belgrad-Hiogo), Elena Berzovic (Jastarnia),
Marta Nowosad-Bakalarczyk, Anna Palczńska, Aneta Wysocka,
Ljubov Feoktistova, Adam Giza, Irina Lappo, Roman Lewicki,
Maciej Abramowicz, Jan Adamowski, Feliks Gzyzewski,
Kolegium redakcyjne 25 tomu

2013

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

EDM/2014/2398/52664

0205. 18669/25/2013

UNIWERSYTET MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ – WYDZIAŁ HUMANISTYCZNY
KOMISJA ETNOLINGWISTYCZNA
PRZY MIĘDZYNARODOWYM KOMITECIE SLAWISTÓW
SEKCJA ETNOLINGWISTYCZNA KOMITETU JĘZYKOZNAWSTWA PAN

Redaktor

JERZY BARTMIŃSKI

Zastępca redaktora

STANISŁAWA NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA

Sekretarz tomu

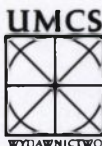
SEBASTIAN WASIUTA

Kolegium redakcyjne 25. tomu

MACIEJ ABRAMOWICZ, JAN ADAMOWSKI, FELIKS CZYŻEWSKI,
LJUBOV FEOKTISTOVA, ADAM GŁAZ, IRINA LAPPO, ROMAN LEWICKI,
MARTA NOWOSAD-BAKALARCZYK, ANNA PAJDZIŃSKA, ANETA WYSOCKA

Rada redakcyjna

DEJAN AJDAČIĆ (Belgrad–Kijów), ELENA BEREZOVIČ (Jekatierinburg),
WOJCIECH CHLEBDA (Opole), BARBARA FALIŃSKA (Warszawa),
ALOJZAS GUDAVIČIUS (Szawle), ALEKSEJ JUDIN (Odessa–Gent),
MARIAN KUČAŁA (Kraków), ANDRZEJ MARIA LEWICKI (Lublin),
MICHAŁ ŁESIÓW (Lublin), JACEK MICHAEL MIKOŚ (Milwaukee),
SVETLANA TOLSTAJA (Moskwa), ZUZANA PROFANTOVA (Bratysława),
HANNA POPOWSKA-TABORSKA (Warszawa), ANNA WIERZBICKA (Canberra),
KRZYSZTOF WROCŁAWSKI (Warszawa)

ETNOLINGWISTYKA

PROBLEMY JĘZYKA I KULTURY

25

Wstęp	7
1. Anna Grzegorzewska (Lublin), Problemy językowe w kulturze polskiej	23
2. Paweł H. Kabacinski (Poznań), Kultura i język w procesie	30
3. Hanna A. Szymańska (Warszawa), Język i kultura w Polsce	53
4. Jerzy Bartoń (Warszawa/Lublin), Wojciech Chlebowski (Opole), Problem	69
5. Hanna H. Grzegorzewska (Lublin), Język i kultura w Polsce	87
6. Anna H. Grzegorzewska (Lublin), Język i kultura w Polsce	113
7. Anna H. Grzegorzewska (Lublin), Język i kultura w Polsce	131
8. Anna H. Grzegorzewska (Lublin), Język i kultura w Polsce	143
9. Marcin Grygiel (Lublin), Język i kultura w Polsce	161
10. Marcin Grygiel (Lublin), Język i kultura w Polsce	181
11. Marcin Grygiel (Lublin), Język i kultura w Polsce	201
12. Marcin Grygiel (Lublin), Język i kultura w Polsce	219
13. Marcin Grygiel (Lublin), Język i kultura w Polsce	239
14. Marcin Grygiel (Lublin), Język i kultura w Polsce	251
15. Marcin Grygiel (Lublin), Język i kultura w Polsce	267

Lublin 2013

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

EO11/2014/2398/52664

OPINIODAWCA WYDAWNICZY TOMU
PROF. DR HAB. HALINA KUREK

ZESPÓŁ RECENZENTÓW

DEJAN AJDAČIĆ (Kijów), WOJCIECH CHLEBDA (Opole),
ALEKSEJ JUDIN (Gent), HALINA KUREK (Kraków),
AGNIESZKA MIKOŁAJCZUK (Warszawa), SVETLANA TOLSTAJA (Moskwa),
ANNA TYRPA (Kraków), JÖRG ZINKEN (Portsmouth)

REDAKTORZY JĘZYKOWI

MARTA NOWOSAD-BAKALARCZYK (język polski),
ADAM GŁAZ (język angielski),
IRINA LAPPO (język rosyjski)

REDAKTORZY WERSJI ELEKTRONICZNEJ

MARTA NOWOSAD-BAKALARCZYK, SEBASTIAN WASIUTA

REDAKCJA WYDAWNICZA

JOLANTA DROZDOWSKA

PROJEKT OKŁADKI
I STRON TYTUŁOWYCH

JERZY DURAKIEWICZ

SKŁAD

ARTUR DROZDOWSKI

Czasopismo figuruje na ministerialnej liście B punktowanych czasopism naukowych
z zakresu nauk humanistycznych i społecznych (poz. 440; 8 punktów za publikację).

Strona internetowa czasopisma: www.umcs.pl/etnolingwistyka.

Wersją podstawową (referencyjną) czasopisma jest wersja papierowa

Niektóre artykuły są dostępne także w witrynie ethnolinguistica-slavica.org

© Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013

ISSN 0860-8032

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

ul. Idzieskiego Radziszewskiego 13, 20-031 Lublin, tel. 81 537 53 04

www.umcs.lublin.pl/wydawnictwo

e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

Dział Handlowy: tel./faks 81 537 53 02, 81 537 53 03

e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
I. ROZPRAWY I ANALIZY	
1. Светлана М. Толстая (Москва), Русская честь и польский HONOR	9
2. Monika Grzeszczak (Lublin), Polski HONOR w świetle danych słownikowych	23
3. Галина И. Кабакова (Париж), Концепт чести в ритуале гостеприимства	39
4. Ирина А. Седакова (Москва), Смена ценностных парадигм в России в 2011–2013 гг.: От честности к СВОБОДЕ	53
*	
5. Jerzy Bartmiński (Warszawa/Lublin), Wojciech Chlebda (Opole), Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu EUROPY	69
6. Галина Яворська (Київ), Європа в українських текстах (к проблеме вариативности концепта)	97
*	
7. Деян Айдачич (Киев), Коллекция ценностей <i>свобода, равенство, братство</i> и опирающиеся на нее конструкции в славянских языках	113
8. Anna Pajdzińska (Lublin), <i>Jaka wola, taka dola</i>	131
9. Елена Руденко (Минск), Когнитивная дефиниция концепта СВОБОДА (по данным белорусского языка)	143
10. Marcin Grygiel (Rzeszów), Asocjacyjny wymiar konceptu СЛОВОДА (wolność) w języku serbskim	161
*	
11. Елена Л. Березович (Екатеринбург), Как меняются оценки ценностей (на примере рус. САМОЛЮБИЕ)	181
12. Алла А. Кожинова (Минск), Концепт ТРУД в белорусском языке по данным лексикографии	201
*	
13. Agnieszka Mikołajczuk (Warszawa), O RADOŚCI w ujęciu lingwistycznym: z problemów semantycznych badań porównawczych	219
14. Joanna Szadura (Lublin), Segmentacja tygodnia w świadomości współczesnych Polaków	239
15. Maciej Czerwiński (Kraków), Rzutowanie semiotyczne, czyli językowe oswajanie obcości w kulturze. Szkic lingwistyczno-antropologiczny	251
*	
16. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (Lublin), Projekt badawczy (ETNO)EUROJOS a program etnolingwistyki kognitywnej	267

II. RECENZJE I OMÓWIENIA

17. Kulturowy bagaż języka angielskiego: Anna Wierzbicka, *Experience, Evidence, and Sense. The Hidden Cultural Legacy of English*, New York: Oxford University Press, 2010, 460 s. (Krzysztof Baj) 283
18. Wartości w zmieniającej się Europie z perspektywy badań interdyscyplinarnych: *Kultureller und sprachlicher Wandel von Wertbegriffen in Europa. Interdisziplinäre Perspektiven*, red. Rosemarie Lühr, Natalia Mull, Jörg Oberthür, Hartmut Rosa, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012, 252 s. (Jolanta Janoszczuk) 287
19. O istocie pamięci kulturowej: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2012, 300 s. (Magdalena Wójtowicz) 292
20. Dialektolog o ciele: Janusz Siatkowski, *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa: Instytut Slawistyki Zachodniej i Południowej UW, 2012, 356 s. (Agnieszka Litwińczuk) 295
21. Monografia słowiańskiego wesela: A. V. Gura, *Brak i svad'ba v slavyanskoj narodnoj kul'ture: semantika i simvolika*, Moskwa: Izdatel'stvo „Indrik”, 2012, 935 s. (Joanna Mleczko) 298
22. Kolędowanie słowiańsko-bałtyckie: Gustaw Juzala, *Semantyka kolęd wiosennych. Studium folklorystyczno-etnomuzykologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2012, 272 s. (Jerzy Bartmiński) 306
23. Choroby w ujęciu etnolingwistycznym: Marzena Marczevska, *„Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam...” Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce: Wydawnictwo UJK, 2012, 368 s. (Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska) 310
24. Dwujęzyczność na Ukrainie a rozwój i używalność języka państwowego: Jaroslav Radevyč-Vynnyčyj, *Dvomovnist' v Ukrajinі: teorija, istorija, movovžyvannja*, Kyjiv–Drohobyč: Posvit, 2011, 590 s. (Michał Łesiów) 311
25. Slawistyczna mozaika serbsko-ukraińska: Dejan Ajdačyć, *Slavistyčni doslidženja: folklorystični, literaturoznaučni, movoznaučni*, Kyjiv, 2010, 308 s. (Olga Maciupa) 316

III. Z ŻYCIA NAUKOWEGO

26. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Uralskie spotkanie etnolingwistów, onomastów i etymologów (Jekatierinburg, 8–10 IX 2012) 318
27. Jerzy Bartmiński, Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Konferencja EUROJOS VI (Warszawa–Lublin, 22–25 XI 2012) 320
28. Dorota Filar, Dorota Piekarczyk, Konferencja „Narracyjność języka i kultury” (Sandomierz, 19–21 IX 2012) 323
29. Joanna Szadura, Pierwsze zebranie Sekcji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN (21 XI 2012) 327
30. Joanna Szadura, O pracach Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów w kadencji 2008–2013 328
31. Irina Lappo, Urszula Majer-Baranowska, Z historii badań etnolingwistycznych: Komunikat o powstaniu Konwersatorium EUROJOS w roku 2001 329

IV. NOTY O KSIĄŻKACH

V. KSIĄŻKI I CZASOPISMA NADESLANE

VI. NOTY O AUTORACH

WSTĘP

Jubileuszowy, 25. tom „Etnolingwistyki” został przygotowany z myślą o Międzynarodowym Kongresie Sławistów w Mińsku i zawiera w swojej zasadniczej części referaty przewidziane do wygłoszenia na Kongresie w ramach bloku tematycznego *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. W tomie znalazły się także artykuły tematycznie bliskie, mieszczące się w kręgu zainteresowań Komisji Etnolingwistycznej MKS i badaczy skupionych w konwersatorium EUROJOS.

Do prezentacji i dyskusji na Kongresie przewidziano analizy wybranych pojęć (konceptów) na materiale poszczególnych języków słowiańskich, przygotowane przez członków Międzynarodowej Komisji Etnolingwistycznej z Białorusi, Polski, Rosji, Serbii i Ukrainy.

Należą tu referaty: Swietłany Tolstojowej o ros. *ČESTI* i pol. *HONORZE*, Galiny Jaworskiej o *EUROPIE* w dyskursie ukraińskim, Aleny Rudenki o *WOLNOŚCI*, Iriny Sedakowej o ros. *ČESTNOSTI*, Jeleny Bieriezowicz o ros. koncepcie *SAMOLJUBIE* – Dejana Ajdačicia o *WOLNOŚCI*, *RÓWNOŚCI* i *BRA-TERSTWIE* – oraz referat metodologiczny Jerzego Bartmińskiego i Wojciecha Chlebdy, dotyczący sposobu rekonstrukcji konceptów w ramach projektu EUROJOS.

Pakiet aksjologiczny w naszym tomie wzbogacili swoimi opracowaniami inni autorzy. Do roli rosyjskiego konceptu *ČESTI* w rytuale przyjmowania gości nawiązuje Galina Kabakowa, o *HONORZE* w świetle słowników polskich pisze Monika Grzeszczak, rozumienie polskiej *WOLNOŚCI* analizuje Anna Pajdzińska, serbską *SŁOBODĘ* w świetle eksperymentu asocjacyjnego prezentuje – Marcin Grygiel, konceptowi białoruskiej *PRACY* (*trud*) poświęca swój artykuł Alła Kożynowa, a polskiej *RADOŚCI* – Agnieszka Mikołajczuk.

W kolejności Joanna Szadura pisze o wartościowaniu dni tygodnia, Marcin Czerwiński o językowym oswajaniu obcości, a nowy projekt badawczy nazwany *ETNO-EUROJOSEM* – przedstawia Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, postulując powrót etnolingwistów do badania języka ludowego, lokalnych gwar w ich powiązaniu z tradycyjną kulturą, co stanowiło przed laty punkt wyjścia dynamicznego rozwoju etnolingwistyki.

Rzecz w tym, że etnolingwistyka słowiańska uformowana w kręgu badaczy rosyjskich, zwłaszcza Władimira Toporowa (jako etnolingwistyka etymologiczna) i Nikity Tołstoja (jako etnolingwistyka dialektologiczna) w swoim dynamicznym rozwoju w ostatnich dwóch dekadach rozszerza zainteresowania z tradycji na współczesność, z gwar na standardowe języki narodowe, a w kręgu lubelskiej „Etnolingwistyki” rozwija się w duchu etnolingwistyki kognitywnej.

„Etnolingwistyka”, która ukazuje się od roku 1988 – początkowo była zorientowana na problemy języka i kultury ludowej, ale stopniowo rozszerzała swój zakres na języki standardowe w ich relacji do kultury ogólnonarodowej, by w kolejności przejść do badań w skali ponadnarodowej: słowiańskiej, europejskiej i nawet szerszej. W programie są opisy paralelne mające służyć celom porównawczym.

Budzący znaczne zainteresowanie międzynarodowy projekt EUROJOS, w którego ramach toczą się obecnie intensywne prace nad paralelnymi opisaniami obrazów świata (aktualnie głównie semantyką nazw wartości), ogranicza swoje badania do komparacji na poziomie języków literackich, co jest podyktowane poczuciem realizmu i potrzebą czasu. Ale nie można zapominać, że dwa znaczące dla naszej dyscypliny opracowania etnolingwistyczne, moskiewski słownik *Slavjanskie drevnosti* (Moskwa 1995–2012) i lubelski *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (Lublin 1996, 1999, 2012), bazujące na tradycji ludowej, słowiańskiej i polskiej, a ich dorobek teoretyczny i metodologiczny powinien być rozwijany i kontynuowany. Powstała w roku 2003 na XIII Kongresie Sławistów w Lublanie międzynarodowa Komisja Etnolingwistyczna, której organem jest „Etnolingwistyka”, przyjęła szeroki program badań nad językiem w jego relacji do kultury, w którym to programie folklor, gwary i kultura ludowa, tradycyjna, zajmują miejsce równorzędne z językiem narodowym i kulturą narodową. Teoria językowego obrazu świata pozwala badania na obu poziomach prowadzić wedle podobnych metod. O stanie tych badań informują autorzy w dziale „Z życia naukowego”.

Jerzy Bartmiński

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Светлана М. Толстая
(Москва)

РУССКАЯ ЧЕСТЬ И ПОЛЬСКИЙ HONOR

Autorka analizuje semantykę ros. ЧЕСТЬ, ДОСТОИНСТВО i pol. CZEŚĆ, HONOR i GODNOŚĆ, pokazując różnice i podobieństwa. Rosyjski koncept ЧЕСТЬ ma dwie strony: zewnętrzną (szacunek okazywany komuś, np. *čest' i slava gerojam*) i wewnętrzną (wysoka wartość moralna, np. *čelovek česti, čestnyj čelovek*). To zróżnicowanie semantyczne znajduje potwierdzenie w różnych szeregach synonimicznych oraz w derywatach i frazeologizmach. Taka dwoistość znaczeniowa, obecna w ros. pojęciu ЧЕСТЬ, jest właściwa wszystkim językom słowiańskim, przedłuża bowiem pierwotne słowiańskie znaczenie słowa *čьstь (od czasownika *čisti / čьsti* o znaczeniu 'czcić, poważać'). Pierwotne znaczenie „akcjonalne” rozwijało się w znaczenie abstrakcyjne 'poważanie, szacunek', a dalej też w bardziej konkretne znaczenie 'odznaczenie'. Semantyczną strukturę konceptu autorka analizuje, wychodząc od aktantów czasownika *czcić*, pyta o podmiot (kto czci), o obiekt (kogo ten ktoś czci), o relacje łączące podmiot z obiektem czci i za co ktoś kogoś czci. Rosyjskie derywaty i frazeologizmy (*okazat' čest', byt' v česti* itp.), podobnie jak w innych językach słowiańskich odnoszą się przede wszystkim do strony zewnętrznej (okazywania czci komuś), podczas gdy strona wewnętrzna (to, za co się komuś okazuje cześć) jest historycznie wtórna. Prototypowo subjektem predykatu *čestnyj* jest człowiek, wartościowany zwykle przez negację, czego nie robi: nie kłamie, nie kradnie itd., co zakłada, że ważną wartością dla mówiących jest prawda, sprawiedliwość itd. W języku rosyjskim „zewnętrzne” znaczenie czci (okazywanie szacunku) i przymiotnika *čestnyj* w ciągu wieków słabnie, utrwała się w wyrażeniach klišowanych, a narasta znaczenie „wewnętrzne”, etyczne, które znajdujemy już w XIX wieku, u Puszkina, Lermontowa (*pogib poët – nevol'nik česti*), Lwa Tołstoj i we współczesnym hasłach politycznych (*čestnye vybory*).

W języku polskim odpowiednikiem ros. konceptu *česti* jest zapożyczony z łaciny *honor*, definiowany jako 'godność osobista' (słowo *honoru*, sprawa *honoru*), ale lm. *honory* (czynić) ma znaczenie „zewnętrzne”. Stpol. *cześć* odnosiła się do okazywania szacunku, ma więc wymiar zewnętrzny.

W obu językach autorka stwierdza podobną tendencję do wyrażania „wewnętrznej” semantyki ros. *честь* i pol. *honor*. Tendencja ta odpowiada rosnącemu zainteresowaniu światem wewnętrznym człowieka i cechami jego osobowości. W obu językach funkcjonują też osobne leksemy dla wyrażenia cech i zachowań człowieka w perspektywie wartości moralnych, niezależnych od zewnętrznych ocen: pol. *GODNOŚĆ*, ros. *DOSTOINSTVO*.

SŁOWA KLUCZOWE: godność, honor, semantyka kulturowa, wartości

Концепт ЧЕСТЬ имеет две стороны – «внешнюю» (почитание, уважение и далее – почет, почести, знаки уважения, награда) и «внутреннюю» (высокие моральные качества, моральный кодекс личности). В выражении *оказать честь*, *в честь кого-л.*, *быть в чести*, *честь и слава героям*, *честьвать*, *почести*, *честолюбие* и т.д. мы имеем дело в «внешней» честью, а в выражениях *человек чести*, *задеть чью-нибудь честь*, *честное слово*, *честный человек*, *по-честному* и т.п. – имеется в виду «внутренняя» честь, т.е. свойство или совокупность свойств, присущих носителю чести. *Честь* во «внешнем» и *честь* во «внутреннем» значении употребляются в разных контекстах и входят в разные синонимические ряды: «внешняя» *честь* оказывается синонимична таким словам, как *уважение*, *поклонение*, *почет*, *слава*, *репутация*, *реноме*, *имя* и т.п., а «внутренняя» *честь* – таким словам, как *достоинство*, *порядочность*, *справедливость*, *правдивость*, *совестливость*, *искренность*, *верность*, *долг*, *целомудрие* и т.п. Эта двойственность понятия «честь» и лексики чести прослеживается во всех славянских языках. В русском языке оба вида понятий выражаются словом *честь* и его дериватами.

Слово *честь* известно всем славянским языкам – праслав. **čьstь* происходит от глагола *čisti* / *čьsti* – *čьto* (ЭССЯ 4: 119, 175–176), означавшего ‘читать, почитать’ (наряду с другими значениями – ‘считать’, ‘читать’, ‘наделять значением’, ‘думать, полагать’), и имеет первоначальное стандартное «акциональное» значение ‘почитание, уважение’, которое далее закономерно развивает, наряду с акциональным, абстрактное «предметное» значение – ‘почет’, а затем и более конкретное предметное значение – ‘почести, знаки уважения, награда’.

Семантическая структура исходной ситуации, обозначаемой глаголом *čisti* (*čьsti*) в значении ‘читать (почитать)’, предполагает существование, во-первых, **субъекта** (того, кто почитает, ср. ст.-слав.

чѣстивъ 'учтивый, вежливый, аще кто тебѣ чѣсть творить', рус. *почитатель*, устар. *честитель* 'почитатель, блюститель'), во-вторых, **объекта** (предмета почитания, того или чего, что почитают, ср. почтительное обращение *ваша честь*, призыв *честь ему и слава* и т.п.), в-третьих, самого **отношения** субъекта к объекту, выражаемого предикатом 'чтить, почитать' и именными дериватами типа *почитание, почет, почестъ*; в-четвертых, еще одного актанта – того, за что данный объект почитается, т.е. «причины», или **основания** почитания, как правило, имплицитного (лексически не выраженного).

Эта ситуация соответствует изначальному, «внешнему» понятию чести, производному от семантики предиката; она отражена в древнейших значениях существительного *честь* и его дериватов во всех славянских языках. Семантика «внутренней» чести, по-видимому, возникает вторично, в результате семантического развития «внешней» чести, и в этом развитии существенную роль играет именно последний, четвертый актант, заключающей в себе «основание» почитания. Именно с ним связано появление значений, относящихся не к почитанию объекта (лица) со стороны других лиц (ср. *оказать честь, воздать честь*), а к личным свойствам почитаемого человека, т.е. тем моральным качествам, которые служат основанием для его почитания (уважения) со стороны других. Иначе говоря, *честь* во «внутреннем» значении – это то, за что почитаемое лицо пользуется уважением (это прежде всего благочестие, соблюдение религиозных и моральных норм).

Разумеется, существуют контексты диффузного характера, в которых указанные два типа значений совмещаются или различаются нечетко, например, рус. *бесчестить* (ср. *обесчестить девушку*) может означать и 'лишать уважения других', и 'лишать «внутренней» чести, достоинства'. В выражении *Это затрагивает его честь* может иметься в виду как значение 'репутация', так и значение 'достоинство', тогда как *Это оскорбляет его честь* подразумевает скорее чувство собственного достоинства, чем репутацию. Пословица *Береги честь смолоду* подразумевает прежде всего «внешнюю» честь, доброе имя, уважение окружающих, но отчасти имеет в виду и верность усвоенным с молодости собственным высоким моральным принципам, т.е. «внутренней» чести.

Однако общая тенденция к разграничению или даже поляризации значений несомненна. Часть многозначных слов утрачивает одно из значений, например, в русском языке *честный* могло иметь, с одной стороны, «внешнее» значение 'уважаемый, почетный, превозносимый, прославляемый': *Законоучитель честен всем людям* (т.е. он объект почитания, почитаемый), а с другой – 'тот, в ком есть честь, достоинство,

благородство, доблесть и правда; человек прямой, правдивый, неуклонный по совести своей и долгу; надежный в слове, кому во всем можно доверять' (Даль IV: 1327). Наречие *честно* в прошлом могло значить и 'с честью, почетно, почтительно': *Не честно приняли его, Не честно просишь, нехотно дать*, и 'справедливо': *честно выиграть*, и 'добросовестно': *честно трудиться* (Даль IV: 1327). В обоих случаях первое («внешнее») значение ушло из употребления, уступив место «внутренней» семантике честности. Или же слова начинают разграничиваться какими-то формальными признаками, например, в русском языке семантически разошлись *честный* и *честной*: первое закрепило за собой только «внутреннюю» семантику ('порядочный, справедливый, добросовестный'), а второе (хотя и устаревшее) сохранило «внешнюю» семантику 'почтенный, уважаемый': *при всем честном народе, честная компания*.

Эти два вида значений, условно названные здесь «внешними» и «внутренними», представляют собой не единичные значения, а целые автономные блоки значений со своей особой семантической структурой и линиями развития. Например, «внешний» блок может включать такие (производные от первичного) более узкие и специальные значения, как 'чествование, торжество, празднование, праздник' (диал. *звать на честь*), и далее 'угощение' (*Была бы честь предложена, а от убытку Бог избавил*; диал. *честить* 'радушно угощать', *честь, почесть, почестье*), 'приданое невесты' (вологод. *Придут от жениха сваты и смотрят, какая честь у невесты-то* – СВГ 12: 39), 'высокое звание, чин, должность' (*Прибавят чести и дадут жалованья*), *почести* 'дары, приношения участникам свадьбы' (СРНГ 31: 6); 'награда', 'соблюдение (законов, приличий и т.п.)', а «внутренний» – такие значения, как 'правдивый, искренний', 'порядочный' (рус. *честно говоря* = откровенно говоря, по правде говоря) и др.

В старославянском языке слова интересующего нас гнезда имели преимущественно «внешнюю» семантику, т.е. значения, отражающие не внутренние моральные свойства личности, а отношение к человеку (или явлению) других людей. Так, по данным «Пражского словаря», слово **чьсть** имело значения 'почтение, уважение, почет', 'почитание, культ, религия', и далее могло означать ритуальные формы проявления этого отношения – 'чествование, празднование, праздник, торжество', а также предметные знаки этого отношения – 'дар, награда', затем вообще 'ценность, драгоценность': **чьстьное камене** 'драгоценные камни' (SSJ 4: 902–905). Прилагательное **чьстьнь** имело прежде всего «объектное» («пассивное») значение 'почтенный, достойный уважения, до-

сточтимый', т.е. тот, кого почитают, но могло иметь и «субъектное» значение 'благочестивый, почитающий Бога, богобоязненный, религиозный', т.е. тот, кто почитает (SSJ 4: 905–908). Именно такие «субъектные» значения стали основой дальнейшего семантического развития в сторону «внутренних» значений, относящихся к моральным характеристикам человека ('чтущий Бога, богочестивый, благочестивый' > 'обладающий высокими моральными качествами'). «Пражский словарь» отмечает и некоторые случаи, в которых можно усматривать «внутреннюю» семантику, например, **чьсть высоты** 'высокомерие' (SSJ 4: 904), **чьстьнь** 'святой' (SSJ 4: 907), однако в большинстве примеров представлено диффузное значение, сохраняющее «внешнюю» семантику почитания.

Древнерусский язык более определенно демонстрирует «внутреннюю» семантику интересующих нас слов, например, *чьстью* в значении 'добросовестно, честно' (близком к современному): *честно боронивъ отчину свою* (I Псковская летопись, цит. по Срезневский 3: 1573), наряду с «внешним» значением: *держати княжение мое честно и грозно* 'поддерживать власть в почтении и страхе' (Срезневский 3: 1573).

В русском языке заметна тенденция к фразеологизации «внешних» употреблений слова *честь*, закреплению слова за ограниченным числом конструкций типа *оказать честь, делать честь, в честь кого-л. / чего-л.*, разг. *не в чести*, разг. *много чести*, *быть в чести* и т.п. Есть такие конструкции и с «внутренней» честью: *по чести сказать, честь честью* и др., однако в свободном употреблении слово *честь* и его дериваты (*честный, честно, честность*) развивают в русском языке главным образом «внутреннюю» семантику, связанную с личными моральными качествами и установками человека. В современном языке наблюдается резкое сужение семантики наиболее частотных дериватов слова *честь* прежде всего прилагательного *честный*, которое означает почти исключительно 'правдивый, лишенный обмана'. Вместе с тем в диалектном употреблении *честь, честный* приобретает, наоборот, слишком общее, аксиологически окрашенное значение 'хороший, правильный, такой, как надо', ср. вологод. *Всё чеством сделал; Честного слова они не понимают, всё ругаться надо* (СВГ 12: 38–39).

Прототипическим субъектом признака «честный» является человек в его самых разнообразных ипостасях (*честный* гражданин, работник, руководитель, следователь, предприниматель, партнер, христианин, ученый и т.д.), причем это свойство человека как личности точнее всего толкуется через отрицание: честный человек не лжет, не крадет, не берет взятки, не обсчитывает, не халтурит и т.д., вообще не идет про-

тив совести. Если же речь идет о человеке, идентифицируемом по роду занятий (рабочий, купец, губернатор, врач, депутат, исследователь, офицер, судья и т.д.), то *честный* означает 'добросовестный' (*честный труженик*) или 'приверженный корпоративной чести'; *честным* может быть даже вор, в этом случае имеется в виду его приверженность кодексу воровской «чести». Носителем признака «честный» может быть не сам человек, а метонимически – действие или деятельность, совершаемые им *честно*, т.е. без обмана и по совести, или их результат (*честный обмен, делёжж, заработок, выигрыш, бизнес, служба, бюджет, ответ, образ жизни, бой, счет, подход, журнал, роман* и т.д.). В последнее время появились такие непривычные выражения, как, например, *честный бетон* (так пишут на рекламных щитах) – бетон, приготовленный с правильным соотношением цемента и песка, т.е. без обмана, как положено, с соблюдением правил, или *честный помидор*, т.е. подлинный, настоящий: *Простой честный помидор имел в этом магазине цену и упаковку папайи* (из телевизионной передачи), *честный автобус* и т.п.

Такое семантическое развитие, сужающее семантику *честного* до значения с внутренним отрицанием: *честный* 'не лживый, не обманный' или 'не тайный (открытый)' (ср. *честно говоря* = *откровенно говоря, по правде говоря*) свидетельствует о том, что важной ценностью для современного языка оказывается ПРАВДА и СПРАВЕДЛИВОСТЬ, тогда как изначально с честью связывалось прежде всего понятие о СЛАВЕ, ПОЧИТАНИИ, УВАЖЕНИИ.

Интересные рассуждения о понятии «честный» и «честность» содержатся в романе Л. Н. Толстого «Анна Каренина». Москвич Стива Облонский (Степан Аркадьич) рассказывает своему шурину петербургскому сановнику Каренину об обещанном ему хорошем месте в одном важном учреждении:

Место это, как и все такие места, требовало таких огромных знаний и деятельности, которые трудно было соединить в одном человеке. А так как человека, соединяющего эти качества, не было, то все-таки лучше было, чтобы это место занимал честный, чем нечестный человек. А Степан Аркадьич был не только человек честный (без ударения), но он был *чѣстный* человек (с ударением), с тем особенным значением, которое в Москве имеет это слово, когда говорят: *чѣстный* деятель, *чѣстный* писатель, *чѣстный* журнал, *чѣстное* учреждение, *чѣстное* направление, и которое означает не только то, что человек или учреждение не бесчестны, но и то, что они способны при случае подпустить шпильку правительству. Степан Аркадьич вращался в Москве в тех кругах, где введено было это слово, считался там *чѣстным* человеком и потому имел более, чем другие право на это место.

[...] – Да, но ты согласишься, что открывается новое, несомненно полезное учреждение. Как хочешь, живое дело! Дорожат в особенности тем, чтобы дело ведено было *чѣстно*, – сказал Степан Аркадьич с ударением.

Но московское значение *честного* было непонятно для Алексея Александровича.
– Честность есть только отрицательное свойство, – сказал он.

(Л. Н. Толстой. «Анна Каренина». Часть 7. Глава XVII)

Современный читатель с удивлением узнает, что то значение *честного*, соединяющее в себе не только моральную, но и политическую (или идеологическую) оценку, которое нам кажется новым в русском языке, появившимся совсем недавно (ср. лозунг «За честные выборы!», см. статью И. А. Седаковой в настоящей книге), – существовало уже в середине XIX века и такими чуткими к языку лицами, как Толстой, улавливалось. Еще одно замечание Толстого – об «отрицательности» свойства честности – обнаруживает в нем тонкого семасиолога, способного на уровне современной семантической науки определить семантическую структуру слова, включающего внутреннее отрицание (*честный* Не лжет, НЕ крадет, НЕ делает подлости и т.п.).

Когда мы читаем у Пушкина в «Евгении Онегине»: *Но мне поручей ваша честь и смело ей себя вверяю* (письмо Татьяны к Онегину) или *Я знаю, в вашем сердце есть и гордость, и прямая честь* (слова Татьяны Онегину), то мы понимаем, что речь идет о моральной сущности Онегина, о его личных качествах и его личном достоинстве, его благородстве и порядочности, которым доверяет Татьяна, а вовсе не о его репутации. Но когда в стихотворении Лермонтова «На смерть поэта» мы читаем: *Погиб поэт – невольник чести, пал, оклеветанный молвой*, то нам очевидно, что речь идет уже о какой-то другой чести – ведь поэт пал жертвой не своего благородства, но и не своей репутации, – он пал жертвой своей верности дворянской чести, т.е. кодексу жизни и поведения, выработанному определенной социальной группой. Такая семантика «коллективной» или «групповой» чести в современном русском языке очень активна, ср. *офицерская честь, дворянская честь, честь школы, честь страны, врачебная честь, спортивная честь* и т.п. Эту честь обычно защищают, за нее борются или же ее позорят, пятнают; этой чести необходимо следовать (ср. *Жить живи, да честь знай: чужого веку не заедай!*; *Пора и честь знать*, т.е. не нарушать установленных правил). Она одновременно имеет отношение и к «внутренней» чести человека (потому что это «достоинство» группы и тем самым достоинство каждого ее члена), и к «внешней» чести (т.е. к репутации всей группы, например, школы, армии, науки и т.д., и тем самым к репутации каждого члена группы). Вместе с тем подобные значения отчасти переводят семантику чести из сферы морали в сферу установлений, закона, потому что обычно существуют некие писанные или неписанные ко-

дексы чести, диктующие правила поведения (Санников 2006, Шмелев 2002).

Таким образом, в русском языке наблюдается постепенное ослабление «внешней» семантики *честь*, связанной с уважением и почитанием, закрепление ее за клишированными контекстами и усиление и развитие семантики «внутренней» чести. «Внешняя» семантика прилагательного *честный*, т.е. значения ‘почитаемый, уважаемый, пользующийся признанием, известный’ (ср. *Славен у чуждих, бесчестен у своих!* – Феофан Прокопович. «Слово о власти и чести царской», 1718 г.) в современном языке полностью вытеснены из употребления и воспринимаются как сугубо устаревшие. Ср., однако, в наше время обращение патриарха Алексия II к своей пастве: *Возлюбленные о Христе Преосвященные архипастыри, боголюбивые пастыри, бесчестные иноки и инокини, дорогие братья и сестры* (Журнал Московской патриархии. 2004/1: 26), где слова *бесчестные иноки и инокини* означают, конечно, только ‘безвестные, незаметные, скромные’; такое употребление вне специального церковного контекста совершенно невозможно.

В польском языке сфера значений слова *cześć* уже, чем у русской *честь*, поскольку часть смыслов, прежде всего относившихся к «внутренней» чести, перешла к латинскому заимствованию *honor*¹. Однако польские слова *cześć* и *honor* не распределились строго по линии «внешняя – внутренняя» честь, а оба остались многозначными, хотя и в разной степени и применительно к разным контекстам.

При этом в латинском языке у слова *honor* преобладали как раз «внешние» значения, относящиеся не к самоощущению и моральным принципам личности, а к восприятию человека или явления другими людьми, а именно значения: 1) честь, почесть, почет, уважение (выражения типа «оказать честь», «быть в чести», «считать честью», «в честь кого-л., чего-л» и т.п.); 2) слава; 3) почетная должность, государственная пост; 4) почетная награда, награждение, вознаграждение; 5) благодарственная церемония, воздание хвалы, хвалебный гимн; 6) жертвы; 7) поэтич. украшение, краса (Дворецкий 1976: 478) и отсутствовали значения, связанные с моралью, личным достоинством, и прочие значения «внутреннего» ряда.

Эти же «внешние» значения преобладают и у старопольского *cześć*: 1) *cześć, dobre imię, honor*; 2) *chwała, sława, rozgłos*; 3) *cnota, dobre obyczaje*; 4) *siła, moc*; 5) *szacunek, uszanowanie*; 6) *godność, zaszczyt*; 7) *ozdoba, chluba* и нек. др. (SSp I/6: 375–378). В польских диалектах,

¹ Этот латинизм, заимствованный из польского, есть и в русском языке, но в показательном узком значении: *гонор* ‘преувеличенная гордость, высокомерие’.

как и в литературном языке, тоже фиксируются исключительно «внешние» значения: 1) *szacunek*, *poważanie*, *uznanie*, *kult*, *uwielbienie*; 2) *uczta*; 3) *honor*, *dobre imię*, *godność osobista* (с примерами типа *Naved dlo matki sfoii ni miou ćci*); 4) *rodzaj pozdrowienia* (SGP V/13: 121). При этом для выражения «внутренних» значений чести в старопольском используются некоторые дериваты от *cześć*. Так, прилагательное *uczciwy*, производное от *uczcić* с «внешней» семантикой чести, уже имеет в качестве основного «внутреннее» значение ‘*zgodny z zasadami prawa i moralności*’ (SSp IX/4(58): 295).

В словаре Дорошевского (SJPD 1: 1137–1138) *cześć* получает дефиниции, относящиеся главным образом к «внешнему» типу значений, а именно: 1) *szacunek*, *poważanie* – *Darzyć czciq, ku czci, na cześć, odbierać cześć, Cześć jego pamięci*; 2) *honor*, *dobre imię*, *godność osobista* – *Mściwi i zazdrośni ludzie szarpali jego sławę, odszdzali go od czci i wiary* (= *pozbawiali go szacunku, poważania*). Но в примере *człowiek bez czci i wiary* мы имеем дело уже с «внутренней» трактовкой чести (ср. рус. *человек без стыда и совести*); 3) *rodzaj pozdrowienia* – *Cześć pracy!* (= рус. *Слава труду!*); 4) *daw. tytuł grzecznościowy* – *wasza cześć* (= рус. обращение *Ваша честь*). Прилагательные с «внутренней» семантикой *czesny*, *czestny* ‘*zasny*, *uczciwy*’ в современном языке являются архаизмами.

Основным лексическим знаком для выражения всего спектра концепта ЧЕСТЬ в польском языке стал латинизм *honor*. Но, в отличие от латинского слова, польский *honor* свободно выражает «внутреннюю» семантику чести как элемента самосознания и самоощущения, того, что в словаре Дорошевского определено как ‘*godność osobista, uczciwość, szlachetność*’: *Punktem jego honoru, patriotyzmem jego stawiała się wolność* (SJPD 3: 100–102). Ясно, что здесь идет речь о личных моральных принципах, а не о репутации. То же значение имеет *honor* в выражениях *słowo honoru* (= рус. *слово чести* или *честное слово*); *sprawa honoru* (= рус. *дело чести*), *dlug honoru* (= рус. *долг чести*), *sąd honoru* (= рус. *суд чести*), *na honor* (= рус. *честно говоря, ей-богу*).

Честь как уважение и почитание (т.е. «внешняя» честь, *zaszczyt*) выражается словом *honor* и его дериватами, как правило, в идиоматических конструкциях и особых формах. Множественная форма *honory* получает значение ‘почести’, ‘знаки отличия’: *uczczuć honorami wojskowymi*; выражения типа *zrobić honor* ‘оказать честь’ или *Z kim tam honor?* ‘с кем имею честь?’ трактуют *honor* как ‘уважение, признание, почет’, т.е. как знак «внешнего» отношения и оценки. Прилагательное *honorowy* имеет оба типа значений: с одной стороны, свя-

занное с «внутренним» понятием чести, порядочностью: *Niehonorowym jest tchórzstwo*, с другой – с «внешней» честью, почетом: *Matejko był honorowym obywatelem Krakowa, straż honorowa* ‘почетный караул’. Производный глагол *honorować* имеет уже только «внешнюю» семантику: ‘okazywać honor, cześć’, ‘uznawać co za prawomocne’ (SJPD 3: 103–104).

Во многих случаях параллелью к польскому *honor* в русском языке оказывается не *честь*, а *достоинство* (пол. *godność osobista*) – слово, которое в современном языке относится прежде всего к внутреннему миру отдельного человека, его личным качествам и способу его поведения (*чувство собственного достоинства, достойно себя вести, затронуть честь и достоинство человека* и т.п.), но никак не к тому, что связано с восприятием и оценкой человека другими людьми. Если «внутренняя» *честь* предполагает уважение к другим и диктует этические правила поведения (правдивость, благородство, уважение чужого достоинства и др.), то *достоинство* связано с сознанием собственной ценности как личности (или как члена некоторой группы), с самоуважением, диктующим соответствующее поведение человека.

Польское слово *godność* в одних случаях соответствует русскому *честь*, в других – рус. *достоинство*. В работе Р. Гжегорчиковой (Grzegorzczukowa 2012) слову *godność* приписываются следующие главные значения, относящиеся к человеку: 1) «общечеловеческая», объективная ценность человека, независимо от его личных качеств и осознания им своей ценности (= рус. *человеческое достоинство*), 2) поведение человека, основанное на признаваемой им системе моральных ценностей (= рус. *честь, честность, отчасти достоинство*), 3) сознание собственной ценности и чувство самоуважения (= рус. *достоинство*), 4) моральные ценности, присущие национальным, профессиональным и пр. объединениям (группам) людей (= рус. «групповая *честь*). При этом отмечается диффузный характер семантики этого слова («niedookreśloność semantyczna»), нестрогое разграничение отдельных значений при сохранении «инвариантного» значения ‘признание ценности человека им самим и другими людьми’.

А. В. Санников, сопоставляя понятие «честь» и «достоинство», приходит к заключению, что «*Честь* отличается от достоинства и тем, что связана с мнением о человеке **других** людей, в то время как *достоинство* совершенно независимо от такого мнения. Потеря чести связана с **позором** для человека, утрата достоинства – с ущербом для его **личности**. Поэтому сохранить сознание собственной ценности, на которое указывает слово *достоинство*, можно и в **одиночестве**, тогда как соответствие морально-этическим правилам, описываемое словом *честь*,

возможно только тогда, когда есть **другие** люди. Сохранить достоинство можно и на необитаемом острове, тогда как понятие чести связано с социумом. [...] Связь семантики чести с мнением других людей выступает на первый план в контекстах типа *постоять за честь российского спорта (честь школы)*, а также в значении лексемы *честь* 2 ($\approx$ 'почет, уважение')» (Санников 2006: 418). Между тем далее утверждается, что «в норме *достоинство* предполагает не только высокую самооценку субъекта, но и соответствующее отношение со стороны других людей. Тем не менее, этот смысловой компонент не является для семантики достоинства обязательным» (Санников 2006: 418). Заметное противоречие между приведенными высказываниями объясняется тем, что понятие «честь» рассматривается здесь только в аспекте «внешней» семантики и вне семантического спектра дериватов слова *честь*. В связи с этим заслуживает внимания тот факт, что польское слово *godność*, в отличие от рус. *достоинство*, имеет оба типа значений – как не связанного «с мнением других людей» (*pozucie własnej wartości, szacunek dla samego siebie; honor, duma*), соответствующего рус. *достоинство*, так и предполагающего оценку человека другими людьми (*Nie był wprawdzie bogaty, cenił jednak wysoko swą oficerską godność; obsypany godnościami*) (SJPD 2: 1209–1210), соответствующего рус. *честь*.

Таким образом, как в русском, так и в польском языке понятия **ЧЕСТЬ** и **ДОСТОИНСТВО** обнаруживают близость и пересечение. В обоих языках обозначающие их слова – рус. *честь*, *достоинство*, пол. *cześć*, *honor*, *godność* – нестрого разграничены между собой и в некоторых контекстах оказываются взаимозаменяемыми, а нередко образуют устойчивые сочетания типа рус. *честь и достоинство человека* (ср. также устойчивое выражение *честь и совесть* (или *ни чести ни совести*) с «внутренней» семантикой чести в отличие от столь же устойчивого *честь и слава* с «внешней» семантикой). С другой стороны, между русскими и польскими словами тоже наблюдаются перекрестные отношения. Как было показано, русскому слову *честь* может соответствовать в польском как *cześć*, так и *honor* и *godność*. Однако в польском языке мы не наблюдаем такого сужения значения, которое характерно для современного русского *честный*, *честность* 'тот, кто не лжет, не обманывает и т.д.', 'правдивость, порядочность и т.п.', при этом соответствующие понятия приверженности правде выражаются в польском языке другими словами того же гнезда – *uczciwy*, *zaspny*, *uczciwość* и т.п.

Общей для обоих языков является историческая тенденция к выражению «внутренней» семантики слов *честь* и *honor*, отражающая актуальное для культуры нового времени внимание к внутреннему миру

человека, к свойствам его личности. Вместе с тем, эти «новые» значения раскрывают аксиологическое содержание и мотивы исконных значений *чести* и *honora* как формы «внешнего», общественного признания, уважения и почитания.

Сокращения

- Дворецкий И. Х., 1976, *Латинско-русский словарь*, Москва, изд. 2.
 Санников А. В., 2006, *Понятия достоинства и смирения*, [в:] *Языковая картина мира и системная лексикография*, отв. ред. Ю. Д. Апресян, Москва, с. 405–468.
 СВГ – *Словарь вологодских говоров*, Вологда 1983–2007, вып. 1–12.
 Срезневский И. И., 1893–1903, *Материалы для Словаря древнерусского языка*, т. 1–3, Санкт-Петербург.
 СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, Москва–Ленинград–Санкт-Петербург 1965–, вып. 1–.
 Шмелев А. Д., 2002, *Русский язык и внеязыковая действительность*, Москва.
 ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974–, вып. 1–.
 Grzegorzczukowa R., 2012, *Różne rozumienia wyrazu godność we współczesnej polszczyźnie*, [w:] R. Grzegorzczukowa, *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, Warszawa, s. 76–92.
 SGP – *Słownik gwar polskich*, t. 1–, z. 1–, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
 SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
 SJS – *Slovník jazyka staroslověnského*, t. 1–4, Praha 1966–1997.
 SSp – *Słownik staropolski*, t. 1–11, Warszawa–Kraków–Gdańsk 1953–2002.

THE RUSSIAN ČEST' AND THE POLISH HONOR

The author compares the semantics of the Russian *čest'* and *dostoinstvo* with that of the Polish *cześć*, *honor* and *godność*. The Russian *čest'* is characterized by two aspects: external (respect for someone, e.g. *čest' i slava geroyam* 'honor and glory to the heroes') and internal (a high moral value, e.g. *čelovek česti, čestnyy čelovek* 'a person of honour'). This semantic differentiation is manifested in synonymous sets, derivatives and phraseological units. The semantic duality of this kind is characteristic of all Slavic languages: it is a continuation of the Proto-Slavic meaning of *čьstь (from the verb *čisti/čьsti* 'revere, respect'). The original "actional" meaning developed into the abstract 'respect, deference', and then into the more concrete 'medal, award'. The semantic structure of the concept is analyzed through the actants of the verb *čtit'*: its subject (who respects?), object (who is respected?), the relation between them, and the reason why a person is respected. Russian derivatives and phraseological units (*okazat' čest'* 'show respect', *byt' v česti* 'be respected' etc.), similarly to other Slavic languages, mainly refer to the external aspect (showing respect towards someone), whereas the internal aspect (the reason why someone is respected) is historically secondary. Prototypically, the subject of *čestnyy* (adj.) is

a person, evaluated mainly through what they do *not* do: lie, steal, etc. (therefore, truth and justice are important values for the speakers). In Russian, the “external” aspect of *čest’* and *čestnyy* has weakened over the centuries (it is preserved in stereotyped usages) and the “internal”, ethical aspect had gained strength – the latter is already found in the 19th c., in the writings of Pushkin, Lermontov (*pogib poët – nevol’nik česti* ‘a poet has died, a slave to *čest’*’), Lev Tolstoy and in political slogans (*čestnye vybory* ‘fair elections’).

The Polish counterpart of the Russian *čest’* is the Latin loan word *honor*, defined as ‘personal dignity’ (*słowo honoru* ‘word, promise’, lit. ‘the word of honour’, *sprawa honoru* ‘a matter of honour’), but the plural *honory* (*czynić honory* ‘do the honours’) has an “external” meaning. Old-Polish *cześć* referred to acts of showing respect, which points to its external dimension.

In both languages, there is now a tendency to express the “internal” aspects of the semantics of the Russian *čest’* and Polish *honor*, in accord with the growing interest in human inner life and people’s personality. In both languages, too, there exist lexemes that express the features and behaviour of people in the context of moral values, independent of external judgement: Pol. *godność* and Russian *dostoinstvo*.

KEY WORDS: cultural semantics, values, dignity, honour

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Monika Grzeszczak
(Lublin)

POLSKI HONOR W ŚWIELE DANYCH SŁOWNIKOWYCH

Przedmiotem rozważań autorki jest rozumienie HONORU w słownikach języka polskiego – dawnych i współczesnych – traktowanych komplementarnie. Rekonstrukcja zmierza do zbudowania „definicji kognitywnej”, a więc do ujęcia całego bogactwa znaczeniowego słowa i do wyznaczenia mu miejsca w polu leksykalno-semantycznym oraz w sieci relacji konceptualnych. Na tę sieć składają się między innymi: synonimy, *opposita*, kolekcje i kompleksy, utarte kolokacje.

Honor ma wpisana w swoją semantykę ‘uczciwość’, która jest najdobitniej utrwalaona w etymologii słowa (*honor* znaczył pierwotnie tyle, co ‘uczciwość’). W polszczyźnie XVII–XIX w. kojarzony był z nieposzlakowaną opinią i oznaczał ‘cześć; dobre imię’. W słownikach dwudziestowiecznych jako podstawowe znaczenie *honoru* notowana jest ‘godność osobista’, a nierozzerwalny związek *honoru* z godnością jest utrwalony w synonimach oraz derywatach słowotwórczych. Z *honorem* łączona jest słowność, wierność danemu słowu, dobre wychowanie, okazywanie grzeczności i gościnność. Słowniki poświadczają związek pojęcia *honoru* z osobami płci męskiej i wykonywaniem jakiegoś zawodu (*honor zawodowy; honor górnika*), *honor* w znaczeniu ‘czci’ przypisany jest także kobietom.

SŁOWA KLUCZOWE: honor, wartości, definicja kognitywna

1. Inicjatorka badań nad „językiem wartości” – Jadwiga Puzynina – w artykule *O honorze w języku i nie tylko* zauważyła, że pojęcie HONORU „nie jest obojętne ludziom współczesnym”, jednak „uderzająca jest ambivalencja w jego odbiorze” (Puzynina 1999: 40). Istotnie, w podjętej na łamach miesięcznika „Więź” (9/1999) dyskusji na temat tego: „Czy honor jest wartością, do której można się dziś odwołać w kulturze, w życiu

społecznym, gospodarczym i politycznym?” doszła do głosu swoista „dwuwartościowość” (dwubiegunowość) w postrzeganiu honoru¹. Tytułowe pytanie o honor postawiono kilkunastu osobom „cieszącym się szczególnym szacunkiem społecznym”². W nadesłanej do redakcji odpowiedzi pedagog i historyk – Anna Radziwiłł – stwierdza, że wprowadzie pojęcie HONORU „ma nadal konotację pozytywną, kojarzy się z czymś dobrym, wzniosłym, zaszczytnym”, ale równocześnie pyta: „Czy [...] pojęcie to zachowało siłę sprawczą wpływania na nasze postawy, stanowi wartość, do której można się odwołać?”. I odpowiada: „Wydaje się, że swoiste przywiązanie do pojęcia honoru, potrzeba istnienia takiej postawy, są obecne w naszej zbiorowej podświadomości, ale zabrakło na nie miejsca w świecie, który przywykło się określać jako «świat kultury», i stąd pojęcie honoru jako wartości jest raczej odczuwane niż świadomie uznawane” („Więź” 9/1999: 20). W innej wypowiedzi w tejże ankiecie czytamy m.in., że honor należy „do najrzadziej atakowanych i prawie nigdy nie wyśmiewanych zalet moralnych, jednakże współczesny sceptycyzm czyni i tę opokę cnót [...] coraz bardziej niepewną” (wypowiedź Jana Józefa Szczepańskiego, „Więź” 9/1999: 38).

2. Przedmiotem podjętych tu rozważań jest rozumienie pojęcia HONORU w języku polskim. Rekonstrukcji pojęcia dokonuję metodą „definicji kognitywnej” opartej na założeniach przedstawionych w pracach Jerzego Bartmińskiego (1988/2007). Definicja ta „za główny cel przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” (Bartmiński 1988: 169–170). Zastosowanie tej metody „pozwala ująć całe bogactwo semantyczne słowa, jego miejsce w polu leksykalno-semantycznym oraz w całej sieci relacji konceptualnych” (Bartmiński, Żuk 2009: 48). Zgodnie z założeniami programowymi EUROJOS na sieć tę składać się będą między innymi: synonimy, *opposita*, kolekcje i kompleksy, utarte kolokacje.

W pierwszej kolejności skupię uwagę na danych zawartych w słownikach języka polskiego, zmierzając do rekonstrukcji bazowego wyobrażenia ho-

¹ Przed paroma laty historyk idei i rusycysta – Andrzej de Lazari – pisał na łamach „Rzeczpospolitej”: „Polacy szczytą się swoim honorem. Dla Rosjan «polski honor» jest synonimem próżnej pychy, zadufania, pyszałkowatości” (de Lazari 2004).

² Na łamach wrześniowej „Więzi” opublikowano wypowiedzi osób różnych profesji: byłej wiceminister edukacji Anny Radziwiłł, historyka Marcina Kuli, historyka literatury Zdzisława Najdera, bpa Alojzego Orszulika, byłego wiceministra sprawiedliwości Adama Strzembosza oraz pisarza, eseisty, scenarzysty filmowego i tłumacza Jana Józefa Szczepańskiego.

noru, w drugiej kolejności – spróbuję zrekonstruować sposoby posługiwania się tym pojęciem w dyskursie publicznym³.

3. Słowniki języka polskiego (dawne i współczesne) zawierają dość bogaty materiał językowy dotyczący *honoru*. Informacje zawarte w artykułach hasłowych (w definicjach, utartych kolokacjach oraz cytatach obrazujących sposób użycia słowa) zostały uporządkowane i ujęte w następujące fasety.

Etymologia. Słowniki etymologiczne (ESJP Bań; SEJP Brück; SEJP Sław; WSEHJP) poświadczają zgodnie, że polskie słowo *honor* zostało przejęte z języka łacińskiego (łac. *honor* ‘cześć’). SEJP Brück zaznacza, że słowo to „zupełnie nam dawniejszą *cześć* zastąpiło”. W języku polskim zostało zapisane w XVII w. Za polskim pośrednictwem trafiło do języka rosyjskiego i białoruskiego, w których ma pejoratywny odcień znaczeniowy (ros. *gónor* ‘pycha, zarozumiałość’; brus. *hónar* ‘pycha’) oraz języka ukraińskiego (*hónor* ‘cześć’). *Honor* należy do tzw. europeizmów leksykalnych (ang. *honour*, franc. *honneur*) (WSEHJP).

Według J. Puzyniny *honor* (jak i jego poprzednik *honos*) znaczył pierwotnie tyle, co ‘uczciwość’. Jest to „najstarsze notowane przez etymologów znaczenie tego wyrazu” (Puzynina 1999: 40–41) podkreślające jego związek ze sferą etyki.

Nazwa i jej synonimy. Podstawowe znaczenie *honoru* notowane w słownikach języka polskiego niezmiennie na pierwszym miejscu to ‘godność osobista, poczucie godności osobistej / własnej godności, dobre imię; cześć’ (por. SW; SIJP Arcta; SJPDor; SJP Szym; SWO Sob; USJP Dub). Podobnie inne współczesne definicje słownikowe łączą *honor* implicite z godnością rozumianą jako poczucie własnej wartości oraz szacunkiem dla samego siebie (ze względu na coś) lub ze strony innych. *Honor* to:

– ‘poczucie własnej wartości, które każe człowiekowi postępować według określonych zasad / zgodnie z określonym kodeksem’ (por. ISJP Bań; DSS) oraz

– ‘poczucie szacunku dla własnej osoby, osobistej godności, dobrego imienia’ (PSWP Zgół); ‘zbiór cech moralnych i zasad, które są godne szacunku’ (PSJP Zgół); ‘opinia o nas jako ludziach godnych szacunku’ (ISJP Bań).

Słowniki podają oprócz podstawowego kilka innych znaczeń leksemu *honor*, tj.:

– ‘zaszczyt’ (SL; SWil; SW; SJP Arcta; SJP Dor; SJP Szym; SWO Sob; USJP Dub; por. ISJP Bań); (*książkowy*; bez l. mn.) ‘zaszczyt, doznanie

³ Ze względów objętościowych sposoby konceptualizacji pojęcia HONORU w różnych typach dyskursu publicznego w Polsce, z którymi kojarzone są konkretne gazety i czasopisma oraz ich czołowi publicyści, będą tematem odrębnego opracowania.

specjalnego wyróżnienia' (PSWP Zgół); 'to, co ktoś poczytuje za zaszczyt dla siebie' (DSS);

– (tylko w l. mn.) 'zaszczyty, godności, dostojęństwa, odznaczenia' (por. SJJChP; SJPPAN; SL; SWil; SW; SIJP Arcta; SJP Dor; SJP Szym; SWO Sob); 'wysoka ranga w hierarchii społecznej; godności, odznaczenia' (PSWP Zgół);

– (tylko w l. mn.) 'oznaki czci, poważania, szacunku' (por. SJJChP; SJPPAN; SWil; SW; SJP Dor; SJP Szym; SWO Sob); 'oddawanie szacunku i poważania; gesty, znaki wyrażające szacunek i poważanie' (PSWP Zgół; podobnie PSJP Zgół); *Honory to różne sposoby okazywania komuś szacunku* (ISJP Bań);

– 'najlepsze rzuty w grze w kręgle' (SIJP Arcta);

– 'nazwisko rodowe szlachcica, godność' (SW);

– 'miano chartów' (SL).

W przytoczonych definicjach na pierwszy plan wysuwają się dwa elementy: 1) cecha wyróżniania się, bycia najlepszym spośród innych; 2) wymiar zewnętrzny honoru (widoczne oznaki, przejawy honoru).

Słowo *honor* miało w dawnej polszczyźnie (XVII–XIX w.) węższy zakres znaczeniowy. Oznaczało 'cześć; dobre imię' (por. SJJChP; SJPPAN; SL; SWil), nie wyrażało *explicite* godności osobistej. Łączyło się natomiast niezmiennie ze sferą etyki, moralności poprzez wpisaną w semantykę pojęcia 'uczciwość' (por. SL; SWil), notowaną jeszcze w SW, który jako pierwsze ze znaczeń rejestruje 'godność osobista, cześć, pocziwość, uczciwość; dobre imię' oraz dwudziestowiecznym powojennym SJP Dor – tu honor to m.in. 'godność osobista, dobre imię, cześć, uczciwość, szlachetność; ambicja'.

Synonimy. Słowniki poświadczają wymiennność (synonimię systemową i/lub kontekstową) honoru z godnością: *godność* (SSP Kurz; SSiA; PSWB Cien; DSS; USJP Dub; WSWB Bań); *godność osobista* (SSP Kurz; SSiA; PSWB Cien); *poczucie (własnej) godności* (SSP Kurz); także z nieposzlakowaną opinią: *dobre imię* (SSiA; PSWB Cien; DSS; PSWP Zgół), *renoma* (DSS; PSWP Zgół); oraz takimi postawami i cechami charakteru, jak *ambicja* (SSP Kurz; USJP Dub; WSWB Bań; PSWP Zgół; PSJP Zgół), *duma* (SSP Kurz; SSiA; PSWB Cien; DSS; USJP Dub; WSWB Bań; PSWP Zgół; PSJP Zgół), *miłość własna* (PSWB Cien).

Związek honoru z dumą / byciem dumnym utrwalony został najdobitniej w często wskazywanym w słownikach wyrazie *zaszczyt*⁴ (SSP Kurz; SSiA;

⁴ *Mieć honor coś zrobić, poczytywać sobie coś za honor* 'mieć zaszczyt coś zrobić, poczytywać sobie coś za zaszczyt' (PSWP Zgół; podobnie SL); *mam honor go znać* (SWil; SIJP Arcta; SW); (podn.) *mieć honor znać, poznać, widzieć, słyszeć itp.* (USJP Dub); *mam honor prosić, zakomunikować, powitać itp.* (USJP Dub); *mam honor powitać do-*

PSWB Cien; USJP Dub; WSWB Bań) oraz *wyróżnienie* (SSiA; SSP Kurz; PSWB Cien; PSWP Zgół) oznaczającym 'szczególny zaszczyt'.

Formami synonimicznymi dla *honoru* są również słowa wskazujące na:

- powszechne/publiczne uznanie otaczające kogoś (wynikające z talentu, wielkich czynów lub zasług), tj. *sława* (PSWP Zgół; PSJP Zgół), *rozgłos*, *gloria*, *poklask* (PSWP Zgół);

- uczucia (niekiedy głębokiego, szczególnego) szacunku, uznania, poważania, jakimi ktoś cieszy się wśród ludzi: *cześć* (SSP Kurz; SSiA; PSWB Cien; DSS; USJP Dub; WSWB Bań; PSWP Zgół; PSJP Zgół); *uszanowanie*, *uznanie* (PSWP Zgół), *szacunek*, *poważanie* (SSiA; PSWB Cien; w SL również *konsyderacja* ['poważanie wśród ludzi' – M.G.], *estyma* ['cześć, poważanie, szacunek' – M.G.]), *atencja*, *respekt* (PSWP Zgół);

- uznanie dla czyichś cech i zasad postępowania: *akceptacja*, *pochwała* (PSWP Zgół); niekiedy związane z pochwałą wyrażoną w sposób przesadny (w celu wywołania czyjejś przychylności, przypodobania się komuś lub osiągnięcia jakichś korzyści): *pochlebianie*, *schlebianie* (PSWP Zgół);

- zewnętrzne oznaki szacunku, czci składane komuś (ze względu na coś): *wyrazy uznania*, *hołdy* (SSP Kurz); *pokłon* (PSWP Zgół);

także słowa wskazujące na:

- czyjaś powagę, znaczenie, świetność: *dostojeństwo*, *splendor* (PSWP Zgół);

- autorytet, jakim ktoś cieszy się w swoim otoczeniu: *prestiz* (PSWP Zgół);

- zachowanie postawy moralnej i szacunku u innych: *zachowanie twarzy* (PSWP Zgół).

DSS podaje też *reputację*, słowo, „które dotyczy całej skali opinii o człowieku, od dobrej do złej” (s. 157) oraz *dobro (dobra) osobiste* – termin opatrzone kwalifikatorem *prawniczy* zdefiniowany jako: 'Podlegające ochronie podstawowe prawo do prywatności i dobrej opinii. Publiczne wywlekanie spraw mogących jej szkodzić może być zaskarżone przed sądem' (s. 158).

Kolekcje i kompleksy. Najwcześniej poświadczone zestawienia szeregowe, w których występuje *honor*, obecne w *Pamiętnikach* J. Ch. Paska, potwierdzają utożsamianie wyrazu z opinią, jaką ktoś ma wśród ludzi, przy czym opinia ta może być dobra lub zła: *honor i reputacja*: – *Upewniam że*

stojnych gości. (SJP Szym); *spotkał kogoś wielki honor* (SJP Szym; USJP Dub); *zrobić komuś honor* 'zrobić komuś zaszczyt, wyróżnić kogoś' (PSWP Zgół); (fraz.) *czynić komuś honor* 'zaszczycać kogoś, przynosić zaszczyt' (USJP Dub); *honor dla kogoś*, że 'zaszczyt dla kogoś, że...' (PSWP Zgół); *Jakże mam honor zwać?* (SL; SW); *To prawdziwy honor dla miasta, że igrzyska odbędą się właśnie tutaj* (ISJP Bań); *Proszę nam zrobić ten honor i odwiedzić nas* (ISJP Bań).

ta okazja ani honorowi ani dobrej reputacyey szkodzie nigdy nie będzie⁵ (SJPPAN); – *Nic to nie pomoze dobremu choć by oczy wypłakał kiedy iest od złego w honorze y Reputacyey ukrzywdzony*⁶ (SJPPAN). Niekiedy towarzyszy temu lęk przed utratą dobrej opinii: *Chyba też nie zna poczciwości, honoru i wstydu*⁷ (SL).

Szereg honor i pożytek wskazuje na łączenie honoru z odnoszeniem korzyści: – *Co moze bydz z Honorem y z iakim kolwiek pożytkiem, niewymawiaj się* WSC⁸ (SJPPAN).

Zestawienia szeregowo *Honor i ojczyzna*⁹; *Bóg, honor i ojczyzna* unaoczniają miejsce honoru wśród najwyższych wartości patriotycznych Polaków (PSWP Zgół).

Honor łączy się z patriotyzmem: *Punktem jego honoru, patriotyzmem jego stawala się wolność*¹⁰ (SJP Dor).

Z kolei notowane w SJP Dor szeregi *zaszczyty i honory*: *Miło było zbierać zaszczyty i honory. Chodził [...] w sławie jak w aureoli*¹¹; *Roił z całą powagą o zaszczytach i honorach*¹²; *tytuły i honory*: *Jedni otrzymali tytuły i honory, drudzy radują się życiem, które im płynie po myśli, tylko nas ciężka przyniata żałoba, bo nie wiemy, jakie jutro nas czeka*¹³; *honory i bogactwa*: *Mój generał opływając w honory i bogactwa trawi życie rozkoszne w kompanii najwyższych osób*¹⁴; również *Nie imponowały mu ani honory, ani bogactwa*. (SJP Szym); *uznanie i honory*: *Była przyzwyczajona do uznania i honorów, jakie ją otaczały* (ISJP Bań) wskazują na zewnętrzne oznaki, wyrazy honoru.

Opozycje. Jako opozycje honoru postrzegane są: *dyshonor* ‘coś, co stanowi ujmę dla honoru; obraza, despekt’ (PWSP Zgół); *złe imię, brak*

⁵ PasPam 142. = Jan Chryzostom Pasek, *Pamiętniki* (1656–1688), rkp BN.

⁶ PasPam 135v. = jw.

⁷ Teat. 29, 123 = *Teatr Polski czyli Zbiór Komedi* (1784–85). 56 tomów, wyd. Piotr Dufour.

⁸ PasPam 159v. = J. Ch. Pasek, dz. cyt.

⁹ ‘napis na sztandarach Wojska Polskiego wprowadzony ustawą w roku 1919’ (PSWP Zgół)

¹⁰ SZUJSKI Roztrz. 165. = Józef Szujski, *Roztrząsania i opowiadania historyczne (pisane w latach 1866–1870)*, Kraków: drukarnia Uniw. Jagiellońskiego pod zarządem Ign. Stelcla 1876.

¹¹ BROSZ. Opow. 35. = Jerzy Broszkiewicz, *Opowieść o Chopinie*, Warszawa: Czytelnik, 1950.

¹² CHOYN. Kuź. 216. = Piotr Choynowski, *Kuźnia* [Powieść historyczna z lat 1861–1863], wyd. 3 Warszawa: Gebethner i Wolff, (b.r.).

¹³ KACZK. Olbracht. II, 319. = Zygmunt Kaczkowski, *Olbrachtowi rycerze*, t.1–3, Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1889.

¹⁴ BOGUSŁ. W. Henryk 71. = Wojciech Bogusławski, *Henryk szósty na łowach*. [Komedia z powieści angielskiej], Warszawa 1792.

honoru, brak godności (SSiA); wyrazy nazywające naganne postępowanie/zachowanie, związane m.in. z utratą dobrego imienia, uczuciem wstydu, tj. *hańba, kompromitacja* (PSWP Zgół); negatywne postawy ze strony otoczenia: *brak szacunku* (SSiA; PSWP Zgół); *brak zaszczytu, brak wyróżnienia, brak pochwały* (PSWP Zgół); *nagana* (SSiA); *pogarda* (SSiA; PSWP Zgół); *upokorzenie, poniżenie* (PSWP Zgół).

Derywaty. W derywatach słotwórczych utrwalony został nierozdzielny związek *honoru* z godnością, łączenie pojęcia z okazywaniem czci, szacunku, obdarowywaniem zaszczytami, pełnieniem jakiejś funkcji/urzędu i niepobieraniem z tego tytułu wynagrodzenia (lub pobieraniem bardzo niskiej zapłaty):

– *honorowy* (XVIII; SL; dawniej *honoralny* SW) to ‘mający poczucie godności osobistej’ (por. SJP Dor; SJP Szym; PSJP Zgół); ‘taki, który służy do wyróżniania kogoś, do okazania szacunku’ (SJP Szym; por. SJP Dor; PSJP Zgół) / ‘dany w celu zrobienia zaszczytu, zaszczytny’ (SW); ‘nominalny, tytułarny’ (SW; SJP Dor; SJP Szym); także ‘niepłatny’ (SW) / ‘nie dający zysków materialnych, nie pobierający zapłaty; bezpłatny’ (SJP Dor; SJP Szym);

– podobnie *honorować*: ‘czcić, uczcić’ (XVIII; SL); ‘okazywać komu honor, oddawać komu honory, czcić, zaszczycać, wyróżniać zaszczytnie’ (SW) / ‘okazywać komuś szacunek, cześć; wyróżniać kogoś’ (PSWP Zgół; por. SJP Dor), także ‘dawać honorarium, wynagradzać’ (SW; por. SJP Dor; PSWP Zgół). W PSWP Zgół i SJP Dor *honorować* to również ‘uznawać jakiś dokument za zgodny z prawem, ważny’.

W derywatach funkcjonujących w dawnej polszczyźnie gwarowej utrwalone zostały pozytywne i negatywne cechy charakteru związane z honorem: *honorny* ‘dumny, ambitny, zarozumiały, pyszny, mający honor, dbający o sławę’, ‘dzielny, tęgi’, ‘małomówny’ (SW); *honorzyć się* ‘wynosić się nad innych, chwalić się, przyczyniać sobie honoru, dumnym być z czego’ (SW). Cechy te poświadczane zostały również w przymiotniku *honorowy* (m.in. ‘zarozumiały, hardy’; ‘nie poniżający’ PSWB Cien). Na przesadnie skoncentrowanie na honorze wskazuje złożenie *honoromanja* ‘honorowość drażliwa, przesadna’ (SW).

Związek honoru z moralnością widoczny jest w parze synonimicznej *honorowy* = *moralny* (PSJP Zgół); z dostojnictwem, wysoką rangą w parach *honorowy* = *wzniosły* (PSJP Zgół), *honorowy* = *dostojny* (PSWB Cien); *honorowy* = *główny, królewski, wysoki* (SSP Kurz). Według SP Kop *honorowo* to ‘lojalnie, uczciwie, sprawiedliwie – *fair*’.

Z kolei słowo *honoryfikatywność* (PSWPZgół) odnosi się do szeroko pojętej grzeczności językowej.

Z jakimi wartościami honor wiąże się najściślej? Honor wiąże się niepodzielnie z godnością. Nerozerwalny związek honoru z godnością potwierdzają znaczenia takich wyrażań, jak *człowiek pełen honoru* (SWil; SW); *człowiek honoru* (SFJP Skor; PSWP Zgół; USJP Dub), *człowiek z honorem* (SFJP Skor; PSWP Zgół); *honorowy człowiek* (SJP Szym) / *człowiek honorowy* (SW); (*książk.*) *ludzie honoru* (USJP Dub); *człowiek bez honoru* (SWil; SFJP Skor; PSWP Zgół), czyli 'z poczuciem; bez poczucia godności' (SFJP Skor).

Najbardziej utrwaloną cechą łączoną z honorem jest słowność. Wyraża ją najdobitniej połączenie *słowo honoru*, który funkcjonuje jako formuła zobowiązania, definiowany jako 'zaręczenie godnością, dobrym imieniem, czczą' oraz zwrot *dać słowo honoru*.

Wierność danemu słowu (przrzeczeniu, przysiędze, podjętym zobowiązaniom, w szczególności finansowym) i związane z tym zaręczenie własną uczciwością, podkreślają zwroty: *Przysięgam na honor* (SW; SIJP Arcta); *Świadczyć się honorem* (SWil; SW); *Honorem ręczę* (SWil; SW); *Na honor* (SL; SWil; SW; SJP Dor; PSWP Zgół); *przysięgać na honor, świadczyć się honorem, ręczyć honorem za kogoś, za coś* 'dawać jako rękojmię swoje dobre imię' (PSWP Zgół); *dać, pożyczyć komuś coś, zaciągnąć dług na słowo honoru* (USJP Dub); wyrażenie *długi honorowe* (SL) / *dług honorowy* 'karciany' (SW), 'które/który trzeba zwrócić' (związek notowany jeszcze w SJP Dor i SJP Szym).

Honor wiąże się z wywiązywaniem się z podjętych obowiązków. Poświadczą to znaczenie wyrażenia *sprawa honoru* (USJP Dub) 'sprawa, której rozstrzygnięcia wymaga honor; obowiązek, którego spełnienia wymaga honor'¹⁵; *Praca jest prawem, obowiązkiem i sprawą honoru każdego obywatela*¹⁶ (SJP Dor).

Łączy się z przestrzeganiem / respektowaniem skodyfikowanych norm, zasad postępowania honorowego. Wskazują na to wyrażenia: *kodeks honorowy, prawa honorowe* (SJP Dor), a pośrednio również *sąd honorowy* (SW) 'osoby powołane przez strony lub na mocy przepisów prawnych do rozstrzygania spraw dotyczących obrazy honoru' (SJP Dor; por. SJP Szym).

Cechą honoru jest zachowanie twarzy, dobrej opinii. Poświadczają to takie zwroty, jak: *honorować weksel, zobowiązanie* 'płacić, nie będąc do tego obowiązany, dla niedyskredytowania podpisanego na zobowiązaniu' (SW); *wyjść z honorem* (SIJP Arcta) / *wyjść ze sprawy jakiejś z honorem* (SW);

¹⁵ <http://sjp.pwn.pl/haslo.php?id=58359> [dostęp 10 XI 2012].

¹⁶ Konst. PRL 260. = Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 VII 1952.

także *wycofać się z honorem* ‘załatwić jakąś kłopotliwą sprawę, nie narażając na szwank dobrego imienia, reputacji’ (SJP Szym; PSWP Zgół; USJP Dub; por. SJP Dor); wyrażenia związane ze sportem *bramka honorowa*, *punkt*, *rzut*, *set honorowy* ‘(w różnych dziedzinach sportu) bramka, punkt, rzut, set, które ratują drużynę przed całkowitą porażką’ (por. SJP Dor; SJP Szym).

Na związek honoru z podejmowaniem decyzji wskazują zwroty *wziąć sobie co za punkt honoru* (SW), *mieć sobie (co) za punkt honoru* ‘postanowić sobie coś’ (SIJP Arcta; SW). Wyrażenie frazeologiczne *punkt honoru* (SL; SWil; SJP Dor; SJP Szym; PSWP Zgół; USJP Dub; SFJP Skor) związane jest w SL z uczciwością (= ‘mniemane uczciwe’), w słownikach współczesnej polszczyzny zaś z zachowaniem godności, dobrego imienia (‘coś uważanego za warunek godności, dobrego imienia’; PSWP Zgół; podobnie SFJP Skor) oraz poczucia własnej wartości: *Jeśli uważamy coś za „punkt honoru”, to uważamy, że od tego zależy nasza dobra opinia u ludzi i nasze własne mniemanie o sobie. Za punkt honoru uważał zatrzymać mnie jak najdłużej i ugościć jak najserdeczniej* (ISJP Bań).

Czyj honor? Honor jako atrybut kogo? W odnotowanych w słownikach zestawieniach utrwalony został związek honoru z osobami płci męskiej kierującymi się w swoim postępowaniu określonym kodeksem zachowań, normami, których przestrzeganie uchodzi za sprawę honoru: *honor szlachecki*¹⁷ (SW); *honor rycerski*, *kawalerski* (SIJP Arcta), *honor żołnierza*: *Honor żołnierza nie pozwalał nam się poddać bez walki* (ISJP Bań); a współcześnie również z wykonywaniem jakiegoś zawodu: *honor zawodowy* (PSJP Zgół), *honor górnika*¹⁸: *Praca na powierzchni była dla górników największą karą. Wszak to godziło w honor górnika!*¹⁹ (SJP Dor).

Honor kojarzony jest również z osobami mającymi specyficzny kodeks etyczny – ze złodziejami²⁰: *Był złodziejem, ale złodziejem z honorem* (ISJP Bań).

W znaczeniu ‘czci’ *honor* przypisany zostaje kobietom: *honor kobiety v. kobiety* (SWil; SW), *honor kobiety* ‘cześć niewieścia; pocziwość’ (SIJP

¹⁷ Jak pisze Józef Chałasiński, „[p]oczątkowo pojęcie honoru odnosiło się w pełni do szlachty [...] Pojęcie honoru jest pochodzenia rycerskiego i wiąże się z polem bitwy. [...] Zrodzone na polu bitwy pojęcie honoru rozszerzyło się na inne sytuacje ludzkie. Z rycerstwa przeszło na ludzi innych stanów i klas” (Chałasiński 1968: 47).

¹⁸ Zawód górnika był począwszy od wieków średnich zawodem uprzywilejowanym.

¹⁹ MORC. Ptaki 232. = Gustaw Morcinek, *Zabłąkane ptaki*, Warszawa: Iskry, 1952.

²⁰ Według jednego z przekazów honor złodziei polegał na tym, że „[...] nie okradali swoich sąsiadów, ludzi starszych i nie ruszali kościołów ani kapliczek” („Niedziela” edycja warszawska, *Bandyty w kościele*, Artur Stelmasiak, nr 39/2010).

Arcta), 'dobra opinia o prowadzeniu się danej kobiety' (DSS); *honor damy* (ISJP Bań).

Jednostkowo leksem *honor* ('dobre imię, cześć') kojarzony jest z Bogiem: *honor Boski*: – *Y daley tam wywodził [...] ze nie dbaią o honor boski*²¹ (SJPPAN).

Honor odnosi się również do jakiejś zbiorowości, narodu: *ratować honor narodu* (SW).

W jakich dziedzinach życia / wymiarach przejawia się honor / brak honoru? Honor może przejawiać się w czymś zachowaniu: *zachować się honorowo* (SJP Szym), postępowaniu: *honorowe postępowanie* (PSJP Zgół), czynach: Zygmunt Gloger w *Encyklopedii staropolskiej* odnotowuje pod słowem *cześć*: *Każdy miał prawo do cześci, ale jeżeli dopuścił się czynu zagrożonego utratą honoru, tracił ją i nazywany był „bezecnym” czyli „infamisem”. Z infamią łączyło się „wywołanie z kraju”* (ES Glog t. 1, s. 291). Przejawia się w pełnieniu jakiejś szaczonej funkcji: *od honorów dama* (SL; SW) 'dama honorowa'²² (SW).

Honorowo – w odniesieniu do czyjejś pracy, zajęcia lub funkcji, znaczy 'bezpłatnie': *pracować honorowo* 'bez otrzymywania wynagrodzenia', *urząd honorowy*, *zajęcie honorowe* 'nie przynoszący/-e dochodów, bezpłatny/-e' (SFJP Skor), *honorowy konsultant*, *honorowy dawca krwi* (SJP Szym), *obowiązek*, *urząd*, *tytuł honorowy* 'niepłatny' (SW). Takie rozumienie *honorowych* zajęć, obowiązków, urzędów – jako nieopłacanych w formie regularnych pensji – wywodzi się z tradycji ludzi bogatych (szlachta, ziemiaństwo), którzy mieli być zagwarantowani z racji posiadanego majątku.

Zachowanie się w sposób *honorowy* może wiązać się niekiedy z własną krzywdą: *unieść się honorem* to: a) 'poczuć się urażonym w swej godności' (SJP Szym; PSWP Zgół; por. SJP Dor); b) 'postąpić szlachetnie, oddać komuś przysługę, zwykle z własną niewygodą lub krzywdą' (SJP Szym; por. PSWP Zgół); *Jeśli ktoś „ujął się honorem”, to zrobił coś, często ze szkodą dla siebie, aby bronić swojej opinii i poczucia własnej wartości* (ISJP Bań). Zachowanie honorowe przeczy zdrowemu rozsądkowi: *unieść się, ująć się honorem* 'czując się urażonym w swej godności, postąpić tak, jak wskazuje honor, ambicja, a nie rozsądek' (USJP Dub).

W jakich postawach/zachowaniach wyraża się honor? Jako najbardziej utrwalony przejaw zachowania honorowego postrzegana jest gościnność. Związek ten wyrażają odnotowane w słownikach związki frazeologiczne: *robić honory domu* 'wypełniać obowiązek gospodarza lub gospodyni

²¹ PasPam 286v. = J. Ch. Pasek, dz. cyt.

²² *Anna de Boulén była panną honoru królowej* (Julian Ursyn Niemcewicz, XVIII; SW).

względem gości' (SWil; por. SJP Szym) 'przyjmować gości, jak na nich i na dom przystało, reprezentować godnie dom wobec gości' (SW); *czynić honory domu* 'przyjmować gości, pełnić względem nich obowiązki gospodarza' (SIJP Arcta), *współcześnie również czynić, robić honory gospodyni, gospodarza, pani domu* (SJP Dor; PSWP Zgół). ISJP Bań odnotowuje: *Jeżeli ktoś czyni lub pełni honory domu, to występuje wobec gości w roli gospodarza, dbając o ich wygodę i dobre samopoczucie* (ISJP Bań); wyrażenie *gość honorowany* (SW).

Na związek honoru z etykietą, dobrym wychowaniem, okazywaniem grzeczności wskazuje zwrot *honor dać komuś* 'wyświadczyć grzeczność' (SJPPAN) oraz odnotowane w słownikach formułki grzecznościowe zapytania kogoś o jego nazwisko: *Jak honor pana?* (SW); *Z kim mam honor?* (SJP Dor; USJP Dub); *Jakże honor (czyj)?* (SJP Dor).

W ISJP Bań w semantykę honoru wpisana zostaje umiejętność przyznania się do błędu w niesłusznym posądzeniu kogoś o coś: *Mówimy, że, „trzeba oddać honor” komuś niesłusznie posądzonemu o coś złego, jeśli uważamy, że trzeba przyznać, iż posądzenie było niesłuszne. Trzeba oddać honor naszym dziennikarzom i przyznać, że mieli rację* (ISJP Bań); *Mówimy do kogoś „zwracam honor”, jeśli niesłusznie zarzuciliśmy mu błąd i żartobliwie go przepraszamy. Witkiewicz nie był architektem. // – Ja mówię o Witkiewiczu – ojcu. // – A, słusznie, zwracam honor* (ISJP Bań); *zwracam honor* 'przepraszam, źle zrozumiałem, pomyliłem się' (USJP Dub).

Honor wiąże się z odwagą w słowach i postępowaniu: *Patetycznie zawołał: – Tylko tchórze uciekają przed wyzwaniem! Człowiek honorowy ma odwagę własnych słów i postępów!*²³ (SJP Dor).

Jakie zachowania / postawy uważane są za honorowe / niehonorowe? *Niehonorowym jest tchórzostwo, honorową odwaga; honorowa jest umiejętność dochowania tajemnicy, niehonorowanymi plotkarstwo, oszczerstwo lub meskineria* ['pospolitość, małostkowość' – M.G.]²⁴ (SJP Dor).

Jako zachowanie sprzeczne z honorem postrzegane jest *implicite* łamanie danego słowa. Cecha ta znajduje swoje poświadczenie w zwrocie przenośnym (żartobliwym) *coś trzyma się, wisi na słowo honoru* 'coś się ledwie trzyma, jest źle umocowane' (PSWP Zgół; SJP Szym; por. SJP Dor).

Jako zachowanie niehonorowe widziane jest przystawanie z osobami o niższym statusie społecznym: *Nie honor wam z biedotą się równać*²⁵ (SJP Dor).

²³ GOMUŁ. Ciury 1, 125 = Witold Gomułnicki, *Ciury* [Powieść], t. 1–3, Warszawa: E. Nicz i Ska 1907.

²⁴ Tyg. Ilust. 43. 1904 = „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa; J. Unger. R. 1863, 1870; Gebethner i Wolff. R. 1888–1890, 1893–1894, 1899–1900, 1904.

²⁵ GAŁAJ Rodz. 73. = Julian Gałaj, *W rodzinie Lebiódów* [powieść]. Warszawa: Książka i Wiedza, 1950.

Honor wiązał się z żądaniem zadośćuczynienia za zniewagę, obrazę: *sprawa honorowa* ‘pojedynek’ (SW) / ‘sprawa, w której chodzi o obrazę honoru; dawniej – pojedynek’ (SJP Szym); również *satysfakcja honorowa* ‘sprawa, w której chodzi o honor i zadośćuczynienie dawane dawniej zwykle w pojedynku; satysfakcja dawana za obrazę honoru dawniej zwykle w pojedynku’ (SJP Dor).

Jakie są oznaki honoru? Oznakami honoru są różne sposoby okazywania szacunku, czci, poważania: *uczynić honor* ‘okazać uszanowanie’ (SJPPAN); *honory dawać* ‘oddawać cześć’ (SJPPAN); *dać, oddać komu honor* (M. A. Troc za SW); *przyjmować, odprowadzać kogoś z honorami* ‘odprowadzić, przyjąć kogoś z oznakami szacunku’ (SJP Szym), ‘okazywać szacunek i poważanie, z oznakami czci, godnie’ (PSWP Zgół); *z honorami* ‘okazując największą cześć, poważanie, szacunek, z oznakami czci, godnie’ (SJP Dor; SFJP Skor); *wyszedł, odprowadzany z honorami wojskowymi* (SW).

Są to w szczególności przyjęte w wojsku sposoby okazywania szacunku osobom zasłużonym (będącym uczestnikami wojen): *honory wojenne* (SL; SW), *honory wojskowe* (SL; SWil; SW; SIJP Arcta; SJP Dor; PSWP Zgół; ISJP Bań), tj. ‘prezentowanie broni, oddawanie salw honorowych, parada wojskowa’ (SJP Dor; por. PSWP Zgół), ‘salutowanie’ (ISJP Bań). *Pocho- wano go z wojskowymi honorami* (ISJP Bań). *Oddawać, odbierać, robić, czynić honory* to tyle, co ‘prezentować broń, salutować; ogólnie: spełniać oznaki uszanowania’ (PSWP Zgół; por. SJP Dor; SJP Szym); *oddanie honorów wojskowych – salut* (SP Kop); *honorowa kompania wojska* (SJP Dor); *kompania honorowa* ‘kompania ze sztandarem i orkiestrą wyznaczona do oddawania honorów ważnym osobistościom państwowym, witająca i żegnająca przedstawicieli państw obcych oraz uczestnicząca w innych uroczystościach’ (SJP Dor) / ‘kompania piechoty wyznaczona przez dowódcę garnizonu w celu oddania honorów przewodniczącemu Rady Państwa, Prezesowi Rady Ministrów i ministrowi obrony narodowej, asystowania sztandarom wojskowym, powitania i pożegnania przedstawicieli państw obcych oraz w celu uczenia uroczystości odsłaniania pomników, składania wieńców itp.’ (SJP Szym); *salwa honorowa* (SJP Dor); *straż honorowa* (SW; SJP Szym).

Widocznymi oznakami honoru (czci, uznania) są:

- godności i zaszczyty: *mieć honor w rękach* ‘otrzymać godność’ (SJP PAN); *honory akademickie* (SJPPAN);
- tytułowanie: *tytuł honorowy* (SJP Szym); *honorowy członek stowarzyszenia* (SJP Szym) / *członkowie honorowi* (jakiegoś towarzystwa) (SJP Dor); *honorowe obywatelstwo* (SJP Szym) / *honorowy obywatel* (SJP Dor); *kanonik, radca, profesor, opiekun, członek honorowy* (SW);

– nadawanie tytułów naukowych: *honorowy stopień naukowy nadawany przez wyższe uczelnie (łac.) – doctor honoris causa* (SP Kop), *doktorat honorowy* (SJP Szym) / *nadać komuś honorowy doktorat* (SJP Dor);

– przyznawanie odznaczeń: *Legia Honorowa* to m.in. ‘order republiki i cesarstwa francuskiego ustanowiony w 1802 r. przez Bonapartego’ (SJP Dor);

– obdarowywanie osób znaczących w społeczeństwie: *wino honoru* ‘podarunek, który magistrat wolnych miast przejeżdżającym wielkim panom zwykł (u)czynić’ (np. posłowi) (SL; SW); *honorowa suknia ofiarowywana przez władcę w Turcji sultańskiej w Indiach – chylat* (SP Kop; por. SW);

– sprawowanie szczytnej funkcji, np. opieka osoby wpływowej nad kimś / czymś: *honorowa opieka nad jakimś przedsięwzięciem – protektorat* (SP Kop);

– gesty podkreślające wyróżnienie kogoś (w celu okazania mu szacunku): *honorowe miejsce* (SJP Szym; SJP Dor); *miejsca u stołu honorowego* (SJP Dor), *honorowe miejsce przy stole* (PSJP Zgół); w sporcie: *runda honorowa* ‘(zwykle) w wyścigach kolarskich: (uroczyste) okrażenie stadionu przez zwycięzcę wyścigu’ (SJP Dor; SJP Szym).

Honor jako wartość poddana działaniom destrukcyjnym.

Znaczna grupa zwrotów i wyrażeń wskazuje na łączenie honoru z zespołem różnego rodzaju oddziaływań, przeważnie destrukcyjnych, tak ze strony osoby, której przypisany zostaje honor (agensa), jak i ze strony innych osób: *szargać honor* (PSWP Zgół); *plamić honor* (SJP Szym; USJP Dub; PSWP Zgół); *zaprzedać honor* (SFJP Skor); *godzić w honor* (PSWP Zgół), *godzić w czyjś honor* (SJP Szym; USJP Dub) ‘w czyje dobre imię’ (SFJP Skor); *Dotknąć, skrzywdzić kogoś na honorze* (SFJP Skor; PSWP Zgół); *Czyhać, nastawać na czyjś honor.* (PSWP Zgół); *Jakaż to dla ciebie ujma na honorze!* (ISJP Bań), *stała się ujma jego honorowi* (SW); oraz wcześniejsze poświadczone w SWil: *Targnąć się v. targać się na czyj honor.*; *Dotknąć czyjego honoru.*; *Czynić uszczerbek v. z uszczerbkiem czyjemu honorowi.*; *Wydrzeć, wrócić komu honor.*; *Obrazić czyj honor, v. kogo na honorze.* (SWil); *obraza honoru* (SIJP Arcta; PSWP Zgół) ‘obraza czci’ (SIJP Arcta).

Honor jako wartość, coś pożądanego. Honor traktowany jest jako wartość cenniejsza niż życie: *Droższy mu honor, niż życie* (SWil). Jest postrzegany jako dyrektywa wyznaczająca czyjeś postępowanie: *Zrobić, co honor każe* (SWil), *Zrobić, co honor nakazuje* (SW; PSWP Zgół) ‘postąpić tak, jak godność nakazuje’ (PSWP Zgół); coś ważnego: *Idzie tu o mój honor* (SWil); jako głos wewnętrzny: *Głos honoru* (SWil; SW); *Idź, dokąd (cię) honor woła* (SWil; SW); wartość odczuwana: *uczucie honoru* (SWil; SW), *poczucie honoru* (PSWP Zgół); coś, o co trzeba się troszczyć: *dbać*

o honor (SWil; PSWP Zgół); czego trzeba bronić: *Mam obowiązek stanąć w obronie honoru damy* (ISJP Bań); *powierzyć komuś swój honor* 'liczyć na czyjąś obronę własnej godności' (PSWP Zgół).

Umiłowanie honoru albo chwały jako zasada polityczna – timokracja (platońska) ['władza ludzi kierujących się honorem, z grec. *timé* 'honor'] (SP Kop); *Jak kocham honor?* (SW); *I honor coś znaczy* (SW).

Z kolei *honory* to coś, o co warto zabiegać: *ubiegać się za honorami* (SWil; SW); *marzyć o honorach* (PSWP Zgół); *zbierać honory* (PSWP Zgół); co warto posiadać: *opływać w honory* (PSWP Zgół).

4. Zbliżony obraz pojęcia HONORU dają materiały ankietowe zgromadzone w wyniku **badania eksperymentalnych** przeprowadzonych wśród studentów lubelskich uczelni (w latach 1990 i 2000 oraz 2010)²⁶. Zebrany materiał pozwala wyróżnić dwa podstawowe wymiary HONORU: pierwszy tworzą wartości, jakie „budują” HONOR, drugi postawy i zachowania, w których wyraża się HONOR.

Respondenci sytuowali HONOR wśród wartości etycznych. Wśród wartości, na które wskazywało więcej niż 10% respondentów, znalazły się w obu ankietach (według kolejności wskazań):

– **godność**: (*wysoka*) *godność osobista*, również *poszanowanie godności drugiego człowieka*; *poczucie własnej wartości i godności*;
a za nią

- **słowność**: *dotrzymywanie danego słowa / obietnic / zobowiązań*;
- **uczciwość**: *wypełnianie zobowiązań bez względu na zaistniałą sytuację*;
- **poczucie własnej wartości**;
- **odpowiedzialność i duma**, a w ankiecie z roku 2000 – także *zgodność postępowania z wyznawanymi zasadami i szacunek*.

Godność, słowność, uczciwość, poczucie własnej wartości oraz duma to cechy honoru, które utrwalone zostały w danych systemowych.

W tekstach wywołanych (tj. w wypowiedziach respondentów) rzadziej pojęcie HONORU kojarzone jest z *prawdomównością* (ASA 1990 i 2000 po 6 razy); *postępowaniem zgodnie z ogólnie przyjętymi normami moralnymi / przestrzeganiem norm moralnych* (ASA 1990 i 2000 po 6 razy); *obroną zasad / własnych wartości / własnych poglądów / przekonań / własnego zdania* (ASA 2000 5 razy); *czystym sumieniem* (ASA 2000 5 razy); *szlachetnością* (ASA 1990 4 razy) i *patriotyzmem* (ASA 1990 4 razy).

²⁶ Młodym Polakom zadano pytanie: „Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwego honoru?” Wyniki badań z lat 1990 i 2000 opracowała dr Małgorzata Brzozowska (Brzozowska 2006: 122–126). Wyniki z roku 2010 – w opracowaniu.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183. [Bartmiński Jerzy, 2007, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] Bartmiński Jerzy, *Językowe podstawy obrazu świata*, wyd. 2 uzupełnione, Lublin, s. 42–51.]
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie równości i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka” 21, s. 47–67.
- Brzozowska Małgorzata (oprac.), 2006, *Honor*, [w:] *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 122–126.
- Chałasiński Józef, 1968, *Kultura i naród. Studia i szkice*, Warszawa.
- de Lazari Andrzej, *Polska pycha*, „Rzeczpospolita” 7 X 2004.
- ES Glog – Gloger Zygmunt, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 1–4, Warszawa 1900–1903.
- Puzynina Jadwiga, 1999, *O honorze w języku i nie tylko*, „Więź” 9, s. 40–47.

Słowniki

- ESJP Bań – Bańkowski Andrzej, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- DSS – Nagórko Alicja, Łaziński Marek, Burkhardt Hanna, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków: Universitas, 2004.
- ISJP Bań – *Inny słownik języka polskiego*, red. Mirosław Bańko, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- PSWP Zgół – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. Halina Zgólkowa, t. 1–50, Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1994–2005.
- PSJP Zgół – Halina Zgólkowa, *Podstawowy słownik języka polskiego z zarysem gramatyki polskiej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe, 2008.
- PSWB Cien – Witold Cienkowski, *Praktyczny słownik wyrazów bliskoznacznych*, Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza „BGW”, 1993.
- SEJP Brück – Brückner Aleksander, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1993 [wyd. 1: 1927].
- SEJP Sław – Sławski Franciszek, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5 (A–Łżywy), Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, 1952–1982.
- SFJP Skor – Skorupka Stanisław, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, wyd. 3, t. 1–2, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1977.
- SIJP Arcta – Michał Arct, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, wyd. 3, Warszawa 1929 [wyd. 1: 1916].
- SJJChP – *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, red. Halina Koneczna, Witold Doroszewski, t. 1–2, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1965–1973.
- SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski, t. 1–11, Warszawa: PWN, 1958–1969.
- SJPPAN – *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, Polska Akademia Nauk – Instytut Języka Polskiego, Kraków, 1996– [w opracowaniu] (http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=4218).

- SJP Szym – *Słownik języka polskiego*, red. Mieczysław Szymczak, t. 1–3, Warszawa: PWN, 1978–1981.
- SL – Linde Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814 [wyd. 2: Lwów 1854–1860].
- SP Kop – Kopaliński Władysław, *Słownik przypomnień*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1992.
- SSP Kurz – *Słownik synonimów polskich*, red. Zofia Kurzowa, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001.
- SSiA – Pawlus Marta, Gajewska Beata, *Słownik synonimów i antonimów*, Bielsko Biala: PPU „Park” Sp. z o.o., 1999.
- SW – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa [wyd. 1: 1900–1927], wyd. fotooffsetowe: PIW, 1952–1953.
- SWil – *Słownik języka polskiego* wyd. przez Maurycego Orgelbranda, t. 1–2, Wilno 1861.
- SWO Sob – *Słownik wyrazów obcych*, red. Elżbieta Sobol, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- USJP Dub – *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, red. Stanisław Dubisz, t. 1–4, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- WSWB Bań – *Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych PWN*, red. Mirosław Bańko, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- WSEHJP – Krystyna Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.

THE POLISH HONOR IN DICTIONARIES

The article deals with the treatment of the Polish *honor* in older and contemporary dictionaries: the two kinds of sources are taken as complementary. The present reconstruction aims for a “cognitive definition” of the concept of HONOR, i.e. the totality of the word’s semantics; it attempts to assign to it a place in the relevant lexico-semantic field and in a network of conceptual relationships. The network consists of, among others, synonyms, opposites, collections, complexes and collocations.

The semantics of *honor* contains ‘integrity, honesty’, firmly entrenched in the word’s etymology (this was the original meaning of the word). In the 17th and 18th c. it was associated with unblemished reputation and meant ‘good name’. As the basic meaning of *honor*, 20th-c. dictionaries give ‘personal dignity’, and its connection with dignity is entrenched in synonyms and derivatives. *Honor* is associated with faithfulness to the word given, good behaviour, politeness and hospitality. Dictionaries point to the link between “honor” and men, rather than women, as well as typical men’s professions (*honor zawodowy* ‘professional honor’, *honor górnika* ‘miner’s honor’). In the sense of ‘good name’ is also attributed to women.

KEY WORDS: values, cognitive definition, honour

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Галина И. Кабакова
(Париж)

КОНЦЕПТ ЧЕСТИ В РИТУАЛЕ ГОСТЕПРИИМСТВА

Pojęcie ros. *ČEST'*, łączone początkowo w języku rosyjskim z materialnym wynagrodzeniem za usługi okazane suwerenowi, pozostawało w kontraście ze sławą jako wartością wyłącznie duchową. Z czasem różnice między nimi zacieślały się: w epoce klasycyzmu pojęcia te były synonimami, w dobie Oświecenia *ČEST'* kojarzono z odchodzącą epoką.

Mając na uwadze te różnice, autorka analizuje materiały Tieszeniewskiego archiwum i stawia pytania o to, jak chłopci chronią swoją cześć, a w czym upatrują brak czci. Zauważa, że koncept czci zawiera się w szeregu prawideł, które tworzą swego rodzaju niepisany kodeks. W kontekście przyjmowania gości *ČEST'* jest łączona z określonym porządkiem zapraszania, przyjmowania, gościniecem, ugaszczaniem, a także usadzaniem za stołem. W przysłowiach ujawnia się także wyraźny związek konceptu czci z pojęciem *WOLI* jako innym ważnym pojęciem rosyjskiej tradycyjnej kultury (por. *Gostju čest', koli volja est'*).

Pojęcie czci aktualizuje się podczas każdej uroczystości, łączy się z materialnymi przedmiotami (poczesne miejsce, specjalne potrawy), uczestnikami (gośćmi) i niematerialnymi (zapraszanie, spotkanie, szacunek, prawidłowy przebieg uczyty). Gospodarz demonstruje szczodrość i życzliwość. Gość powinien przyjąć dary, tym samym okazując cześć gospodarzowi-darczyńcy.

SŁOWA KLUCZOWE: godność, gościnność, rosyjska etykieta językowa

Честь и слава

В свое время Ю. М. Лотман в статьях «Об оппозиции честь-слава в светских текстах Киевского периода» и «Еще раз о понятиях „сла-

ва" и „честь" в текстах Киевского периода», анализируя функционирование понятия чести в Киевской Руси, подчеркнул различие между честью, которая выступает материальным вознаграждением за оказанные сюзерену услуги, и славой, которая является духовной ценностью. Со временем это противопоставление стирается, и в эпоху классицизма оба понятия становятся почти синонимами. В эпоху Просвещения понятие чести теряет свою содержательность и воспринимается как атрибут уходящей эпохи. Для нас важным представляется и другой аспект концепта чести¹. Честь участвует в процессе обмена, установления социальных отношений. Честь, неотъемлемо связанная с материальными почестями, функционирует прежде всего по вертикальной оси. Слава же, наоборот, реализуется по горизонтали, между равными в социальном плане индивидами, кроме того, в отличие от чести, она способна длиться во времени (Лотман 1993а, Лотман 1993b)².

Публикация материалов Тенишевского архива позволяет уточнить наши представления о чести в русском крестьянском сообществе конца XIX века. Прежде чем перейти к описанию гостеприимства, корреспондентам предлагалось ответить на вопросы «Как крестьяне оберегают свою честь и в чем усматривается обесчещение? Чем приобретает уважение других и чем навлекается презрение?» (Быт 1993: 379–380). Из ответов корреспондентов возникает образ общества, в котором деньги, богатство постепенно становятся основной ценностью. Материалы Тенишевского архива представляют гостеприимство все более заинтересованным и все менее безусловным. Оно все реже воспринимается как христианская добродетель³, а все чаще как способ налаживания и поддержания социальных связей; как говорит пословица: *От кого чают (чаем), того и величают (величаем)* (Даль 4: 585; Русские крестьяне 3: 480). Поэтому самым эффективным способом *быть на почете и на славе*, то есть

¹ Мы используем термин концепт как понятие обыденной философии, являющийся результатом взаимодействия многочисленных культурных факторов (национальная традиция, фольклор, религия, идеология, жизненный опыт и т.п.).

² За последние годы к концепту чести в русской культуре обращались не раз: Kollmann N. S., *By honor bound: State and society in early modern Russia*, Ithaca, Londres, 1999; Борисов С. Б., *Честь как феномен российского политического сознания*, Шадринск, 2001. К концепту чести в русской языковой картине мира не раз обращался В. В. Колесов, *Слово и дело: Из истории русских слов*, Санкт-Петербург, 2004; *Русская ментальность в языке и тексте*, Санкт-Петербург, 2007. Ср. также неопубликованную диссертацию С. Териной, *Древнерусский концепт честь и его языковая репрезентация в летописи «Повесть временных лет»*, Тольятти, 2007.

³ Напомним, что в «Домострое» подчеркивалось сакральное измерение приема: *Ино в Богу дар, а добрым людям в честь* (Домострой 1990: 45–46).

пользоваться уважением окружающих, считалось общение с властью имущими⁴.

Тем не менее традиционные ценности вроде щедрости, верности данному слову⁵, безупречного поведения, по-прежнему входят в понятие чести. Обвинение в воровстве и низости воспринимается как страшное оскорбление и может послужить поводом для жалобы (Русские крестьяне 1: 132, 273; 5/2: 25). Несмотря на врожденную нелюбовь к судам, русский крестьянин готов заявить на обидчика, позволившего себе крикливо его семью (калуж., Русские крестьяне 3: 382). Подобное понимание чести, как и представление о том, что легкомысленное поведение жены или дочерей ложится пятном на мужскую честь (ярослав., Русские крестьяне 2/1: 156), заставляют вспомнить типологию чести, выстроенную Джулианом Питт-Риверсом для испанского общества. Для испанцев женская честь – это репутация женщины, основанная на ее сексуальном поведении, тогда как мужская честь ассоциируется со способностью сохранять и приумножать символический капитал, полученный от предков вместе с именем (Pitt-Rivers 1983: 114).

Содержание концепта чести раскрывается в ритуале приема гостей и его терминологии. Отступление от кодекса чести, обязательного и для хозяина, и для гостя, расценивается как бесчестье. Поэтому крестьяне, сообщают корреспонденты Тенишевского архива, готовы потратить последние сбережения, забыть все свои прочие обязательства, вроде уплаты налогов, лишь бы не упасть в грязь лицом перед гостями. При этом особенно критической представляется ситуация хозяина, которому предстоит сыграть свадьбу (Русские крестьяне 5/2: 655). Бесчестьем для хозяина считается и непосещение его дома в положенные дни. Например, зять почувствует себя оскорбленным, если теща не посетит его в первый после свадьбы Петров день (волог., Русские крестьяне 5/4: 287).

Концепт чести содержится в ряде правил, которые вместе составляют неписаный кодекс чести. Так, к примеру, отправившись на престольный праздник, следовало начать посещение домов с родственников. Пренебрежение родственниками, посещение чужих в ущерб своим воспринимается как отступление от кодекса чести, позорящее и того,

⁴ Вот как оценивают деревенского богача: «Да где ж нам за богачом тягаться, у нево не с наше денег-то. Он вон с писарем гоститсе, старшина за руку здороваеся. С попом вот подружился. Ще и поп, поди, придет в гости» (волог., Русские крестьяне 5/1: 592–593).

⁵ То же представление содержится в пословице *Честь чести на слово верит* (Традиционный фольклор 2006: 41).

кто его совершает, и того, кто становится его жертвой. И формируется оно через родственное понятие *слава*: *славу наносить* (помор., Дуров 2011: 380), *делать (такую, эту) славу* (волог.)⁶, то есть позорить.

Застольные почести

В контексте застолья честь выступает синонимом порядка: «Вот пирогаф напикуть, значить сваи придуть ф праздник, сваи и значить чай, чай папьють, пагаварять, фсё как *честь-пачесть*» (тамбов.), ср. также наречие *честью* ‘правильно’ (волог., <http://tsu.tmb.ru/kraeved/upload/dir/bibl/govor/accents/text43.htm>; СВГ 12: 38). Этот порядок охватывает все элементы гостеприимства: приглашения, приветствия, гостинцы, угощение, а также и правильную рассадку за столом.

В средневековых текстах встречается выражение *звать на честь*. Так, в «Повести временных лет», читаем «Зоветь вы Ольга на честь велику». В былинах возникает этикетная формула *честь милость*: «Чести милости просил: „А ты выкушай купчинка, ты московский молодчинка”» (смолен., калуж., СРНГ 32: 231). В диалектах используются выражения *приложить честь* ‘пригласить’ (Даль 4: 599), *звать честь* ‘то же’ (рус. говоры Белоруссии, Манаенкова 1989: 221), *почивать* ‘зывать, уговаривать’ (костром., ЛКТЭ), *почща* ‘приглашение сесть за стол’ (новгород., НОС 8: 164). После общей молитвы гости *дожидаются чести*, то есть момента, когда хозяин усадит их за стол (владимир., Быт 1993: 180).

Само пребывание в гостях воспринимается как принятие оказанной чести: *идти на честь* ‘идти в гости’, *быть на чести* ‘быть в гостях’ (рус. говоры Белоруссии, Манаенкова 1989: 223). В свою очередь гость оказывает честь хозяевам своим приходом, поэтому приветственная формула хозяев может звучать так: «*Опочестили нас, вот как рады-радешеньки приходу вашему*» (помор., Гемп 2004: 521). Войдя, гость

⁶ Текст записан Е. Публичук в июле 2008 г. в Оште (Вологодская обл.). Отец наставляет свою дочь, которая собирается погостить в другую деревню: «Смотри, пойдёшь в деревню туда в Тупшозеро, дак в первую очередь, смотри, иди либо к дяде Феде, или к тётке Наташе иди. Чтобы к чужим с дороги придёшь – ни к кому не шла. Не *сделай такой славы*, что приехала... этого, пришла (приехать не на чем было), пришла на праздник и ушла к чужим сразу. Этой *славы* никогда не *делай*. Приди, поздоровайся, если чаем напоят, дак пусть... попьёшь чаю. А потом хоть весь праздник больше к своим не показывайся, нужды нету. Вот ещё такое было. Как бы вот друг друга вот настолько уважали. Чтобы к чужим не приходили. Вот теперь, дак куда хочут, туда и идут. Нужды нет, хоть свой, хоть чужие, пошли да и пошли. А вот тогда ещё вот это было. У нас папа каждый раз помнил мне».

воздаёт честь высшим силам, что охраняют дом, прежде чем поприветствовать самих хозяев: «Мы прежде по-христиански Господу Богу честь отдадим, помолимся. Теперь вам, мир честной компании! Здравствуй, хозяин с хозяйшкой, и гости хозяйские.» (ярослав., Русские крестьяне 2/1: 570). Гость кроме икон и хозяев чествует также и событие, которое послужило поводом для его прихода: «С наступающим праздником! Честному празднику честь и радость, а хозяевам доброго здоровья!» (волог., Русские крестьяне 5/3: 380).

В застолье главным элементом является угощение – материальное воплощение понятия честь. Гость может выразить свое почтение в том числе и с помощью гостинца, который называется *почесть* (перм., Даль 3: 372)⁷. Производные от *чест-* обозначают не только действия, непосредственно предшествующие застолью, но и сам факт потчевать, угощать гостей: *чествовать*, *чѣствовать* ‘приглашать’ и ‘угощать’ (мурман.), *честовать* (рус. говоры Белоруссии, Манаенкова 1989: 221), *до-чѣствовать* (арханг., СРГК 1: 503), *почѣствовать*, *учестять* ‘угощать’, *честить* ‘кормить, поить гостя, проявляя радушие, гостеприимство’ (арханг., карел., СРГК 5: 127; 6: 670; 782–783), *чествовать*, *чѣствовать* (чит., арханг., СРГЗ: 451; КАОС⁸), *учестить* (ярослав., вятк., ЯОС 10: 25; Васнецов 1907: 331), *очестить* (свердл., арханг., новгород., пск., КЭИС; СРНГ 25: 66; СРГК 4: 353). Глагол *потчевать* (*потчить*, *почтовать*, *поштовать*, *подчивать*) (СРНГ 31: 20; СРДГ 3: 50; СРГА 3/2: 106) также этимологически связан с *чѣстити* (Фасмер 3: 346).

В свою очередь угощение представлено лексически как выражение оказанной чести: *почет* (вят., СРНГ 31: 8), *почести*, *честь* (арханг., Подвысоцкий 1885: 135). Это значение может реализоваться в архангельской этикетной формуле приглашения гостей за стол и в формуле угощения: «Кушайте гости, вся *честь* на столе» (Полинская, КА–2004), «Кушайте, госьти, *фся честь на столе*. Э то зна чит, угощяю вас почесному, ничево не жалею (все лучшее на столе)», «А ранышэ госьтей соберут и фсѣ выложат, скажут: кушайте госьти, *фся чесьть на столе*, на больших пирогах не осудите» (КАОС), «Садитесь, вся *честь* на столе!» (Мороз 2008: 42), *Пейте – фся чесь на столе* (КАОС).

В некоторых традициях *почесть* – это угощение, обильное и дорогое, которое хозяева заготавливают для своих гостей загодя (карел., иркут., СРГК 4: 353; 5: 127; 6: 670; СРНГ 31: 6). Иногда *честь* имеет и более специальное значение – это особое блюдо, приготовленное

⁷ В этом говоре слово значит также и ‘пир’.

⁸ Например, «Берите, я веть не умею чествовать, берите сами, сами хозяйева» (КАОС).

исключительно для почетного гостя, главное блюдо на свадебном пиру – большой кусок мяса или свиная голова (волог., Иваницкий 1890: 107; Русские крестьяне 5/4: 533). Такие блюда, называемые *почетные*, *почечные кушанья*, подаются на пиру в первую очередь семье и уважаемым людям (калуж., СРНГ 31: 5, 10)⁹. Почетное блюдо, например, свиная голова, подаваемая всем гостям в конце пира, может называться *чистя* (рязан., Морозов, Слепцова 2001: 338). Путем деривации от *чести* образовано и название тех родственников невесты, которым поручено внести эту почетную свиную голову – *чещане* (волог., Русские крестьяне 5/3: 505), хотя в этом случае, видимо, речь идет и об угощении, и о самой невесте (об этом ниже).

Понятие чести регламентирует не только пространственные параметры приема, но и временные: ср. *начеститься* ‘долго пробыть в гостях, нагоститься’ (арханг., СРНГ 20: 285). Законы гостеприимства предполагают, что гость должен оставаться гостем, то есть должен своевременно покинуть гостеприимный дом, в противном случае общение может выйти за рамки гостеприимства и приобрести иной характер.

Это правило также формулируется со ссылкой на честь, которая выступает синонимом меры. Правильный гость не должен засиживаться, а в конце приема должен встать и распрощаться, используя традиционную формулу: «Пора и честь знать», не дожидаясь, когда она будет произнесена хозяином. В противном случае гость переходит в категорию нежелательных посетителей, и о кодексе чести ему напомнят хозяева: «Это не гостья, а выгостья. Пора бы выгостье и *честь* знать» (нижегор., СРНГ 5: 269).

Кодекс чести обязателен и для гостей, и для хозяев, ср. *очес* ‘честь, знание, соблюдение приличий’ (вят., Васнецов 1907: 193). Гость согласно этому кодексу должен быть вежливым по отношению к хозяевам, не теряющим чувства меры: *очестливый*, *очёстливый*, *очестливетый* (перм.), *очестной*, *очестный* (ср. «Очестливой – знающий честь, вежливый какой! Ведь по-маленечку ест», вят., Васнецов 1907: 193; СРНГ 25: 66–67), *почётный* (моск., СРНГ 31: 9). Но и хозяина также характеризуют с помощью концепта чести, неслучайно среди многих характеристик гостеприимного хозяина встречаются и такие, как *чёстоватый* (арханг., СРГК 6: 783), *почестливый* (Карелия, СРГК 5: 127), *честливый* (алт., СРГА 4: 215) и др.

⁹ С.-рус. *почётный* может относиться к вкусному блюду и вне контекста застолья (КСГРС).

Честь в пословицах

Пословицы на свой лад трактуют соотношение между материальными и символическими составляющими концепта честь в контексте застолья. В пословичном дискурсе почести несводимы лишь к угощению, они предполагают и почетное место в застолье как главное выражение уважения к гостю, ср. *Звали меня на чesь, посадили меня на печь – пойдём Федора домой, почили фсе ребятаишки* (т.е. уходим отсюда, нас здесь плохо принимают) (арханг., КАОС). Пословицы стремятся либо свести воедино эти две основные составляющие (угощение и место) или, наоборот, противопоставить их: *Честь да место, а за пивом пошлем* или *Честь пива дороже*. Гостя нельзя удовлетворить одним только нематериальным выражением почета: *Честь добра, да свестъ нельзя* (Даль 4: 599); *Не любя и честь, коли нечего есть* (Снегирев 1999: 188). Впрочем для пословицы социальное измерение приема гостей представляется более важным моментом, чем утоление голода и жажды: *Кому любя честь, тому бы в передний угол сестъ; а голодного, хоть за порог, только дай пирог* (Даль 4: 599). При этом пословица высмеивает того, кто не знает своего места в обществе, а значит за столом, и предъявляет слишком большие претензии: *Дадут дураку честь, так не знает, где и сестъ* (Даль 4: 599). С помощью этих пословиц, подчеркивающих важность пространственного распределения, хозяева оправдывают разное обращение с гостями зваными и незваными: *Званому гостю и место и почет, незваному – как Бог велит* (Даль 4: 681); *Не званый гость – не пасона (= пасти) и чesьть, хороши госьти ходят сами, их не зовут по три раза* (арханг., КАОС). Честь в этом контексте может восприниматься как синоним статуса: *Хлеб-соль есть, да не про вашу честь* (Даль 4: 599). Пословицы и поговорки словно настаивают на символическом значении угощения: его малое количество подается как более адекватное выражение чести: *Много – жырно, а маловато – чёсно* или *Много сытно, мало чesно. Чесно – как угосьтит маленько да и хватит* (арханг., КАОС).

В пословичном дискурсе концепт чести неотделим от другого важного понятия русской традиционной культуры – воли. Пословица утверждает, что гостю хорошо только, пока он сохраняет свободу действия: *Гостю чesть, коли воля есть; В чем гостю воля, в том ему и чesть (почет)* (Даль ПРН 3: 280), *Ох, быть ты трою, чesть предложэна, а воля не отнята, не хош приходитъ – не ходи* (арханг., КАОС). Последняя пословица была произнесена, когда женщина отклонила приглашение на свадьбу, сославшись на свою бедность. Обычно такие по-

словицы произносятся хозяином, который тем самым как бы отказывает себе в праве принуждать гостей. В действительности же эти утверждения остаются чисто декларативными, поскольку застольный кодекс чести предполагает некоторое насилие над гостями, которые должны есть до отвала¹⁰. И хозяин в таком случае будет понуждать сотрапезников, прибегая к другой пословице: *Против сытости не спорим, а бесчестья на хозяина не кладите* (Даль ПРН 3: 285). Философия гостеприимства рассматривает честь как обоюдную ценность: почет гостю делает честь прежде всего самому хозяину: *Гостю почет – хозяину честь* (Даль 3: 371). И у гостя нет другого выхода, как принять почести и есть и пить, пока у него хватает сил.

Честь-девственность

Честь как концепт ритуала гостеприимства приобретает особое значение в рамках свадьбы. Брак, заключенный с согласия родителей, обозначается как *свадьба с честью, с почистью*, в противоположность ей свадьба без согласия – *сбегловая свадьба* (долина Амура, Бурятия, СРНГ 36: 201; СГССЗ: 417).

В свете свадебной проблематики два основных понятия оказываются в центре внимания на Русском Севере – *честь* и *слава*. В пословицах они могут ассоциироваться с детьми разных полов: *сынами славен, дочерьми честен*. Впрочем слава может также ассоциироваться с дочерьми: *Богат сыновьями, славен дочерьми* (Даль 4: 375).

В отличие от *славы*, которая ассоциируется с репутацией, хорошей или дурной, *честь* в предбрачном цикле имеет более узкое значение: это успех у противоположного пола, который способствует вступлению в брак, ср. с.-рус. *в честь прийти* 'понравиться' (СРГК 6: 783). Так, молодого человека, ухаживающего за девушкой, называют *почетник, почётник*, а саму девушку, удостоенную внимания, – *почетница, почётница* (моск., калуж., костром., волог., ярослав., СРНГ 31: 9; Волоцкой 1902: 69), ср. «Находи почётника и здесь замуж выходи» (костром., ЛКТЭ).

В случае же если девушка не имеет успеха у мужского пола, говорят: «Девку никто не берет, засадили девку, *чести нет*» (Карелия). Исправить сложившуюся ситуацию можно лишь с помощью магических

¹⁰ Ср. также указание хозяину: *Гостя потчуй, покуда через губу не перенесет* (Даль 1993: 285).

средств. Так, в Карелии обращаются к «специалистам» по любовной магии и просят их *наложить честь*. «Ну, вот есть некотора некрасива, а ей нужно, чтоб парни любили, так самой худой и то старушки *честь наложат*, говорили что» (СРГК 3: 350).

Одна из главных проблем свадьбы – правильная передача чести из семьи невесты в семью жениха (Kabakova 2000: 173). Обмен супругами сопровождается обменом материальных и нематериальных ценностей. Среди «свадебных» значений *честь* и ее производных – *честь* ‘приданое’ (волог.) и *бесчестье* ‘плата за невесту’ (вят., СРНГ 2: 283, с пометкой «шут.»). Как и во многих других традициях, у русских *честь* отождествляется с девственностью невесты¹¹, поэтому невесту девственницу называют *честная*, *очестливая* (Русская свадьба 1: 42). *Честью* называют и ее рубашку со следами крови, которую она передает свекрови в виде доказательства своей «девственности», свекровь же предъявляет ее гостям (казан., Зорин 2001: 92), ср. с.-рус. *на честь пойти* ‘в свадебном ритуале: показать целомудрие невесты’ (СРГК 6: 783). Другим предметом, символизирующим невинность новобрачной, является *честной* – ‘длинный белый вязаный колпак, который прикрывает косы невесты’, поскольку именно прическа и головной убор отражают семейный статус женщины (волог., Крылова 2009: 146).

Поскольку главными гарантами сохранения девичьей чести выступают ее родители, им же в случае благополучного исхода предназначаются основные почести, отсюда и их названия *почёсные* (смолен., Добровольский 1914: 692), а также *почестные* ‘родственники невесты присутствующие на свадьбе’ в отличие от *поезжан* ‘родственников жениха на свадьбе’ (калуж.). В свою очередь торжества у родителей невесты обозначаются как *гульба с почестными*, *ехать в почестные* (калуж., Шереметьева 1928: 37, 42, 48). Бывает, что термин *честна* обозначает и родственницу жениха, в частности его сестру, в таком случае ей отводится самое почетное место на обеде, устраиваемом за три дня до свадьбы (Карелия, Русская свадьба 1: 37), ср. также *чещане* ‘гости на свадьбе’ (арханг., КСРГС).

Комментарий автора словаря ростовского говора Волоцкого проливает свет на непосредственную связь между честью молодой и почестями, оказанными гостям: *почестье* ‘вечер наутро после брака. В стари-

¹¹ Анализируя значение девственности в полесской традиции, мы подчеркнули то обстоятельство, что для семей самым главным было быть уверенным в законности будущего потомства. Поскольку мальчики ценились больше девочек, рождение первенца-сына могло истолковываться как доказательство девственности молодых при вступлении в брак (калуж., Шереметьева 1928: 62).

ну устраивалось только в том случае, если невеста оказывалась *честною* (ярослав., Волоцкой 1902: 69). Кроме широко распространенного на Русском Севере и в Центре термина *почётсье*, *почестье* 'угощение у жениха или невесты после венчания' целый ряд терминов, образованных от *чест-*, относятся к разным свадебным празднествам: *честенье* 'угощение в первый базарный день отцом жениха сватьев – родных невесты, после которого брачный договор считается заключенным' (владимир., Быт 1993: 249), *почёс(т)но*, *почётный стол*, *почётсье* 'обеденный стол у жениха после зарученья; обеденный стол у новобрачных после свадьбы, а иногда у родителей молодой для родственников молодого' (арханг., Подвысоцкий 1885: 135), *почесна*, *почосна* 'праздничный стол во время свадьбы, за который приглашаются все гости' (арханг., КСРГС), *пачёсны* 'вечер третьего дня' (перм., Черных 2001: 140); *почесть* 'угощение, обед в доме родителей невесты через неделю после свадьбы' (твер., СРНГ 31: 6), *почестка* 'свадебное угощение' (твер., моск., СРНГ 30: 384), *почес(т)ье* «вечеринка перед свадьбой или после, угощение у невесты на второй день» (моск., ярослав., ЯОС 8: 78, Войтенко 1993: 175), *честь* 'угощение на следующее утро после свадьбы' (ярослав., ЯОС 10: 577), *чести* 'обед родителей невесты у жениха' (беломор., Мызников 2010: 471), *почётный пир* 'пир у невесты' (ульянов., <http://russwedding.narod.ru/Marriage/Dictionary/P/P.htm>), *почестный стол* 'угощение на второй день свадьбы' (моск., Войтенко 1993: 175), *почётный (почестной) (стол)* 'угощение в доме жениха после обручения; угощение, обед на второй день свадьбы у новобрачных или в доме родителей невесты' (арханг.), *почетники* 'прием и угощение родственников невесты в доме родителей жениха после венчания' (волог., СРНГ 31: 6, 9), *почестник* 'угощение в доме молодых на второй день' (нижегород., Нижегородская свадьба 1998: 88), *прочестье* 'угощение тестя и тещи молодым после венчания' (арханг., Подвысоцкий 1885: 142) или на третий день (вологод., СРНГ 33: 39), *почетный день* 'второй день свадьбы', ср. «На пачётный день мьладыи далжны к родителям нивесты итить, пачёт им аддать» (орл., Костромичева 1998: 105), *почеститься* 'отобедать на второй день свадьбы у родителей невесты' (костром., СРНГ 30: 384). Возвратный глагол *честиться* означает 'гостить по очереди у жениха и невесты' (ленинград., СРГК 6: 783).

Сват приходит в церковь и приносит с собой *честь*, которая состоит из почетного блюда – куска мяса, *кряного* пирога с изюмом и бутылки водки. Эти подношения предназначаются причту (волог., Русские крестьяне 5/2: 41). К многообразным свадебным значениям *чести* и ее производных можно добавить еще обряд *почесное*. Он заключается

в том, что каждой семейной паре подается кусок почки. Прежде чем поделиться им с супругой, муж заставляет ее поклониться ему и даже проползти на животе (ярослав., ЯОС 8: 78), как если бы каждая свадьба становилась предлогом для демонстрации всему сообществу образцового почитания супруга.

Так понятие чести актуализируется на каждом торжестве. Язык описывает основные элементы, составляющие прием, раскрывая их глубинный смысл с помощью лексемы *честь* и ее производных. Речь идет как о материальных предметах (почетное место, угощение в целом и отдельные самые престижные блюда), участниках (гостях), но также и нематериальных (приглашение, встреча, уважение, правильный ход банкета). Хозяин оптимизирует свой «социальный капитал», демонстрируя щедрость и радушие. Гость должен принять дары, тем самым он оказывает честь хозяину-дарителю. В конце концов хозяин выходит победителем, поскольку именно ему удастся навязать свою волю гостю. В случае свадьбы реализуется и значение чести как девственности. Она становится настоящей ценностью лишь в процессе передачи в другую семью, участвуя в создании новой семейной чести.

Литература

- Быт 1993 – *Быт великорусских крестьян-землепашцев. Описание материалов этнографического бюро князя В. Н. Тенишева (на примере Владимирской губернии)*, Санкт-Петербург.
- Васнецов Н. М., 1907, *Материалы для объяснительного областного словаря вятского говора*, Вятка.
- Войтенко А., 1993, *Что двор, то говор*, Москва.
- Волоцкой В., 1902, *Словарь ростовского говора*, [в:] СБОРЯС, т. 72, вып. 3, с. 1–115.
- Гемп К. П., 2004, *Сказ о Беломорье. Словарь поморских речений*, Москва, Архангельск.
- Даль В. И., *Толковый словарь живого великорусского языка*, изд. 2, т. 1–4, Санкт-Петербург–Москва, 1880–1882 [Фотомеханическое воспроизведение: Москва, 1978–1980].
- Даль В. И., 1993, *Пословицы русского народа*, т. 3, Москва.
- Добровольский В. Н., 1914, *Смоленский областной словарь*, Смоленск.
- Домострой 1990 – *Домострой*, сост. В. В. Колесова, Москва.
- Дуров И. М., 2011, *Словарь живого поморского языка в его бытовом и этнографическом применении*, Петрозаводск.
- Зорин Н. В., 2001, *Русский свадебный ритуал*, Москва.
- КА – Каргопольский архив этнолингвистической экспедиции РГГУ (лаборатория фольклора РГГУ, Москва).
- КАОС – Картотека Архангельского областного словаря (МГУ, Москва).
- Костромичева М. В., 1998, *Словарь свадебной лексики Орловщины*, Орел.

- Крылова О. Н., 2009, *Женские головные уборы на русском Севере: этнолингвистические аспекты*, [в:] *Этнолингвистика. Ономастиология. Этимология*, Екатеринбург, с. 146–147.
- КСРГС – Картоотека Словаря русских говоров Севера (Кафедра русского языка и общего языкознания Уральского гос. ун-та, Екатеринбург).
- КЭИС – Картоотека этноидеографического словаря русских говоров Свердловской области (Кафедра русского языка и общего языкознания Уральского гос. ун-та, Екатеринбург).
- ЛКТЭ – Лексическая картоотека Топонимической экспедиции УрГУ (Кафедра русского языка и общего языкознания Уральского гос. ун-та, Екатеринбург).
- Лотман Ю. М., 1993а, *Об оппозиции честь-слава в светских текстах Киевского периода*, [в:] *Избранные статьи*, т. 3, Таллин, с. 111–120.
- Лотман Ю. М., 1993б, *Еще раз о понятиях „слава” и „честь” в текстах Киевского периода*, [в:] *Избранные статьи*, т. 3, Таллин, с. 121–126.
- Манаенкова А. Ф., 1989, *Словарь русских говоров Белоруссии*, Минск.
- Мороз А. Б., 2008, *Стол в севернорусских поверьях и обрядах*, [в:] *Традиционное русское застолье*, Москва, с. 36–43.
- Морозов И. А., Слепцова И. С., 2001, *Рязанская традиционная культура, первой половины XX века: Шацкий этнодиалектный словарь*, Рязань.
- Мызников С. А., 2010, *Русские говоры Беломорья: Материалы для словаря*, Санкт-Петербург.
- Нижегородская свадьба 1998 – *Нижегородская свадьба*, Санкт-Петербург.
- НОС – *Новгородский областной словарь*, вып. 1–12, Новгород 1992–2000.
- Подвысоцкий А. И., 1885, *Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении*, Санкт-Петербург.
- Русская свадьба 2000 – *Русская свадьба*, т. 1–2, Москва.
- Русские крестьяне – *Русские крестьяне. Жизнь, быт, нравы. Материалы «Этнографического бюро» князя В. Н. Тенишева*, т. 1–, Санкт-Петербург 2006–.
- СВГ – *Словарь вологодских говоров*, т. 1–12, Вологда 1983–2007.
- СГССЗ – *Словарь говоров старообрядцев (семейских) Забайкалья*, Новосибирск 1999.
- Снегирев И. М., 1999, *Русские народные пословицы и притчи*, Москва.
- СРГА – *Словарь русских говоров Алтая*, т. 1–4, Барнаул 1993–1998.
- СРГЗ – Элиасов Л. Е., *Словарь русских говоров Забайкалья*, Москва 1980.
- СРГК – *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей*, т. 1–6, Санкт-Петербург 1994–2005.
- СРДГ – *Словарь русских донских говоров*, т. 1–3, Ростов 1975–1976.
- СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, вып. 1–, Ленинград 1965–.
- Традиционный фольклор 2006 – *Традиционный фольклор Новгородской области. Пословицы и поговорки. Загадки. Приметы и поверия. Детский фольклор. Эсхатология. По записям 1963–2002 гг.*, под ред. М. Н. Власовой, В. Н. Жекулина, Санкт-Петербург.
- Фасмер М., 1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1–4, Москва.
- Черных А. В., 2001, *Куединская свадьба*, Пермь.
- Шереметьева М. Е., 1928, *Свадьба в Гамаюнщине Калужского уезда*, Калуга.
- ЯОС – *Ярославский областной словарь*, вып. 1–10, Ярославль 1981–1991.
- Kabakova G., 2000, *Anthropologie du corps féminin dans le monde slave*, Paris–Montréal.
- Pitt-Rivers J., 1983, *Anthropologie de l'honneur: La mésaventure de Sichem*, Paris.

THE RUSSIAN CONCEPT OF ČEST' IN THE RITUAL OF RECEIVING GUESTS

The Russian concept of ČEST', originally associated with remuneration for services to one's feudal lord, used to contrast with the spiritual understanding of SLAVA. With time, differences between the two concepts became obliterated: in Classicism they functioned as synonyms, in the Enlightenment ČEST' was associated with the era in decline.

With these differences in mind, the author analyzes the Teshen archive, asks how Russian peasants protect their "čest'", and where they see it lacking. It is observed that the notion of ČEST' is captured in a series of rules that constitute a peculiar unwritten code. In the context of interacting with guests, ČEST' is connected with a certain order of inviting and receiving them, the giving of gift, entertaining and seating one's guests behind the table. Proverbs also reveal a clear link between ČEST' and VOLYA (will) as another important concept of traditional Russian culture (cf. *Gostyu čest', koli volya est'* 'Respect to the guest, if there's a will').

ČEST' is actualized during each ceremonial reception: it involves material aspects, such as an honorable place behind the table or special food, as well as aspects of behaviour, such as inviting and welcoming the guests, respect towards them and the appropriate course of events during a ceremonial meal. The hosts demonstrate their generosity and kindness. The guests should accept the gifts offered in order to show ČEST' to their gift-givers.

KEY WORDS: Russian linguistic etiquette, dignity, hospitality

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Ирина А. Седакова
(Москва)

СМЕНА ЦЕННОСТНЫХ ПАРАДИГМ В РОССИИ В 2011–2013 гг.: ОТ ЧЕСТНОСТИ К СВОБОДЕ¹

W artykule omawiane są fundamentalne zmiany w hierarchii wartości, jakie dokonują się we współczesnym społeczeństwie rosyjskim, poczynając od grudnia 2011 roku, po sfalszowaniu wyborów do Dumy Państwowej. W dyskursie opozycyjnym powraca się do tradycyjnych wartości obywatelskich (wolność, honor/*čest'*, uczciwość/*čestnost'*, patriotyzm, sprawiedliwość itd.), które stają się podstawą bezprecedensowej aktywności w tworzeniu nowych tekstów (plakatów, haseł) krytycznych wobec władzy. Szczególną uwagę autorka zwraca na semantykę, pragmatykę i quasi-synonimie 'uczciwość' (*čestnost'*) i pokazuje, że hierarchia wartości jest konstruowana w starciu dialogowym i pod wieloma względami zależy od realiów społecznych i politycznych. Jest to – jej zdaniem – prawidłowość ogólniejsza, bo w każdym społeczeństwie i odpowiednio w każdym języku uniwersalnym pojęciom aksjologicznym nadawany jest profil swoisty.

SŁOWA KLUCZOWE: wartości, język polityki, uczciwość, wolność

«... честность. Она давно перестала быть в Отечестве нормой»
Евгения Альбац. Радио «Эхо Москвы». 20.10.2012.

«Не врать, не воровать»
Лозунг оппозиции. 5.5.2012

Ценности «живут», трансформируются во времени и пространстве, и темпы и характер их изменений зависят от многих обстоятельств. Гражданские ценности, характеризующие общество на определенном

¹ Работа выполнена при поддержке РГНФ. Грант № 12-04-00267 „Славянская народная аксиология (Оценки и ценности в языке и народной культуре)”.

этапе развития, порой меняются чрезвычайно быстро; после длительного периода застоя они актуализируются и становятся востребованными в ответ на какое-то политическое событие, новый закон, выступление, свидетельствуя об очевидной невозможности выносить прежнее положение дел в стране. Иерархия ценностей в такие моменты не только трансформируется, она заявляется, артикулируется и эксплицируется, свидетельствуя о зарождении (возрождении, пробуждении и пр.) гражданского общества и гражданского сознания.

Не удаляясь от изучаемых в рамках проекта EUROJOS стран и не упоминая «арабскую весну» и революции, подготовленные, как полагают исследователи, на площадках социальных сетей и особенно Фейсбука (Mason 2012), отметим, что подобный поворот (хотя и менее слабый политически) случился в 2011 году в нынешней России. Быструю смену в иерархии ценностей мы наблюдаем и в Болгарии с весны 2012 года, что дает нам интересный материал для сравнения, поскольку русский и болгарский языки (и лингвокультурные ситуации) являют пример славянского сходства и при этом множества различий (Седакова 2011).

В этой статье мы оставляем в стороне собственно социальные, политические, психологические, религиозные и пр. аспекты протестной активности, а остановимся на этнолингвистических аспектах современной языковой аксиологии, следуя методике описания ценностей в языковой картине мира Е. Бартминского и других коллег, но с акцентом на «прямую речь» оппозиционеров².

Для нас, лингвистов и гуманитариев, аксиологический «переворот» дает бесценный материал для более глубокого понимания *природы* ценности и способов ее *отражения* в языке. Мы наблюдаем очень динамичный, молниеносный аксиологический процесс, что дает нам право говорить о временности, неустойчивости любой иерархии и о синхроническом коротком срезе в расположении ценностей в российском обществе начала второго десятилетия XXI века.

Начиная с осени и особенно с декабря 2011 года самым частотным в оппозиционном и гражданском дискурсе было понятие «честный» и обслуживающая его лексика. Тем не менее, в социологических опросах среди участников оппозиционных акций о «трех главных ценностях в жизни» «честность», хотя и поднималась вверх в таблице, все же уступала «свободе» (см. данные социоло-

² Много материалов размещается на специально созданных страничках Фейсбука: группа «Фольклор снежной революции» (модератор А. Б. Мороз), «За честные выборы», «Россия будет свободной», «Мы были на Болотной площади и придем еще» и мн. др.

гических опросов <http://www.pravmir.ru/cennosti-oppozicii-issledovanie-sociologov/>). При этом в требованиях оппозиции слово *честность* и словообразовательно или семантически родственная ему лексика доминировала, что и обусловило изначальный выбор темы и материала для данной статьи.

Летом-осенью 2012 года динамика артикулируемых ценностей изменилась: после принятых репрессивных законов, после рокового столкновения оппозиции с полицейскими 6 мая и начала уголовных дел, а также в связи с драконовскими мерами против собраний, обысками и тюремными сроками *свобода* стала наиболее эксплицитным требованием. К январю 2013 года после принятия Парламентом и подписания Президентом России В. В. Путиным так называемого «закона Димы Яковлева», запрещающего гражданам США усыновление сирот из России, оппозиционное движение выступило с акцией под названием «Марш против закона подлецов», где *подлец*, *подлость* апофатически ассоциируются с *честностью* в широком смысле слова и с *честью*; см. ниже об антонимах субстантивированного *честный*. Получается своеобразный «круговорот гражданских ценностей», обусловленный их тесной взаимосвязью, а также собственно языковой спецификой аксиологической лексики – в частности, широкой полисемией, синонимией и квазисинонимией.

Ценностная парадигма трансформируется и реализуется в режиме диалога с властью, актуализация одних ценностей в дискурсе и меньшая релевантность других обусловлена во многом действиями правительственных элит. Более того, собственно языковая стихия оппозиции, «креативность» и творческие интенции участников движения (и их противников тоже) оказываются в непосредственной зависимости от языка властей: от словаря, синтаксиса, речевого поведения и образности высказываний российских лидеров (Ахметова 2012), жестикуляции и невербальных типов коммуникации, а также от их имен и фамилий, от топонимических обозначений мест политических акций, которые встраиваются в аксиологические парадигмы (Седакова 2012). Множество реалий, окказионализмов, слов-однодневок, прозвищ, образов, Интернет-мемов и пр. требуют значительных экстралингвистических комментариев. Это понимают современные ученые, которые стремятся фиксировать и публиковать стремительно меняющийся и развивающийся оппозиционный дискурс (Азбука протеста; АФ 16).

Итак, начиная с 4 декабря 2011 года в Москве и других городах России после взрыва недовольства «нечестными выборами» в Думу начали проводиться стихийные и организованные митинги, шествия, автопро-

беги и другие акции, на которых активно использовались разного рода плакаты – словесные лозунги, карикатуры, артефакты и куклы, с отчетливым аксиологическим содержанием. В Интернете и разного рода СМИ, как оппозиционных, так и проправительственных активно разрабатывалась тема гражданских ценностей, уточнялась иерархия ценностей в современном общественно-политическом дискурсе. При этом лексика «нечестности», «несправедливости», «воровства» и «обмана» стала наиболее частотной.

Ключевым ценностным концептом, который анализируется в статье, является атрибут *честный* во всех его сложных синонимических и антонимических отношениях, а также с учетом его дериватов, вхождения в комплексы и фраземы согласно методике EUROJOS. Спецификой данной работы по сравнению с другими исследованиями в рамках проекта EUROJOS, в дополнении к тому, что уже отмечалось, следует считать особое внимание к роли концепта-ценности в процессах лингвистической креативности и языковой игры, охвативших оппозиционно настроенных людей в России.

Отметим, что не только *честный* (*честность*, *честно*) как гражданская и общечеловеческая ценность стало важнейшим понятием для политизированной части социума этой зимой. Сразу же после выборов в Парламент 4 декабря обычно эгоцентрически настроенные горожане, рассуждающие об успехе, любви, путешествиях, финансовых и прочих индивидуальных ценностях, вдруг обратились к социально и политически значимым событиям и стали давать оценку им, а не течению своей личной жизни. В метро в обрывках разговоров слышались слова «нелегитимность», «обман», «воровство голосов». В России действительно заявило о себе гражданское общество, а в иерархии ценностей на языковом уровне совершилась революция: вместо эгоцентрического Я (во многом навязанного рекламой и политикой консумеризма) зазвучало гражданское МЫ («Мы народ, нам решать», «Мы требуем честных выборов», «Нас обманули»); темы единства и единения «своих», легитимности власти, фальсификации выборов и многие другие вышли на передний план³. Слова-концепты, которые долгое время звучали только в демагогических целях из уст политических деятелей (*народ*, *родина*, *свобода*, *демократия*, *патриотизм* и др.) и были на периферии повседневного дискурса, стали обязательными (некоторые даже заговорили

³ Напомним, что до этого даже морально-этические ценности, например, *достойный* имели в основном материальные аллюзии; блага, обеспечивающие комфорт и пр., ср. *достойная жизнь*, *достойная зарплата*, *достойная квартира* (ОДЖ 2008; Волков 2012: 52).

о моде на политические взгляды) в коммуникации самых разных людей. Практически весь словник гражданского и публичного аксиологического словаря (Бартминьский 2005: 125) оказался в активе и востребованным. Наглядным свидетельством осознания поруганных властью общечеловеческих ценностей стал плакат с перечнем ценностных концептов: «Любовь», «Уважение», «Знание», «Доверие», «Свобода», «Совесть», «Родина», «Красота», «Честность» «Да или НЕТ?» и др. Эти слова на плакате перечеркнуты и по ним крупными буквами написано ПУТИН (илл. 1). Таким образом, именно с властью (выразителем которой и стал премьер-министр, теперь уже избранный президент) ассоциируется у общества дискредитация базовых ценностей, и прежде всего *честности*.

Илл. 1. Пушкинская площадь. 5 марта 2012. Фото М. Ахметовой.

Толчком для такой трансформации в системе оценок и их экспликации следует считать классическую ситуацию – отсутствие ценности или ее подмену (А. Маслоу, Е. Бартминьский и др.), в обществе ощущался (и ощущается) дефицит *честности*. Негатив генерировал конкретные, прямые позитивные требования и призывы к честности или констатировал (нередко в сатирической или даже обценной форме) отсутствие честности, правды, справедливости. Ложь и фальсификации в ходе кампании и после нее стали основанием для призыва к «честным выборам», «против лживых выборов» (имелись в виду предстоящие

выборы президента Российской Федерации), что и дало первое название всему оппозиционному движению «несогласных» (а партия «Единая Россия» с легкой руки блогера А. Навального стала именоваться «Партией жуликов и воров», сокращенно ПЖиВ). После фальсификации результатов выборов тема нечестности (воровства, лжи и обмана) зазвучала со всей мощью и во всем языковом многообразии: вместо «Выборы» на плакатах и листовках стали писать «Вы**Воры**», было много заявлений, что «У меня *украли* голос» (илл. 2), появились призывы «Не врать, не воровать!», сочинялись целые четверостишия «Не вчера, так завтра честным выборам быть! Путину и Чурову весну не победить!».

Илл. 2. Проспект Сахарова. 24 декабря 2011. Фото и плакат И. Седаковой.

Символом движения и опознавательным знаком протестующих по понятной (хотя и сложной своими ассоциациями) цветовой метафоре стала белая ленточка, «предметный» синоним *честного*, *чистого* и *незапятнанного*.

Что понимать под *честным* в этой ситуации и в этом конкретном историческом употреблении слов, однокоренных *честь*⁴? В оппозиционном дискурсе доминировала семантика *честного* как антонима *нечестного*, *обманного*, *неправдивого*, *украденного*, *добытого нечестным спо-*

⁴ Собственно *честь*, как и *честной* в данной статье не анализируются. См. об этом немного в сноске 6.

собою и пр., не случайно звучало так много обвинений «жуликам и вора́м». О воровстве и лжи писали и пишут многие оппозиционно настроенные журналисты и писатели, ср. «Это короткое, выразительное и, увы, вечно актуальное слово, предельно емко описывающее специфику российской жизни принято связывать с Карамзиным. Это слово “воруют”. Есть и еще одно слово – еще более короткое, фонетически и этимологически родственное первому и с не меньшей степенью универсальности описывающее все ту же неизбежную специфику. Это слово “врут”» (Рубинштейн 2012); «Бесит ложь. Повсеместная. Глобальная» (Марина Литвинович, Живой журнал abstract 2001: 28.09.2012)⁵.

Казалось бы, эти два значения, противопоставленные честности, воровство и ложь, доминируют в дискурсе, однако анализ всех оппозиционных текстов с привлечением традиционных лексикографических материалов показывает, что **честность** служит зонтичным (umbrella) и полисемичным термином, покрывающим многие нравственные и моральные ценностные понятия.

Обратившись к словарям русского языка, находим подтверждение этому, поскольку мы обнаруживаем не только полисемию *честности*, но и колоссальный аксиологический потенциал этого слова для расширения его узуса, значения, сочетаемости и соответственно создания больших гнезд синонимов и антонимов.

В однотоимых толковых словарях русского языка нередко *честность* отсутствует (или дается в статье к соответствующему прилагательному), а *честный* означает:

1. Проникнутый искренностью и прямоотой, добросовестный. *Честный человек. Честный поступок.*
2. Заслуживающий уважения, безупречный. *Честная жизнь. Честное имя* (ТСРЯ: 1090).

Как видим, конкретное аксиологическое значение, столь востребованное оппозицией, ‘правдивый, необманный, не воруящий’, непосредственно в дефиниции в этом словаре не дается. Однако в словарной статье приводится клишированное словосочетание *Честное слово*, которое трактуется именно как «уверение в искренности, правдивости» (ТСРЯ: 1090). В другом однотоимом словаре русского языка ряд значений в статье *честный* следующий:

⁵ Интересно, что в оппозиционном дискурсе в Болгарии также на передний план выступают антиценности воровство и ложь, которые выражаются и славянскими по происхождению лексемами (*хладци* ‘воры’, *лъжа* ‘ложь’) и многочисленными турцизмами, которые особенно экспрессивны и частотны в разговорной эмоциональной речи.

1. Правдивый, искренний, прямой, неспособный обманывать или не основанный на обмане; выражающий эти свойства.

2. Заслуживающий уважения, безупречный (Лопатины 1996: 788).

В многотомных словарях дается более подробное толкование, приводится больше клишированных выражений, подробнее определяется словосочетаемость, что также важно для выявления аксиологической специфики *честности* в оппозиционном дискурсе сегодняшнего дня.

Четырехтомный толковый словарь русского языка (МАС) в иерархии значений *честный* первым ставит именно семантику 'правдивости':

1. Правдивый, прямой и добросовестный || Не способный украсть что-н., присвоить себе что-л. чужое || Выражающий правдивость;

2. Такой, который основан на правилах, понятиях чести, добропорядочности, соответствует им. *Честная жизнь. Честный поступок. Честный поединок* || Свойственный тому, кто добросовестен, усерден || Не допускающий обмана, жульничества || Получаемый, приобретаемый без обмана;

3. Не запятнанный чем-л. предосудительным, не опороченный чем-л.

Честность:

1. Свойство по прил. *Честный* (1);

2. Честное поведение, отношение к кому-л., чему-л. (МАС 4: 673).

Дефиниции 'правдивый', 'не способный украсть что-л., присвоить себе что-н.' 'получаемый, приобретаемый без обмана' – это именно те значения, на которых построены требования оппозиции и весь дискурс протестующих. Более того, получается, что в узусе полисемичность слова *честный* иногда «не раскладывается» на отдельные составляющие, как в лексикографической практике, и даже в словосочетании *честные выборы* аксиологическое прилагательное вбирает в себя все перечисленные в МАС значения.

Еще больше для понимания аксиологической сущности ценностного концепта «честный» и сочетания в нем конкретных и обобщенных значений дает 17-томный «Толковый словарь русского литературного языка», ср дефиницию *честный*:

1. Отличающийся высокими моральными свойствами, достоинствами || Не способный украсть, расхитить, не склонный к воровству || Выражающий правдивость, прямоту характера, открытый || Добросовестный, усердный;

2. Сообразный с понятием чести, честности, правилами чести || Не допускающий обмана, незаконный || Получаемый без обмана, своим трудом;

3. Безупречный, порядочный, ничем не запятнанный;
4. (устар и простореч.) Уважаемый, почитаемый, достойный, честной|| Высоко ценимый⁶.

Честность:

1. Свойство честного человека (1 и 3);
2. Честное поведение, отношение к кому-л. *Честность в труде, в науке, в политике* (БАС: 977–978).

Дефиниции в толковых словарях часто используют синонимы и антонимы, однако специальные словари синонимов (СРС) и антонимических пар (САРЯ) позволяют уточнить языковой образ ценности (Ризуніна 2012: 43), в данном случае *честности*. В словарях синонимов для слова *честность* выстраивается следующий ряд: добросовестность, прямотушие, неподкупность, беспорочность, правдивость, благородство; а для *честный*: добросовестный, правдивый, прямой, прямодушный, беспорочный, безукоризненный, безупречный, неподкупный, совестливый, чистосердечный (СРС). Антонимы к каждому из этих синонимов значительно расширяют языковой образ ценности (так, значение 'неподкупный' в разных контекстах передают слова, относящиеся к другим частям речи: *коррупция, взятка* и др., что подхвачено в оппозиционных текстах).

К антонимам *честности* словарь САРЯ относит: подлость, нечестность и бесчестность; противоположны субстантивированному *честный*⁷: подлец, прилагательному *честный* подлый, нечестный и бесчестный (САРЯ).

Лексикографические данные мы решили апробировать и дополнить с помощью небольшого опроса, проведенного в сентябре-октябре 2012 года, в котором участвовало 25 студентов РГГУ в возрасте 20–23 лет гуманитарных специальностей и 15 участников оппозиционных движений в возрасте от 35 до 50 лет также преимущественного гуманитарных профессий. Анкета содержала всего два вопроса: 1) *Что такое честность?*

⁶ Ср. с церковнославянским *честн'ый*: 1) Чтимый, драгоценный; 2) Дорогой (прям. и перен.), тот, которым дорожат (Седакова О. 2005: 394–395). В русском языке данная аксиологическая семантика частично ушла к слову *честной*: Достойный, уважаемый, почтенный (БАС 17: 975). Интересно однако, что это значение сохранилось в болгарском языке, ср. *честен*: 1) Който не върши и не е вършил лоши, престъпни деяния («Кто не совершает и не совершал плохих, преступных действий»); 2) Когото почитат и ценят («Кого чтят и ценят») (БТР: 1103), и в современном болгарском оппозиционном дискурсе оно является весьма актуальным и востребованным.

⁷ Субстантивированное *честный* весьма часто встречается в СМИ и Интернет-дискуссиях: «А Шойгу честный?», «Где вы видели честных в наше время?».

2) *Какого человека Вы назовете честным?* Оказалось, что *честность* с трудом поддается формулировке и объяснению, что отмечали многие участники опроса («Очень заковыристый вопрос»; «Я даже не думал, что будет так сложно сформулировать»). Нередко определение расширялось соотносением понятия с сегодняшним днем, что как раз соответствует аксиологической логике оппозиционного движения: «*Честность* – чистота души человека, искренность, качество, которое редко встречается в наши дни, к сожалению»; аксиологические акценты расставлялись также, как кажется, применительно к нынешней общественно-политической ситуации в стране.

Согласно опроснику, в понимании «честности» и «честного человека» доминирует несколько понятийных ценностных сфер (располагаем их в порядке убывания частотности). При этом, однако, в одном определении чаще всего сочетается несколько понятий, и значение 'правда' в том или ином лексическом оформлении присутствует почти во всех дефинициях.

Правдивость, истинность, отказ от лжи и вранья:

«*Честность* – качество человека, предписывающее ему всегда говорить правду и не обманывать»; «*честность* – качество какого-либо человека или сообщества, которое предполагает использование максимально истинной и точной информации и отказ от лжи, пусть даже она больше отвечает интересам этого человека или сообщества».

Соотнесение слова и дела:

«*Честный* – у кого слова не расходятся с делом; человек не просто бросает слова на ветер, а делает дело»⁸.

Искренность:

«*Честность* предполагает искренность»; «честность – искренность (по отношению к себе и другим)».

Открытость:

«*Честный* – тот, кто говорит правду независимо от отношения к ней; открыто излагает все факты; старается быть объективным»; «честный – открытый, не скрывающий правды».

Справедливость:

«*Честность* – в первую очередь правда, правдивость, справедливость».

⁸ Это важнейшее понимание «честности» не регулярно отмечается в словарях современного русского языка. Однако для XIX века оно было одним из важнейших, ср. *честный*: человек ... неуклонный по совести своей и долгу; надежный в слове, которому можно доверять (Даль 4: 601). В современном оппозиционном дискурсе это значение часто эксплицируется, ср. например обсуждение губернатора Архангельской обл. «Какой же он честный? Наобещал всего, а ничего не сделал» (Радио «Коммерсант». 15.01.2013).

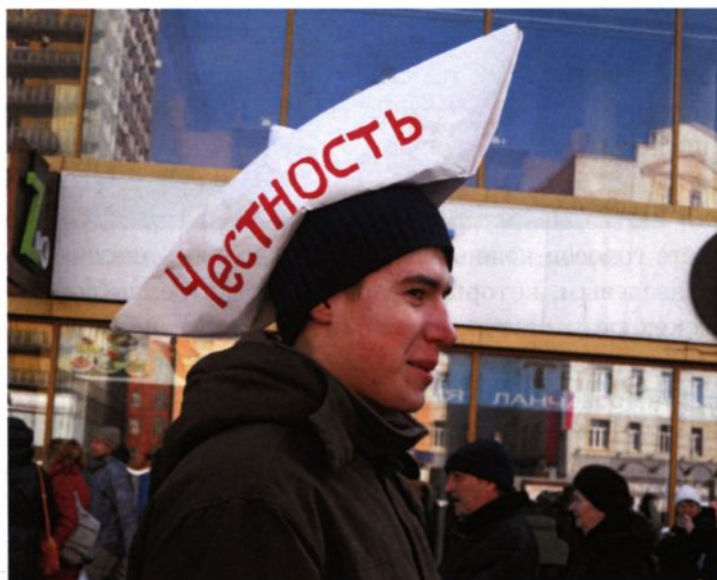
Ответственность:

«Честность – ответственность перед людьми, четкое осознание своей позиции и способность ее выразить перед другими в неизменном виде».

Уважение к окружающим:

«Честный – тот, кто уважает окружающих».

Переходим к анализу узуса лексики, отражающей ценностный концепт «честность» и сразу отметим расширение его сочетаемости в оппозиционном дискурсе, особенно в случаях языковой игры и обращения к прецедентным текстам (илл. 3). Наряду с традиционными словосочетаниями, где прилагательное *честный* соотносится с существительным, обозначающим лицо (*честный человек, честный политик, честный журналист*) или отвлеченное понятие, речевую деятельность и пр. (*честная работа, честное выступление* и пр.), встречаются и такие, где определение добавляется к существительному с предметным значением: *честные амфоры, честный автобус, честные стерхи* и др. (илл. 4).

Илл. 3. Новый Арбат. 10 марта 2012. Фото И. Седаковой.

Спецификой оппозиционной «практической» аксиологии следует считать выражение ценностей через их противоположности, акцентирование негатива. Система антиценностей, противостоящих честности, то есть антонимов, противоположных *честности* и *честному*, поражает богатством и своей разветвленностью: *обман, ложь, лицемерье, фальсификация, неправда, мошенничество, воровство, жульничество, под-*

Илл. 4. Белое кольцо. 19 февраля 2012. Фото И. Седаковой.

лог, фальшь, фейк⁹ и др. Отдельный ряд квазисинонимов для *нечестного* появился благодаря тому, что Центризбирком возглавил человек по фамилии Чуров (а эта фамилия образована от корня, который имеет в русском языке богатые аллюзии, в том числе и мифологические, о чем писал Н. И. Толстой, ср. *Чур меня!*, см. Толстой 1995). Кроме того, при подсчете голосов появилась цифра 146%, а в диалоге с президентом Д. Медведевым, который назвал Чурова «волшебником» (вследствие высоких результатов «правлящей партии»), председатель ЦИКа ответил: «Я не волшебник, я только учусь». Мотивы волшебства, чародейства («чУродейства»), циркового (=ЦИК) искусства, клоуна, наперстничества, аттракционов (каруселей) и пр. оказались важнейшими коррелятами-антонимами *честности* (илл. 5). Интересный креативный языковой ход в развитии этой темы дали воздушные шарик – артефакты, которые использовались на митингах; отсюда лозунги, написанные на них «Меня *надули*», «Еще немного, и я лопну» и др., подразумевающие значение глагола *надуть* (разг.) ‘обмануть, провести’ (ТСРЯ: 479).

Честный в ходе политических событий зимы 2011–2012 гг. стало синонимом *чистого* (В. В. Путин заявил, что его победа была *чистой*)

⁹ «У путинской власти только одно нефальшивое – бабло на счетах. Все остальное – фейк: амфоры, тигрицы, выборы и т.п.», – пишет Рустем Адагамов («Живой журнал» Drugoi).

Илл. 5. Проспект Сахарова. 24 декабря 2011. Фото И. Сedaковой.

и *прозрачного* (ср. и сами реалии – к выборам изготовили прозрачные урны для голосования). В результате маркированности прилагательного *чистый* появились новые призывы: вместо движения «За честные выборы!» некоторые оппозиционеры предлагали начать новое – «За чистые руки». С *честностью* коррелируют *правда* и *истина*, в том числе и у сторонников В. В. Путина, которые называют оппозиционеров-белоленточников «лютыми врагами Истины».

Подводя итоги краткому исследованию категории «честности» в оппозиционном дискурсе, нельзя не отметить универсальные черты в изменении иерархии ценностей при смене общественных парадигм и активизации гражданского общества в разных государствах. Очевидно, что базовые моральные и этические установки занимают самое высокое положение в иерархии ценностей, однако частотность их экспликации в разных странах и соответственно языках будет различной. Так, сравнивая Россию и Болгарию, мы говорили, что ценностный концепт

«честность» выражается одинаково через негативные конструкции с его антонимической лексикой, означающей 'врать' и 'воровать'; однако для двух стран характерны разные реалии, и многие языковые средства значительно отличаются. Таким образом, универсальное аксиологическое понятие вписывается в социально-политическую сферу и получает уникальное языковое воплощение в разных лингвокультурных ситуациях.

Литература

- Азбука протеста 2012 – *Азбука протеста: Народный плакат*, сост. В. Ф. Лурье, Москва: ОГИ, 2012.
- АФ 16 – «Антропологический форум», 2012, 16, on-line, <http://anthropologie.kunstkamera.ru/07/16online/>
- Ахметова М. В., 2012, *И бандерлоги пришли: Высказывание В. В. Путина и «народный плакат»*, «Антропологический форум» 16, с. 193–207.
- Бартми́нский Е., 2005, *Проект и общие принципы аксиологического словаря*, [в:] Бартми́нский Е., *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва: Индрик.
- БАС – *Словарь современного русского литературного языка*, т. 17, Москва–Ленинград 1965.
- БТР – *Български тълковен речник*, Л. Андрейчин и др., София 1973.
- Волков Д., 2012, *Протестное движение в России в конце 2011–2012 гг.: Истоки, динамика, результаты*, <http://www.levada.ru/books/protestnoe-dvizhenie-v-rossii-v-kontse-2011-2012-gg>
- Громов Д., 2012, *Массовые митинги в Москве глазами антропологов, фольклористов, социологов*, «Антропологический форум» 16, с. 106–107.
- Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*, изд. 2, Санкт-Петербург–Москва, 1880–1882. т. 1–4, Фотомеханическое воспроизведение, Москва 1978–1980, изд. 3, под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ, Санкт-Петербург 1903–1909, т. 1–4.
- Лопатин В. В., Лопатина Л. Е., 1997, *Русский толковый словарь*, Москва.
- МАС – *Словарь русского языка. В четырех томах*, ред. А. П. Евгеньева, Москва 1980 (Издание третье, стереотипное).
- ОДЖ 2008 – *Образ достойной жизни в современных российских СМИ*, сб. ст., Екатеринбург 2008.
- Рубинштейн Л., 2012, *Пацан сказал*, [в:] *Грани*, 21.06.2012, <http://grani.ru/Culture/essay/rubinstein/m.198543.html>.
- САРЯ – Львов М. Р., *Словарь антонимов русского языка*, электронная версия, «Грамота.ру», 2002.
- Сedaкова И. А., 2011, *Образ русского языка в Болгарии (в свете языковых и других союзов)*, [в:] *Образ России на Балканах*, Москва, с. 132–144.
- Сedaкова И. А., 2012, *Ономастика и аксиология в политике: русская зима 2012 г.*, [в:] *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: Вторая международная научная конференция. Екатеринбург, 7–9 сентября 2012 г.*, Екатеринбург, часть 1, с. 137–139.

- Седакова О. А., 2005, *Церковнославянско-русские паронимы. Материалы к словарю*, Москва.
- СРС – Абрамов Н., *Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений*, электронная версия, «Грамота.ру», 2002.
- Толстой Н. И., 1995, *Чур и чушь*, [в:] Толстой Н. И., *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва, с. 364–372.
- ТСРЯ – *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*, отв. ред. Н. Ю. Шведова, Москва 2007.
- Mason P., 2012, *Why it's Kicking off Everywhere: The New Global Revolutions*, Verso.
- Puzynina J., 2010, *Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości*, „Etnolingwistyka” 22, s. 39–52.

CHANGE OF THE AXIOLOGICAL PARADIGM IN RUSSIA IN 2011–2013:
FROM HONESTY TO FREEDOM

The article analyzes the drastic change in the hierarchy of values in the modern Russian society after the falsification of the Parliament elections in December 2011 and afterwards. In the oppositional discourse the traditional civil values (freedom, honour and honesty, patriotism, justice, etc.) turned into very topical ones and became explicit in the unprecedented creative activity of the riots. The semantics and pragmatics, as well as quasi-synonyms of 'honesty' exploited by the opposition are thoroughly scrutinized. The author argues that the flow of time changes hierarchy of values as it is being constructed in the regime of a dialogue and depends a lot on the governmental discourse. Being an universal notion, each civil value is represented by a specific profile.

KEY WORDS: values, language of politics, honesty, freedom

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Jerzy Bartmiński (Warszawa/Lublin)

Wojciech Chlebda (Opole)

PROBLEM KONCEPTU BAZOWEGO I JEGO
PROFILOWANIA – NA PRZYKŁADZIE POLSKIEGO
STEREOTYPU EUROPY

Bezpośrednim celem autorów jest rekonstrukcja polskiego konceptu EUROPY przy pomocy metod zaproponowanych w ramach konwersatorium EUROJOS i w oparciu o trzy podstawowe bazy materiałowe: systemową, tekstową i ankietową. Celem pośrednim było poddanie pod dyskusję szeregu pojęć i procedur etnolingwistycznej analizy rekonstrukcyjnej, w tym zwłaszcza kwestii zmienności (wariantywności) wyobrażeń bazowych (tu – EUROPY) w warunkach ich wchodzenia w zróżnicowane dyskursy obecne we współczesnej polskiej przestrzeni publicznej.

Autorzy przedstawiają obrazy EUROPY oparte na analizie danych systemowych, zwłaszcza słownikowych, oraz tekstowych omawiane we wcześniejszych pracach różnych badaczy, jednak szczególnie wiele miejsca i uwagi poświęcają wynikom trzech badań ankietowych ASA z lat 1990, 2000 i 2010. Podają sumaryczne dane ankietowe ASA w zestawieniu z danymi systemowymi i tekstowymi i dowodzą, że dane ankietowe pozwalają uszczegółowić zapis treści bazowego konceptu, ujawniają bowiem konotacje, których słowniki jeszcze nie odnotowują; pozwalają też – co ważne – dokonać rankingu cech przypisywanych przedmiotowi.

SŁOWA KLUCZOWE: definicja kognitywna, profilowanie, profil, stereotyp, Europa

1. Projekt programu badań porównawczych, jaki przedstawiliśmy na XIV Międzynarodowym Kongresie Sławistów w Ohrydzie w roku 2008¹, był

¹ Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?* „Etnolingwistyka” 20, 2008, s. 11–27.

oparty na założeniu, że badania etnolingwistyczne ze swojej istoty zmierzają do odkrycia i opisanie tożsamości wspólnotowej, przede wszystkim – narodowej; w tym kontekście rozważaliśmy przydatność do tego celu koncepcji językowego obrazu świata (JOS) i przedstawiliśmy możliwości jego rekonstrukcji poprzez badanie struktur języka oraz narracji tekstowych.

Sądzymy niezmiennie, że pytanie o wartości wspólnotowe, przyjmowane subiektywnie przez wspólnoty jako wyznaczniki ich tożsamości, zachowuje swoją wartość, jednak ostrości i aktualności nabiera obecnie pytanie o sposoby rekonstrukcji JOS w kontekście badań porównawczych. Tylko pod warunkiem znalezienia wspólnej podstawy teoretycznej i metodologicznej można pokazać, gdzie tkwią międzyjęzykowe i międzykulturowe podobieństwa i różnice oraz w efekcie zrealizować koncepcję porównawczego słownika aksjologicznego. Także tylko wspólna (a przynajmniej bardzo podobnie pomyślana) baza materiałowa i pojęciowa pozwoli zapewnić badaniom wewnętrzną spójność i porównywalność.

Wobec postępującej pluralizacji współczesnych dyskursów i takiego mnożenia się opcji aksjologicznych, że dochodzi do rozpadu tradycyjnych systemów wartości, nie ma dziś pewności, czy uda się zdefiniować „polskość”, „czeskość”, „rosyjskość”, „europejskość” itd. Nie sposób nie dostrzec narastających rozbieżności, które niekiedy sięgają już granic niedających się pogodzić sprzeczności, nawet wewnątrz jednej społeczności narodowej². Mimo to podzielamy nadzieję, że „etnolingwistyka w jej wariacie kognitywnym pomaga diagnozować źródła nieporozumień między narodami” (Kul’pina, Tatarinov 2012: 88) i staramy się szukać narzędzi badawczych, które pozwolą rozpoznać najważniejsze rozbieżności w rozumieniu kluczowych pojęć zarówno w skali międzynarodowej, jak w łonie jednej i tej samej wspólnoty etniczno-kulturowej. Drogą do tego celu jest porównawcza analiza wybranych, a więc nieprzypadkowych pojęć (konceptów) w językach słowiańskich, a częściowo także w pozasłowiańskich. Dla realizacji tego właśnie zadania zostało powołane w roku 2008 Konwersatorium EUROJOS.

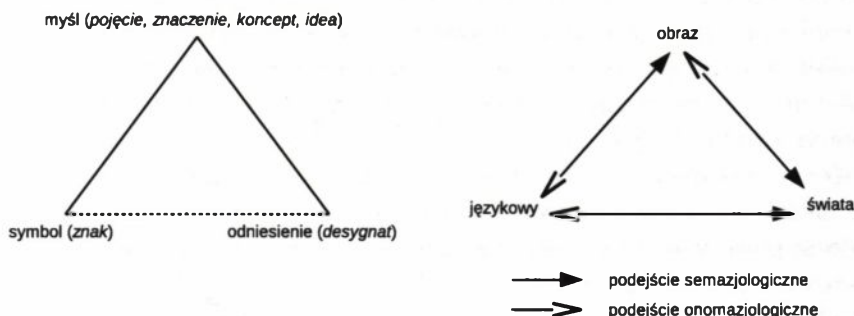
Podtrzymujemy dwa podstawowe założenia wyjściowe, dotyczące tego, *co* badamy i *jak* to robimy, czyli jakimi narzędziami pojęciowymi się posługujemy.

2. Na pytanie, *co* badamy, odpowiadamy: koncepty. Terminu „koncept”, który zdobywa sobie coraz większą popularność (por. Judin 2008; Stefanskij 2011; Gryshkova 2012: 215–228; Jaworska 2012), używamy tu wymiennie z terminem „stereotyp” (rozumianym w duchu Lippmanna 1922, Putnama

² Ma rację Andriej Szmielow twierdząc, że różnice między odmiennymi obrazami świata w łonie jednego języka etnicznego są niekiedy głębsze niż różnice międzyjęzykowe (Šmelev 2002, s. 15).

1975, Bartmińskiego 1985 i Chlebdy 1998), odróżniając go od terminów „znaczenie”, „pojęcie” i „idea”. Na „koncept”, czyli „stereotyp”, składa się szerszy zespół cech niż na „pojęcie”, tworzy go bowiem treść nie tylko poznawcza, lecz także emotywna i pragmatyczna, oparta na indywidualnym i społecznym doświadczeniu ludzi. „Znaczenie” językoznawcy przypisują nie tylko nazwom mającym denotaty, ale wszystkim wyrażeniom językowym, także czysto funkcyjnym (jak spójniki i przyimki). Z kolei „idea” odnosi się do bardzo ogólnych konceptów mających siłę inspirującą do działania.

Wszystkie cztery terminy łączy to, że odnoszą się do „mentalnego korelatu” stojącego między wyrażeniem językowym (leksemem) a jego odpowiednikiem (odnośnikiem) sytuowanym po stronie świata realnego. Można ten „korelat mentalny” wpisać w elementarną strukturę znaku językowego, odwołując się do górnego wierzchołka trójkąta semiotycznego Ogdena-Richardsa (rys. 1).

Rys. 1. Trójkąt semiotyczny Ogdena-Richardsa

Termin „językowy obraz świata” uwzględnia i odwzorowuje wszystkie trzy składniki triady semiotycznej³.

3. Pytanie „jak” otwiera z kolei dwie możliwości postępowania. Po pierwsze, od nazwy do znaczenia i przedmiotu, kiedy to analizy etnolingwistyczne przyjmują perspektywę semajologiczną; po drugie – od przedmiotu real-

³ Jest kwestią otwartą, na ile klasyczny model trójkąta wystarcza dla oddania złożoności opisywanej materii (o czym zob. Szechińska 2005) i czy nie należałoby go rozbudować przynajmniej do kształtu trapezu, wprowadzając w pozycji wierzchołków (jak za Jackendoffem proponują Głaz i Prorok 2012) nie tylko „strukturę konceptualną” (*conceptual structure*), ale i „świat projektowany” (*projected / experienced world*). W dyskusji nad projektem EUROJOS doprecyzowania pojęcia „rzeczywistości” przez jej rozszerzenie na świat ludzkich uczuć, sądów i wyobrażeń (np. krasnoludki, anioły) domagała się Jadwiga Puzynina (2010: 47–48), Renata Grzegorzczkowska uznała jednak, że „nie jest istotne rozstrzyganie, czy realność przysługuje komponentom, czy też całemu konstruktowi [...]” (Grzegorzczkowska 2011: 220).

nego do jego obrazu i/lub nazw, kiedy analizy przyjmują perspektywę onomazjologiczną.

Kwestią do uzgodnienia w ramach projektu EUROJOS będzie preferowanie któregoś z tych podejść bądź też – co ma miejsce obecnie – oparcie analiz jednocześnie na obu tych podejściach traktowanych jako perspektywy wzajemnie się dopełniające. Kolejną kwestią do dyskusji jest rozumienie nazywanego przedmiotu w sytuacji, kiedy nie daje się on bezpośrednio (namacalnie) wskazać, jest bowiem podlegającym wariacji kulturowym konstruktem. Sytuację taką ilustruje pytanie, czy np. leksemy *honor*, *czeńść* i *godność* tylko profilują bazowe wyobrażenie ‘*dignitas*’, czy może stanowią różne koncepty?

Wreszcie co do podstawy materiałowej: mając na uwadze konieczność zebrania dla potrzeb rekonstrukcji najbardziej wiarygodnych danych i wskazywania „dowodów językowych” (Wierzbicka 1993), a także opowiadając się za holistycznym opisem semantyki nazw wartości, postulujemy niezmiennie⁴ opieranie postępowania badawczego na bazie materiałowej możliwie szerokiej, pełnej i porównywalnej dla wszystkich języków.

Zatem – powtarzamy – za podstawę rekonstrukcji JOS przyjmujemy: 1. językowe **dane systemowe** (słownictwo i utrwalone znaczenia słów, ich etymologię, derywaty słowotwórcze i semantyczne, a także frazematykę, czyli zbiór połączeń wyrazowych o różnym stopniu stabilizacji, od luźnych kolokacji przez klasyczne frazeologizmy po związki idiomatyczne); 2. **dane tekstowe**, tj. uzyskane w drodze analizy tekstów zawsze określonych pod względem stylowym i gatunkowym, do których dostęp ułatwiają dziś korpusy językowe; 3. **dane wywołane**, uzyskane eksperymentalnie, tj. za pomocą kwestionariuszy (ankiet).

* * *

4. EUROPA należy do pierwszych pięciu wybranych konceptów, które mają być poddane systematycznemu oglądowi w ramach badań konwersatorium EUROJOS (obok DOMU, PRACY, WOLNOŚCI i GODNOŚCI). Poniżej przedstawiamy jedynie zarys projektowanego opisu, jego pełną wersję układając do momentu publikacji pięciu tomów tematycznych poświęconych wybranym konceptom.

W Polsce EUROPA stała się – na przestrzeni ostatnich 20 lat – jednym z centralnych pojęć, obecnym we wszystkich typach dyskursu publicznego, w tym zwłaszcza w dyskursie polityki (Czyżewski et al., red., 1997: 10–22).

⁴ Zob. nasze wcześniejsze założenia i propozycje w: Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2011: 227–233.

Odnoszenie się do Europy i europejskości stało się nawet sposobem na definiowanie Polski i polskości⁵. Równocześnie jest tak, że bazowy koncept Europy przyjmuje nieco odmienną postać w różnych typach polskich dyskursów: demokratyczno-liberalnym (proeuropejskim), narodowo-prawicowym (eurosceptycznym), anarchistycznym, feministycznym, socjalistycznym itd.⁶ Jest tak dlatego, że na proste odniesienia referencjalne nakładany jest w dyskursach bogaty zespół składników konotacyjnych (w tym też symbolicznych) o skrajnie zróżnicowanym spektrum wartości, odpowiednio do opcji aksjologicznych podmiotu (nadawcy), jego intencji komunikacyjnych wobec odbiorcy i przyjętych konwencji przekazu. Programy i manifesty polityczne mają poetykę życzeniową, raporty i sondaże – sprawozdawczą, publicystyka czerpie z konwencji eseju filozoficznego itd.⁷ W efekcie bazowy koncept Europy funkcjonuje w różnorodnych wariantach kontekstowych, które dają się opisać w kognitywistycznych kategoriach bazy i profilu.

Rekonstrukcja polskiego językowo-kulturowego obrazu Europy – podobnie jak innych konceptów – wymaga wyodrębnienia wszystkich jego składników, odtworzenia ich wewnętrznego uporządkowania i dotarcia do leżącego w głębi inwariantu. Postępowanie takie powinno być zwieńczone eksplikacją danego pojęcia w postaci definicji kognitywnej, zdającej sprawę zarówno z pojemności treściowej (cech kategoryalnych i charakterystycznych), jak też ich ustrukturywania wewnątrz wyobrażenia bazowego. Ostatnim krokiem będzie pokazanie, jakim modyfikacjom koncept bazowy podlega w dyskursie⁸.

Pozostawiając przedstawienie całej dokumentacji materiałowej, jaką udało się skompletować dla konceptu EUROPA, do bliższego omówienia

⁵ Szczególne miejsce Europy w polskim myśleniu o świecie i o samej Polsce – zarówno w głębszej historii, jak i współcześnie – pokazuje szereg publikacji; zob. np. *Przeszłość dla przyszłości. Historycy o Polsce w Europie* (Kłoczowski red., 2010), *Polscy ojcowie Europy* (Borzym, Sadowski 2007) czy *Polskie widzenie Europy* (Burszta, Nowak, red., 2012). Grzegorz Żuk (2010) dowodzi, że Europa stanowiła (i stanowi nadal) dla Polski rodzaj zwierciadła, w którym Polacy starali się odnaleźć przede wszystkim samych siebie i określić własną tożsamość; podobnie Anna Horolets: „We współczesnej Polsce Europa pełni rolę pewnego punktu orientacyjnego” (Horolets 2006: 15).

⁶ Bliższą charakterystykę tych dyskursów zawiera praca: Bartmiński, Żuk 2009: 64–65.

⁷ Dyskurs nie jest tworzony wyłącznie przez język. Na dyskurs z definicji składają się: podmiot zbiorowy i określająca go postawa światopoglądowa, rodzaj nastawienia poznawczego wobec rzeczywistości, perspektywa jej oglądu; wybór tego wycinka rzeczywistości, wokół którego dyskurs będzie się toczyć; orientacja na tego a nie innego odbiorcę; założony mniej lub bardziej świadomie cel, wreszcie wybór strategii komunikacyjnej (Małyńska 2012: 15), w której ramach mieszczą się wybory stylowe, gatunkowe i *stricto* językowe.

⁸ Mówimy o kolejności umownej, bo równie dobrze możemy analizę zaczynać od konkretnych wypowiedzi, rzeczywistych użyć, i zmierzać do ustalenia bazowego inwariantu.

w specjalnej publikacji poświęconej różnojęzycznym obrazom Europy, zarysujemy poniżej ramowy opis tego konceptu jako *sui generis* model dla przyszłych zestawień porównawczych stanowiących rdzeń projektu EUROJOS.

5. EUROPA w świetle danych systemowych. Jako etnolingwiści (lingwiści o orientacji antropologiczno-kulturowej) zmierzamy do rekonstrukcji potocznego językowego obrazu (wyobrażenia) Europy, a więc do uchwycenia jego najpowszechniej funkcjonującego w Polsce stereotypu (rozumianego jako synonim „konceptu”). Cechy składające się na ten (jak i każdy inny) stereotyp mają różny stopień utrwalenia w świadomości indywidualnej i zbiorowej. Najsilniej utrwalone charakterystyki wchodzi do systemu językowego i bez wątpienia współtworzą JOS. Może powstać pytanie, co z tekstami, traktowanymi tradycyjnie jako „manifestacje” systemu? Teksty są intencjonalnie zawsze nastawione na komunikowanie jakiegoś *novum* (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009), czegoś nietrivialnego, ale zawsze są w nich obecne też elementy systemu językowego oraz elementy językowej normy zwyczajowej. Są obecne inaczej, bo funkcjonują na poziomie różnego typu presupozycji⁹, ale jednak są obecne i dają się identyfikować. Jeśli więc przyjmiemy trójczłonową koncepcję Hjelmsleva i Coşeriu (system – norma – użycie), nie będzie zasadne ani wydzielanie jakiegoś osobnego „tekstowego obrazu świata”, TOS (jak przyjmuje Kadyjewska 2001 czy Brożyna 2010), ani nawet „dyskursywnego obrazu świata”, DOS (jak proponuje Czachur 2011). Różnorodność sposobów posługiwania się językiem w komunikacji można z powodzeniem wyinterpretować za pomocą kognitywistycznego instrumentarium pojęciowego (bazowych wyobrażeń i ich tekstowych i dyskursowych zastosowań).

Dane systemowe – od kategorii gramatycznych poczynając (paradygmaty fleksyjne, liczba, rodzaj, czas, tryb, osoba), po gotowe (odtwarzalne) frazemy jako jednostki systemu danego języka – powinny być charakteryzowane zarówno w aspekcie ilościowym (pod kątem samej ich znaczącej obecności / nieobecności oraz ilości w badanej próbie, a także częstotliwości występowania), jak i jakościowym: pod względem wnoszonych do analizy utrwalań społecznie znaczeń. W analizie danych systemowych szczególną rolę pełnią w związku z tym słowniki danego języka, zwłaszcza definicyjne¹⁰ (ale także specjalne: etymologiczne, historyczne, słowotwórcze, frekwencyjne, frazeologiczne itp.); niedocenioną rolę grają w takiej analizie także słowniki przekładowe (Chlebda, red., 2010).

⁹ O typach presupozycji zob. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 268–273.

¹⁰ Porównywanie różnych typów definicji jednego i tego samego pojęcia, pochodzących z różnych typów słowników, jest pierwszym krokiem w rozpoznaniu procesu profilowania tego pojęcia w etnolingwistycznym opisie pojęć.

Słowniki uważamy za podmiotowe narracje o rzeczywistości danego języka, narracje wynikłe z określonego typu wiedzy, postawy światopoglądowej i przekonań danego autora (leksykografa), zwykle charakterystycznych dla dominujących w danym miejscu i czasie nurtów myślowych. Definicje są ich pochodnymi, dlatego proponujemy uznać definicje słownikowe za swoiste „teksty kultury”, zawierające zapis utrwalonej społecznie wiedzy o przedmiotach, ludziach i zjawiskach, zapis przeświadczeń i wierzeń danego podmiotu (zbiorowego) na temat świata i człowieka, oraz świadectwo norm i wartości podzielanych przez ten podmiot (Bartmiński 2012, w druku).

Analizy danych systemowych (Żuk 2010: 13–42; Chlebda 2008; 2010) dają obraz dość ubogi, pozwalają jednak stwierdzić, że językowo utrwalone zostały trzy podstawowe aspekty Europy: geograficzno-kontynentalny (dominujący), cywilizacyjno-kulturowy oraz, w ostatnich latach, instytucjonalny (uwytłumiany zwłaszcza po akcesji Polski w roku 2004 do Unii Europejskiej).

EUROPA widziana przez pryzmat danych systemowych to: [1] część świata (jedna z pięciu) / „kontynent”; [2a] połączona w całość z Azją, ale [2b] od niej odróżniana i nawet przeciwstawiana, [3] kojarzona i wręcz utożsamiana z Zachodem, [4] wyróżniająca się pewnym zespołem cech kulturowych.

Zespół owych cech – najbardziej etnolingwistę interesujący – nie jest jednak eksplikowany przy pomocy definicji jakościowych. Znaczenia interesujących nas słów są ilustrowane przykładami, ale w sposób niewystarczający (por.: *Nasze miasto to już prawdziwa Europa, ktoś żyje po europejsku, reprezentuje europejski sposób myślenia, jest prawdziwym Europejczykiem* itp.) lub nie są ilustrowane w ogóle (Chlebda 2008: 91–98)¹¹. Tak jest nawet w *Innym słowniku języka polskiego* pod red. M. Bańki (2000), który wprowadza definicje kontekstowe najbliższe potocznej polszczyźnie, ale przymiotnik *europejski* definiuje jedynie relacyjnie („europejskie jest to, co dotyczy Europy lub Europejczyków”). Jak przebiega proces wzbogacania znaczeń czysto referencjalnych (*Europa* ‘część świata na półkuli północ-

¹¹ Bogatsze informacje o Europie znajdziemy oczywiście w leksykonach encyklopedycznych i encyklopediach (por. hasła EUROPA w *Nowym leksykonie PWN* (Warszawa 1998) czy w *Wielkiej encyklopedii PWN* (t. 8, Warszawa 2002), przyjmujemy jednak zasadę (podobnie jak Anna Wierzbicka 1993; 2006: 297–298, 377–388) odróżniania semantycznych definicji językowych (opartych na wiedzy potocznej, mającej najszerszy zasięg społeczny) od definicji (czy ściślej mówiąc – rozbudowanych charakterystyk przedmiotowych) podawanych w encyklopediach i korzystających ze specjalistycznej wiedzy naukowej. Słowniki językowe różnią się od encyklopedii przede wszystkim tym, że definiują znaczenia słów, podczas gdy definicje encyklopedyczne odnoszą się do obiektywnie istniejących przedmiotów.

nej, połączona w całość wraz z Azją) i relacyjnych (*europijski* 'właściwy Europie') o elementy jakościowe, wartościujące i opisowe (*Europa* 'wysoka kultura, szerokie horyzonty, dobre wychowanie', *europijski* 'cywilizowany, gładki, delikatny w obejściu, głośny, sławny', zob. Żuk 2010: 37, 27), można uchwycić dopiero przyglądając się sposobom ich używania w języku potocznym (mówionym i pisanym) – a więc badając konteksty użycia wyrazu *Europa* i jego pochodnych.

6. EUROPA w świetle danych tekstowych. Europa w polskim dyskursie publicznym jest obecna od XVI wieku (Żuk 2010: 18 i nast.), a ożywienie europejskiej dyskusji nastąpiło zwłaszcza po przełomie roku 1989 w związku z otwarciem perspektyw integracji w ramach Unii Europejskiej. O Europie mówiło się w sposób niezmiernie zindywidualizowany. Przykładowo:

Wydaje się, że Europa widziana jako ideał, oznacza na wpół realną, na wpół symboliczną przestrzeń, wolną od nacjonalistycznej gorączki i dyktatury, kształtowaną poprzez intelektualne osiągnięcia artystów i myślicieli niemal tak samo naturalnie, jak inne kontynenty przez aktywność wulkanów i cierpliwą pracę oceanów. Ale ta sama Europa znajduje też pewną przyjemność w podtrzymywaniu sprzeczności, w zachowaniu permanentnej życiowej ambiwalencji. Czy nie jest tak, że Europa rozkwita pośród sprzeczności o wiele lepiej niż inne połacie naszej planety? Nie mając naturalnej granicy na wschodzie, Europa posługuje się bogactwem swoich wewnętrznych sprzeczności jak wirtualną granicą. (Adam Zagajewski, „Rzeczpospolita” 2005, nr 194)

Europa to przede wszystkim wolność jednostki, to prawa człowieka – polityczne i ekonomiczne. To porządek demokratyczny i obywatelski. To państwo prawa. To efektywna gospodarka, oparta na indywidualnej przedsiębiorczości i inicjatywie. Jednocześnie to refleksja nad losem człowieka i ładem moralnym, płynącym z tradycji judeochrześcijańskiej, oraz nieprzemijające piękno kultury. (Władysław Bartoszewski, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 101)

Europa jest niemoralna. Powstaje cały łańcuch skojarzeń: Europa to rozwiążność, to naruszenie trwałości rodziny, to równouprawnienie mniejszości seksualnych, to konsumpcjonizm, subiektywizm, relatywizm, laicyzm. Łańcuch skojarzeń obejmuje też zachodni katolicyzm: Europa to upadek wiary, puste kościoły, przyjmowanie komunii bez spowiedzi, brak powołań, liberalne doktryny teologiczne. Idą w zapomnienie wczorajsze znaki europejskości: pomoc w budowie kościołów, pomoc dla katolickich uczelni, tysiące książek dla bibliotek, pieniądze na stypendia dla studentów, imponująca akcja solidarności w chwili wprowadzenia stanu wojennego. Obraz Europy solidarności ustępuje pod naporem obrazu Europy-egoisty. (ks. Józef Tischner, „Tygodnik Powszechny” 2003, nr 6)

Dla założonych przez nas celów wypada jednak szukać opinii obiegowych i reprezentatywnych dla dyskursu „elit symbolicznych”. W dyskursie tym wyraźną cezurę stanowi rok 2004 – rok wejścia Polski do Unii Europejskiej. Tymczasem w okresie poprzedzającym akt akcesji Polski do Unii Europejskiej oraz w okresie 2–3 lat po tym akcie mówiono o Europie niemal

wyłącznie w perspektywie polityczno-instytucjonalnej, tj. jako o Unii Europejskiej (przy czym mówiąc o Unii, używano skrótu *Europa*). Przez teksty dyskursów politycznego i medialnego przewija się nie tyle pytanie o Europę jako fenomen samoistny, ile raczej o Europę jako miejsce i cel, w którego kierunku zmierza Polska. Tym samym, odpowiadając na pytanie, czym jest Europa, polskie elity symboliczne pytały w istocie, „czym jest Europa dla (lub wobec) Polski”, a pośrednio – czym jest Polska w relacji do Europy; stosownie do tego nastawienia negocjacje na temat akcesji były przedstawiane w kategoriach metafor: wojny, gry i miłości (Horolets 2006, Żuk 2010)¹². Istotną rolę w dyskursie publicznym i medialnym grała metafora „miłości do Europy” (Horolets 2010).

We wszystkich tych metaforach Europa / Unia Europejska przyjmuje postać obiektu stosunkowo jeszcze odległego, niekoniecznie przychylnego, obiektu dążeń, przetargów, zabiegów, zdobywania, a więc obiektu stojącego względem Polski dalej i wyżej; chęć dotarcia do niego walczy o lepsze z kompleksem niższości wobec niego.

Zarysowała się przy tym szczególnie interesująca różnica między perspektywą pravicową (kościelną) a lewicową (świecką). W wypowiedziach otwarcie odwołujących się do wartości chrześcijańskich Europa była przedstawiana jako wspólnota cywilizacyjno-kulturowa i duchowa, do której Polska i Polacy należą w sposób naturalny z racji swej tysiącletniej tradycji chrześcijańskiej (por. Życiński 2011, Puzynina 2011). W perspektywie świeckiej z kolei Europa – z reguły postrzegana głównie w aspekcie instytucjonalnym i ekonomicznym – była porównywana do domu, do którego przedsiębiorczy, ale biedni Polacy chcą wejść mimo przeszkód i braku akceptacji gospodarzy, lub fortecy, do której Polacy chcą się wdrzeć przez bramę, furtkę lub wyłom (Żuk 2010: 115).

Wstępny sondaż dotyczący charakterystyki Europy w polskim dyskursie politycznym z lat 2000–2006 pokazał całkowitą nieprzystawalność do siebie obrazów Europy zawartych w programach ugrupowań centrowych, centroprawicowych i liberalno-demokratycznych (nastawionych proeuropejsko) i ugrupowań prawicowych i antyliberalnych (antyeuropejskich). Mając na myśli Europę, jedna strona mówiła o wielkiej tradycji judeochrześcijańskiej, dziedzictwie humanizmu, wartościach oświeceniowych, tolerancji, demokra-

¹² Grzegorz Żuk uogólnił zebrane przez siebie wypowiedzi o integracji z Unią w następujące modele: INTEGRACJA EUROPEJSKA TO WOJNA, INTEGRACJA EUROPEJSKA TO GRA, INTEGRACJA EUROPEJSKA TO HANDEL / ROBIENIE INTERESU, INTEGRACJA EUROPEJSKA TO ZAWODY SPORTOWE, INTEGRACJA EUROPEJSKA TO BUDOWA DOMU / WEJŚCIE DO DOMU / DO ELITARNEGO KLUBU, INTEGRACJA EUROPEJSKA TO ZALOTY, PODRÓŻ, UCZENIE SIĘ / NAUCZANIE (Żuk 2010: 99–108).

cji, poszanowaniu dla inności, „jedności w różnorodności”, druga – o relatywizmie moralnym, cywilizacji śmierci, libertynizmie, godzeniu w wartości chrześcijańskie, zbiorowym zagrożeniu dla Polski itp. Przy tym różnica sposobów mówienia o Europie nie ograniczała się do kategorii werbalnych, lecz sięgała korzeniami głębiej, w sferę logicznych kategorii myślenia¹³. Po akcesji Polski do Unii rozdział między dyskursem anty- i proeuropejskim zmniejszył się, ale nie zniknął.

W tej sytuacji za konieczne wypada uznać dwa kroki: poszerzenie spektrum tekstowego z dyskursu politycznego na publiczny (medialny) i dotarcie do rzeczywistej opinii społecznej, tj. do sądów i przekonań szerokich kręgów obywatelskich. Dyskurs medialny nie jest bowiem prostym przełożeniem dyskursu politycznego, jest dyskursem w znacznym stopniu niezależnym¹⁴. Co do opinii społecznej, najbardziej wiarygodne świadectwa przynoszą specjalistyczne badania socjologów. Otóż zarówno wyniki referendum akcesyjnego z roku 2003, jak późniejsze badania socjologiczne¹⁵ jednoznacznie świadczą o tym, że podziały nie są w rzeczywistości aż tak głębokie, a opcje „pro” i „kontra” tak symetrycznie zrównoważone jakby to wynikało z przekazów politycznych czy medialnych, innymi słowy – że w polskim społeczeństwie wyraźnie dominuje wybór proeuropejski. Wymowny jest fakt, że w mówionej i pisanej polszczyźnie potocznej wartościujące użycie nazw *Europa*, *Europejczyk*, *europejski* upowszechniło się w sensie jak najbardziej pozytywnym (o czym dalej).

Właśnie ubóstwo i jednorodność danych słownikowych oraz rozbieżności (i sprzeczności) w traktowaniu EUROPY na gruncie uniwersum tekstowego skłaniają do sięgnięcia po metody eksperymentalne, tj. zebranie tekstów „wywołanych” metodą ankietową od w miarę reprezentatywnej grupy użytkowników języka.

¹³ W obu tych dyskursach Europa „jest częścią dwóch różnych światów rządzonych dwiema przeciwstawnymi logikami: uczestnicy dyskursu E [proeuropejskiego] operują lub są gotowi do akceptacji wielowartościowej logiki dialektycznej, uczestnicy dyskursu AE [antyeuropejskiego] operują z reguły dwuwartościową logiką formalną. Istota konfliktów komunikacyjnych [między uczestnikami obu dyskursów] leży więc bardzo głęboko, a ich przyczyna wydaje się obecnie nieusuwalna” (Chlebda 2008: 165–166).

¹⁴ Media zgodnie ze swoim nastawieniem (pogonią za informacjami bulwersującymi odbiorców) i tendencją do dramatyzacji przekazu wyostwiają istniejące w społeczeństwie opinie i powiększają rzeczywiste rozbieżności (o czym Bartmiński 2008).

¹⁵ Zob. np.: Romaniszyn, red., 2005; Błuszkowski 2005: 132–137, 167. Zestawienie takich i im podobnych analiz socjologicznych z wynikami badań OBOP-u na temat stosunku Polaków do Europy zostanie dokonane i szczegółowo omówione w przygotowywanym do druku pod egidą Konwersatorium EUROJOS tomie poświęconym różnojęzycznym obrazom Europy.

Teoretycznym uzasadnieniem dla badań eksperymentalnych jest zmiana orientacji w semantyce, przejście od strukturalistycznego pytania, co znaczą słowa, do kognitywistycznego pytania, jak ludzie rozumieją znaczenie słów. W sukurs badaczom stereotypów przychodzi także współczesny komunikatywizm i bardziej rozbudowana, trójczłonowa koncepcja języka (Hjelmslev, Coşeriu), wedle której między system i użycie (*langue* i *parole*) jest wpisana norma. To od społecznie ustalonej normy zależy sposób korzystania z reguł systemu. Teksty wywołane ankietowo dają wgląd nie tylko w sferę indywidualnych użyć i społecznie utrwalonego systemu, ale też w sferę owych uświadamianych norm, w tym – w przyjęty w praktyce sposób rozumienia i używania słów. W przeciwieństwie do nieuświadamianych reguł gramatyki znaczenia słów są uświadamiane. Pozwala to eksplikować rozumienie „cech europejskich” przez odwołanie się do poczucia językowego i intuicji mówiących, do praktyk komunikacyjnych (zwłaszcza – konwersacyjnych, Zinken 2008), a w dalszej kolejności konkretyzować podawane w słownikach bardzo ogólnikowo (relacyjnie, nie jakościowo) definicje *Europy* czy *europejskości*.

7. EUROPA w świetle danych ankietowych. Stosowanie ankiet w lingwistyce budzi opory. Lingwiści przywiązani do paradygmatu strukturalnego (opartego na koncepcji *langue* – *parole*) niechętnie traktują badania ankietowe i podkreślają ich niedostatki, ograniczenia, niebezpieczeństwo nieuprawnionych uogólnień związane z (zawsze ograniczoną) reprezentatywnością grupy respondentów wobec całej populacji, możliwość sugerowania odpowiedzi przez tendencyjne stawianie pytań itp.¹⁶

Nie przecząc oczywiście faktowi, że teksty tworzone spontanicznie i teksty wywołane przez pytania ankiety należą do odmiennych klas i różnią się dość znacznie¹⁷, chcemy jednak zaznaczyć, że także ankietę ankiet

¹⁶ Jadwiga Puzynina pisała np.: „Żeby opis całych społeczeństw czy narodów był wiarygodny, wszelkie dane statystyczne muszą opierać się nie na amatorsko przeprowadzanych sondażach, ale na badaniach uwzględniających metody statystyki matematycznej, takie, jak np. w pracach Jadwigi Sambor czy też w badaniach języka wartości Walerego Pisarka. [...] Rangowanie wartościujące znaczeń w ankietach musi być przyjmowane z pewnym sceptycyzmem jako wartościowanie deklarowane, niekoniecznie odpowiadające rzeczywistości przeżywanemu. [...] badania grup studenckich nie mogą być traktowane jako mówiące o świadomości językowej całego społeczeństwa. Nabierałyby one dodatkowego sensu, gdyby były przeciwstawiane analogicznie przeprowadzanym (zawsze metodologicznie poprawnym!) badaniom grupy seniorów czy też młodzieży niestudiującej” (Puzynina 2010, s. 40–41). Nasze argumenty na rzecz ankietowania przedstawiliśmy w: Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2011: 229–230.

¹⁷ Zestawiając z sobą i porównując obrazy Europy rekonstruowane na podstawie obu niesłownikowych baz materiałowych (tekstowej i ankietowej), należy brać pod uwagę fakt, że dla elit symbolicznych (tworzących „opinię publiczną”) i dla szeregowych członków społeczeństwa (tworzących „opinię społeczną”) dysponujemy – jako świadectwem ich

nierówna. Ankiety otwarte są bardziej wiarygodne niż ankiety zamknięte. Różny też jest sposób opracowywania wyników i ich interpretacja. By pozostać przy EUROPIE: dysponujemy wynikami badań ankietowych Michaela Fleischera (2003) i lubelskich badań ASA 1990, 2000 i 2010, które to wyniki nie do końca przystają do siebie. Są trzy zasadnicze przyczyny takiego stanu rzeczy.

Po pierwsze, w obu badaniach stawiano odmienne pytania: w badaniu Fleischera pytano o leksem *Europa* („Co przychodzi Panu/Pani na myśl, kiedy słyszy Pan/Pani: Europa?”), w badaniu lubelskim – o stereotyp (koncept, wyobrażenie), stąd użyty w pytaniu modyfikator „prawdziwy” („Co twoim zdaniem stanowi o istocie prawdziwej Europy?”).

Po drugie, oba badania różniła populacja (w badaniach ASA – średnio po 100 osób w jednolitym wieku studenckim, należących do młodej inteligencji; w badaniach Fleischera – 1000 osób w wieku od 18 do ponad 50 lat o szerokim spektrum wykształcenia i uprawianych zawodów); różnice te miały wyraźny wpływ na otrzymane rezultaty badań.

Po trzecie, w opracowaniu odpowiedzi stosowano odmienne zasady kategoryzacji odpowiedzi.

Wniosek praktyczny na użytek planowanych badań porównawczych jest oczywisty: konieczne jest przyjęcie takich samych założeń i dokładnie takiego samego brzmienia zadawanego respondentom pytania. Tylko pod takimi warunkami można rzeczywiście dokonać „komparacji systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich”, tak jak to zamierzył Stanisław Gajda (Gajda 2000).

W pracach zespołowych w ramach EUROJOS:

1) stawiamy na ankietę typu otwartego, bo tylko taka nie zawiera apriorycznych sugestii, nie wpływa na odpowiedzi respondentów (nie rodzi „efektu sponsora”);

przekonań i zarazem materiałową podstawą rekonstrukcji – niewspółmiernymi masywami tekstów, odbiegającymi od siebie pod względem sposobu ich wytworzenia, gatunków, objętości. Elity symboliczne tworzą narracje indywidualne o charakterze wywiadów, artykułów prasowych, esejów, monografii skupionych na danym pojęciu (EUROPIE) jako wybranym przez autorów obiekcie roztrząsań i refleksji. Od szeregowych członków społeczeństwa otrzymujemy wypowiedzi o charakterze reakcji na zadane (a więc podane z zewnątrz) bodźce, które nie pozwalają na pogłębioną refleksję, bowiem z założenia (programowo) nastawione są na wywoływanie reakcji automatycznych, stereotypowych. Różnica ta odbija się na ilości i jakości (doborze) cech wiązanych z danym pojęciem. Dla politologów, polityków, publicystów piszących o Europie EUROPA jest pojęciem ogniskującym ich zainteresowania, w wyniku czego skupia ono duże bogactwo „spiętrzonych” i zróżnicowanych cech. Dla szeregowych członków społeczeństwa EUROPA jest jednym z tysięcy pojęć ich dyskursu codziennego, siłą rzeczy więc pojęcie to jest znacznie mniej wyspecjalizowane, bardziej spłaszczone.

2) proponujemy postawienie przynajmniej jednego dokładnie takiego samego pytania „Co według ciebie stanowi istotę (o istocie) prawdziwego X” (każdy autor ma oczywiście prawo zadać jeszcze inne pytania, wymyślone przez siebie i po swojemu je w swoim opracowaniu spożytkować);

3) ze względów praktycznych zakładamy, że na pierwszym etapie (nie dysponując zbyt wielkimi funduszami na kosztowne badania oferowane przez wyspecjalizowane firmy) będziemy badać grupy studenckie, ludzi po maturze, w wieku 19–26 lat, którzy mają prawo (ale i przygotowanie) do „obywatelskiego” uczestnictwa w narodowej wspólnotie językowo-kulturowej, lecz nie stali się jeszcze liderami w grupach zawodowych czy politycznych, często w ogóle nie aspirują do wyjścia poza przeciętność, tworząc tzw. „milczącą większość”, a swoją obecność w życiu publicznym demonstrują głównie udziałem w wyborach parlamentarnych. Liczebność takiej grupy określamy na minimum (w praktyce – zamykamy w tych granicach) 100 osób, dobranych wg płci – 50% kobiet, 50% mężczyzn – oraz różnych kierunków studiów: po połowie humanistycznych i technicznych¹⁸.

Przedstawimy tu na przykładzie stereotypu Europy w kręgu polskojęzycznym sposób zastosowania ankiety otwartej, osiągnięte wyniki, sposób ich opracowania i rodzące się kwestie, wymagające dalszej dyskusji.

Wyprzedzając szczegółowe wywody, możemy już po pierwszym spojrzeniu na dane ankietowe stwierdzić, że wyłaniający się z nich obraz Europy jest z jednej strony znacznie bogatszy od obrazu słownikowego, z drugiej strony – znacznie bardziej spójny niż obraz (obrazy!) polityczny i medialny¹⁹, nie jest jednak z nim sprzeczny.

Część analityczna: EUROPA według ASA 2010

Ankieta ASA była przeprowadzona w Lublinie trzykrotnie z zachowaniem tych samych założeń co do doboru respondentów, stawianych poleceń i sposobu opracowania wyników. Respondentami ASA byli studenci w liczbie (zamierzonej, nie zawsze dokładnie osiągniętej, niekiedy lekko przekro-

¹⁸ Ankietowanie grup studenckich liczących po 100 osób uznane zostało za wiarygodne w badaniach amerykańskich i niemieckich (zob. Quasthoff 1973: 31–41), ostatnio także rosyjskich (zob. badania nad pojęciem „rosyjskości” w: Żdanova 2006).

¹⁹ Krystyna Romaniszyn w podsumowaniu polskich badań ankietowych na temat Europy i Unii Europejskiej stwierdza: „W Polsce, jak się okazuje, istnieje pewna zbieżność retoryki dotyczącej Europy i Unii Europejskiej stosowanej przez polityków i media z sądami obywateli. Jednocześnie opinie tych ostatnich zdają się w pierwszym rzędzie stanowić pochodną obserwacji i posiadanych doświadczeń, a nie retoryki” (Romaniszyn, red., 2005: 206).

czonej) stu²⁰. Wyniki z dwóch pierwszych lat (1990 i 2000) podsumował Bartmiński w tomie JWP 2006, nawiązał do nich Żuk (2010: 42–47). Obecnie dysponujemy już także niepublikowanymi dotąd wynikami analogicznych badań z roku 2010²¹, które omówimy z intencją pokazania kolejnych kroków badawczych, takich samych jak w edycjach ASA 1990 i 2000.

Procedura badawcza składała się z następujących pięciu kroków:

1. Postawiono respondentom pytanie otwarte o wyobrażenie łączone z nazwą: „Co według ciebie stanowi o istocie prawdziwej Europy?”. Wprowadzony do pytania modyfikator „prawdziwy” miał kierować uwagę respondentów na subiektywne wyobrażenie przedmiotu, a nie realnie (obiektywnie) istniejący obiekt. Z kolei wyrażenie „o istocie” miało skupiać uwagę na cechach najważniejszych, a nie drugorzędnych.

Ograniczono czas odpowiedzi do kilku minut. Wymagano odpowiedzi na piśmie, przy czym długość odpowiedzi była limitowana jedynie miejscem na powielonym formularzu (było to około 3–4 linijek arkusza A4). Respondenci odpowiadali łącznie na 10 podobnie zbudowanych pytań.

2. Po zebraniu odpowiedzi pisemnych (a okazało się, że respondenci podawali niekiedy po kilka cech, od 1 do 9) wydzielono w nich segmenty, niekiedy kilkuwyrazowe, komunikujące jakąś cechę Europy, które w dalszym postępowaniu były traktowane jako jednostki opisu (wyrażenia oznaczone symbolem W), w tabeli 1 są one cytowane z ankiet i zapisywane kursywą.

3. Na trzecim etapie połączono wyrażenia bliskoznaczne w grupy i powstałe w ten sposób zespoły opatrzono syntetycznymi, uogólniającymi deskryptorami (D).

4. W kolejności cechom deskryptorowym przypisano symbole (K, L, S, P, T itd.) oznaczające przynależność do określonych aspektów: kulturowego, lokalistycznego, społecznego, psychicznego, politycznego itd.

5. Zgromadzone w ten sposób i „opakowane” deskryptorami bloki wyrażen ułożono wedle częstości wskazań w dwie listy rankingowe: lista w tabeli 1 zawiera 43 cechy „deskryptorowe” (pod które pociągnięto 302 wyrażenia), lista w tabeli nr 2 zawiera zastawienie całych aspektów wedle częstości, z jaką były w ankietach przywoływane.

²⁰ Szczegółowe założenia programu badań ASA, charakterystyka grup respondentów i wyniki zostały przedstawione w tomie *Język, wartości, polityka* (Bartmiński, red., 2006). W ASA 2010 respondenci byli dobrani podobnie: mężczyźni 45 (47,9%), kobiet 49 (52,1%); w wieku 19–26 lat; z 5 wyższych szkół Lublina: z Politechniki Lubelskiej – 44 osoby, z UMCS – 24, z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II – 12 osób; z Uniwersytetu Medycznego – 9 osób, z Uniwersytetu Przyrodniczego – 5 osób.

²¹ Dane z roku 2010 na podstawie ankiet przeprowadzonej przez dr Małgorzatę Brzozowską i dr Beatę Żywicką opracował dr Artur Wysocki.

Tabela 1. Europa według ASA 2010

N = 94, W = 302, D = 43, Ws = 20,53

1. kultura (K); 43 / 14,24%²²

kultura; kultura „europejska”; specyficzna kultura europejska; kultura europejska; swoista kultura; kultura typowa dla krajów europejskich; własna kultura; bogata kultura; wysoka kultura; dobrze rozwinięta kultura; wysoko rozwinięte kultury; kultura na odpowiednim poziomie; pewna wspólnota kulturowa; wspólne korzenie kulturowe; wspólne więzi kulturowe; wspólne elementy kulturowe w państwach Europy; kultura wszystkich państw europejskich; kultura, obyczaje; kulturalna kolebka współczesnego świata; ma szeroko rozbudowaną kulturę; może kształtować własną kulturę; wysoki rozwój kulturalny, jego bogactwo i różnorodność;

zabytki kultury; kraje, w których wytworzyła się obecna kultura; kultura [grupy narodów, która] przez stulecia przeplatała się i wzajemnie łączyła; odrębność kulturowa; kultura – różnorodność; różnorodność kulturowa; wiele kultur; wiele kultur na małym terenie; zróżnicowana pod względem kultury;

2. kontynent (L) 19 / 6,29%

jeden z kontynentów; jest jednym z kontynentów;

jest jednym z kontynentów; jest kontynentem i właśnie tak jest ukształtowana geograficznie;

kontynent; kontynent – określone położenie geograficzne; kontynent o zbliżonych warunkach klimatycznych; odrębny kontynent; stary kontynent; kontynentalizm; leży na półwyspie europejskim, jest oddzielnym kontynentem, połączona z Azją; jest kontynentem i właśnie tak jest ukształtowana geograficznie;

3. różne państwa (T) 19 / 6,29%

państwa; państwa europejskie; państwa wchodzące w jej skład; państwa wchodzące w skład Europy; państwa zróżnicowane pod względem liczby ludności, krajobrazu, kultury; państwa, które leżą w Europie; państwa, które tworzą w pewien sposób jakąś całość; istnienie tak wielu państw, wielu narodów na tak „niewielkiej” przestrzeni; kraje wchodzące w skład; poszczególne państwa, które tworzą ten kontynent; wiele państw (2x); powstawanie pierwszych państw; występują też Francja, Rosja itd.;

4. ma długą historię (H) 18 / 5,96%

historia kontynentu; historia; głównie i przede wszystkim historia; bardzo stary kontynent; najstarszy kontynent świata; ma bardzo stare korzenie; prawdziwa i długa historia; przeszłość historyczna; stary świat (kontynent); wspólna historia; wspólna historia, która wpłynęła na rozwój całego świata; życie na kontynencie europejskim zaistniało w pełni dużo wcześniej niż na innych kontynentach; zróżnicowana pod względem historii; przemiany historyczno-społeczne na przestrzeni wieków;

5. integracja (T) 15 / 4,96%

[państwa, które] próbują się zjednoczyć; dążą do zjednoczenia; chęć zjednoczenia obszaru Europy w celu utrzymania równowagi na linii Europa – Ameryka – Bliski Wschód –

²² Pierwsza liczba informuje o ilości ankiet (respondentów wskazujących tę cechę deskryptorową), druga – procentowy udział wskazań tej cechy w relacji do ogólnej liczby wskazań. Otwarty charakter ankiety sprawił, że jeden respondent mógł wskazać kilka cech.

kraje byłego ZSRR; integracja pod względem środowiska, przemysłu, bytu ludzi; jednocześnie się krajów; narody próbujące się zintegrować (obecnie); – państwa Europy dążą do zjednoczenia gospodarek; próby jej zjednoczenia; powinniśmy się jednaczyć; zjednoczenie; zjednoczenie narodów; zjednoczenie państw; zjednoczenie wszystkich państw znajdujących się w obrębie Europy; zjednoczona pod flagą z krzyżem celtyckim;

6. tradycja (K) 13 / 4,30%

bogata tradycja; z wieloma tradycjami; tradycja; wielowiekowa tradycja; tradycja europejska; przywiązanie do tradycji; konserwatyzm; zabytki;

7. położenie geograficzne (L) 13 / 4,30%

położenie geograficzne; położenie geograficzne na mapie; położenie geograficzne jako ląd oddalony od innych kontynentów; zachód; zajmuje określone miejsce w świecie; centrum;

8. rozwój gospodarczy (B) 13 / 4,30%

rozwój; wysoki poziom rozwoju; postęp; modernizacja; świetnie rozwinięta gospodarka; silna gospodarka; gospodarka; [państwa] bardziej rozwinięte gospodarczo i ekonomicznie; które rozwijają się, dążąc do stanu rozwinięcia państw bogatszych; bogate państwa;

9. współpraca państw (T) 11 / 3,64%

współpraca między państwami; współpraca wszystkich państw europejskich; współpraca między krajami;

10. zasady współżycia (S) 10 / 3,31%

równość; wolność; wzajemna pomoc; partnerstwo sąsiedzkie (pomoc); partnerstwo sąsiedzkie (pomoc); wspólna pomoc; szerokie możliwości; wymiana kulturalna; zmniejszenie różnic rasowych;

11. Unia Europejska (T) 10 / 3,31%

Unia Europejska; UE; unia polityczna; unia gospodarcza.

Mniej niż w 10 ankietach podano kolejno:

12. język (K) 8 / 2,65%

język; charakterystyczne języki; niejednolity język, trudności w porozumiewaniu; odrębność językowa; różnorodność językowa; zróżnicowana pod względem języków; wiele języków; dominujący język angielski (jako język urzędowy);

13. ludzie (S) 8 / 2,65%

Europejczycy; jego mieszkańcy to Europejczycy; ludzie zamieszkujący ją; większa część ludności to rasa biała; bez Żydów; ludzie mieszkający w Europie; mieszkańcy świadomi jedności na kontynencie i wspólnoty; w Europie nie mieszkają tylko Polacy, czy też ludzie, którzy mieszkają w granicach Polski zupełnie innej narodowości;

14. jedność (T) 8 / 2,65%

jedność; jedność krajów europejskich; jedność, ale jednocześnie różnorodność kulturowa; jedność; zgadzamy się na ujednolicenie, sformalizowanie; zatracenie odrębności;

15. postawy (S) 7 / 2,32%

otwartość; tolerancja; więzi społeczne; poszanowanie drugiego człowieka; wolność wyboru;

16. cywilizacja (B) 6 / 1,98%

kolebka cywilizacji; ma starą cywilizację; wyższy poziom życia; [tu] miał miejsce bardzo intensywny rozwój społeczności; rozwój społeczny i techniczny; tu rozwinął się handel; wysoki poziom społeczny;

17. **klimat** (F) 6 / 1,98%
18. **określony obszar** (L) 6 / 1,98%
19. **pokój** (T) 6 / 1,98%
20. **wspólnota finansowa, pieniądze** (B) 5 / 1,65%
21. **wojny** (H) 5 / 1,65%
22. **chrześcijaństwo** (R) 5 / 1,65%
23. **brak granic** (T) 5 / 1,65%
24. **wspólnota** (T) 4 / 1,32%
25. **narody** (X) 4 / 1,32%

Mniej niż w czterech ankietach nadto znalazły się:

26. ukształtowana przez kulturę antyczną (H) 3 / 0,99%
27. obyczaje (K) 3 / 0,99%
28. wyróżniona pozycja w świecie (L) 3 / 0,99%
29. NATO (M) 3 / 0,99%
30. demokracja (T) 3 / 0,99%
31. władza (T) 3 / 0,99%
32. turystyka (B) 2 / 0,66%
33. kontynent (F) 2 / 0,66%
34. aspekt ideologiczny (I) 2 / 0,66%
35. edukacja (K) 2 / 0,66%
36. miasta (K) 2 / 0,66%
37. rzeki (F) 1 / 0,33%
38. kolebka emigrantów (H) 1 / 0,33%
39. ukształtowana przez filozofię (H) 1 / 0,33%
40. nauka (K) 1 / 0,33%
41. sztuka (K) 1 / 0,33%
42. wartości (K) 1 / 0,33%
43. wojsko (M) 1 / 0,33%

8. Syntetyczna definicja kognitywna EUROPY²³. Językowo-kulturowy obraz (stereotyp) Europy, funkcjonujący w potocznej świadomości współczesnych Polaków, wypada na koniec zrekonstruować na podstawie wszystkich wziętych pod uwagę danych (systemowych i ankietowych, uzupełnionych o cechy najsilniej utrwalone w tekstach). Wszystkie poświadczane charakterystyki Europy układają się w pewne zespoły, wiązki, ze względu na aspekty, których dotyczą. Jeśli dać wiarę wynikom przeprowadzonych badań ankietowych (objęły one tylko środowisko młodych wykształconych Polaków z dużego miasta położonego we wschodniej części Polski), najsilniej w postrzeganiu Europy eksponowany jest jej aspekt polityczny (instytucjonalny), który w okresie dwóch dekad nawet zwiększa i już

²³ Treść poniższej eksplikacji różni się od podanej przez Żuka (2010: 49–50), który (inaczej niż my) połączył cechy semantyczne (elementy wiedzy językowej) i encyklopedyczne (elementy wiedzy naukowej, jak „półwysep”, „kontynent najmniejszy po Australii”, „na północ od równika” itp.

obecnie nieznacznie przewyższa starsze widzenie Europy głównie w aspekcie kulturowym i cywilizacyjnym. Dość daleko – w potocznym rozumieniu – za politycznym i kulturowym stoi zobiektywizowane geograficzne widzenie Europy jako części świata; liczącą się pozycję ma jeszcze obraz społeczny, odnoszący się do ludzi i relacji między nimi (tolerancja), oraz historyczny (kolombka cywilizacji) i bytowy (bogactwo). Nie liczą się zaś praktycznie w tym potocznym wizerunku Europy aspekty ideologiczny, religijny i militarny. Słabnącą pozycję zdaje się mieć aspekt narodowościowy. Pokazują to ujęte statystycznie wyniki ASA 2010, ASA 1990 i ASA 2000 (tab. 2).

Tabela 2. W jakich aspektach charakteryzowano Europę w ankietach ASA z lat 1990, 2000 i 2010

Aspekt	ASA 1990	ASA 2000	ASA 2010	zmiana w ostatniej dekadzie
Polityczny	19,86	23,34	27,81	+4,47
Kulturowy	20,21	23,37	24,50	+1,13
Lokatywny	14,54	7,90	13,58	+4,88
Spółeczny	4,26	5,56	8,28	+2,72
Historyczny	4,96	11,00	9,27	-1,73
Bytowy	14,89	11,00	8,61	-2,39
Fizyczny	8,51	7,22	2,98	-4,24
Ideologiczny	3,55	2,41	0,66	-1,75
Narodowościowy	2,48	1,72	1,32	-0,40
Religijny	1,06	1,37	1,65	+0,28
Militarny	–	1,37	1,32	-0,05

Wartości podano w procentach. Dane z lat 1990 i 2000 zob. JWP 2006: 412–415 oraz w tabelarycznym zestawieniu Żuk 2010: 47.

Podsumowując możemy powiedzieć, że „prawdziwą” EUROPE współczesni młodzi Polacy postrzegają w sześciu podstawowych wymiarach (aspektach):

I. wymiar lokalistyczny / geograficzny:

- [1] kontynent / część świata (jedna z pięciu),
- [2] w której leży Polska,
- [3a] połączona w całość z Azją (*Eurazja*), ale [3b] od niej odróżniana i nawet przeciwstawiana,
- [4] dzielona na część zachodnią (*Europa Zachodnia, Zachód*), środkową (*Europa Środkowa*) i wschodnią (*Europa Wschodnia, Wschód*),
- [5] niekiedy kojarzona i wręcz utożsamiana z *Zachodem*,
- [6] mająca wyróżnioną, wysoką pozycję w świecie,

II. wymiar polityczny: Europa to część świata, która jest

- [7] złożona z wielu różnych państw,
- [8] które dążą do integracji, wspólnoty, jedności, zniesienia granic,

- [9] i tworzą Unię Europejską (w sferze gospodarczej, handlowej, finansowej...),
- [10] unikają wojen, podtrzymują pokój,
- [11] w których władza jest sprawowana wedle zasad demokratycznych,
- [12] gdzie uznawana jest idea wolności i równości narodów,

III. wymiar cywilizacyjno-kulturowy: Europa

- [13] ma specyficzną, różnorodną kulturę i obyczaje,
- [14] ma bogate tradycje, które podtrzymuje,
- [15] jej korzenie tkwią w chrześcijaństwie i antyku,
- [16] ma długą historię, obfitującą w wojny,
- [17] w przeszłości wpłynęła na historię świata,
- [18] jest kolebką emigrantów, zwłaszcza do Ameryki (*stary kontynent vs nowy świat*)
- [19] różnicowana pod względem językowym,
- [20] rozwinęła sztukę, naukę i edukację,

IV. wymiar społeczny:

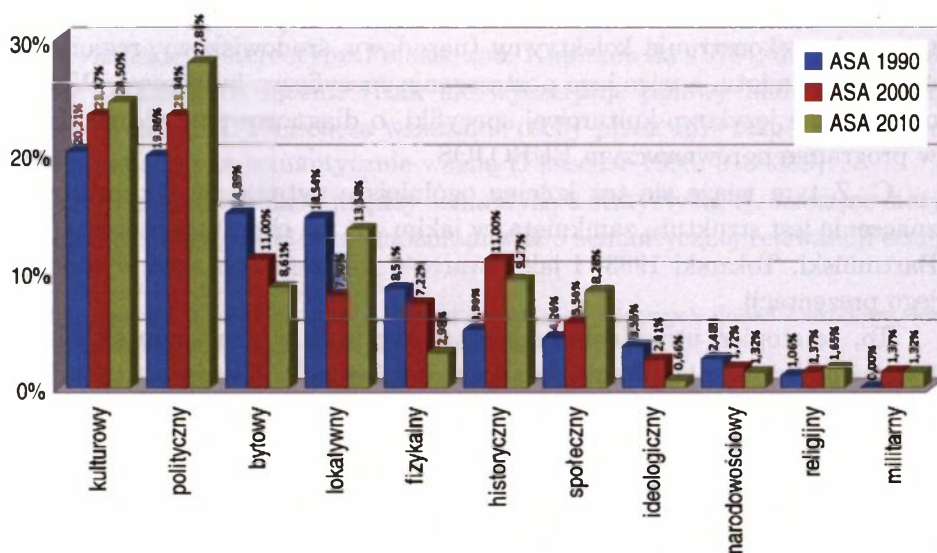
- [21] jest zamieszkiwana przez ludzi białej rasy, *Europejczyków*,
- [22] którzy we wzajemnych relacjach uznają zasady równości, wzajemnej pomocy, partnerstwa i współpracy,
- [23] uznają zasady tolerancji,

V. wymiar bytowy:

- [24] ma dobrze rozwiniętą gospodarkę, jest bogata,
- [25] zapewnia wysoki poziom życia swoim mieszkańcom,

VI. wymiar narodowy:

- [26] jest zamieszkała przez wiele narodów.

Rys. 2. W jakich aspektach charakteryzowano Europę w ankietach z lat 1990, 2000 i 2010 wg ASA

Niewielką rolę w polskim potocznym wyobrażeniu Europy gra wymiar religijny i ideologiczny, a jeszcze mniejszą wymiar militarny (przynależność do NATO).

9. Podsumowanie pierwsze. Problemy do dyskusji. Budowanie definicji kognitywnej EUROPY, która ma oddawać społeczne, potoczne wyobrażenie przedmiotu, nie jest bezproblemowe. Przeciwnie, rodzi szereg pytań i wątpliwości, które chcemy na koniec zasygnalizować i, proponując pewne rozwiązania, poddać je dyskusji.

A. Nie jest już dziś przedmiotem sporu – przynajmniej na gruncie lingwistyki komunikacyjnej i kognitywnej – sam zamiar definiowania nazw własnych. Zwycięża pogląd, że nazwy własne nie tylko denotują realne obiekty, ale też konotują (w społecznym rozumieniu i funkcjonowaniu) pewne ich właściwości, rozwijają więc znaczenia kulturowe i tym samym poddają się definiowaniu (Kosyl 1983, Chlebda 2002).

B. Problemem pozostaje sposób definiowania, w tym pytanie o granice zbioru cech definicyjnych w zapisie ich znaczenia. Rozróżnienie denotacji i konotacji jest trudne do przeprowadzenia (kognywiści twierdzą wręcz, że niemożliwe i niepotrzebne) zarówno w wypadku nazw pospolitych, jak i własnych. Generalnie biorąc, chcemy w naszych opisach odróżniać definicje językowe od naukowych, encyklopedycznych. O ile encyklopedie wydawane w różnych krajach mogą (i nawet powinny) opisywać Europę podobnie, traktując ją jak realny kontynent, o tyle definicje lingwistyczne muszą być zróżnicowane, zwłaszcza w wariancie określanym jako definicje kognitywne, bo rekonstruują kolektywny (narodowy, środowiskowy, regionalny) obraz przedmiotu, a więc jego postrzeganie specyficzne kulturowo. Właśnie o pokazanie językowo-kulturowej specyfiki, o diagnozowanie różnic chodzi w programie porównawczym EUROJOS.

C. Z tym wiąże się też kolejne ogólniejsze pytanie, w jakim stopniu znaczenie jest strukturą zamkniętą, w jakim zaś ma charakter otwarty (por. Bartmiński, Tokarski 1993) i jak otwartość znaczenia pokazać w sposobie jego prezentacji.

To, że stopień utrwalenia cech semantycznych w znaczeniu słowa jest różny i podlega stopniowaniu, wiadomo od dawna²⁴. Z dużą ostrością pro-

²⁴ Mówiono o semach aktualnych i potencjalnych (Tokarski 1987), o konotacjach silnych i słabych (autorzy w tomie *Konotacja* 1988), o cechach przynależnych do jądra semantycznego i cechach peryferyjnych, w kolejności o cechach implikowanych kontekstowo przez cechy podstawowe (Puzynina 1988, Pajdzińska 1993, Pajdzińska, Tokarski 1998 i inni). Na otwarty charakter znaczenia wskazują oczywiście sposoby użycia słów w konkretnych wypowiedziach, zwłaszcza poetyckich. Kiedy w wierszu czytamy, że „świat był jak drzewo, a oni [poeci] jak dzieci” (Różewicz), to odbiorca sam dopowiada, o jakie

blem otwartości znaczenia wraca jednak w trakcie badań eksperymentalnych, ankietowych. Okazuje się, że listy cech przypisywanych przedmiotom hasłowym przez respondentów, zestawione wedle częstości wskazań (jak pokazuje przykład EUROPY) układają się w wykres o przebiegu łagodnie opadającym („wygasającym”), pozbawionym wyraźnych progów, które by pozwalały jednoznacznie określać, które cechy są już językowo relewantne, a które nie. By sięgnąć po omawiane gdzie indziej przykłady: w ankiecie LAS-90 „typowej matce” 100 osób przypisało 40 różnych cech („deskryptorowych” w podanym wyżej sensie), ale były one wskazywane z różną częstością: najczęściej podawana cecha „kochająca” została wskazana przez 48% pytanym, „opiekuńcza” – przez 21%, „wyrozumiała” – 18%, „dobra” – 17%, pozostałe cechy („troskliwa”, „czuła”, „zapracowana”, „oddana” itp.) już tylko przez 10 i mniej procent pytanym, przy czym najwięcej było cech podawanych jednorazowo (zob. Bartmiński 2006: 157)²⁵. Nie inaczej ma się rzecz z „prawdziwym” ojcem, rodziną, dzieckiem (Bielińska-Gardziel 2010) i ze wszystkimi hasłami z całej setki słów przebadanych w podobny sposób przez lubelski zespół (zob. JWP 2006).

Trudno znaleźć jednoznaczną odpowiedź na pytanie o graniczną liczbę wskazań, która wyznaczałaby próg „relewancji semantycznej”. Jeśliby przyjmując za granicę 50% zgodnych wskazań, to na 100 przebadanych haseł (w ankiecie ASA 1990 i ASA 2000) próg ten został przekroczony w wypadku niespełna czwartej ich części (dokładnie przy 23 hasłach); jeśli obniżyć próg do 40% wskazań (granicę 40% wskazań za znaczącą uznał Kapiszewski w opisie amerykańskiego stereotypu Polaka; zob. Kapiszewski 1978), dojdzie dodatkowo 21 haseł, co łącznie i tak nie wyczerpuje połowy badanego zbioru haseł. Według M. Fleischera wskazanie cechy przez 15% respondentów pozwala uznać ją za semantycznie ważną (Fleischer 1998: 318–319).

D. Szukając korelacji między semantyką a statystyką, tj. szukając statystycznego progu, od którego można mówić o semantycznej relewancji cechy,

cechy drzewa i dziecka tu chodzi – musi do znaczeń kodowych dodać niekodowe, idąc „ścieżką kognitywną” po linii skojarzeń i implikacji.

²⁵ W innej ankiecie podobna liczebnie grupa osób „prawdziwej matce” przypisała aż 90 cech, ale próg powyżej 10-procentowy przekroczyło tylko 12 cech: na pierwszym miejscu znalazła się „miłość do dziecka” [loving] – 90 wskazań, na drugim miejscu to, że „otacza opieką/troską dziecko” [protective] – 67; ale już dalsze cechy były wskazywane znacznie rzadziej: „ofiarna / gotowa do poświęceń” – przez 28%; „dobra, życzliwa” – 22; wychowuje dzieci / uczy je żyć – 21; służy pomocą / radą – 21; jest czuła, serdeczna – 20; jest wyrozumiała – 16, ciepła – 16; zapewnia poczucie bezpieczeństwa – 15, jest oddana – 14, potrafi zrozumieć dziecko – 13 itd. Dwie trzecie z 90 podanych cech pojawiło się tylko 3 i mniej razy. Znowu najwięcej było cech wymienianych jednorazowo (JWP 2006: 176–178; Bielińska-Gardziel 2007: 78–84).

warto postawić pytanie, jaką rangę (liczbę wskazań) uzyskują w badaniach ankietowych cechy bezdyskusyjnie definicyjne. Okazuje się, że jest to próg stosunkowo niski, w granicach 10–20% wskazań. Na przykład w ankiecie ASA przy *Europejczyku* tylko około jedna trzecia respondentów (27 na 104) podała definicyjną cechę „twardą”, tj. „zamieszkiwanie w Europie”, przy *góralu* – cechę „zamieszkiwanie w górach” niespełna jedna czwarta badanych (23 na 104; częściej podawano: język, strój i tradycję), przy *krakowianinie* „zamieszkiwanie w Krakowie” – jedna piąta (21 na 105); podobnie przy *internacjonalizmie* – „współpraca między narodami / państwami” (21 na 104), przy *nacjonalizmie* – „miłość / gloryfikacja własnego narodu” (23 na 103), przy *sumieniu* – „wewnętrzny głos oceniający ludzkie czyny” (29 na 103).²⁶ A przecież wszystko to są bezpośrednie cechy definicyjne tych wyrażeń!

Wniosek z tego taki, że także cechy stosunkowo rzadko wskazywane w ankietach mogą być ważne i nie powinny być pomijane w całościowych opisach. Potwierdza to tezę o otwartym charakterze definicji. Dlatego w sposobie traktowania danych ankietowych przez zespół lubelski zdecydowano się pójść dalej i uwzględnić wszystkie odpowiedzi respondentów, także jednostkowe. Niektóre z nich okazały się niezwykle interesujące, błyskotliwe, być może sygnalizujące kierunek rozwoju znaczenia w przyszłości. Zatem jako podstawa przy ustalaniu aspektów (zob. tab. 2), do których respondenci odnosili swoje charakterystyki, zostały wzięte pod uwagę wszystkie odpowiedzi respondentów, także liczne odpowiedzi jednostkowe.

E. Na koniec wróćmy do zgłaszanych wątpliwości, czy warto sięgać po ankietę i czy uzyskiwane tą drogą dane są przystawalne do danych systemowych.

Przykład EUROPY (podobnie jak innych badanych tą metodą hasel) pozwala stwierdzić, że dane uzyskane eksperymentalnie (metodą ankietową) nie tylko **potwierdzają** ubogie definicje słownikowe („kontynent”, „położony na północ od Afryki”, „sąsiadujący z Azją”), ale też **wzbogacają** je o nowe cechy i aspekty („bogaty pod względem kulturowym”, „wysoko rozwinięty gospodarczo”, „skupiający liczne odrębne państwa”, „mający za sobą bogatą historię”...). Niezmiernie ważna jest jeszcze inna korzyść, wynikająca z zastosowania ankiety, mianowicie możliwość **ustalania rangi** poszczególnych cech na listach frekwencyjnych, pokazania zróżnicowanej liczby wskazań cech przez respondentów, więc **mierzenia stopnia** stabilizacji cech i wydobycia cech dominujących (jądrowych) i peryferyjnych. Pozwala także – jak powiedzieliśmy wyżej – pokazać **otwarty** charakter znaczenia i kierunek pozytywnej lub negatywnej **ewaluacji**. Mając bogaty

²⁶ Szczegóły zob. JWP 2006.

zestaw wywołanych eksperymentalnie wypowiedzi o przedmiocie, możemy – jak to zrobiono w raporcie JWP 2006 i w podanej wyżej tabeli – metodycznie przeanalizować charakterystyki pod kątem **aspektów**, jakich dotyczą.

10. Zamiast podsumowania drugiego. Kwestia zmienności wyobrażenia bazowego. W naszych rozważaniach powinna teraz nastąpić prezentacja zapowiadanych wcześniej modyfikacji, jakim bazowy koncept EUROPY podlega w dyskursie. Ale kwestia dyskursywnego profilowania wyobrażenia bazowego otwiera całą nową przestrzeń badawczą, której wypełnienie zakłada podjęcie działań innego rodzaju. Odkładamy te działania do zapowiadanego tu już parokrotnie tematycznego tomu *Europa* z serii pięciu tomów poświęconych głównym konceptom analizowanym w ramach konwersatorium EUROJOS, tu natomiast zarysujemy z grubsza zadania, przed jakimi staje nieuchronnie badacz tej problematyki.

Jeżeli skrótową etykietą tych zadań będzie „charakterystyka dyskursywnych profili EUROPY”, to w pierwszym rzędzie badacz powinien jasno zadeklarować, po stronie jakiego rozumienia dyskursu się opowiada. Wieloznaczność pojęcia dyskursu omówił w swojej książce Dawid Howarth (2008), pokazując, że po wyprowadzeniu tego pojęcia z macierzystej dyscypliny, tj. lingwistyki i semiotyki, na teren antropologii, socjologii i historii, a także psychologii społecznej, kulturoznawstwa, badań nad płcią kulturową (*gender studies*), studiów postkolonialnych i nauk politycznych, stało się ono uniwersalnym kluczem nauk o człowieku, w myśl tezy o decydującej roli języka w tworzeniu rzeczywistości społecznej (por. Rasiński 2009); w dużym stopniu uległo też rozmyciu. Cały tok przeprowadzonego przez nas wywodu wskazuje jednak, że najbliższe jest nam nawiązujące do koncepcji Theuna van Dijka rozumienie dyskursu jako zdarzenia komunikacyjnego, które dokonuje się (zachodzi) w określonej wspólnotocie, w określonej sytuacji, wedle określonego scenariusza (strategii, zespołu reguł) i w określonym celu, realizując się poprzez utrwalone konwencje gatunkowe, stylowe i *stricte* językowe (werbalne, w szerszym ujęciu – znakowe; por. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 32–33). Chcemy też w analizie dyskursu w większym stopniu uwzględniać jego związek ze sferą wartości akceptowanych (a przynajmniej przywoływanych) przez komunikantów (jak to robią m.in. Bartmiński 2006; Bartmiński, Żuk 2009; Żywicka 2007, Bielińska-Gardziel 2009, Niebrzegowska-Bartmińska 2012).

Po drugie, skoro „charakterystyka dyskursywnych profili EUROPY” milcząco zakłada, że bazowe wyobrażenie EUROPY ma w różnych dyskursach swe różne odmiany (warianty), wypada postawić pytanie, o jakich mianowicie dyskursach mówimy. Istnieją dwie drogi dochodzenia do odpowiedzi na to pytanie.

Droga pierwsza zakłada dochodzenie do ustalenia (i wyodrębnienia) typu dyskursu poprzez analizę sposobów posługiwania się w komunikacji konkretnymi pojęciami i rekonstruowanie całej sieci powiązań semantycznych, w której analizowane pojęcia pojawiają się z różną częstotliwością, w różnych znaczeniach i funkcjach.

Używamy z premedytacją liczby mnogiej (pojęcia), a nie pojedynczej, bo interesujące nas pojęcia aksjologiczne są łączone w całe bloki, są silnie „usiecznione”. Przykładowo, rodzina i małżeństwo ewokują kolejno takie pojęcia, jak tradycja, naród, ojczyzna, honor, wiara, miłość, solidarność itd.; pojęcie wolności ciągnie za sobą takie pojęcia, jak równość, braterstwo, społeczeństwo obywatelskie, pokój, postęp, bezpieczeństwo, współpraca itd. Powiązania te z całą siłą ujawniają się właśnie na płaszczyźnie dyskursu, kontekstowego użycia języka. Droga pierwsza zakłada zatem rozeznanie się w zawartości całej zgromadzonej dla celów badawczych bazy materiałowej (utworzonej, przypomnijmy, przez dane systemowe, w tym słownikowe, dane ankietowe oraz dane pozyskane z różnych tekstów, w tym z korpusów) i dochodzenie (definiowanie) na tej podstawie, w jaką odmianę dyskursu (opartego na określonej opcji aksjologicznej) rekonstruowany koncept wchodzi i jakim modyfikacjom w związku z tym jest poddawany.

Druga droga prowadzi przez pytanie, w jakich wyróżnionych już na danym etapie rozwoju społecznej świadomości odmianach dyskursu rozpoznany profil konceptu EUROPA ma swe reprezentacje. Aby na to pytanie odpowiedzieć, trzeba wcześniej zdobyć rozeznanie w rodzajach dyskursów wypełniających przestrzeń komunikacyjną. Takie propozycje możemy znaleźć w pracach językoznawców, socjologów, politologów i kulturoznawców.

Droga pierwsza i druga schodzą się więc, a tworzące je procedury poznawcze są dla siebie wzajemnie płaszczyznami odniesienia. Dopiero po przejściu tych dróg możliwe będzie przejście do właściwych procedur profilowania konceptu bazowego²⁷ z odwoływaniem się do przyjętego zespołu odmian dyskursu i z ustalaniem korelacji między daną odmianą dyskursu a zespołem cech różnicujących dany wariant konceptu bazowego. Wynik tego postępowania postaramy się przedstawić w drugiej części niniejszego artykułu.

²⁷ Składające się na proces profilowania procedury zostały szczegółowo omówione w szeregu prac. Zob. zwłaszcza tom zbiorowy *Profilowanie pojęć* (red. Jerzy Bartmiński, Lublin 1993), tom 9. „czerwonej serii” *Profilowanie w języku i tekście* (red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin 1998), przeglądowy artykuł Urszuli Majer-Baranowskiej (2004), książkę Beaty Żywickiej i Iwony Bielińskiej-Gardziel (2010).

Literatura

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2011, *Punkty sporne i bezsporne w programie EUROJOS. Odpowiedź na pytania i wątpliwości Profesor Jadwigi Puzyniny*, „Etnolingwistyka” 23, s. 227–233.
- ACE 2009 – Bartmiński Jerzy, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London: Equinox, 2009, (paperback 2012).
- Apresjan Jurij, 2012, *Z warsztatu leksykografa*, red. Zofia Zaron, Warszawa.
- Bartmiński Jerzy, 1985, Stereotyp jako przedmiot lingwistyki, [w:] Mieczysław Basaj, Danuta Rytel, (red.) *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, III, Wrocław, s. 25–53; przedruki w: *Stereotypy mieszkają w języku*, Lublin 2007, s. 53–71; Lidia Nepop-Ajdaczić (red.), *Polska etnolingwistyka kognitywna*, Kijów 2007, s. 121–142; wersje obcojęzyczne: rosyjska JOM 2005; angielska w ACE 2009 i serbska w JSS 2011.
- Bartmiński Jerzy (red.), 1993, *Profilowanie pojęć*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS (wyd. V: 2012).
- Bartmiński Jerzy, 2008, *Wartości i ich profile medialne*, [w:] Irena Kamińska-Szmaj, Tomasz Piekot, Marcin Poprawa (red.), *Ideologie w słowach i obrazach*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 23–29.
- Bartmiński Jerzy, 2012, *Definicja kognitywna jako tekst kultury* (w druku).
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2009, *Tekstologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka” 21, s. 47–67.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2009, *Stereotyp rodziny we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Błuszkowski Jan, 2005, *Stereotypy a tożsamość narodowa*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Brożyna Małgorzata, 2010, *Językowy w języku, tekstowy w tekście*, [w:] Chlebda W. (red.), *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole 2010, s. 103–112.
- Borzym Andrzej, Sadowski Jeremi, 2007, *Polscy ojcowie Europy*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Burszta Wojciech, Nowak Jacek (red.), 2012, *Polskie widzenie Europy. Historia i współczesność*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Chlebda Wojciech, 1998, *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania*, [w:] *Język a kultura*, t. 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 31–41.
- Chlebda Wojciech, 2002, *Polak przed mentalną mapą świata*, „Etnolingwistyka” 14, s. 9–26.
- Chlebda Wojciech, 2008, *Europejskość w najnowszym polskim dyskursie politycznym*, [w:] Stanisław Gajda (red.), *Język polski w europejskiej przestrzeni kulturowo-językowej*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, s. 77–184.
- Chlebda Wojciech, 2010, *W stronę językowego obrazu Europy. Analiza słownikowo-tekstowa*, „Etnolingwistyka” 22, s. 85–104.
- Chlebda Wojciech (red.), 2010, *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole.
- Czachur Waldemar, 2011, *Dyskursywny obraz świata. Kilka refleksji*, [w:] *Tekst i dyskurs. Text Und Diskurs*, 4, Warszawa, s. 79–97.

- Czyżewski Marek, Kowalski Sergiusz, Piotrowski Andrzej (red.), 1997, *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, Kraków: Wydawnictwo Aureus.
- Fleischer Michael, 1998, *Współczesna polska symbolika kolektywna (wyniki badań empirycznych)*, [w:] Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński (red.), *Język a kultura*, t. 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej.
- Fleischer Michael, 2004, *Europa, Niemcy, USA i Rosja w polskim systemie kultury*, Wrocław: Centrum im. Willy Brandta.
- Gajda Stanisław (red.), 2000, *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*, Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej.
- Głaz Adam, Prorok Katarzyna, 2012, *Of triangles, trapeziums and ethnolinguistics. The linguistic worldview revisited* (w druku).
- Gryhkova Nina, 2012, *Samostijnist' w języku ukraińskim*, [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel (red.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian ich sąsiadów*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 223–239.
- Grzegorzczkova Renata, 2011, *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych: problem inwariantu pojęciowego*, „Etnolingwistyka” 23, s. 217–225.
- Horolets Anna, 2006, *Obrazy Europy w polskim dyskursie publicznym*, Kraków: Universitas.
- Horolets Anna, 2010, „Miłość do Europy”: między polityką, dyskursem publicznym i życiem codziennym, „Etnolingwistyka” 22, s. 105–120.
- Howarth David, 2008, *Dyskurs*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Warszawa.
- Javorska Galina, 2012, *Evropa v ukraińskich tekstach (k probleme variativnosti koncepta)*, „Etnolingwistyka” 25, s. 97–104.
- JOM – Bartmiński Jerzy, 2005, *Jazykovej obraz mira. Očerki po etnolingvistike*, Moskwa: Indrik.
- JSS – Bartmiński Jerzy, 2011, *Jezik – slika – svet*, Beograd: SlovoSlavia.
- Judin Aleksej, 2008, *Koncept čužbina / čužina w języku rosyjskim ukraińskim: porównawcza analiza conceptualna i dyskursywna*, „Etnolingwistyka” 20, s. 77–98.
- Kadyjewska Anna, 2001, *Problematyka obrazu świata w badaniach języka pisarza (na przykładzie pism Cypriana Norwida)*, [w:] Anna Pajdzińska, Ryszard Tokarski (red.), *Semantyka tekstu artystycznego*, Lublin, s. 321–332.
- Kapiszewski Andrzej, 1978, *Stereotyp Amerykanów polskiego pochodzenia*, Wrocław: ZNiO.
- Kłoczowski Jerzy (red.), 2010, *Przeszłość dla przyszłości. Historycy o Polsce w Europie*, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Kosyl Czesław, 1983, *Forma i funkcja nazw własnych*, Lublin.
- Kul'pina Valentina, Tatarinov Viktor, 2012, *O sopostavitel'nych aspektach pol'skoj kognitivnoj etnolingvistiki*, „Vestnik Moskovskogo universiteta”, seria 22, nr 1, s. 82–88.
- Majer-Baranowska Urszula, 2004, *Dwie koncepcje profilowania pojęć w lingwistyce*, „Etnolingwistyka” 16, s. 85–109.
- Małycka Agata, 2012, *Strategie komunikacyjne we współczesnym dyskursie politycznym*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2012, *Stereotypy a wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 12, Językoznawstwo. Prace na XV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Mińsku 2013, s. 127–133.
- Puzynina Jadwiga, 2010, *Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości*, „Etnolingwistyka” 22, s. 39–51.

- Puzynina Jadwiga, 2011, *O wartościach trwałych i istotnych*, „Etnolingwistyka”, s. 25–29.
- Quasthoff Uta, 1973, *Soziales Vorurteil und Kommunikation – Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main.
- Rasiński Lotar (red.), 2009, *Język, dyskurs, społeczeństwo*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Romaniszyn Krystyna (red.), 2005, *Portrety i autoportret. Polacy o sobie, innych narodach, Europie i Unii Europejskiej*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Stefanskij Jevgenij (red.), 2011, *Slavjanskaja konceptologija v sopostavitel'nom osveščanii. Leksikon*, Samara: Samarskaja humanitarnaja akademija.
- Szechińska Dorota, 2005, *Język, świat i jego obraz*, „Etnolingwistyka” 17, s. 37–53.
- Šmelev Andrej, 2002, *Russkaja jazykovaja model' mira. Materialy k slovariu*, Moskva: Jazyki Russkoj Kul'tury.
- Wierzbicka Anna, 1993, *Nazwy zwierząt*, [w:] J. Bartmiński, R. Tokarski (red.), *O definicjach i definiowaniu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 251–267.
- Witosz Bożena, 2009, *Dyskurs i stylistyka*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Zinken Joerg, 2008, *Linguistic picture of the world or language in the world? Metaphors and methods in linguistic research*, „Etnolingwistyka” 20, 2008, s. 51–62.
- Ždanova Vladislava, 2006, *Russkije i „russkost”’. Lingvokulturoložičeskiye etiudy*, Moskva: Gnosis.
- Żuk Grzegorz, 2010, *Twierdza czy wspólnota? Europa w polskim dyskursie publicznym*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Życiński Józef, 2011, *„Dusza Europy” a godność człowieka*, „Etnolingwistyka” 23, s. 19–23.
- Żywicka Beata, 2007, *Miejsca i wartości. Zmiany w językowym obrazie przestrzeni we współczesnej polszczyźnie*, Lublin: Polihymnia.

THE BASE CONCEPT AND ITS PROFILES.

THE CASE OF THE POLISH STEREOTYPE OF EUROPA

The article aims to reconstruct the Polish concept of EUROPA (Europe) according to the EUROJOS methodology and on the basis of three sources of data: the language system, texts and questionnaires. Indirectly, it also aims to consider several notions and procedures of ethnolinguistic reconstruction, especially the changeability (or “variantability”) of the basic concept (here: EUROPA) relative to the various discourses in contemporary Polish public sphere.

The authors present the concept of EUROPA as it emerges from the systemic (mainly lexicographic) and textual data analyzed in earlier studies of various scholars, but mainly concentrate on the results of three questionnaires from 1990, 2000 and 2010. The statistics derived from the questionnaires are juxtaposed with those of the systemic and textual data. By analyzing questionnaires, it is possible to render the content of the basic concept more specific: subjects' responses reveal connotations not yet included in dictionaries, as well as relative ranks of the features attributed to a given (mental) object.

KEY WORDS: cognitive definition, profiling, profile, stereotype, Europe

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Галина Яворська
(Київ)

ЕВРОПА В УКРАИНСКИХ ТЕКСТАХ
(К ПРОБЛЕМЕ ВАРИАТИВНОСТИ КОНЦЕПТА)

Artykuł poświęcony analizie reprezentacji konceptu EUROPA we współczesnych tekstach ukraińskich. Materiały zaczerpnięto z tekstów medialnych (także z „nowych mediów”) i uzupełniono danymi pochodzącymi z ankiet, przeprowadzonych w środowisku studentów, którzy odpowiadali na pytanie „Czym jest ‘prawdziwa’ Europa?”. Koncept EUROPA jest związany z normami i wartościami, jest wrażliwy na kontekst społeczno-kulturowy, co ujawnia się zwłaszcza w okresie radykalnych zmian społecznych. Umożliwia to obserwację dynamiki konceptualizacji (wariantowości wewnątrzjęzykowej) mechanizmów zmian konceptualnych. Jednak wybrane sposoby konceptualizacji są w kolejności poddawane korekcie (metaforyczny schemat „nauczyciel – uczeń” dla zobrazowania relacji Europa – Ukraina, przedstawianie Europy jako wzorca itp.). Modyfikacja modelu oznacza w istocie zmianę, ale nie dowolną, tylko zgodną z odpowiednią ramą kognitywną i nowym kontekstem socjokulturowym.

SŁOWA KLUCZOWE: koncept, Europa, wartości, ukraiński dyskurs polityczny

В современных когнитивно-ориентированных исследованиях принято несколько общих допущений, касающихся природы языкового значения и характера связи между языком и внеязыковой действительностью. Первое из них гласит, что значение представляет собой концептуализацию опыта человеческого взаимодействия с миром. Второй тезис указывает на различие между реальным миром и миром концептуализированным, при этом подчеркивается отсутствие прямого соответствия между этими мирами. И, наконец, третье положение касается ограничения предмета лингво-когнитивного исследования: когнитивная теория языка описывает только концептуализированный мир.

Последний момент особенно важен, поскольку существуют объективные трудности в проведении четкой границы между знанием о языке и знанием о мире. На уровне лингвистической теории и методологии они, в частности, проецируются на разграничение семантики и прагматики, на отличия в структурно ориентированных исследовательских подходах и подходах, ориентированных на употребление (*usage-oriented*) и т.д. Жесткость или, наоборот, подвижность указанных границ характеризует различные семантические теории; для когнитивной семантики принципиальным является признание подвижности таких разграничений, вплоть до их отмены, нерелевантность отделения семантики от прагматики, а также установка на анализ реального функционирования языка (Geeraerts 2010: 182). Таким образом, когнитивный подход к языку снимает традиционные «разделительные линии»: между семантикой и прагматикой, между языковым значением и энциклопедическим, между синхронией и диахронией (о дихотомии язык/речь в этой связи см. Яворська 2012). Языковое значение оказывается неотделимым от других форм знания о мире, а культурные характеристики получают шанс стать неотъемлемой составляющей семантического описания. В то же время возникает риск чрезмерного расширения предмета лингвистического исследования. В этой связи тезис о его четком ограничении языковой картиной (образом) мира, становится особенно значимым (Апресян 1995: 348–388; Bartmiński 2007).

«Наивная картина мира» (Юрий Д. Апресян), «языковая картина мира» (Jerzy Bartmiński) предполагают наличие некоторого общего для носителей языка фонда знаний или «культурных пресуппозиций», репрезентированных в данном языке и носящих неявный характер. Система социальных ценностей и норм в своем значительном объеме относится к сфере культурных пресуппозиций и требует специального анализа для своего выявления.

Опыт взаимодействия с окружающим миром в различных языках и культурах, а также в одном и том же языке, взятом на разных исторических этапах, может быть представлен по-разному. Подобные особенности языковой концептуализации действительности могут быть сформулированы в терминах вариативности.

Проблема вариативности лингвистических репрезентаций одних и тех же концептов нуждается в тщательных исследованиях, так же как выявление семантических различий, зависящих от особенностей лексических и синтаксических значений в различных языках (Kövecses 2005: 131). Вариативность концептов может изучаться в двух основных аспектах: межъязыковом (и дополняющем его межкультурном) и внут-

риязыковом. При этом межъязыковые различия в концептуализации на сегодня исследованы более подробно, хотя и на различных методологических основаниях. Примерами являются работы представителей Московской семантической школы, направленные на изучение «лингво-специфичных» концептов (Юрий Апресян, Алексей Шмелев, Анна А. Зализняк, Ирина Левонтина и другие), труды Анны Вежбицкой о «ключевых» словах культуры, а также типологически ориентированные исследования в области лексической семантики (Grzegorzczukowa, Waszakowa 2001, 2003; Брицын, Рахилина и др. 2009). Среди исследований последнего времени следует назвать проект под руководством проф. Ежи Барминьского «Концепты дом, Европа, свобода, работа, честь в аксиосфере славян и их соседей».

Что же касается внутриязыковой вариативности концептов, то эта проблема предполагает получение ответа на вопрос о механизмах концептуальных изменений и о влиянии на них социокультурных факторов. Необходимо также установить соответствия между изменениями на уровне концептов и характером изменений в средствах их вербальной репрезентации (на лексико-семантическом и лексико-грамматическом уровнях).

Относительно механизма изменений концептов в принципе возможны две объяснительные модели – «катастрофическая», предполагающая мгновенные (внезапные) изменения, и эволюционная. Заметим, что эволюционный подход принципиально не исключает представления о разрывах и скачках в процессах развития. Выявлению концептуальных изменений способствует анализ дискурсивных практик, внутри которых реализуются и воспроизводятся те или иные когнитивные модели. Таким образом, вариативность концепта в пределах отдельных одновременно существующих дискурсивных практик представляет собой аналог социально-территориальной (горизонтальной) вариативности. А диахроническая (динамическая) изменчивость концепта в пределах одного языка проясняет «вертикальные» механизмы изменений.

В нашем исследовании мы исходили из предположения о том, что возможности модификации концептуальных схем ограничены. Изменение устаревших моделей означает, по сути, их замену – но не произвольную, а соотносительную с общим когнитивным фреймом и социокультурными реалиями.

Предметом нашего анализа является концепт ЕВРОПА, являющийся одним из центральных понятий украинского общественно-политического дискурса. Данный концепт отсылает к нормам и ценностям, и, как все понятия, относящиеся к нормам и ценностям, является

чувствительным к социокультурному контексту, что особенно заметно в периоды резких социальных изменений. Это дает возможность проследить динамику концептуализации (внутриязыковую вариативность) и в перспективе, при обращении к сопоставительному материалу других языков, позволит изучить межъязыковую вариативность рассматриваемого концепта. При проведении анализа мы опирались на общие принципы, предложенные Ежи Бартминым в рамках исследовательского проекта EUROJOS. Koncepty: DOM, EUROPA, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR w aksjosferze Słowian i ich sąsiadów.

Анализ проводился на материале функционирования концепта в современных украинских медийных и новомедийных текстах. Однако отсутствие в Украине сформированного политического спектра (либералы, консерваторы) приводит к затруднениям при попытках определить политическую направленность анализируемых медийных источников. Позиции украинских евроскептиков, настаивающих на отказе от европейской интеграции и присоединении к альтернативным интеграционным проектам, до сих пор не являлись распространенными. В изданиях, выходящих на украинском языке или имеющих украиноязычные версии, в период с 2002 до 2010 г. евроскептические взгляды фактически не были представлены. В связи с этим дифференциация примеров по признаку политической направленности источника нами не проводилась. Данный момент мог бы создать затруднения при сопоставительном исследовании концепта, однако не влияет на рассмотрение его внутриязыкового функционирования.

Материал медийных и новомедийных источников дополнен данными анкетирования студентов украинских университетов, письменно ответивших на вопрос «Что такое настоящая Европа?». Мы посчитали целесообразным рассматривать эти данные не в психолингвистическом ключе, а как особый текстовый жанр вопросно-ответной структуры, обладающий определенными лингвопрагматическими параметрами, связанными, в частности, с процессом обучения как социальной практикой. Таким образом, два типа проанализированных текстов частично отражают два типа дискурса – политический и образовательный, что дает возможность установить некоторые общие и различные черты функционирования концепта ЕВРОПА в данных сферах. В статье использованы также лексикографические сведения, относящиеся к концепту.

При обращении к лексикографической информации, относящейся к термину *Європа*, следует отметить ее ограниченность. В современных украинских толковом и переводных словарях слово *Європа* (так же, как другие географические имена), согласно принятой практике

не представлено. Значение слова остается лексикографически не описанным. При этом причисление *Європа* к классу географических названий безосновательно выводит это обозначение за пределы общеупотребительной лексики, не учитывая всех культурных и исторических коннотаций, представленных, например, в производных. Так, слово *європеїзувати* 'перебудовувати на європейський лад, зразок' (СУМ, т. 2, 1971: 494) не является производным от *Європа* в географическом значении, а *європеець* – это не только 'житель европейского континента', но и 'человек высокой культуры' (СУМ т. 2, 1971: 494)¹.

Мы разделяем взгляд, согласно которому определить семантический фокус или набор коннотаций, стойко сопровождающих концепт, иногда помогает этимология (Bartmiński 2007). Общепринятой этимологии у слова *Європа* нет. По одной версии, *Εὐρώπη* происходит от гр. *εὐρύς* «широкий» и *ὤψ* (*ὠπός*) «глаза; лицо; вид», т.е. *Європа* – «широколицая» (Лосев 1994). Другие, например Эрнест Кляйн, считают это народной этимологией. Кляйн связывает имя *Європа* с семитскими соотв. – аккад. *ereb* «спускаться, садиться», родств. финик. 'ereb – «вечер, закат», арабским *garb* «запад», др.-евр. *ma'arav* «запад», 'erev – «вечер» (ср. гр. *ἔρπος* «мрак, тьма») (Klein 1, 1966: 550). Во всяком случае связь Европы с Западом оказывается значимой для современного функционирования концепта. Именно вторая версия создает основания для современных связей названия *Європа* с географическим и семантическим членением мира (Яворська, Богомоллов 2010).

В укр. яз. *Європа* и производные (*європейці*, *європейський*) активно употреблялись в XIX в. в произведениях Пантелеймона Кулиша, Михайла Драгоманова, Ивана Нечуя-Левицкого, Ивана Франко. Слова *Європа*, *європейський*, *європеець* фиксируются в Словаре Бориса Гринченко 1907 (Грінченко). Именно в этот период сформировались устойчивые сочетания *європейська культура*, *європейські ідеї*, так же как обозначились определенные устойчивые (стереотипные) признаки концепта.

В первую очередь это представление Европы как вместилища эталонной продукции и эталонного образца (в сфере духовных ценностей), отклонение от которого характерно для Украины в виде «отставания». Кроме того, Европа метафорически представлена в виде лица, занимающего более высокую социальную позицию, чем Украина. Чрезвычайно показательным в этом отношении является пример из произведения Ивана Нечуя-Левицкого, приведенный в Словаре Гринченко в качестве иллюстрации к слову Европа: *Ми кланяємося новим гуманним ідеям*,

¹ СУМ дает последнее значение с пометой *застар.* (устарелое), однако современные употребления свидетельствуют о его актуальности.

які давно розійшлись по Європі й ледві оце добираються до нас (т. 1: 466).

Європа, представлена в виде лица, занимающего позицию учителя (с метонимическим переносом на распространенные в Европе идеи), а также коннотации «устарелости» европейской продукции, добирающейся до Украины с опозданием, во многом определяют и современные культурные сценарии, связанные с данным концептом. Такое представление о Европе может принимать различную оценочную окраску – позитивную, нейтральную или отрицательно-ироническую (как выше в примере из Нечуя-Левицкого), но общая схема сохраняется.

Так, предикат *вчитися* ‘учиться’ регулярно употребляется в современных контекстах, связанных с европейской интеграцией Украины. Напр.:

Молоді донецчани вчаться демократії по-європейськи. («Європейський простір», 20.10.2008)

Вчимося у Європи долати корупцію. («Юридичний вісник України», № 49–50, 2009)

В последнее время такая позиция Европы относительно Украины приобретает негативную оценку, однако метафорическая схема УЧИТЕЛЬ – УЧЕНИК продолжает действовать:

«Наші відносини і з Росією, і з Європою схожі на стосунки між вчителем і учнем. Вони дають нам домашнє завдання, яке ми маємо виконати. Нас така роль не влаштовує, ми прагнемо рівноправних відносин із нашими партнерами», – говорить віце-прем'єр-міністр України Юрій Бойко. (програма Факти, ICTV, 25.01.2013).

В современных текстах Европа концептуализируется по отношению к Украине также как руководитель (начальник). Украине в этом случае принадлежит метафорическая роль подчиненного. Об этом свидетельствуют конструкции с глаголом *вимагати* ‘требовать’, часто применяющиеся в заголовках новостей, что дополнительно усиливает их вес:

ЄС вимагає від України скасування віз для румунів і болгар; ЄС вимагає від України вільного доступу до труби.

Кроме требований, Европа также дает советы (конструкции с глаголом *радити* в функции предписания относительно поведения Украины): *Європа радить Україні припинити підтримувати традиційну енергетику* (програма Факти, ICTV, 10.12.2012).

Понятно, что в межличностных отношениях предъявлять требования (также в виде советов) имеет право тот, кто занимает более высокую и более сильную социальную позицию. К этому же типу отношений, хотя и в несколько смягченном виде, отсылают конструкции

с глаголом *наполягати* 'настаивать': *ЄС наполягає на аверсному використанні „Одесса-Броди”*. Семантическое различие между *вимагати* и *наполягати* состоит в том, что в первом случае акцентировано воздействие на поведение адресата (от которого что-то *вимагають*), тогда как во втором (*наполягати*) содержится презумпция возможности невыполнения требования. *Наполягати* отсылает к ситуации дискуссии и, соответственно, не содержит явного директивного содержания.

В современных текстах актуальным является представление Европы как эталона, с которым сравнивается неудовлетворительное положение дел в Украине:

На заборону діяльності комуністів вкотре не спромоглася, і це тоді коли цивілізована Європа прирівняла комунізм до фашизму. (http://h.ua/story/262791/news_365090.html 25.03.2010)

Украину сравнивают с Европой по разным признакам, но в основном они касаются уровня и продолжительности жизни, социальной защиты, качества товаров, соблюдения законов. В целом преобладает тема безопасности и защищенности человека. Об этом свидетельствуют контексты со сравнительными и противопоставительными конструкциями:

В Україні кількість смертей з цієї причини зростає на 10%, тоді як в Європі від них [серцево-судинних та онкологічних захворювань] помирають все рідше. (газета «День», 18.01.2005)

Факты из жизни Европы касаются более высокого уровня комфорта, а действия европейцев в следующем примере представлены как рациональные и эффективные (на фоне описанных в статье неразумных и разрушительных поступков городских властей в Киеве):

До речі, в Європі в багатьох містах відновлюється рух трамваїв. Вони сучасні, не гримлять – колеса в них вкриті гумою. Ходять строго за розкладом і не залежать від руху автомобілів. (газета «Дзеркало тижня», 26.10.2007)

Из этого примера также следует, что Европа выигрывает перед Украиной по такому признаку как современность. А Украина, соответственно, предстает как страна, отстающая в развитии.

Европа предстает в современном украинском политическом дискурсе в виде объекта стремления, как сфера желательного, а не действительного. Образ Европы создается в связи с семантикой предикатов желания – *хотіти* 'хотеть', *бажати* 'желать', *прагнути* 'стремиться'.

Исследование семантики предикатов желания представляет сложную проблему. По мнению А. Вежбицкой, центральное для концепта желания значение «хотеть» входит в состав базового семантического

метаязыка, это значение является универсальным, оно представлено во всех языках мира и не раскладывается на составные части. Желание принадлежит к так называемым «семантическим примитивам», составляющим ментальный лексикон или язык мысли (Wierzbicka 1996).

Наличие среди предикатов желания синонимических единиц, таких, как *желать*, *стремиться*, *хотеть* характерно для многих языков (Апресян 1995: 466–476). Существенным для предикатов желания является различие между идеей потребности, недостатка чего-либо и идеей «беспредметности» желания. Таким образом, желание связано со специфическим ментальным и физическим состоянием субъекта, которое заключается в осознанном ощущении недостатка чего-то (как правило, важного и значимого), и готовности к действиям, направленным на то, чтобы получить приобрести то, чего недостает, путем получения объекта желания. В украинском языке существует синонимический ряд глаголов желания: *хотіти*, *бажати*, *прагнути* (последний для обозначения желания высокой интенсивности, это слово этимологически связано со *спрага* ‘жажда’).

В украинских публицистических и в официальных текстах регулярно повторяется утверждение о том, что *Україна прагне до Європи*, устойчивым стало сочетание *європейські прагнення України*.

Следует отметить, что семантика отглагольного существительного *прагнення* как интенсивного переживания отсутствия, нехватки (с жаждой, как его физическим прообразом) довольно далека от своего русского соответствия *стремление*, равно как от английского *aspirations* (связанного с идеей дыхания) из языка официальных документов ЕС, в которых говорится о признании «European aspirations» Украины. При этом английское слово *aspirations* во множественном числе обозначает, скорее, не ‘стремления’, а ‘ожидания’, в частности, как термин социальной психологии. Ср., например, название книги «Aspirations and Attainment in a Low-Income Neighborhood» («Ожидания и уровень квалификации в предместьях с низким уровнем дохода»), а также выражение *the aspirations of developing countries* ‘надежды развивающихся стран’.

Таким образом, в метафорических отношениях с Европой Украина концептуализируется как лицо, испытывающее интенсивное желание попасть в Европу или имеющее европейские стремления. Однако поведение Европы относительно Украины описывается в поле желания иным образом. Речь идет о регулярно повторяющихся упоминаниях о том, что в Европе Украину «не хотят»²:

² Следует принять во внимание, что конструкция *хотіти* + обозначение лица

Але тут доречно з легкою ноткою оптимізму в голосі додати, що ЄС нас не хоче, бо наразі не може запропонувати нічого, окрім власних проблем. (газ. «Дзеркало тижня», 24.06.2005)

Влада нам відповідає – ви знаєте, от Європа нас не хоче. (<http://korrespondent.net/ukraine/politics/106758-polnaya-stenogramma-teledebатов-mezhdu-yushchenko-i-yanukovichem>)

Вони прагнуть намертво прив'язати нас до Росії, а потім галасують, нібито нас не хоче Європа. (Газета по-українськи, 1.03.2007)

Украина в данных контекстах метонимически представлена в виде местоимения 1-го л. мн. числа *ми* 'мы', определяющего перспективу представления ситуации с позиции Украины и украинцев.

Нужно отметить также, что семантика *не хотіти* не является симметричной к *хотіти*: *не хотіти* обозначает не отсутствие желания, а активное неприятие [Зализняк 2006].

Показательно, что *не хотіти* с обозначением лица (не хотеть *кого*), в отличие от обычных употреблений с обозначениями неодушевленных объектов (*не хочу мороженого*) и с незаполненной позицией второго предиката, обозначающего действие³, иногда появляются и вне узко эротических контекстов. Такие употребления в современном украинском языке имеют разговорный характер, а в письменных текстах встречаются почти исключительно при описании отношения Европы/ЕС к Украине, к попыткам Украины получить перспективу членства в ЕС.

Персонифицированное представление Европы как метафорического объекта эротического влечения, не отвечающего Украине взаимностью, подтверждается и другими примерами. Напр., со словом *горнутися* 'лнуть, ласково прижиматься; тянуться':

Знову будемо чекати, а що ж нам скаже пані Європа? Ми горнемося до Європи, а шанувати свою культуру, берегти свою священну і немирущу спадщину, на жаль, не вміємо 'Снова будем ожидать, что же нам скажет пани Европа? Мы тянемся (букв. 'лнем, ласково прижимаемся') к Европе, а уважать свою культуру, беречь свое священное и бессмертное наследие, к сожалению, не умеем'. (Отрывок из парламентских дебатов, <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1728.html>)

в винительном падеже предусматривает отсылку к эротическому желанию. В последнее время данная конструкция, кажется, выходит из употребления, а на ее месте появляются утверждения о том, что в Европе *Украину никто не ждет*. Таким образом, персонифицированную концептуальную схему безответных любовных отношений заступает представление о Европе как о «чужом» пространстве. Однако семантика разочарования, обманутых ожиданий при этом сохраняется (см. прим. 7).

³ В случаях заполнения этой позиции получаем выражения (*не*)хотеть видеть, хотеть слышать, хотеть слушать, любить, пригласить кого-то.

Таким образом, выражение *Європа нас не хоче* фиксирует отказ, и к тому же отказ, имеющий резкий и обидный характер. Еще один момент, который следует отметить – это коннотации ненужности и одиночества, связанные, очевидно, с тем, что отказ направлен на одушевленный объект, а ситуация представлена с его точки зрения. На этом фоне возникает обида на Европу⁴.

Далее рассмотрим данные анкетирования, проведенного в 2011–2012 гг. среди украинских студентов. Опрос проводился в Киеве (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», 50 анкет) и в г. Острог (Національний університет «Острозька академія», 50 анкет) среди студентов гуманитарных и технических специальностей. Анкета состояла из письменного ответа на вопрос «Что такое настоящая Европа?». Ответы готовились в присутствии интервьюера и не допускали использования дополнительных источников (печатных или электронных).

Анализ текстов с ответами на заданный вопрос показал наличие различных пониманий имени *Європа*: 1) географического (континент, на котором находится Украина); 2) политического (Европейский Союз); 3) оценочного (развитые страны, традиции, высокая культура). При этом второе и третье понимания в ответах преобладают.

При попытках объединить географическое понимание с политическим и оценочным, а также определить место Украины в Европе отвечающие сталкивались с противоречиями:

Справжня Європа – це не лише країни Європейського Союзу, це і ті, що є європейськими за територіальної приналежністю. Європа, якою вона є, і якою повинна була б бути – відрізняється. Отже справжня Європа – Європа без кордонів, де поважають кожного громадянина, незалежно від його національності, це економічна і політична стабільність і міцні європейські кордони. (ж., 20 л.)

Включение географического критерия вводится через противопоставление *не только, но и*. Автор возражает тем, кто считает «настоящей Европой» *только страны ЕС*, не учитывая географического критерия, предполагающего включение в состав Европы Украины. Отсутствие границ и крепкие европейские границы в одно и тоже время являются показателями настоящей Европы.

⁴ Согласно определению Анны А. Зализняк, обида – это жалость к себе, соединенная с претензией к другому (Зализняк 2006: 274, 278). О возможности перехода от обиды к агрессии см. (Стефанский 2012: 99–104). В украинском культурном и лингвистическом контексте на первый план выходит ощущение несправедливости происходящего, обманутых ожиданий, а Украина оказывается в роли *скривдженої* 'обиженной, невинно пострадавшей'.

В другом случае респондент опирается на географический критерий, однако упоминание экономических, политических, социокультурных параметров, хотя бы в ограничительном или отрицательном контексте, а также использование политического критерия «совокупность государств» подтверждают наличие этих показателей в представлениях о Европе:

Справжня Європа – це сукупність держав, які територіально відносяться до Європи [...] Справжня Європа не визначається економічними чи політичними зв'язками, це більш географічне положення, ніж соціальні і культурні зв'язки. (м., 20 л.)

В этом тексте также прослеживается желание возразить, несогласие с существующим положением дел, когда географический критерий не учитывается, а Украина не входит в Европу.

Положение дел в «настоящей Европе» выступает как эталон для явного или, чаще, подразумеваемого состояния дел в Украине:

Справжня Європа – група країн, в яких справді люди знаходяться на першому місці, де все робиться тільки для їх добробуту, а не з метою збагачення одних за рахунок інших [...] Країни, де люди мають повну свободу [...] і не бояться переслідувань після вільної, навіть дуже критичної, висловленої думки. (м., 21)

Настоящая Европа предстает как место, где царят мир и безопасность, где нет насилия, а молодые люди обладают возможностями получить достойную работу:

[...] це місце, де панують мир і злагода, і немає тероризму і насильства. Це місце, де діти можуть спокійно ходити до школи чи гуляти ввечері, а батьки не будуть хвилюватися. Справжня Європа – це місце, де молоді люди мають можливість навчатися, де бажать, і отримувати бажану роботу, а не з червоним дипломом лікаря і перекладача продавати десь на ринку. (ж., 21)

Связь представлений о Европе с историческими традициями в ответах студентов подается как нечто само собой разумеющееся, отчасти банальное и видимо потому нуждающееся в приведении дополнительных, например «поведенческих», параметров, таких как способность помогать друг другу (вновь с использованием конструкции *не тільки, но и*):

[...] це культурна вихованість її жителів, освіченість і толерантність європейців. Це не лише архітектурні пам'ятки, славетна історія народів, а їх здатність допомогти одне одному, висока гуманність. (ж., 21)

В некоторых случаях упоминание истории, традиции и культуры сопровождается упоминанием о существовании «многочисленных противоречий», характер которых, впрочем, не уточняется:

Справжня Європа – сукупність традицій та історичного багажу. Поняття «справжня Європа» асоціюється у мене з високою культурою, досягненнями, історичним прогресом, який, проте, супроводжується багатьма суперечностями. (ж., 22)

Настоящая Европа описывается респондентами как правовое общество с минимальным уровнем коррупции:

Справжня Європа – це захист прав споживачів, людини, прозоре судочинство, соціальний захист держави та повага до віросповідань [...] це громадянське правове суспільство, де кожен відповідає за свої вчинки та сплачує податки. Це мінімальна корупція та мінімум фінансових махінацій. (м., 21)

В некоторых ответах акцент сделан на идее многообразия:

Європа – це світ, де компактно розміщені десятки народів [...] це контраст мов, культур, світоглядів. (м., 20)

Справжня Європа – це регіон світу, де збережена культурна ідентичність кожної з країн. (ж., 21)

Респонденты подчеркивают успешность и высоразвитость «настоящей Европы», не забывая вновь упомянуть о высоких социальных стандартах и исполнении законов:

[...] для мене справжня Європа – це асоціація з чимось досконалішим єдиним, успішнішим. Це високі соціальні стандарти і неухильне дотримання законів. (ж., 21)

При сопоставлении ответов на анкету с содержанием медийных и новомедийных текстов на темы европейской интеграции обнаруживается ряд общих моментов в представлениях о Европе. Это прежде всего понимание Европы как эталона, использующегося для сравнения с положением дел в Украине и для оценки последнего как неудовлетворительного. В медийных текстах, так же, как в ответах на вопрос анкеты, Украину сравнивают с Европой по признакам качества жизни, социальной защиты, соблюдения законов. Тема безопасности и защищенности человека в Европе преобладает и в ответах на анкету, и в публицистических текстах. При этом создается впечатление, что студенты более уверенно, чем журналисты пишут о европейских демократических и социальных стандартах, о соблюдении законов и прав человека, о культурном многообразии. Показательно, однако, что тема прав меньшинств осталась не затронутой.

Использование образа Европы как эталона сопровождается полемическими замечаниями относительно ЕС как воплощения «настоящей Европы». Противоречие между географической Европой, включающей

Украину, и Европейским Союзом, оставляющим Украину за границами Европы, порождает парадоксальные смысловые эффекты, проявляющиеся, в частности, в эротической концептуальной метафоре *Європа нас не хоче*. Впрочем, эта метафора является настолько ярко риторически окрашенной, что остается принадлежностью публицистического стиля и в ответах на вопрос анкеты не встречается. В тоже время нежелание согласиться с ролью Украины за пределами Европы порождает критические оценки ЕС как в медийных текстах, так и ответах на вопрос о «настоящей Европе».

Заключение

Говоря о внутриязыковой вариативности концепта ЕВРОПА, мы приходим к выводу о том, что однажды избранные приемы концептуализации в дальнейшем сложно корректируются.

Репрезентация Европы как «эталона для сравнения» связана с более длительной традицией, чем та, что порождена нынешними реалиями. Традиционным является и представление отношений Украины с Европой с помощью метафорической схемы, в которой Европа занимает позицию лица с более высоким социальным статусом. Эти представления предположительно восходят к второй половине XIX в. Однако в понимании европейскости и атрибутов Европы произошел определенный сдвиг. Если в XIX в. Иван Нечуй-Левицкий писал о *європейських ідеях*, а украинские интеллигенты XX в. размышляли о *європейській культурі*, то сегодня ЕВРОПА концептуализируется прежде всего как место, где царит социальная защищенность и материальное благополучие.

Набор и содержание духовных ценностей, связанных с Европой, постепенно трансформируются. Теперь это не только высокая культура, образованность, воспитанность, но демократические принципы (права человека, верховенство закона) и стандарты (уровень жизни, социальная защищенность).

Таким образом, возможности модификации устойчивых концептуальных схем, и соответственно, внутриязыковой вариативности концептов, ограничены. Изменение моделей концептуализации на практике означает их замену – но не произвольную, а соотносительную с общим когнитивным фреймом и новым социокультурным контекстом.

Література

- Bartmiński Jerzy, 1998, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem. Na przykładzie stereotypu matki*, [w:] Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński (red.), *Język a kultura*, 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*, Wrocław, s. 63–83.
- Bartmiński Jerzy, 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Geeraerts Dirk, 2010, *Theories of Lexical Semantics*, Oxford: Oxford University Press.
- Grzegorzczak Renata, Waszakowa Krystyna (red.), 2000, *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne*, cz. 1, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzegorzczak Renata, Waszakowa Krystyna (red.), 2003, *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne*, cz. 2, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Klein E., 1966, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*, Vol. 1–2, Amsterdam–London–New York: Elsevier, 1966–1967.
- Kövecses Zoltán, 2005, *Metaphor in Culture: Universality and Variation*, Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Wierzbicka Anna, 1996, *Semantics: Primes and Universals*, Oxford: Oxford University Press.
- Апресян Юрий Д., 1995, *Интегральное описание языка и системная лексикография*, [в:] *Избранные труды*, т. 2, Москва: „Языки русской культуры”.
- Брицын В. М., Рахилина Е. В., Резникова Т. И., Яворская Г. М. (ред.), 2009, *Концепт БОЛЬ в типологическом освещении*, Київ: Вид. Дім Дмитра Бураго.
- Грінченко Борис, *Словарь української мови*, упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко, в 4 т., Київ: «Довіра» – УНВЦ «Рідна мова» (репринтне перевидання з вид. 1907–1909 р.).
- Зализняк Анна А., 2006, *Многозначность в языке и способы ее представления*, Москва: Языки славянских культур.
- Лосев А. Ф., 1994, *Европа*, [в:] *Мифы народов мира. Энциклопедия*, т. 1, гл. ред. С. А. Токарев, Москва: Российская энциклопедия, с. 419–420.
- Стефанский Евгений, 2012, *Этические эмоциональные концепты в русской, польской и чешской картинах мира*, „Etnolingwistyka” 24, s. 95–120.
- СУМ – *Словник української мови в 11-ти т.* Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- Яворська Г. М., 2012, *Онтологія мови в працях ОС. Мельничука та сучасна лінгвістика: деякі теоретичні наслідки*, [в:] *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (зб. наукових праць до 90-річчя з дня народження)*, Київ: Вид. Дім Дмитра Бураго, с. 138–149.
- Яворська Г. М., Богомолов О. В., 2010, *Непевний об'єкт бажання. Європа в українському політичному дискурсі*, Київ: Вид. Дім Дмитра Бураго.

EUROPE IN UKRAINIAN TEXTS. THE PROBLEM OF CONCEPTUAL VARIABILITY

The article deals with the representation of the concept of EUROPE in contemporary Ukrainian texts. The data are drawn from the media (including the “new media”) and supplemented with questionnaires administered to students (the question asked was: “What is the ‘true’ Europe?”). The concept of EUROPE is linked with norms and values,

it is sensitive to the socio-cultural context, as can especially be seen in the time of radical social changes. In this way, the dynamics of the changes in conceptualization (intra-linguistic variability) can be observed. However, conceptualizations are subjected to correction and regulation, as is the case with the metaphorical "teacher – student" schema in portrayals of the relationship between Europe and Ukraine, the presentation of Europe as a pattern to follow, etc. A modification of the model in effect signifies a change, but the change is not arbitrary: it is concordant with a specific cognitive frame and the new socio-cultural context.

KEY WORDS: concept, Europe, values, Ukrainian political discourse

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Деян Айдачич
(Киев)

КОЛЛЕКЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ СВОБОДА, РАВЕНСТВО,
БРАТСТВО И ОПИРАЮЩИЕСЯ НА НЕЕ КОНСТРУКЦИИ
В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Hasło rewolucji francuskiej *Liberté, Égalité, Fraternité* (*wolność, równość, braterstwo*) jest w językach słowiańskich kategoryzowane i określane w różny sposób: jako triada rewolucyjna, wartości fundamentalne, dobra niematerialne, pojęcia kluczowe, doktryna społeczno-polityczna; nakazy, idee, dewizy, hasła, prawa, cele; program, slogan, apel. W artykule proponuje się, aby traktować sekwencję *wolność, równość, braterstwo*, jako kolekcję (rozumianą zgodnie z terminologią używaną w lubelskiej szkole etnolingwistyki kognitywnej), w tym przypadku – kolekcję wartości. Autor omawia rzadkie warianty cytowania w tekstach słowiańskich oryginalnej francuskiej kolekcji bez jej tłumaczenia, a także funkcjonowanie licznych tłumaczonych i transformowanych konstrukcji, np. z wymianą jednego członu: *wolność, równość, demokracja; wolność, równość, uniwersytet* itp., oraz przypadki, w których cała konstrukcja jawi się jako część składowa szerszej listy wartości. Analizowane są relacje semantyczne między wartościami w ramach całej konstrukcji, a także społeczne funkcje i profile konstrukcji *wolność, równość, braterstwo* i konstrukcji tworzonych na jej podobieństwo.

SŁOWA KLUCZOWE: wolność, równość, braterstwo, język polityki, języki słowiańskie

Лозунг французской революции создавался постепенно. Сначала в первой статье «Декларации прав человека и гражданина» (24.08.1789 г.) появились *свобода и равенство*: «Люди рождаются и остаются свободными и равными в правах». Слова *свобода, равенство, братство* впервые соединил Максимилиан Робеспьер в конце 1790 г. в выступлении об организации национальной гвардии (fr. wikipedia). Во время якобинского террора в 1793 году лозунг выступает в форме *Liberté, Égalité, Fraternité ou la Mort* – *свобода, равенство,*

братство или смерть. Конструкция же *Свобода, Равенство, Братство* является девизом Французской республики до наших дней. Она стала известной и признанной не только во Франции, но и в идеологии либерализма, а также в левых революционных движениях. У этого лозунга есть множество исторических и общественных измерений. Его уже более двух веков обсуждают и используют философы, политики, историки, социологи и др. Форму и значения этой конструкции можно исследовать и с лингвистической точки зрения. В настоящем исследовании лозунг *свобода, равенство, братство* и подобные конструкции впервые будут изучаться на материале современных славянских языков с позиций этнолингвистики. Мы сосредоточимся на аксиологических аспектах, проявляющихся в контекстах употребления лозунга *свобода, равенство, братство*. Материал был экскерпирован нами из польского корпуса (НКJP), русского корпуса (НКРЯ), с Интернета и электронных каталогов библиотек (см. список источников).

1. Названия конструкций типа *свобода, равенство, братство* в славянских языках отличаются многочисленностью и разнообразием. Чаще всего составляющие изучаемых конструкций определяются как ценности: серб. *вредности* ('ценности'), серб. *основне вредности* ('основные ценности'), серб. *фундаменталне вредности* ('фундаментальные ценности'), рус. *ценности*, рус. *фундаментальные ценности*, пол. *wartości* ('ценности'), пол. *podstawowe wartości* ('основные ценности'), пол. *naczelne wartości* ('главные ценности'), пол. *wartości oświeceniowe* ('ценности просвещения'). Близки по значению к вышеперечисленным такие названия: серб. *нематеријална добра* ('нематериальные блага'), рус. *заветы*.

Оценочно более нейтральны названия этих конструкций, пришедшие из философской терминологии серб. *категорије* ('категории'), серб. *централне идеје* ('центральные идеи'), пол. *pojęcia klucze* ('ключевые понятия'), пол. *termin* ('термин'), *idee społeczne* ('общественные идеи'), рус. *идеи*.

Другие наименования исследуемых конструкций подчеркивают языковой аспект, пренебрегая социальным или этическим: серб. *парола* ('лозунг'), серб. *слоган* ('слоган'), серб. *девиза* ('девиз'), серб. *мото* ('девиз'), хорв. *velike riječi*, рус. *лозунг, слоган, девиз*, пол. *hasło* ('лозунг'), пол. *dewiza* ('девиз'), чеш. *heslo* ('лозунг'). В разговорном языке они также определяются как *слова*. При этом само существительное *слова* выступает как нейтральное. Но, напр., в словосочетании белор. *тры цудоўныя словы* ('три чудесных слова') появляется положительная оценка провозглашаемых в конструкции понятий. Если же

подчеркивается только вербальная декларация ценностей, не подкрепленная их реальным существованием в обществе, выражается отрицательная оценка номинации, как в высказывании белорусского автора на одном из форумов: «*тры цудоўныя словы: Свабода, Роўнасць, Братэрства. Але гэта насамрэч толькі словы, бо ніводнае з іх не дзейнічае ў рэальным жыцці*» (Эўрапейскі марш).

Идеологическо-политически или юридически окрашенными являются такие термины, используемые по отношению к конструкции *свобода, равенство, братство*, как: серб. *цивилна права* ('гражданские права'), серб. *социјално политичка доктрина* ('социально-политическая доктрина'), серб. *проглас* ('указ'), серб. *програм* ('программа'), серб. *циљеви* ('цели'), пол. *rewolucyjna triada* ('революционная триада').

Функционируют также названия, подчеркивающие триединство компонентов: пол. *triada* ('триада'), рус. *три кита, три слова*, белор. *тры словы* ('три слова'). Как ни странно, свойство триады в словесном определении этой конструкции редко выражается конкретными названиями. Учитывая, что это группа взаимосвязанных слов с взаимодополняемостью и взаимной напряженностью, ее трехсторонний характер действительно важен, но в языковой картине в славянских языках, по-видимому, достаточно это подразумевать.

Общее название конструкции *свобода, равенство, братство*, очевидно, лексически нестабилизировано. Более обобщенно некоторые из наименований свидетельствуют о ее понимании как набора ценностей, другие – как набора *идей* или набора слов. Славянские названия триады, выдвигающие на первый план ценности, имеют нейтральное или положительное значение, тогда как названия, акцентирующие свойства идей или слов, несут положительную семантическую окраску в том случае, когда идеи либо слова соответствуют действительности, и отрицательную окраску, если они расходятся, поскольку использование конструкции воспринимается как пустые слова, только слова/идеи.

С точки зрения этнолингвистики, конструкцию *свобода, равенство, братство* можно рассматривать как **коллекцию ценностей**. В описании стереотипных черт слов создатели польской школы когнитивной этнолингвистики развивали идею редукционистского компонентного анализа слов Анны Вежбицкой. В расширенный ряд фасет ими была введена также коллекция, то есть ряд слов, устойчивый контекст, в котором выступает исследуемое слово. Ежи Бартминьский в тексте о когнитивной дефиниции определяет коллекцию как некую совокупность, опирающуюся на соотношении признаков (см.: Бартминьский 2005: 64; Bartmiński 2006: 49), в статье о гиперониме как *принадлежность пред-*

мета к определенной группе (Bartmiński 2006: 57), а в работе об оппозиции свой : чужой указывает на совместное появление (Bartmiński 2007: 41–42). В *Словаре народных стереотипов и символов* коллекция является четвертой в списке фасет, а графически в словаре она отмечается знаком плюс + (SSiSL, 1: 16). При определении своего понимания термина коллекция Е. Бартминьский и создатели словаря стереотипов имели в виду реально существующие предметы / существа и признаки, но коллекция может относиться и к ценностям. В исследованиях отдельных ценностей и до формирования проекта EUROJOS, а тем более в статьях, созданных под эгидой этого проекта, коллекции являются неотъемлемой частью анализа изучаемых понятий.

Если принять, что конструкции типа *свобода, равенство, братство* – это коллекции, то дополнительно их можно определить как коллекции ценностей. Именно в последних, на наш взгляд, их компонентам, то есть словам, обозначающим ценности, присуща четкая устойчивая последовательность и практически неизменяемый состав. В отличие от коллекции реальных предметов или явлений, которые до теперь являлись предметом анализа в *Словаре народных стереотипов и символов*, в этой работе речь идет о ценностях.

Коллекции ценностей выполняют функцию объединения сообществ (групп) вокруг себя и для этих сообществ они являются основой существования и будущего. Перечисленные ценности – не набор набросанных слов. Между ними существует связь. Они взаимодополняются и уточняют друг друга. Отдельные слова входят в коллекцию со своим значением, но в связи с названиями других ценностей, они получают также дополнительный смысл. Приобретенное новое качество всей конструкции возникает на основе дополняющего значения слова в совокупности. В конструкциях такого типа не бывает отклонений, подобных отклонениям от смысла слов, составляющих фразеологизмы. Можно сказать, что каждое из названий ценностей в коллекции *свобода, равенство, братство* имеет дополнительное значение, которое ему передает именно коллекция ценностей.

2. Основная форма коллекции ценностей *свобода, равенство, братство* в славянских языках – лозунг-перевод с французского языка. Обычно она выступает в закрепленных устоявшихся языковых формах: *Слобода, једнакост, братство* (серб.), *Sloboda, Jednakost, Bratstvo* (хорв.), *свобода, равенство, братство* (болг.), *Слобода, еднаквост, братство* (мак.), *Svoboda, enakost, bratstvo* (словен.), *свобода, равенство, братство* (рус.), *свобода, рівність, братерство* (укр.), *Сва-*

бодa. Роўнасць. Братэцтва (бел.), *Wolność, równość, braterstwo* (пол.), *Svoboda, rovnost, bratrství* (чес.), *Vol'nost', rovnost', bratstvo* (словац.).

Сравнивая переводы, можно заметить следующее. Франц. *Liberté* в большинстве славянских языков (сербский, хорватский, болгарский, македонский, словенский, русский, украинский, белорусский, чешский) передается существительным с общеславянским корнем **svoboda*, а только в двух языках (польский и словацкий) существительным, производным от прасл. **volja*. Интересно, что при этом во всех обследуемых славянских языках функционируют континуанты обоих праславянских корней. Важно было бы изучить их семантические отличия в каждом языке и сопоставить их между собой, но это задание выходит за рамки нашей работы.

Перевод французского слова *Égalité* в восточно- и западнославянских языках, а также в болгарском является производным от прилагательного *равный*, в то время как в сербском, хорватском, македонском и словенском языках выводится из прилагательного *jednaki* (одинаковый). В южнославянских языках существует слово *равноправност*, но конструкция *Слобода, равноправност, братство* появляется редко, скорее как исключение.

Третий член конструкции во всех славянских языках переводится, что само собой разумеется, существительными производными от *брат* (псл. **bratrъ, *bratъ*).

Порядок наименований в коллекции ценностей имеет значение, и, следовательно, наибольший вес имеет *свобода*, далее – *равенство*, а относительно менее важным является *братство*. Хотя лозунг был создан для того, чтобы подчеркнуть единство этих трех ценностей, в зафиксированных нами вариантах существуют отклонения от основной формы. Из этого становится очевидным, что между названиями ценностей нет равенства и что свобода – наиболее фундаментальная ценность в этой конструкции.

Варианты основной формы конструкции с добавленной пунктуацией, отличающиеся на письме, показывают субъективную позицию автора по отношению к конструкции *свобода, равенство, братство* в рамках его текста. Если к каждому из этих слов автор добавляет вопросительный знак, красноречиво выражается сомнение в том, что эти ценности действительно наблюдаются в конкретном обществе. Так польский писатель и публицист Ежи Пильх, вспоминая стихи о том, как СМИ в глобализованном обществе сближают людей из разных частей мира, к словам лозунга добавляет вопросительный знак: *Wolność? Równość? Braterstwo?* (Pilch 2005). Вопросительный

знак в конце целой коллекции выражает сомнение в ее существовании вообще.

Если все три слова поставлены в кавычки, автор такой маркировкой уже сообщает, что его понимание указанных в лозунге ценностей настолько отличается от их восприятия в описываемом контексте, что он должен указать на фальшивость использования этих слов. Кавычки сигнализируют об ироническом сдвиге и отражают отрицательную оценку искаженного толкования этих понятий.

Форма с дополнительным восклицательным знаком утверждает ряд ценностей. В конструкции на французском языке каждое слово пишется с заглавной буквы, а в славянских языках этот способ написания редкий. Поэтому написание в славянских языках каждого члена конструкции с большой буквы либо подражает французскому варианту, либо привносит дополнительную семантику особой важности каждой из ценностей.

Коллекция на французском языке в тексте на славянском языке встречается в тех случаях, когда автор хочет указать на дистанцию подлинного смысла и какого-то иного восприятия триады ценностей. Такое использование требует понимания лозунга на французском языке и, следовательно, оценку выраженного иронического намека. В примерах, которые будут приведены ниже, критическое описание современных политических реалий Франции содержит сомнение в том, что в самой Франции придерживаются провозглашаемых триадой ценностей. Так на страницах болгарского веб-сайта новостей поднимается вопрос: *Важни ли Liberté, égalité, fraternité за ромите?* (Давидов 2012). Сплетение лозунга на французском языке и комментария на болгарском появляется в ярком заявлении: *Liberté, égalité, fraternité! Всички сме равни, но някои са по-равни. Аъ да сте живи и здрави!»* (novinite.bg). Этим выражается протест против высылки французской полицией болгарских цыган из Парижа и Лиона с намеком, что это недопустимо для страны, девиз которой *Liberté, Égalité, Fraternité*. Мрачную оруэлловскую инвективу о равных и более равных прикрывает ироническая улыбка пожелания здоровья, которая воспринимается как: пусть французы живут в своем мире и используют свой лозунг только как пустые слова.

В описание знакомых гомосексуальной ориентации *«другите ми двама приятели са едно гей семейство, които са от типа „Liberté, Égalité, Fraternité”»* один болгарин (Самолет 005) включает лозунг, в котором он приобретает иронизирующий гендерный оттенок. На портале новостей о Европейском союзе на русском языке текст о протестах

противников легализации однополых браков носит заглавие *Liberté, Égalité, Fraternité! Но не однополые браки* (Бартанова 2012). В заголовке текста об отношении американских экспертов к религиозной политике социалистического правительства во Франции написано: *Liberté, égalité, fraternité et laïcité, czyli religijna patologia w cieniu gilotyny* (Wegetator 2012). После основного лозунга на французском добавляется слово *laïcité* ('секуляризм'), которое указывает на рассмотрение религиозной проблематики с нерелигиозной точки зрения, при чем журналист выражает на польском языке несогласие с нововведенной политикой, связывает теперешнее правительство с террором якобинцев конца XVIII века.

3. Коллекция ценностей с заменой или варьируемая коллекция ценностей – это устойчивая серия ценностей, в которой заменяется хотя бы одна ценность, при чем изменяющаяся коллекция сохраняет четкую связь с исходной конструкцией. В сравнительном анализе оригинальной коллекции и коллекции с заменой важны те элементы, которые меняются: 1) отброшенная ценность, 2) новая ценность, 3) позиция замененной ценности, 4) (возможное) обоснование присутствия новой ценности.

Примеры варьируемой коллекции ценностей, в которых заменяется первый элемент – «свобода» – редкие. При замене первой ценности в триаде первоочередное значение приобретает та ценность, которая выдвигается на первое место, в то время как два других члена триады отходят на менее важные позиции. Таким образом, правда, выступает во главе коллекции ценностей в названии текста Милорада Ступара: «*Pravda, sloboda, jednakost*», и в заглавии книги «*Правда, свобода, jednakost: Полс и Волзер*» Татьяны Глентич (Глентич 1996). В марше толерантности 16-ого ноября 2010 г., на Международный день терпимости, в столице Македонии носили плакаты с лозунгом «*Правда, свобода, еднаквост*» (вторичот Марш).

Чаще всего заменяется последнее слово коллекции, что позволяет в большей мере сохранить узнаваемость начальной коллекции. В некоторых случаях *братство* рассматривается как наименее важная ценность, а в некоторых случаях подчеркивается желание выбросить именно эту ценность.

Идеологическая и этическая природа коллекции ценностей *свобода, равенство, братство* находит свое отражение в ряде идеологически окрашенных замен слова *братство*. Наиболее последовательным в этом были анархисты, которые старались относительно близкое им *братство* заменить более точным названием ценности. В текстах Пру-

дона, Кропоткина, Ковалевского подчеркиваются солидарность и сотрудничество. Монография Станислава Гурки *Wolność, równość, solidarność: myśl społeczno-polityczna Maksyma Kowalewskiego* посвящена идеям русского историка, юриста и социолога Максима Ковалевского (Górka 2006). И в политических шествиях анархисты носят транспарант *Свобода! Равенство! Солидарность!* (anarcho-goths). Песню *Свобода, равенство, солидарность* поет русская стритпанк группа Klowns из Кирова. «Основное, за что я выступаю – это *свобода, равенство, солидарность*», – пишет о своих взглядах на мир автор в Интернете (Страхов 2012). На сайте чешского религиозно ориентированного сообщества братство заменяется достоинством: *Svoboda, rovnost, důstojnost* (Svoboda, rovnost, důstojnost 2012).

Политическая основа триады проявляется в усиленно политическом контексте, который может отражать особенности исторических обстоятельств славянских народов. В романе *1794 год* Владислава Реймонта зафиксированы следующие варьируемые коллекции: «*Wolność, równość, wiara i liberum veto!*»; «*do walki o wolność, równość i całość*»; «*Do broni, obywatele! Za wolność, równość i niepodległość!*». Социалистическая партия Польши перед Второй мировой войной и во время войны имела в своем названии преобразованный лозунг французской революции: *Polska Partia Socjalistyczna – Wolność, Równość, Niepodległość* (PPS WRN), в котором «независимость» заменила «братство». Вместо «братства» появляется «демократия» в заглавии рецензии на книгу сербского политика Воислава Коштуницы *Sloboda – Jednakost – Demokratija* (Stanovčić 2002).

Акцентирование правовых аспектов в тексте об историческом развитии прав приведено в двух текстах на сербском: «*Sloboda, jednakost i samostalnost pojedinaca su stranice jednog trougla unutar kog se jedino može ostvariti ideja kosmopolitizma i kosmopolitskog prava.*» (Milađinović 2012); «*na prvom mestu civilna prava koja se odnose na minimum sloboda, jednakost i sigurnost*» (Petkovska 2011). С венгерского на сербский язык переведен текст Чаба Варги *Слобода, jednakost и појмовни минимум правне конструкције* (Варга 1992). В чешской и хорватской конструкциях вместо братства выступает справедливость: *Svoboda, rovnost, spravedlnost*; *Svoboda, rovnost, spravedlnost a lidská práva* (politologie); *Simpozij «Demokracija na prekretnici – sloboda, jednakost, pravednost. Uz 150. obljetnicu rođenja Johna Deweya»* (Simpozij 2009). Автор чешского текста о принудительной госпитализации во Франции определяет свое критическое мнение посредством пунктуации: *Svoboda?*

Rovnost? Spravedlnost? Francouzský zákon o duševní zdraví porušuje lidská práva a musí být zrušen. (Svoboda?)

Материальные блага появляются вместо братства в некоторых варьируемых коллекциях триады в славянских языках. В некотором смысле неожиданное появление слова «деньги» в журналистском заголовке *Wolność, równość, pieniądze* о конфликте в маленьком польском городке Зеленка (*konflikt w Spółdzielni Mieszkaniowej*). Книга о буржуазных революциях носит название *Wolność, Równość, Własność: rewolucje burżuazyjne* (Baskiewicz 1981), где третьим элементом является *собственность*. В сербской статье по случаю смерти Хантингтона в качестве последнего компонента выступает *процветание*: «Konflikt između liberalne demokratije i marksizma-lenjinizma bio je sukob ideologija, koje su, uprkos velikih razlika, delile zajedničke ciljeve kao što su *sloboda, jednakost i prosperitet*» (амика). В русском тексте зафиксирована замена составляющей *братство* на *хлеб*: «Мы услышали вдруг впервые в далеком кишлаке – «*свобода*», «*равенство*» и «*хлеб*» на русском языке...» (Русская идея 2002).

Права и ценности меньшинств могут появляться в различных вариациях лозунга *Свобода, Равенство, Братство*, с заменой третьего члена. Эдита Петшак, политолог и феминистка из Лодзи, написала книгу о европейском феминизме под названием *Wolność, równość i siostrzeństwo* (Pietrzak 2008). Замена произведена на гендерном поле и красноречиво указывает на намерение автора связать свободу и равенство как высокие ценности западного мира со взаимной поддержкой женщин, вербализированной в коллекции с заменой «сестринство». Редактор Иринеуш Кшеминский создал сборник трудов о новых социальных движениях в начале XXI века (в частности об антиглобализме и гомосексуализме в Польше) под названием *Wolność, równość, odmiennność* (Krzemiński 2006). Международный сборник об университете в эпоху глобализации и политике высшего образования носит заглавие *Wolność Równość Uniwersytet* (Kościelniak 2011).

Замена двумя ценностями одной ценности в коллекции на примере слова *братство* иллюстрируют следующие конструкции: *Свобода, равенство, правда и солидарность* в кампании лозунг «Лучшая Черногория». Сборник группы авторов в Сербии носит заглавие *Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*. В программе Социалистической партии Сербии (2010 г.) подчеркиваются ценности *Свобода, равенство, солидарность и социальная правда*. Европейские социалисты написали в своем заявлении, что *свобода, равенство, солидарность и справедливость* яв-

ляются ценностями, за которые они будут бороться. Польский автор отрицает возможность объяснения многозначных слов: «Kto jest w stanie wytłumaczyć słowa *socjalizm, wolność, równość, braterstwo, sprawiedliwość. Nikt.*» (Smektała 2006).

В русской газете коллекция преобразована в четырехкомпонентную путем замены *братства* двумя ценностями, направленными на установление связи политической позиции современной партии с советским прошлым: «*Свобода, равенство, братство и четкая платформа.* Национал-большевики видят партийные сны» (Коммерсантъ-Daily, 2003).

4. Коллекция ценностей в более широкой коллекции ценностей в данной статье означает появление лозунга *свобода, равенство, братство* в более широком ряду ценностей. Иногда такие конструкции представляют механически наброшенное скопление без ясных идей об отношениях между ценностями. Бывает также, что широкие коллекции выражают убеждение, что только большой набор ценностей обеспечивают аксиологический минимум для жизнедеятельности общества. О формальном характере набора ценностей свидетельствует использование слов «и так далее», «и другие», «и тому подобное», как в «*univerzalne antropološke kategorije – sloboda, jednakost, bogatstvo, ljudska prava i slično*» (Sociologija detinjstva); «*sociopolitički faktori – sloboda, jednakost, svojinska prava, kvalitet duhovnog i fizičkog života, itd. (koliko su nas zaista pokrali)*» (Karaklajić 2011). «*Tolerance, svoboda, rovnost, důstojnost, právo na vzdělání (nebo alespoň na diplom), sociální pomoc, ochrana zdraví, bezpečnosti, přírody a další práva, práva, která se snad množí dělením až po ty bizarní – práva ezoterických menšin, uprchlíků a dětí.*» (Tomský 2010). Польский автор пишет: «*Pojęcia klucze tej sfery, takie jak wolność, równość, demokracja, racja stanu, rewolucja, kontrrewolucja, stają się coraz bardziej odezwane, zyskują w praktyce politycznej różnicowane wykładnie i interpretacje*» (Rolicki 2002). Известный польский историк описывает: «*W izbie poselskiej już w XVII wieku posługiwano się takimi terminami, jak wolność, równość, rzeczpospolita, odpowiedzialność króla przed sejmem czy wolni obywatele oraz ich prawa*» (Tazbir 2002). Автор, осуждающий двойную политику западных государств, пишет о разрушении ценностей западного мира на территории Косово, где они отступают от своих принципов: «*прекращено право као и основне вредности: слобода, jednakost, безбедност, ред, правда, добробит*» (Хусени 2008).

Убеждение, что триада *Свобода, Равенство, Братство* выражает универсальные ценности, влияет на ее использование в многочислен-

ных программах, заявлениях и декларациях. Обещания более справедливого общества и лучшей жизни дают политики различного формата и влияния. По окончании Первой мировой войны мэр города Нови Сад обратился к гражданам с объявлением: «Проглас: грађани, браћо! народе мили! *мир, слобода, самоодређење, једнакост, равноправност, братство, збринутост, срећа и задовољство!*» (Тодоровић 1918). Пример интересен тем, что синонимические слова «равенство» и «равноправие» редко появляются рядом в сербском языке. Объявление отражает не только послевоенную атмосферу и напряженные межэтнические отношения, но и стремление к спокойной и легкой жизни.

В книге о коммунизме и свободе философ, сотрудник аппарата ЦК КПСС цитирует позицию XXII съезда КП Советского Союза: коммунизм «утверждает на земле *Мир, Труд, Свободу, Равенство, Братство и Счастье* всех народов» (Косолапов 1965: 4). Отражение таких пропагандистских лозунгов встречается и в воспоминаниях об этой эпохе: «Однажды он возмутился нищенским убранством ее комнатухи и украсил ее стену лозунгом из квелого ситца, на котором зубным порошком было начертано: «*Мир, свобода, равенство, братство и счастье – всем народам Земли!*»» (Буйда 1999).

В Стратегии национальной безопасности Республики Сербия (2009 г.) как основные ценности выдвигаются: *слобода, једнакост, изградња и очување мира, владавина права, демократија, социјална правда, људска права и слободe, национална, расна и верска равноправност и равноправност полова, неповредивост имовине и очување животне средине*. (Стојковић 2011)

Ценности, важные для Европейского Союза, – это: *demokratija, vladavina prava, poštovanje ljudskih prava i osnovnih sloboda, jednakost i ljudsko dostojanstvo, poštovanje Povelje UN i poštovanja međunarodnog prava*. (bgcentar)

Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций, принятая 8 сентября 2000 г. в виде Резолюции Генеральной Ассамблеи ООН главами государств и правительств, декларирует «коллективную ответственность за утверждение принципов человеческого достоинства, справедливости и равенства на глобальном уровне» (п. 2). В пункте 6. выделено шесть основных ценностей: *Свобода, Равенство, Сolidарность, Терпимость, Уважение к природе, Общая обязанность*. (Декларация тысячелетия).

5. Противопоставление ценностей триады. Исторические обстоятельства возникновения Великой французской революции привели к требованиям низших классов получить права и обрести свободу от

высшего класса, в словесной форме закреплённым в лозунге *Свобода, Равенство, Братство*. Равенство в этот исторический момент выражало неповиновение монархическо-феодальной организации общества и объявляло требование равных прав, а братство было сосредоточено на ценностях солидарности повстанцев.

Фундаментальный вклад в понимание противоречий свободы и равенства внес Алексис де Токвиль в своей книге о демократии в Америке XIX века. Напряжение между свободой и равенством и их возможное взаимоисключение лаконично сформулировал Гюстав Флобер в письме Луизе Коле: «Что представляет собою Равенство, если не отрицание всякой свободы. Равенство – это рабство» (Флобер 1852). В размышлениях об идеологии коммунизма русский философ Николай Бердяев с христианской точки зрения подчеркивал несовместимость свободы и равенства и опровергал существование равенства между людьми. В книге *Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии* написанной в 1918 г. он резко оспаривает идеологические взгляды большевиков, социалистов и анархистов. В современной публицистике повторяются идеи о несовместимости свободы и равенства. Одна из статей философа из Загреба Лино Веляка также озаглавлена *Jednakost bez slobode ili jednakost bez pravednosti?* (Veljak 2011). Русский журналист Александр Никонов опубликовал книгу *Свобода от равенства и братства. Моральный кодекс строителя капитализма* (2007). Бранислав Ристивоевич написал: «Где нема слободe једнакост постаје бесмислена. Где нема једнакости, подређени се не осећају слободним» (Ристивојевић 2010). Один блоггер считает, что «**pravda, jednakost, sloboda i mir ne mogu postojati zajedno u jednom društvu u totalu**» (drugaciji 2006); «Sloboda i jednakost ne podrazumevaju bratstvo, na primer, a jednakost i bratstvo ne podrazumevaju slobodu itd.» (gamby 2010).

6. Социальные функции преобразованных коллекций ценностей. Несмотря на то, что анализируемая здесь коллекция ценностей создана в революционных обстоятельствах конца XVIII века, она и сейчас живо присутствует в философско-этических, идеологических и политических дискуссиях и спорах в славянских обществах. Слова, составляющие этот лозунг, для людей сегодня не воплощают тех смыслов, которые вкладывали в него яacobинцы. Свободы, которых тогда не существовало, были приобретены в течение прошедших более, чем двух столетий. Коллекция ценностей *Свобода, Равенство, Братство* хотя и несет печать истории, все же предлагается в качестве универсальной. При общем признании гражданских прав, прав женщин, отвержение расового неравенства и признания прав этнических, конфессиональных

и сексуальных меньшинств сделано много шагов в устранении неравенства и регулировании отношений между большинством и меньшинством. В обществах, где права меньшинств защищены наравне с правами большинства, сочетание ценностей *Свобода, Равенство, Братство* должно рассматриваться по-другому. Изначальная внутренняя напряженность и конфликтность триады была урегулирована на правовом уровне. Тем не менее она остаётся объектом общего рассмотрения и идеологическо-политических противостояний.

Свобода и равенство – это и ценности, и права. Это ценности, формализованные правами, а также права, которые отражают ценности общества. Нормативно-правовой базой может быть гарантирована *свобода от* чего-то (как свобода от ограничений социального класса, другого пола, народа или конфессии, даже от обязанностей), но не урегулирована *свобода* чего-то (свобода как активное использование чего-либо). В триаде свободу заменяют намного реже других ценностей, поэтому можно сказать, что она рассматривается как самая фундаментальная ценность.

Братство в обсуждаемой коллекции ценностей заменяют слова разной идеологической и этической направленности, которые по-разному смотрят на человеческую природу. В мировоззрении революции *Братство* задумано как ценность, ограничивающая абсолютную свободу. В последующих социальных теориях эта функция регулирования безграничной, негативной свободы сохранялась, но она проявляется в двух видах: в форме ограничения написанными, общеобязательными правилами поведения в обществе (*закон, верховенство закона*) или добровольно принятыми формально не регулируемые ценностями (как *солидарность, человечность, справедливость*).

Варьируемые коллекции с выдвиганием новой ценности имеют те же функции, что и первоначальная конструкция: короткого и запоминающегося объявления цели, объединяющего мотивировки для своей группы, привлечения новых сторонников, оспаривания позиций противников. Использование такой коллекции ценностей, особенно в политическом дискурсе, может быть направлено на отрицание какой-то из ценностей и снижение ее статуса. Создатель варьируемой коллекции ценностей пользуется общеизвестным лозунгом, чтобы, заменяя признанную универсальную ценность, придать такую же универсальность своей, новой ценности. Конечно, коллекция с заменой реально не может приобрести такую же славу, но само изменение уже указывает на направление желаемых аксиологических перемен. Таким образом, варьируемые коллекции ценностей, опирающиеся на революционную три-

ада, надо рассматривать как полемический диалог с установленной системой ценностей (которая устарела или которой не придерживаются) и как требование возможных перемен с фокусировкой на новых ценностях. Такие коллекции указывают на перемены в составе и иерархии ценностей в обществе, на предметы концептуальных идеологических либо этические споров.

Профилирование варьируемых коллекций, созданных на основе коллекции *Свобода, Равенство, Братство*, имеет чёткую идеологическую основу. С антилиберальных позиций коллекция отбрасывается полностью или оспаривается вставкой чрезмерно низких ценностей или антиценностей.

С точки зрения марксистской коммунистической идеологии в рассматриваемой коллекции в первую очередь подчеркивалось равенство. У представителей научного коммунизма и пророков коммунистического светлого будущего была проблема с критикой отсутствия свободы в социалистических странах советского блока. Теоретики аппарата коммунистической партии старались в первую очередь защитить свободу как свободу от эксплуатации, потому что в сфере свободы СМИ, свободы передвижения, свободы слова они не могли защищать ситуацию в своих странах.

Правые политические силы и консерваторы, исконно критически настроенные к компонентам *равенство* и *братство*, в варьируемых коллекциях на основе революционной триады отрицают чаще всего *равенство*.

* * *

Конструкция *Свобода, Равенство, Братство* и опирающиеся на нее конструкции в славянских языках рассматривались здесь как коллекции ценностей и варьируемые коллекции ценностей. Устойчивые формы коллекций ценностей имеют стереотипные черты, а учитывая позиции разных субъектов, можно анализировать профили использования коллекций ценностей. Оказалось, что лозунг французской революции стабилизированно переведен на славянские языки и что он присутствует в славянских культурах как в первоначальном виде, так и в производных формах коллекции, которые выступают в основном в философской и этической или идейно-политической сфере социальных ценностей, часто с полемической окраской или в диалоге. Собранные здесь славянские варьируемые коллекции разделены на несколько типов: формы с измененной пунктуацией; с сочетанием лозунга на французском

языке в сопровождении комментария на славянских языках; конструкции с заменой одной ценности; коллекции ценностей в рамках более широкой коллекции ценностей. С точки зрения выраженного или предполагаемого содержания, коллекции *Свобода, Равенство, Братство* и опирающиеся на нее коллекции выражают преимущественно этические или идеологические ценности в общественном дискурсе. Часто они используются в заглавиях, в печатных и электронных СМИ. Конструкции с заменой ставят под сомнение ценности общеизвестной формы и предлагают в замен новую ценность. Эти коллекции определены историческим контекстом, являющимся важным для понимания значения и общественных функций провозглашаемых ценностей. Кроме того, те же слова со временем меняли оттенки смысла, что, в свою очередь, отразилось на их значении в коллекции.

Если думать о продолжении начатого исследования, можно было бы расширить сам корпус материала, можно рассматривать контексты и идеологические основы использованного набора ценностей. Этот лозунг хорошо отражается в истории идей. Вероятно, было бы возможно и целесообразно рассмотреть и прокомментировать основные механизмы этих коллекций ценностей.

Методологические проблемы анализа структурных, семантических особенностей коллекции ценностей *свобода, равенство, братство* и опирающихся на нее конструкций, функционирования этих конструкций в языке и культуре возникают также при изучении других конструкций, в которых представлены устойчиво связанные ценности, а потому задействованный здесь этнолингвистический подход к исследованию коллекций ценностей в различных славянских языках может быть применен к коллекциям других ценностей (например, *честь и слава, почет и уважение* и др).

Источники и литература

- Бартанова Янжина, 2011, *Liberté, Égalité, Fraternité! Но не однополые браки* (http://euactive.ru/articles/inews/home_justice/liberte_egalite_fraternite_no_ne_odnopolie_braki.shtml).
- Бартмицкий Ежи, 2005, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва: Индик.
- Буйда Юрий, 1999, НКРЯ *Рассказы о любви*, «Новый Мир».
- Драгичевич Райна, 2012, *Понятие свободы в сербском языке и в сербской культуре* 15.11.2012 (<http://ethnolinguistica-slavica.org>).
- вториот Марш, *Денес ќе се одржи вториот Марш на толеранцијата*, 16.11.2010 (<http://www.kurir.mk/republika/skopje/7980-Denes-ke-se-odrzi-vtoriot-Mars-na-tolerancijata>).

- Глинтић Татјана, 1996, *Правда, слобода, једнакост: Ролс и Волзер*, Београд: Филозофско друштво Србије.
- Давидов Йосиф, 2012, *Важу ли Liberté, Egalité, Fraternité за помите?* 1.09.2012 (<http://novinite.bg/articles/18847/Vaji-li-Liberte-Egalite-Fraternite-za-romite>).
- Еурапейски марш, (<http://forum.grodno.net/index.php?topic=14227.350;wap2>).
- НКРЯ, Национальный корпус русского языка (www.ruscorpora.ru).
- Косолапов Ричард, 1965, *Коммунизм и свобода (проблема освобождения труда)*, Москва: Издательство Московского университета.
- Руденко Елена, 2012, *Когнитивная дефиниция концепта «свобода» (по данным белорусского языка)* 15.11.2012 (<http://ethnolinguistica-slavica.org>).
- Русская идея 2002, НКРЯ *Русская идея: национальное и общероссийское*, «Жизнь национальностей», 6.05.2002.
- Самолет 005, 22.07.2007 (<http://forum.abv.bg/lofiversion/index.php/t45240.html>).
- Страхов Венеамин, 2012, *Свобода, равенство, солидарность* (www.proza.ru/2012/09/08/70).
- Стојковић Биљана, 2011, *Положај жена у сектору безбедности Републике Србије* (http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbrana-stari/vojni_casopisi/arhiva/VD_2011-jesen/).
- Тодоровић Душан Б., 1918, *Проглас: грађани, браћо! народе мили!: мир, слобода, самоодређење, једнакост, равноправност, братство, збринутост, срећа и задовољство*, Нови Сад.
- Флобер Гюстав, 1852, *Писма* (<http://www.flaubert.ru/pisma/627-pisma-str-20.html>).
- Хусени Мехди, 2008, *Је ли Косово ближе проглашеној слободи или анархији и неизбегном рату?* 17.04/2008. (www.nspm.rs/kosovo-i-metohija/je-li-kosovo-blize-proglasenoj-slobodi-ili-anarhiji-i-neizbeznom-ratu.html).
- anarcho-goths, (<http://anarcho-goths.livejournal.com/52456.html>).
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: UMCS.
- Bartmiński Jerzy, 2007, *Opozycja swój / obcy a problem językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka” 19, s. 35–59.
- Baszkiewicz Jan, 1981, *Wolność, Równość, Własność: rewolucje burżuazyjne*, Warszawa: „Czytelnik”.
- Brzozowski Piotr, 1991, *Relacje między wartościami w świetle badań dyferencjałem semantycznym*, [w:] *Język a kultura*, t. 2, *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. Jadwiga Puzynina, Jerzy Bartmiński, Wrocław: Wiedza o Kulturze.
- drugaciji, 2006, sa B92: *Mir, pravda, sloboda, jednakost* 26.11.2006 (<http://drugaciji.mojblog.rs/p-sa-b92-mir-pravda-sloboda-jednakost/72992.html>).
- fr.wikipedia, *Liberté, Égalité, Fraternité* (http://fr.wikipedia.org/wiki/Liberté,_Égalité,_Fraternité).
- gamby, 2010, (<http://vukajlija.com/forum/teme/18860-sloboda-jednakost-bratstvo>).
- Górka Stanisław, 2006, *Wolność, równość, solidarność: myśl społeczno-polityczna Maksyma Kowalewskiego*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Jagiellońskie Studia z Filozofii Rosyjskiej: historia, religia, polityka; 12).
- Karaklajić Zoran, 2011, 4.10.2011 (<http://www.srpskaanalitika.com/2011/10/04/zorankaraklajic-koliko-su-nas-zaista-pokrali-u-zadnjih-20-godina/>).
- Krzemiński Ireneusz (red.), 2006, *Wolność, równość, odmiennność: nowe ruchy społeczne w Polsce początku XXI wieku*, red. nauk. Ireneusz Krzemiński, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

- Kościelniak Cezary (red.), 2011, *Wolność, równość, uniwersytet*, red. Cezary Kościelniak, Jarosław Makowski; [aut.] Timo Aarveaara [et al.], Warszawa: Instytut Obywatelski.
- Miladinović Snežana, 2012, *Procesi harmonizacije ii unifikacije prava*, Glasnik prava, Kragujevac (<http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/711.htm>).
- NKJP, Narodowy Korpus Języka Polskiego. (<http://www.nkjp.uni.lodz.pl>).
- Pietrzak Edyta, 2008, *Wolność, równość i siostrzeństwo*, Łódź: Wydaw. Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Petkovska Sanja, 2011, *Demokratija i politika razlike – kroz prizmu aktuelnog stanja*, Filozofija i društvo vol. 22 br. 3, s 95–119 (<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2011/0353-57381103095P.pdf>).
- Pilch Jerzy, 2005, NKJP *Polityka – Spółdzielnia Pracy*, „Polityka” nr 2530 2005-11-19. politologie, (http://vidi.wz.cz/politologie/07_LP.pdf).
- Simpozij 2009, *Simpozij Demokracija na prekretnici – sloboda, jednakost, pravednost: Uz 150. obljetnicu rođenja Johna Deweya. Zagreb 26–27. studenoga 2009* (<http://www.hrfd.hr/content/simpozij-demokracija-na-prekretnici-sloboda-jednakost-pravednost-765>).
- SSiSL, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska, t. 1–4, Lublin: Wydawnictwo UMCS 1996–2012.
- Svoboda? 2012, *Svoboda? Rovnost? Spravedlnost?* 8.08.2012. (<http://www.os-kolumbus.org/en/2012/08/francousky-zakon-o-dusevnim-zdravi-porusuje-lidska-prava-a-musi-byt-zrusen/>).
- Svoboda, rovnost, důstojnost*, 2012, (<http://www.os-obroda.cz/?c=svoboda-rovnost-dustojnost>).
- Stanovčić Vojislav, 2002, *Sloboda – Jednakost – Demokratija*, „Filozofija ii društvo”, t. 19–20.
- Stupar Milorad, 1996, *Pravda, sloboda, jednakost*, „Theoria”, God. 39 br. 1, s. 77–82.
- Tomský Alexander, 2010, *Krize civilizace?* 31.08.2010 (<http://www.obcinst.cz/cs/Krize-civilizace-c1643/>).
- Veljak Lino, 2011, *Jednakost bez slobode ili jednakost bez pravednosti?* „Filozofska istraživanja” Vol. 31 No. 1 Srpanj 2011, s. 57–63.
- Wegetator, 2012, *Liberté, égalité, fraternité et laïcité, czyli religijna patologia w cień gilotyny* 17.12.2012. (www.patriota.pl/index.php/wiara/auto-da-fe/554-religijna-patologia).
- Wierzbicka Anna, 2007, *Słowa kluczowe. Różne języki – różne kultury*, przekład Izabela Duraj-Nowosielska, Warszawa, WUW.

LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ AND PARALLEL CONSTRUCTIONS IN SLAVIC LANGUAGES.
TOWARDS A COMPARATIVE ACCOUNT

The slogan of the French revolution, *Liberté, égalité, fraternité*, is in Slavic languages categorized in a variety of ways: as a revolutionary triad, a list of basic values, non-material goods, key concepts, ideas, rights or goals, as a socio-political doctrine, an admonition, motto, programme, slogan or appeal. In this article, it is proposed that it be treated as a collection in the sense of Lublin cognitive ethnolinguistics, more specifically

as a “collection of values”. Discussed are rare cases of quoting the original untranslated French collection in Slavic languages, as well as its translations and transformations, e.g. those that involve a change of one element: *Liberty, equality, democracy*; *Liberty, equality, university*, etc. In other cases, the whole construction functions as a component of a larger set of values. Attention is drawn to semantic relations between values within the construction, as well as to social functions and profiles of this constructions and its derivatives.

KEY WORDS: freedom, equality, brotherhood, language of politics, Slavic languages

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Anna Pajdzińska
(Lublin)

JAKA WOLA, TAKA DOLA

Artykuł stanowi próbę rekonstrukcji obrazu WOLI utrwalonego w polszczyźnie. Analizie zostały poddane: definicje leksykograficzne wyrazu *wola*, rodzina słowotwórcza, którą on tworzy, relacje semantyczne, w jakie wchodzi, konstytuowane przezeń konstrukcje syntaktyczne, utrwalone połączenia, których jest komponentem, wreszcie etymologia słowa. Dane językowe potwierdzają to, że w naszym kręgu kulturowym *wola* jest przypisywana nie tylko ludziom (zarówno jednostce, jak i zbiorowości), lecz także Bogu. Starsze słowniki języka polskiego wskazują, iż dawniej była uznawana za siłę / potęgę ducha / duszy, współcześnie ujmuje się ją jako właściwość ludzkiej psychiki; uwydatniony zostaje jej bardziej egoistyczny niż altruistyczny charakter – nastawienie na realizację własnych celów i zaspokojenie swoich potrzeb. Niezmiennie jest wiązana ze sferą aktywności i dokonywaniem wyborów, przypisuje się jej funkcję stymulującą: to dzięki woli człowiek wyznacza sobie cele i dąży do ich realizacji, z tego też powodu jest czymś cennym, pożądanym. Utrwalone w naszym języku przeświadczenia dotyczące woli w pełni korespondują z tematami dyskusji filozoficzno-naukowych: czym jest *wola*?, czy ludzka *wola* jest wolna?, gdzie przebiega granica między wolą a różnorodnymi koniecznościami, jakim podlega człowiek?

SŁOWA KLUCZOWE: językowy obraz świata, wartościowanie, *wola*, wolność, samowola

Wola – zdolność lub dyspozycja ludzi do podejmowania decyzji i wysiłków w celu zrealizowania określonych zamiarów bądź przyjęcia pewnych postaw, a odrzucenia innych – stanowi jedną z cech odróżniających człowieka od pozostałych istot żywych. Można ją uznać za wyraz ludzkiej tożsamości: to, czego człowiek pragnie lub na co się decyduje (czasem wbrew pragnieniom), określa, kim jest i jaki jest, gdyż w chceniach oraz uwarunkowanych

nimi decyzjach i działaniach ujawnia się jego „ja”, a jednocześnie tworzy się i wzbogaca osobowość. W życiu społecznym wola jest mechanizmem wyznaczającym i regulującym stosunki międzyludzkie. Dla naszego kręgu kulturowego znamienne jest ponadto przypisywanie woli Bogu i dostrzeganie jej wagi w sferze religijnej. Wszystko to sprawia, że wola jest kategorią interesującą nie tylko filozofów, psychologów i teologów, lecz także zwykłych ludzi, których aktywność poznawcza odzwierciedla się w języku.

Wychodząc z założenia, że każdy język wyraża swoisty dla danej kultury sposób ujmowania świata i preferencje człowieka-członka owej kultury, w swoim artykule podejmuję próbę rekonstrukcji przeświadczeń o tej kategorii utrwalonych w polszczyźnie. Wolitywność cechuje bardzo wiele przejawów świadomej ludzkiej aktywności, co oczywiście odbija się w strukturach semantycznych ich nazw. Należą do nich m.in.: nazwy działań motywowanych wolą (*dążyć do, starać się, żeby...* itp.), nazwy stanów woli, które mogą determinować przyszłe stany rzeczy (np. *chcieć, pragnąć*), jednostki oznaczające stan wolitywno-intelektualny poprzedzony aktem postanowienia (*zamierzać, mieć zamiar, nosić się z zamiarem*), konstrukcje oznaczające gotowość działania (*być gotowym, być nastawionym, być skłonny, być zdecydowanym*), jednostki oznaczające dokonanie aktu woli (np. *zdecydować (się), postanowić*), czasowniki oznaczające świadome czynności intelektualne odnoszące się do przyszłości (m.in. *planować, projektować, obmyślać, kalkulować, knuć*), czasowniki oznaczające stany mentalne i/lub emocjonalne (m.in.: *oczekiwać, że..., liczyć, że...*), czasowniki mówienia wyrażające zgodę na coś lub jej brak (*zgadzać się, odmawiać* itp.), czasowniki oznaczające pozytywne lub negatywne akty dyrektywne (m.in.: *rozkazywać, kazać, żądać, wymagać, zakazywać, zabraniać*), oznaczające akty nakłaniania wbrew woli odbiorcy (m.in.: *nalegać, zmuszać, przymuszać*), oznaczające prośbę (*prosić, dopraszać się, błagać, domagać się* itp.), oznaczające namowę (m.in. *namawiać, radzić, polecać, przekonywać, odwozić od czegoś*). Inny przykład stanowią przysłowki służące do wyrażenia postaw wolitywnych typu *chętnie, ochoczo, niechętnie*. Tak ogromnej liczby jednostek leksykalnych nie sposób tu nawet wymienić, tym bardziej niemożliwe jest ich uwzględnienie w rozważaniach¹, poprzestanę zatem na podstawowych wykładnikach językowych interesującego nas pojęcia. Poddam analizie różnego rodzaju dane: definicje leksykograficzne wyrazu *wola*, rodzinę słotwórczą, którą on tworzy, relacje semantyczne, w jakie wchodzi, konstytuowane przezeń konstrukcje syntaktyczne, utrwalone połączenia, których jest komponentem, wreszcie jego etymologię.

¹ Niektóre z nich były już przedmiotem opisu, patrz np.: Grochowski 1978; 1980; Marcjanik 1980; Chojak 2006; Danielewiczowa 2008; Gugala 2008.

Etymolodzy są zgodni, że słowo *wola* należy do najstarszej części polskiego zasobu leksykalnego, przejętej z języka prasłowiańskiego (Brückner 1985: 630; Boryś 2006: 707; Długosz-Kurczabowa 2003: 533–534). Prasłowiańskie **volja* kontynuowało praindoeuropejskie **vol-// *vel-* ‘wola, chęć, pragnienie’. W polszczyźnie wyraz początkowo znaczył ‘uwolnienie wsi od danin’ i – na zasadzie metonimicznego przeniesienia – ‘wieś uwolnioną od takich świadczeń’ (śląd tego pozostał w wielu nazwach własnych mających postać: *Wola*, *Wólka*, *Wolnica*, z ewentualnymi członami określającymi). Już jednak od XIV wieku funkcjonowało również znaczenie ‘chcenie, pragnienie; siła duszy’.

Opisy leksykograficzne w starszych słownikach języka polskiego ukazują związek woli ze sferą duchową człowieka i zarazem z religią. *Wola* definiowana jest jako: ‘siła duszy’ (SL), ‘wewnętrzna władza ducha naszego’ (SWil), ‘siła ducha wyznaczająca cele i dążąca do ich przeprowadzenia; wola chcenia lub niechcenia’ (SW). Tylko opis w SWil ujął rzecz oczywistą dla ówczesnych ludzi – istnienie woli Boga („prawo powszechne wszechświata, który został stworzony i rządzi się tak jak Bóg chce w całości, wszechmoc i wszechmocność Boga rządząca losami jednostek i całości świata”), ale i w dwu pozostałych dziełach implikuje to materiał ilustracyjny. Już w pierwszym słowniku języka polskiego cytowany jest fragment modlitwy: *Bądź wola Twa (Boże), jako w niebie tak i na ziemi* z komentarzem: „daj, abyśmy się wyrzekłszy własnej woli, twej posłuszni byli”. Leksykografowie zarejestrowali także połączenia *wola boża* a. *bo-ska*, *wola nieba* a. *niebios* oraz frazeologizmy wyrażające stosunek człowieka do Boga *stań się wola boża* i *stań się wola Jego* – ludzką uległość, zdanie się na to, co On da, wyrzeczenie się własnej woli, z ufnością, że „Bóg chce, żeby wszyscy ludzie zostali zbawieni” (1Tym 2, 4). Religia rzutowała również na ukierunkowanie ludzkiej woli: jej aktywność miała się przejawiać w czynieniu dobra. Implikuje to kilka przykładów umieszczonych w SL: *Mało na tym, że kto ma wolą, kiedy nie ma dobrej; dobra wola zawdy za uczynek stoi; Prosiły córki ojca, aby dobrą wolą okazał pielgrzymowi w domu swym; Lepiej być proszonym na jarzynę z dobrą wolą, niżli na tłuste ciele z nienawiścią; O dobryż chleb! gdy jest z solą, Dany gościom z dobrą wolą; I chleb smaczny z solą, Kiedy z dobrą wolą*. W przywołanych cytatach występuje wyrażenie *dobra wola*, oznaczające życzliwość, przychylność, uczciwość zamierzeń². Jego antonimem jest *zła wola* – określenie chęci szkodenia innym i czyichś nieuczciwych zamiarów.

² Związek ten był również używany w innym znaczeniu, o czym dalej.

Przez powojenne słowniki języka polskiego *wola* jest definiowana nieco inaczej. Przede wszystkim zmienia się *genus proximum*, nie ma już mowy o sile / władzy ducha / duszy, w to miejsce pojawia się: 'zdolność' (SJP-Dor), 'psychiczna zdolność człowieka' (ISJP, USJP³) lub 'dyspozycja psychiczna człowieka' (SSz, SWJP). Bardziej szczegółowo jest też określona *differentia specifica*, choć da się zauważyć w tym zakresie pewne różnice między eksplikacjami. Najogólniejsza charakterystyka występuje w SJP-Dor: '[zdolność] do czynności dowolnych, do świadomego i zamierzonego wykonywania pewnych czynności, a powstrzymywania się od innych'. W pozostałych słownikach jest to skonkretyzowane: 'do świadomego i celowego regulowania swego postępowania' (SSz, ISJP, USJP) bądź 'kierowania swoim postępowaniem' (SWJP), 'do podejmowania decyzji' (SSz, SWJP, ISJP, USJP), 'i wysiłków w celu realizacji pewnych działań' (SSz, USJP), 'przyjęcia pewnych postaw' (SSz, ISJP, USJP), 'a zaniechania innych' (SSz, USJP) albo 'odrzućenia innych' (ISJP). Podobne treści, trochę odmiennie jednak strukturalizowane, zawiera druga część definicji w SWJP: 'dokonywania wyborów, działania w celu realizacji zamierzonych zadań'. Wola jest ujmowana zatem jako właściwość psychiki; uwydatniony zostaje jej bardziej egoistyczny niż altruistyczny charakter – nastawienie na realizację przez jednostkę własnych celów i zaspokojenie swoich potrzeb. I dawne, i nowsze opisy leksykograficzne wiążą ją jednak niezmiennie z ludzkimi chceniami, aktywnością i swobodą dokonywania wyborów, przypisują funkcję stymulującą – to dzięki woli człowiek wyznacza sobie cele i dąży do ich realizacji.

Innego typu dane językowe⁴ charakterystykę tę zdecydowanie wzbogacają. Co znamienne – chociaż w językowym obrazie świata wola nie jest właściwością wyłącznie człowieka, ma ją także Bóg⁵, wszystkie rozpatrywane dalej wyrażenia dotyczą jedynie ludzi. Można to tłumaczyć, z jednej

³ Sformułowania występujące w tych słownikach różnią się jedynie szykiem dwu pierwszych członów.

⁴ Jest ich we współczesnej polszczyźnie dużo, ale w przeszłości formacji bezpośrednio lub pośrednio motywowanych przez słowo *wola* oraz frazeologizmów, zawierających je w składzie leksykalnym, było jeszcze więcej, część tych jednostek wyszła z użycia, np. *wolej* 'raczej, lepiej', *woleństwo* 'forma zależności chłopca od pana', *wolnica* 'wolna sprzedaż', 'wolni Kozacy', *wolnik* 'suweren', *wolnić* 'czynić wolnym', *zwolić* 'wybrać', *jeśli wola* – wyrażenie kierowane do kogoś w znaczeniu '(zrobisz coś) jeśli będziesz miał ochotę'. Pozwala to sądzić, że dawniej wola była dla ludzi czymś jeszcze ważniejszym niż współcześnie.

⁵ Oprócz wymienionych już frazeologizmów potwierdzają to funkcjonujące w polszczyźnie związki *ktos poczuł wolę bożą* 'ktos poczuł powołanie do czegoś' (zwykle do stanu duchownego, do zakonu), żart. 'ktos poczuł popęd płciowy lub jest dojrzały do małżeństwa' oraz *wola boska i skrzypce*, żartobliwy wyraz poddania się temu, co będzie.

strony, niedostępnością *sacrum* dla ludzkiego poznania, z drugiej – działaniem tabu językowego. W świecie ludzkim wola przysługuje zarówno jednostkom (*moja, twoja wola, wola ojca, szefa*), jak i grupom, zbiorowościom, traktowanym jednak jako pewna całość (*wola narodu, społeczeństwa, większości, rządu, dyrekcji, drużyny, zespołu, zbiorowa wola*), która może być również oznaczana metonimicznie (*wola Lublina, prawej strony sali*). Fakt, że wola stanowi znamienne właściwość jednostki lub zbiorowości, uwypukla wyrażenie *własna wola*, występujące w swobodnych połączeniach wyrazowych, np. *postępuje według własnej woli*, oraz jako komponent frazeologizmów *ktoś ma swoją a. własną wolę* ‘ktoś ma swoje cele, zamiary, stara się być niezależny, podejmując decyzje i dokonując wyborów’ i z *własnej (nieprzymuszonej) woli* ‘bez przymusu’. Konstrukcje dopełniaczowe pozwalają też określić to, czego ktoś zdecydowanie chce: *wola życia, walki, pojednania, porozumienia, dyskusowania, pokonania choroby, porzucenia nałogu, zostania mistrzem* itd. Nietrudno zauważyć, że z wolą nie są związane pragnienia o podłożu emocjonalnym czy biologicznym, w jej zakresie mieszczą się jedynie działania zależne od podmiotu i leżące – przynajmniej subiektywnie – w sferze jego możliwości. Czyichś chęci inni nie poznają dopóty, dopóki nie zostaną uzewnętrznione: *ktoś ujawnia swoją wolę, ktoś objawia swoją wolę, ktoś oznajmia swoją wolę*. Szczególny przypadek określa związek *ostatnia wola*. Oznacza on ustnie lub pisemnie wyrażone życzenia lub rozporządzenia osoby, która jest bliska śmierci, bądź testament.

W świetle języka relacja między człowiekiem a jego wolą jest skomplikowana. Pewne frazeologizmy przypisują dominację człowiekowi, np. *ktoś ma wolę, ktoś kieruje się wolą czegoś, ktoś czuje się panem / panią swojej woli*, ale zwrot *kimś kieruje wola czegoś* ukazuje wolę jako agensa, który powoduje człowiekiem. Związki *komuś towarzyszy wola czegoś* i *kogoś opuściła wola czegoś* wprawdzie sugerują bardziej równorzędne stosunki, lecz i tym razem pozycję mianownikowego podmiotu – wykładnika agensa zajmuje *wola*; jej autonomia jest niewątpliwa. Jako mniej skomplikowana jawi się kwestia umiejscowienia woli: połączenia wyrazowe *ktoś ma w sobie wolę czegoś* i *ktoś nie znalazł w sobie woli czegoś* (częściej używane z negacją) wskazują, że lokalizujemy ją wewnątrz człowieka.

Negatywne konotacje wyrażenia *bez woli* (i *ambicji*) i derywowanego odeń przymiotnika *bezwolny* ‘taki, który nie umie lub nie może kierować się własną wolą i łatwo podporządkowuje się komuś’ oraz pochodnych od niego formacji, przysłówka *bezwolnie* i rzeczownika *bezwolność*, świadczą o naszym przekonaniu, że wola jest czymś cennym, pożądanym. Pozytywne wartościowanie woli sygnalizują także zwroty *ktoś stracił wolę czegoś* i *ktoś*

odzyskał wolę czegoś, czasowniki *stracić* i *odzyskać* łączą się bowiem jedynie z nazwami obiektów ocenianych dodatnio.

Za ważny parametr woli, różnicujący ludzi, ale też zmieniający się u jednostki, uznajemy siłę, co odzwierciedlają połączenia: *siła woli*, *czyjaś wola słabnie*, *silna wola* i *słaba wola* – oczywiście im ktoś ma silniejszą wolę, tym lepiej: jest bardziej konsekwentny w działaniu, wytrwały, nieustępliwy⁶. Przymioty te są określane również za pomocą frazeologizmów: *żelazna wola*, *nieugięta wola* i *niezlomna wola*. U ich podstaw leży konceptualizacja woli jako bytu materialnego odpornego na działanie siły zewnętrznej. W sposób najbardziej pośredni wyraża to pierwszy z wymienionych związków, którego człon przymiotnikowy prymarnie znaczy ‘zrobiony z żelaza’, dopiero w znaczeniach sekundarnych aktualizują się konotacje ‘twardości’, ‘trwałości’, ‘niezmienności’ żelaza. Członcy dwu pozostałych związków informują, że coś nie daje się giąć ani łamać. Pozytywnie wartościowaną cechą woli jest ponadto stałość, niezmienność, co poświadczają wyrażenia *niezachwiana wola* i *nieodmienna wola*.

Wolę łączymy ze swobodą, rozumianą jako pozytywnie wartościowana niezależność, możliwość samodzielnego działania i dokonywania wyborów. Świadczą o tym: derywacja semantyczna (dawniej słowo *wola* znaczyło również ‘wolność, swoboda’), związek *wolna wola* w obu znaczeniach ‘swoboda wyboru sposobu postępowania, nieograniczona przez Boga, los lub historię’ i pot. ‘rób, co chcesz, masz prawo wyboru’, wyrażenie *do woli* ‘dostatecznie dużo, tyle, ile się chce’ oraz liczne derywaty, np. *wolny*, *wolność* ‘w odniesieniu do osoby: możliwość swobodnego działania’, *niewola*. W tym miejscu należy też wrócić do wyrażenia *dobra wola*, które – jak już sygnalizowałam – w dawnej polszczyźnie było polisemiczne i określało nie tylko życliwość, przychyłność, uczciwość zamierzeń, lecz także możliwość samodzielnego dokonywania wyborów, swobodnego podejmowania decyzji. Wyrażenie to bezpośrednio lub pośrednio motywuje powstałe w XIV-XV wieku formacje: *dobrowolny*, *dobrowolnie*, *dobrowolność*, *dobrowoleństwo*, poza ostatnią funkcjonujące do dziś, podobnie jak frazeologizm z *dobrej woli* ‘nie pod przymusem’.

Pozytywne wartościowanie nie dotyczy jednak swobody rozumianej jako odrzucenie wszelkich ograniczeń regulujących stosunki międzyludzkie, co

⁶ Por. *Dzięki silnej woli, pracowitości, można pokonać nawet największe przeciwności losu...* (ISJP); *Z twoimi zdolnościami, przy silnej woli prędko się nauczyć można wszystkiego* (SF); *Dzięki sile woli sam wy dobył się z nałogu* (WSFJP). Podobny wydźwięk mają frazy notowane przez NKPP: *Trudność ustąpi, gdy wola przystąpi*; *Gdzie jest wola, jest i wyjście*, a porzekadło, które posłużyło mi za tytuł tego szkicu, wolę ukazuje wręcz jako warunkującą jakość ludzkiego życia.

dobrze pokazuje historia wyrazów *samowola* i *swawola* (oraz jednostek od nich pochodnych). Zaczniemy od drugiego z nich, starszego⁷. Jest to zrost utworzony od wyrażenia *swa wola*, które już w średniowieczu miało charakter utarty, używane było na oznaczenie własnej, niezależnej decyzji, niczym nieprzymuszonej. Dość szybko stało się nacechowane negatywnie, zwykle używano go bowiem na określenie postępowania nieliczącego się z nikim i niczym. Wolność była i jest dla Polaków jedną z najważniejszych wartości, ale w jej zakresie nie mieściły się działania samolubne, przekraczające normy prawne i moralne. „Przeciwstawienie wolności i swawoli w społeczeństwie szlacheckim było bardzo istotne, wyznaczało sposób myślenia ludzi tamtej epoki. Warto to podkreślić, gdyż współcześnie – jak się wydaje – taki antagonizm odchodzi nieco w zapomnienie” (Janowska 2011: 439). Swawola – nadmierne korzystanie z wolności – traktowana była jako wielka przywara, bliska pysze, anarchii i warcholstwu z jednej strony, z drugiej – negatywnie nacechowanej wolności obyczajów, frywolności czy wręcz rozpuszcie. Z czasem to drugie zwyciężyło, być może w wyniku specjalizacji znaczeniowej, od XIX wieku funkcjonowało przecież słowo *samowola*⁸, które także wyrażało negatywną ocenę kierowania się w postępowaniu jedynie własną wolą. Semantyczny punkt wyjścia obu wyrazów był podobny (strukturalnie: działanie z własnej woli, „z siebie samego”), początkowo też rozwijały się podobnie, ale punkt dojścia jest różny: współcześnie *swawola* zazwyczaj nie ma pejoratywnego charakteru i oznacza ‘wesola, bez troska zabawa, psoty, figle’, tylko sporadycznie bywa wykładnikiem sensu ‘brak posłuszeństwa i samowolne działanie’, *samowola* zaś, zawsze używana z dezaprobatą, nazywa działanie według własnej woli, nieliczące się z prawem ani z potrzebami i życzeniami innych ludzi. Negatywne nacechowanie mają również wyrazy pokrewne *samowolka* i *samowolny* oraz zwrot *ktoś dopuścił się samowoli*, którego człon werbalny nie pozostawia wątpliwości co do aksjologii członu nominalnego – czasownik łączy się z rzeczownikami nazywającymi zjawiska naganne społecznie: *ktoś dopuścił się przestępstwa, ciężkiego wykroczenia, czynów karygodnych, ogromnych nadużyć, kradzieży, zdrady, zbrodni* itd. Jednostki te eksponują egoizm, a nawet agresywność woli.

⁷ *Swawolę* zarejestrował już SL, ilustrując m.in. fragmentem *Zwierciadła* Mikołaja Reja (XVI w.): *Gdy hamowana swawola nie będzie, Już jej niecnota na trzy głosy gędzie*. Bardzo wymowny jest również inny kontekst: *swawola, wielka niewola*, z dopiskiem „wolność fałszywa jest, czynić co się podoba”. Odnotowane zostały także derywaty: *swawolny, swawolnie, swawolnik, swawolnica, swawolować* i in.

⁸ Po raz pierwszy zanotował ten leksem dopiero SWil, w SL znajdziemy natomiast wyrazy *samowolny, samowolnie* (XVII w.) i *samowolność* (XVIII w.).

Wolę wiążemy także – co pokazują frazeologizmy: *wysiłek woli*, *wysiłkiem woli*, *ostatnim wysiłkiem woli*, przestarz. *ktoś wyteża wolę* i *ktoś natęża wolę* – z wysiłkiem. Ale i ludzkie wysiłki mogą być nakierowane na wolę w celu jej doskonalenia – dokumentują to zwroty *ktoś kształtuje a. kształci (swoją) wolę*, *ktoś wyrabia (sobie) wolę*.

Wspomniane już antonimiczne połączenia *dobra wola* i *zła wola* najlepiej chyba uświadamiają, że wola może być czynnikiem twórczym, pozytywnie wpływającym na relacje międzyludzkie, lub destrukcyjnym, negatywnie działającym w obrębie pewnej społeczności. Tę samą opozycję wyrażają związki *ludzie dobrej woli* ‘ludzie mający dobre intencje i zamiary, tacy, na których można polegać, którym można ufać’⁹ i *ludzie złej woli* ‘ludzie o złym nastawieniu i nieuczciwych zamierzeniach względem kogoś lub czegoś’. Pozytywny wymiar woli akcentują ponadto połączenia: *akt a. gest dobrej woli* ‘czyn, który jest wyrazem dobrych intencji’ i *ktoś okazał maksimum dobrej woli* ‘ktoś zachował się bardzo życzliwie, zrobił to, co w danej sytuacji było możliwe’. Należą one do licznej grupy poświadczeń tego, że wola „występuje na zewnątrz w czynie” (SWil). Wśród nich najogólniejszy sens wyraża związek *akt woli* ‘czyn, który wynika z czyjejś świadomej decyzji’¹⁰. Z kolei zwrot *ktoś przeprowadza swoją wolę* nazywa urzeczywistnianie przez podmiot własnych chęci. Kilka wyrażen komunikuje, że pewien stan rzeczy mieści się w zakresie stanów projektowanych przez czyjąś wolę, choć kto inny przyczynia się (przyczyni się) do jego zaistnienia: *z czyjejś woli, stosownie do czyjejś woli, zgodnie z czyjąś wolą, zadość czyjejś woli*¹¹. Także zwroty *ktoś wypełnia a. spełnia czyjąś wolę* i *ktoś wykonuje czyjąś wolę* nazywają działania zgodne z czyimiś życzeniami, pragnieniami, urzeczywistniające je. Diametralnie odmienną sytuację określają związki *wbrew czyjejś woli* i *na przekór czyjejś woli*.

W przestrzeni międzyludzkiej jednostki na siebie oddziałują, w relacje wodzą również ich wole. Polszczyzna odzwierciedla różnego typu sytuacje. Egoistyczny charakter woli eksponują zwroty *ktoś narzuca komuś swoją wolę* i *ktoś nagina kogoś do swojej woli*, określające dążenia, by kogoś

⁹ Por. słowa znanego utworu *Dziwny jest ten świat*, śpiewanego przez Czesława Niemena: „Lecz ludzi dobrej woli jest więcej i mocno wierzę w to, że ten świat nie zginie dzięki nim”.

¹⁰ Nie każdy czyn jest taki, sytuację diametralnie odmienną określa połączenie *mimo woli* ‘(robić coś) bez zamiaru zrobienia tego, a czasem nawet *wbrew własnej chęci*’.

¹¹ Dawniej funkcjonowało jeszcze wyrażenie *po woli*, od którego został utworzony przymiotnik *powolny* ‘podporządkowujący się bez oporu czyjejś woli; posłuszny, uległy’. Wyraz ten jest współcześnie polisemiczny, a podane znaczenie traktuje się jako nieco przestarzałe, częściej używane są zwroty *ktoś jest powolny komuś* i *ktoś jest powolnym narzędziem w czyimś ręku* ‘ktoś w pełni podporządkował się komuś, ulegle robi wszystko, czego ten ktoś chce’.

sobie podporządkować, skłonić go do pożądanego przez siebie zachowania. Do drugiego z frazeologizmów podobny jest zwrot *ktoś nagina czyjąś wolę* (do swoich celów, życzeń itd.), inaczej jednak ujmuje stan rzeczy: obiektem działania jest wola drugiej osoby, nie zaś ta osoba, jak w pierwszym wypadku, w którym – dodajmy – punkt odniesienia stanowi wola podmiotu sprawczego. Reakcja drugiego człowieka bywa różna. Może on *poddać się* lub *ulec czyjejś woli*, czyli podporządkować się komuś, czymś chęciom, pragnieniom, zacząć zachowywać się zgodnie z czyjąś wolą, bądź *opierać się*, *przeciwstawiać się*, *sprzeciwiać czyjejś woli*, a zatem nie aprobować czyichś chceń i dawać temu wyraz swoim zachowaniem. W obu wypadkach wola jest konceptualizowana jako egoistyczna i agresywna istota, dążąca do dominacji. Jeszcze inną sytuację nazywa zwrot *ktoś szanuje czyjąś wolę* – oznacza on, że dana osoba zachowuje się w pewnym zakresie tak, jak ktoś chciał, by się zachowywała.

Stymulowane przez wolę działania nakierowane na drugiego człowieka / innych ludzi nazywa też wiele derywatów zawierających rdzeń *wol-*, np.: *zezwoić, pozwolić, wyzwolić* (wcześniej *wywolić*), *uwolnić, zwolnić, zniewolić, zadowolić*.

Jednostek z rdzeniem *wol-* lub zawierających w swym składzie taki komponent leksykalny jest w polszczyźnie bardzo wiele, a duża aktywność słowotwórcza i frazeologiczna stanowi na poziomie języka wyraziste świadectwo zainteresowania daną kategorią. Analiza tych jednostek umożliwia rekonstrukcję przeświadczeń o naturze woli. Najczęściej przypisuje się jej aktywność – jest stymulatorem ludzkich zachowań. Podstawą aktywności woli są siła i swoboda działania. Często też wskazuje się na: wytrzymałość, niezależność, twardość, stałość, opór, stanowczość, odporność i wytrwałość woli. Są to cechy akceptowane społecznie. Z ujemną oceną spotykają się natomiast: słabość, uległość, chwiejność, agresja i egoizm. Na uwagę zasługuje utrwalone w języku przekonanie, że człowiek ma wpływ na własną wolę – może ją kształtować, wzmacniać i doskonalić. Wzbogaca to człowieka, wpływa na rozwój jego osobowości. W polszczyźnie wolę wiąże się także z podejmowaniem wysiłku. Wola jako siła czy zdolność jest poza moralnością, ocenie moralnej podlegają natomiast chęci, pragnienia czy dążenia, które mogą być zarówno rozumne i moralne, jak też nierozumne i amoralne. Chęci i wola inicjują działania i doprowadzają do realizacji zamiarów, można więc uznać, że podstawową funkcją woli jest funkcja kreatywna, twórcza. Działanie woli może być kontrolowane przez działanie w człowieku drugiej siły, którą nazywamy *sumieniem*.

Na zakończenie warto dodać, że obraz woli wyłaniający się z polszczyzny jest podobny – oczywiście w zakresie, jaki interesował badacza – do obrazu,

który naszkicował Jurij D. Apresjan (1995), analizując dane języka rosyjskiego. Trzeba też podkreślić dużą zbieżność zagadnień, stanowiących przedmiot namysłu użytkowników języka, z problematyką dociekań filozoficzno-naukowych – potoczne sądy dotyczą m.in. tego, czym jest wola, czy wola człowieka jest wolna, gdzie przebiega granica między wolą a różnorodnymi koniecznościami, jakim podlega człowiek.

Literatura

- Apresjan Jurij D., 1995, *Obraz čeloveka po dannym jazyka: popytka sistemnogo opisanija*, „Voprosy jazykoznanija”, 1.
- Boryś Wiesław, 2006, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brückner Aleksander, 1985, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. IV, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Chojak Jolanta, 2006, *Semantyka i składnia czasowników oznaczających reakcje słowne*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Danielewiczowa Magdalena, 2008, *Wiedza i niewiedza. Studium polskich czasowników epistemicznych*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Katedra Lingwistyki Formalnej.
- Długosz-Kurczabowa Krystyna, 2003, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grochowski Maciej, 1978, *Charakterystyka semantyczna wyrażen wolitywnych*, „Polonica” IV.
- Grochowski Maciej, 1980, *Pojęcie celu. Studia semantyczne*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gugała Marta, 2008, *O wolitywności w połączeniach czasownika (nie)chcieć w zdaniach z subjektem nieosobowym*, [w:] *Pojęcie – słowo – tekst*, red. Renata Grzegorzczkowska, Krystyna Waszakowa, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Janowska Aleksandra, 2011, *Polak żyje w wolności. Wolność indywidualna i społeczna w polszczyźnie*, [w:] *Humanizm w języku polskim. Wartości humanistyczne w polskiej leksyce i refleksji o języku*, red. Aleksandra Janowska, Magdalena Pastuchowa, Radosław Pawelec, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Marcjanik Małgorzata, 1980, *Czasowniki modalno-kausatywne we współczesnej polszczyźnie. Analiza łączliwości czasowników oznaczających rozkaz, prośbę, namowę, zakaz, pozwolenie*, Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Wykaz skrótów

- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. Mirosław Bańko, Warszawa 2000, t. 2, s. 1036–1037.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, red. Julian Krzyżanowski, Warszawa 1972, t. 3, s. 751–752.

- SF – Stanisław Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1977, t. 2, s. 600–601.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski, Warszawa 1967, t. 9, s. 1224–1225.
- SJPSz – *Słownik języka polskiego*, red. Mieczysław Szymczak, Warszawa 1981, t. 3, s. 747.
- SL – Samuel B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1814, t. 6, s. 283–285.
- SW – Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1919, t. 7, s. 684–686.
- SWil – Adam Zdanowicz i in., *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861, s. 1886.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. Bogusław Dunaj, Warszawa 1996, s. 1241.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, Warszawa 2003, t. 5, s. 164–165.
- WSFJP – Piotr Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003, s. 887.

JAKA WOLA, TAKA DOLA 'YOUR WILL IS YOUR FATE'

The article is an attempt to reconstruct the linguistic view of the Polish concept of WOLA (will). The analysis is concerned with: the lexicographic treatment of the word *wola*, its word-formation family, its semantic relations with other words, the syntactic constructions in which it occurs, fixed collocations, and etymology. Linguistic data show that in Polish culture “wola” is attributed not only to people (both individuals and communities) but also to God. Older dictionaries show that “wola” was regarded as a spiritual force (of the soul), whereas now it is treated as a property of the human psyche. Foregrounded are its egoistic rather than its altruistic aspects: the desire to realize one’s goals and satisfy one’s needs. It has always been treated as a stimulus in decision-making: thanks to one’s will, people set goals to themselves and try to achieve them; therefore, “wola” is something precious and desired. The linguistic view of WOLA fully agrees with philosophical debates: What is will? Is human will free? Where is the boundary between will and the various exigencies of human life?

KEY WORDS: linguistic worldview, will, freedom, self-will

По данным синонимических словарей белорусского языка, синонимами бел. *свабода* являются лексемы *воля*, *вольнасць*, *незалежнасць* и *самасваянасць*.

Бел. *свабода* имеет максимально обобщенное значение:

– «возможность осуществления человеком своих целей и стремлений на основе познания законов развития природы и общества» (*свабода ёсць усведамленне неабходнасці; Гэта ёсць свачок чалавечнасці з царства неабходнасці ў царстве свабоды – Энгельс*¹).

¹ Примеры-иллюстрации, приведенные ниже, взяты из «Толкового словаря белорусского языка» (т. 1–3, Минск, 1977–1984) и словаря «Римская власть» (Минск, 1998).

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Елена Руденко
(Минск)

КОГНИТИВНАЯ ДЕФИНИЦИЯ КОНЦЕПТА СВОБОДА (ПО ДАННЫМ БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА)

Artykuł powstał w związku z udziałem autorki w programie badawczym EUROJOS. Zawiera rekonstrukcję pojęcia *свабода* 'wolność' w języku białoruskim, przeprowadzoną w oparciu o dane leksykalne, korpusowe i eksperyment psycholingwistyczny. Kognitywna definicja *svabody* przedstawiona w artykule jest zbieżna metodologicznie z instrukcją programu EUROJOS.

СЛОВА КЛУЧОВЕ: wolność, definicja kognitywna, wartości, język białoruski

Когнитивная дефиниция концепта СВОБОДА, составленная в соответствии с методологической инструкцией EUROJOS, включает три вида данных: словарные, корпусные (текстовые) и анкетные (психолингвистические).

I. Остановимся в первую очередь на словарных данных.

По данным синонимических словарей белорусского языка, синонимами бел. *свабода* являются лексемы *воля*, *вольнасць*, *незалежнасць* и *самастойнасць*.

Бел. *свабода* имеет максимально обобщенное значение:

– 'возможность осуществления человеком своих целей и стремлений на основе познания законов развития природы и общества' (*свабода ёсць усведамленне неабходнасці; Гэта ёсць скачок чалавецтва з царства неабходнасці ў царства свабоды* – Энгельс¹),

¹ Примеры-иллюстрации, приводимые ниже, взяты из «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (т. 1–5, Минск, 1977–1984) и картотеки «Тлумачальнага слоўніка».

– однако, судя по данным картотеки «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы», наиболее часто употребляется в «социальных» значениях:

– ‘государственная независимость, суверенитет’ (*барацьба за свабоду; дэмакратычныя свабоды; Усе, каму свабода дарага, падымайцеся на ворагаў, на катаў* – М. Танк),

– ‘возможность беспрепятственно действовать в какой-л. области’ (*свабода друку, веравызнання, гандлю* и под.), т.е. слово *свабода* отчасти «специализировалось» для употребления в публицистических, общественно-политических и под. контекстах. Свобода, воля – изначально крестьянский идеал (*зямля і свабода, зямля і воля: ... гэта думка аб зямлі Запала ў сэрца назаўсёды, Як промень волі і свабоды* – Колас), который в бел. *свабода* позже трансформировался в идеал политический, революционный, возникший под влиянием русскоязычной литературы (*шлях, прамень, сцяг, вецер свабоды*).

Есть употребления лексемы *свабода* в значении ‘период после февральской революции’: *Пам’ятаеш, за той кладок дроў ды дзесятак бярвенняў, што ў свабоду высек у лесе пана Шырана на падруб хаты?* – Машара; *І раскажаў тады, як у свабоду, пасля лютаўскай рэвалюцыі, іх вадзілі разоў некалькі ў тэатр* – Брыль.

Для бел. *свабода* возможно употребление и в «приватных» значениях: ‘личная независимость, самостоятельность’: *А самае галоўнае – свабода! Не будзе побач бацькоў, якія ўсё яшчэ лічаць нас маленькімі* – Бяганская.

Бел. *свабода* практически не употребляется в значениях, очень типичных для рус. *свобода* и также связанных с пространственными ассоциациями, – ‘легкость, отсутствие затруднений в чем-л.’, ‘непринужденность, отсутствие связанности’ (*Отсутствие Кирила Петровича придало обществу более свободы и живости* – Пушкин), такие контексты в белорусском языке единичны: ... *лаяўся ён з натуральнай і шчодрай свабодай* – Брыль.

Свабода может пониматься и как ‘отсутствие преград, затворов, воля, простор’, т.е. ассоциироваться с неограниченным, доступным пространством, причем такая свобода может приписываться не только человеку (*Распарадзілася Зінаіда: – Няхай Аўдоця сядзе. А мы на свабодзе пакоцім...* – Савіцкі), но и живой и неживой природе (*І чуць апошні лёд зламаўся, З зямлі клубок вады падняўся І з шумам коціць паўзверх лёду, Пачуўшы волечку-свабоду, Усё большы-большы круг займае* – Колас). Помимо этого свобода, как и любое абстрактное понятие, в целом осмысливается человеком в терминах пространства, например,

как место, куда можно попасть (*рвацца к свабодзе, прыкрыць свабоду грудзямі, дарога да свабоды*), или как предмет, который может быть дан, отнят и под. (см. фразеологизмы *даваць волю, свабоду* ‘чрезмерно баловать’; *браць многа волі, свабоды* ‘своевольничать’). Пассивность (естественно, неосознанная) «субъекта свободы» для носителей русского языка подчеркивалась Анной Вежбицкой (Вежбицкая 1999: 457–458): и «русская», и «белорусская» свобода может даваться и отниматься извне, в то время как для англичанина, например, это собственное чувство независимости, которое не может быть привнесено: *Даць свабоду ўсім народам!* – Арабей. *Чаму вы чакаеце, каб яны вам свабоду на талерцы паднеслі* – Крапіва.

Свобода для белоруса – это нечто ценное и, как все ценное, антропоморфизмуется: *Няма гэткіх путаў, Якімі закулі свабоду* – Танк; *свабода к вам стукае ў дом* – Колас; *не задушыць свабоды; свабода прыйшла; шчыт для свабоды*. В целом такие контексты малотипичны для предикатно-аргументной структуры обозначений понятия «свобода» в силу его непредметного характера. Свобода – или концепт состояния, или признаковый концепт, например, ее можно переживать как чувство: *прага да свабоды, адчуванне свабоды, пачуццё свабоды*.

Все сказанное в двух предыдущих абзацах о бел. *свабода* полностью применимо и к бел. *воля*: *Якая воля найўкола За дзедавым частаколам!* – Бічэль-Загнетава; *Добра ў полі: волі многа І прастору-шырыні, Вабяць далі там малага Як прынадныя агні* – Колас; *Эх, прастор там, воля!* – Колас; *Быць спакойным Яно не можа – Значыць, мору Патрэбна воля* – Фамін.

Бел. *воля* с семантикой ‘свобода, независимость’ (противоположн. *няволя*) употребляется и применительно к обществу (*Пяюць аб шчасці, добрай долі, аб волі шчырай для людзей* – Купала), и применительно к индивиду (*Не, няма чалавеку волі на зямлі. Тысячу ўмоўнасцей звязваюць рукі і ногі, тысячу страхаў падпільноўваюць на кожным кроку* – Шамякін).

Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы не фиксируется для бел. *свабода* значение ‘состояние того, кто не находится в заключении, в неволе’, и соответствующие контексты крайне редки: ... *выпушчаны на свабоду пасля катаржнага зняволення* – Брыль. Но бел. *воля* употребляется в этом значении свободно: *Да яго ў астрог прыходзіў адвакат і абнадзеў, што пасля перасуду ён выйдзе на волю* – Машара.

В белорусском языке немногочисленны контексты, где бел. *воля* употребляется как понятие, антонимичное крепостному пра-

ву: (...сяляне закабаліліся плацяжамі за «волю», мірскімі паборамі, узяткамі – «Полымя»).

В белорусском языке имеется префиксальный дериват от *воля* – *вольнасць*, употребительный и в значении 'свобода (социальная), независимость', и в значении 'независимость (личная), неограниченность в действиях и поступках': *і вось ён вольны, сам па сабе, нікому не падудадны чалавек. Захацелася хутчэй і паўней адчуць гэтую вольнасць* – Галавач.

Концепт СВОБОДА включает в себя и такие понятия, как «независимость», которое в белорусском языке обозначается лексемой *незалежнасць*, «самостоятельность» (бел. *самастойнасць*). По данным картотеки «Тлумачальнага слоўніка», в белорусском языке чаще реализуются словосочетания типа *незалежнасць дзяржаўная, нацыянальная, краіны* и под., т.е. и *незалежнасць*, и *самастойнасць* более употребительны применительно к социальным институтам.

Подводя итоги, можно сказать, что, по данным словарей, для носителя современного белорусского языка концепт СВОБОДА означает:

- государственную независимость. В этом значении, помимо слова *свабода*, часто выступают лексемы *незалежнасць*, *самастойнасць*, в печати и современных художественных текстах – *воля*;

- демократические и гражданские свободы. В средствах массовой информации используется много устойчивых сочетаний и речевых штампов со словом *свабода*: *дэмакратычныя свабоды, свабода друку, гандлю* и под. Само слово *свабода* (*свабодны*) в этом значении в быденной речи часто имеет иронический оттенок и противопоставляется порядку, дисциплине и законности (*зараз у нас свабода; свабоднае выхаванне* и под.), т.е. понятие свободы переосмыслилось весьма специфическим образом;

- личную свободу как состояние. В этом значении употребляются слова *свабода* и *воля*, но чаще *воля*;

- простор, отсутствие преград – на современном этапе развития белорусского языка обозначается преимущественно словом *воля*.

Словари предлагают следующие дериваты для бел. *воля* и *свабода*.

Воля

- *вольны* < *воля*, *вольнасць* < *вольны*, *вольна* < *вольны*; *вольналюбiвы*; *вольнанаёмны*;

- *свавольц* < *свавольны*, *сваволе*, *свавольна*, *свавольнасць*, *свавольнік*, *свавольніца*, *свавольнічаць*, *свавольства*; *воляй-няволяй*, *вызвальяць*, *вызваленец* < *вызвальяць*, *вызвальцель* < *вызвальць*. *Свабода* – *свабодны* > *свабодна*, *свабодалюбiвы*, *свабодалюбства* < *свабодалюб*, *свабодамыснасць*, *свабодамысны*. (Бардовіч, Круталевіч, Лукашанец 2000)

В качестве устойчивых сочетаний словарями приводятся *дэмакратычныя свабоды, свабода веравызнання, даць свабоду* (Тлумачальны слоўнік 1983, 5: 80), *даць волю, даць волю рукам, вольнаму воля, вольная воля* (Тлумачальны слоўнік 1977, 1: 505).

II. В качестве материала для текстового и корпусного исследования концепта СВОБОДА в белорусском языке были избраны архивы трех газет и корпус научных и научно-популярных текстов Corpus Albaruthenicum – <http://grid.bntu.by/corpus>.

Исследование концепта СВОБОДА в белорусской прессе проводилось на материале газет разной политической ориентации.

Газета «Советская Белоруссия» («СБ») выходит 5 раз в неделю тиражом более 500000 экз., ее учредителем является Администрация Президента Республики Беларусь. Постулируется, что газета двуязычна, однако подавляющее большинство материалов выходит на русском языке. Во всем архиве «Советской Белоруссии» с 2001 г. найдено только 15 контекстов со словоформами бел. *свабода* в статьях на белорусском языке. Из них 11 – имена собственные: Радио Свабода (7), книга Леры Сом «Свабода Слова Зіма», первый номер вышедшей в Вильнюсе газеты «Свабода», сборник стихов «Верш на свабоду», минская газета «Наша свабода».

Оставшиеся контексты:

[...] *імкнучца надаць сэнс іх існаванню. Тады ўзнікае вера ва ўсемагутнасць навукі і тэхнікі, у неабмежаваную свабоду чалавека, беспамылковасць дэмакратыі, магчымасць збудаваць рай на зямлі і г.д. Дадаецца да гэтага [...]* Віншаванне Арцыбіскупа Тадэвуша Кандрусевіча, Мітрапаліта Мінска-Магілёўскага. 24.12.2009 (<http://www.sb.by/post/95152>);

[...] *Яму дзейнічаць. Сам Ён нікога ні да чаго не прымушае: прапануючы сваю дапамогу, Хрыстус паважае свабоду чалавека. Таму толькі ад нас залежыць, ці прымем мы яе, ці адмовімся ад яе. Перажываючы год Божага [...]* Пастырскае пасланне на Вялікдзень 2008 г. Арцыбіскупа Тадэвуш Кандрусевіча, Мітрапаліта Мінска-Магілёўскага. 22.03.2008 (http://www.sb.by/post/Pastyirskae_paslanne_Vyalikdzen);

[...] *Васіля Быкава... Некаторыя жартуюць: ці не піша ўжо хто за яго? – У канцы 90-х гадоў, калі пачалася свабода слова, часопісы кінутыя друкаваць дысідэнцкую літаратуру, шарыць па шуфлядах пісьменнікаў. Тайны пісьменных столов и режиссура текстов.* 13.03.2008 (<http://www.sb.by/post/64503>);

[...] *беларусы толькі тое і робяць, што чакаюць лепшага жыцця. Натуральна і я такі ж самы. Няхай я пісаў пра свабоду, што яе нельга заваяваць – свабоды можна толькі дачакацца* Бусел – это слишком красиво. 26.11.2002 (<http://www.sb.by/post/23313>).

Как видим, во всех фрагментах речь идет о социальной свободе, в том числе и в контексте, где представлено устойчивое сочетание *свабода слова*.

Что касается бел. *воля*, *вольнасць*, *незалежнасць* и *самастойнасць*, то контексты на белорусском языке с этими лексемами в «Советской Белоруссии» отсутствуют.

Официальная белорусскоязычная газета Беларуси – «Звезда», учредителями которой являются Совет Республики Национального собрания Республики Беларусь, Палата представителей Национального собрания Республики Беларусь, Совет Министров Республики Беларусь. Газета выходит 5 раз в неделю тиражом 4000 экз. Был проведен анализ контекстов бел. *свабода* (бел. *воля* 'свобода' и *вольнасць* отсутствуют). Сопоставление концепта СВОБОДА в двух белорусских газетах на двух языках: «Советская Белоруссия» (преимущественно на русском) и «Звезда» (на белорусском) – показывает, что в данном случае разница в языке не обуславливает разницы в характере профилирования. И количественно, и «качественно» данные анализа контекстов «свободы» похожи в названных изданиях. В «Звездзе» преобладает употребление бел. *свабода* в социальном смысле:

Беларусь чакае, што гэта яасна новае інтэграцыйнае ўтварэнне будзе заснавана на прынцыпах раўнапраўя і ўзаемнай выгады, забеспячэння свабоды перамяшчэння тавараў і паслуг, універсальнага нетарыфнага рэгулявання, роўных умоў гаспадарання для прадпрыемстваў, устаранення неабгрунтаваных бар'ераў ва ўзаемным гандлі. Беларусь выпрацавала канчатковую пазіцыю па ўдзеле ў Мытным саюзе. 24.11.2009. № 222 (26580).

При этом употребительны устойчивые словосочетания: *правы і свабоды*, *дэмакратычныя свабоды*, *свабода слова*, *свабода веравызнання* и др.

*Відэаназіранне за кіроўцамі на аўтабанат прызнана незаконным. Вярхоўны суд зямлі Ніжняй Саксонія ў Альдэнбургу прызнаў незаконным і супярэчным канстытуцыі ФРГ пастаяннае відэаназіранне, якое здзяйсняецца з дапамогай камер, за кіроўцамі на аўтабанат. Суд палічыў, што відэаназіранне за кіроўцамі парушае 1-ы і 2-і артыкул асновага закона, якія гарантуюць асабістыя **правы і свабоды** грамадзян. Хроніка апошніх падзей. 08.12.2009 № 232 (26590).*

Большой процент контекстов с лексемой *свабода* в «Звездзе» посвящен внутрибелорусским событиям, именно в таких контекстах преимущественно представлено понимание свободы как личностного состояния:

*[...] ніколі і нічога не патрабаваў для сябе, акрамя аднаго – **свабоды** выбару тэмы даследавання і інструментарыя навуковага пазнання. Жыццё, прысвечанае гісторыі. 29.12.2009. № 245 (26603).*

или государственной независимости:

*Сёння мы так даражым уласным жыццём, што нам цяжка ўявіць, што калісьці быў час, калі для людзей ўласнае жыццё было на другім плане, а на першым – **свабода** краіны. Вываленне як заповіт. 04.07.2009. № 122 (26480).*

В целом же существенных отличий в презентации концепта СВОБОДА в преимущественно русскоязычной «Советской Белоруссии» и белорусскоязычной «Звяздзе» нет – определяющей является общая ориентация газеты.

Газета «Наша ніва» – еженедельная независимая белорусскоязычная газета, тираж которой более 6000 экз.; объем газеты – 48с. половинного формата. Анализ контекстов с бел. *свабода* в этой газете за 2009 г. показал некоторые отличия от предыдущих изданий. В «Нашай ніве» еще меньше материалов, посвященных событиям за рубежом – 10% (в приводимых ниже контекстах сохранена орфография оригинала):

*Суд Ясамальскага раёну Баку вынес прысуд галоўнаму рэдактару апазыцыйнай азербайджанскай газеты «Азадлыг» («**Свабода**») Ганімату Затідаву [...] Галоўнага рэдактара газеты «Свабода» асудзілі на чатыры гады (www.nn.by/index.php?c=ar&i=15598).*

Оставшаяся часть контекстов посвящена преимущественно внутренней политике Беларуси (50%):

***Свабода**. Папулярнае ў той жа момант супярэчлівае паняццё ў сучасным свеце. Для адных **свабода** – гэта **свабода** дзеяння [...] **Свабода**. Артыкул Зьмітра Дашкевіча, перададзены з турмы (www.nn.by/index.php?c=ar&i=4292);*

культуре (23%):

*Дасылайце вершы на тэму **свабоды** і незалежнасці (**свабода** і яе сымбалі, шляхі яе здабыцця, незалежнасць Беларусі, барацьба за незалежнасць у мінулым). Дзень Волі – 2008 (www.nn.by/index.php?c=ar&i=15898&p=1&c2=calcym);*

проблемам прав человека (19%):

*Але я, прачытаўшы яго, адразу згадаў, як некалі, недзе ў 90-я гады, удзельнічаючы ў вулічнай акцыі пратэсту супраць уціску **свабоды** слова [...] Дваццаць шэсць пароляў **свабоды** (www.nn.by/index.php?c=ar&i=7408);*

СМИ (13%):

*Каб далучыцца да Рады Эўропы, Беларусь павінна мець **свабоду** друку. Беларусь у Раду Эўропы – пры ўмове **свабоды** друку (www.nn.by/index.php?c=ar&i=13802);*

образованию (7%):

Паводле іх версіі, адбылося парушэнне акадэмічных **свабод**, неабходных для дзейнасці [...] **Свабоды**? Справядлівасць? Дэмакратыі? Альбо проста разліку і грошай? Сенат ЕГУ разгледзеў ліст палітолагаў (www.nn.by/index.php?c=ar&i=31107);

религии (3%):

Кіраўніцтва Беларускага экзархата Рускай праваслаўнай царквы не бачыць падстаў для перагляду закона «Аб **свабодзе** сумлення і рэлігійных арганізацыяў». Экзархат: Падставаў для перагляду закону «Аб **свабодзе** сумлення» [...] (www.nn.by/index.php?c=ar&i=8663);

экономике (2%):

Дэмакратыі і **свабодам** няма месца ў такой эканоміцы! А самае сьмешнае ва ўсім гэтым тое, што заходняя і ўсходняя крайнія лявіцы працягваюць шанаваньне [...] Андрэй Дынько. Лукашэнка яшчэ можа стаць меншым злом (www.nn.by/2000/29/05.htm).

Очевидно, что тематика статей может пересекаться. Единичныя контексты, посвященные проблемам семьи, бытовым проблемам и Великой Отечественной войне.

Более чем в половине контекстов (56%) свобода понимается как социальная свобода:

Гэтае забеспячэнне **свабоды** і вызваленне асобы ва ўсіх сферах – у палітыцы, эканоміцы, навуцы, творчасці. Для таго, каб стварыць асяроддзе не запалохвання і [...] Саннікаў: Забеспячэнне **свабоды** і вызваленне асобы (www.nn.by/index.php?c=ar&i=26306).

И почти в половине таких случаев (20% от общего числа) речь идет об отсутствии или недостатке тех или иных демократических свобод в Беларуси:

Угаворваць іх спыніць галадоўку – значыць, лічыць галадоўнікаў неразумнымі дзецьмі, няздольнымі ўсвядоміць цаны сваіх учынкаў. **Свабода** не бывае другаснай (www.nn.by/index.php?c=ar&i=2244).

О личной свободе речь идет только в 12% контекстов, и при этом понимание свободы как индивидуализированного состояния практически никогда не отделяется от социальных свобод:

Мы выйшлі не па кавалак хлеба, а па маральныя каштоўнасці – **свабоду** і праўду. Калі б вы змаглі быць з намі, вы б адчулі затапленне і натхненне [...] Мілінкевіч: Калі **свабоду** трэба заслужыць – мы яе заслужылі (www.nn.by/index.php?c=ar&i=5308).

Как антоним понятию ‘тюремное заключение’ бел. **свабода** встречается в 11% случаев:

Яго затрымалі 1 сакавіка за расьцяжку: «**Свабоду Казуліну!**» 5 сутак за расьцяжку «Свабоду Казуліну!» (www.nn.by/index.php?c=ar&i=15492).

Единичны контексты, где свобода понимается как государственная независимость:

У гэтых дні мы вяртаемся раз-пораз да пятнаццацігоддзя абвяшчэння незалежнасці. Што здзейснілася за гэтыя гады? Што адбылося, што не? Незалежнасць – гэта [...] **Свабода!** (www.nn.by/index.php?c=ar&i=3532).

Напротив, отмечено немало случаев, когда рассматриваемая лексема входит в состав имени собственного (радыё «**Свабода**», газета «**Свабода**», прэмія **Свабоды**, «**Песні Свабоды**», **Марш свабоды**, плошча **Свабоды** и под.).

В «Нашай ніве» употребителен стандартный набор фразеологизмов со словом *свабода*: *свабода слова, свабода сумлення, свабода друку, дэмакратычныя свабоды, правы і свабоды*; впервые – и неоднократно – употребляется устойчивое сочетание *акадэмічныя свабоды*.

Бел. *воля* употребляется в «Нашай ніве» в значении ‘свобода’ чаще, чем в «Звязде», – в пятой части контекстов:

Апошнія гады часта задаюся пытаннем: што такое *свабода*? Дакладней, што такое *свабода ў Беларусі*? Аналізуючы асабістыя адчуванні, звязаныя [...] **Воля ў няволі** (www.nn.by/index.php?c=ar&i=3907);

Незалежнае беларускае ТБ – струмень **волі** ў цалкам смярдзючым тэлевізійным этэры краіны. Усю крытыку ў падобныя ёй заўвагі пакіньце аматарам [...] Што пакажа незалежнае ТБ «Белсат» (www.nn.by/index.php?c=ar&i=7820);

А я да **волі** прывіднай імкнуся. Я болей да цябе не дакрануся: Катаньне нараджае несвабоду. І памяць пра яго я зьнішчыць мусіў [...] Зіма свабоды нашай (www.nn.by/index.php?c=ar&i=167), –

причем реализуются все рассмотренные выше аспекты семантики (‘социальная, личная, государственная свобода’), а также значение, антонимичное ‘тюремное заключение’:

Тады Дзмітраву далі 13 гадоў пазбаўлення **волі** з канфіскацыяй маёмасці і адбыццём пакарання ў калоніі ўзмоцненага рэжыму [...] Працэс чатырнаццаці мытникаў (www.nn.by/index.php?c=ar&i=10023).

Чрезвычайно частотны употребления лексемы *воля* в составе собственных имен: газета «**Народная воля**», акцыя «**Белая Воля**», **Дзень Волі**, – почти половина всех контекстов. Остальные случаи, помимо описанных выше, – реализация бел. *воля* в значении ‘желание’.

Лексема *вольнасць* – это только 10 контекстов из всего электронного архива «Нашай нівы» с 2005 г., однако в этих контекстах реализуются разные аспекты значения. Например, ‘государственная независимость’:

Бо продкі мае былі свабодалюбівыя – мяркую па характары дзеда Сцяпана – і змагаліся за **вольнасць** нашых зямель. Вырабнік «Крамбамбулі»: Каб людзі менш пілі, трэба, каб яны больш зараблялі (www.nn.by/index.php?c=ar&i=32999);

‘социальная свобода’:

Сядалі, каб паслухаць словы Васіля Быкава пра **вольнасць** ды свабоду з вуснаў Рыгора Барадуліна ды Зінаіды Бандарэнка. Два розныя святы ў Бычках (www.nn.by/index.php?c=ar&i=27234&p=1&c2=calcym);

‘личная свобода’:

За нашу і вашу **вольнасць** :). чалавек напісаў(ла). Лістапад 16, 2009 у 0:25. Гляджу на фота і думаю – усё ж лепш пад зоркай Давіда, чым пад закатам на балоце. Беларускі Махамед Алі (www.nn.by/index.php?c=ar&i=31697);

антоним к ‘тюремное заключение’:

Вольнасць для амара здабыла арганізацыя «Людзі за этычнае абыходжанне з жывёламі». Адкуль вядома век амара, агенцтва не падаюць [...] Незвычайны жэст літасці (www.nn.by/index.php?c=ar&i=24017);

антоним к ‘крепостное состояние’:

Так за тое, што чалавек шоў на вайну, бараніў сваю бацькаўшчыну, то ронд польскі даваў зямлю, даваў **вольнасць**, даваў шляхетства, – а маскаль чы гэтак робіць? За нашу і вашу свабоду? (www.nn.by/index.php?c=ar&i=15059).

Приведем наиболее существенные данные употребления бел. *свабода* в прессе в виде итоговой таблицы 1.

Таблица 1.

Показатель / Газета	Тематика статей (%)				Основные значения бел. <i>свабода</i> (%)			
	Зарубежные события	Религия	Культура	Экономика	Социальная свобода	Антоним к ‘тюремное заключение’	Личная свобода	Государственная независимость
«Советская Белоруссия»	34	7	4	4	20	43	15	4
«Звязда»	30	5	4	3	45	18	15	6
«Наша ніва»	10	3	23	2	56	11	12	< 1

Сделаем небольшое обобщение о концепте СВОБОДА в публицистическом дискурсе Беларуси.

В Беларуси пресса трактует свободу в первую очередь как социальное понятие. Это координирует с данными словарей: бел. *свабода*

понимается в первую очередь как 'отсутствие политического и экономического гнета, отсутствие стеснений, ограничений в **общественно-политической жизни** и деятельности какого-либо класса или **общества** в целом'. В преимущественно русскоязычной «Советской Белоруссии» социальным свободам посвящено 43% контекстов, в белорусскоязычной «Звяздзе» – 45%, в белорусскоязычной «Нашай ніве» – 56%. Способ профилирования концепта СВОБОДА в прессе Беларуси зависит не от языка, а от общей ориентации издания: преимущественно русскоязычная «Советская Белоруссия» и белорусскоязычная «Звязда» имеют сходные характеристики, в частности, именно здесь в связи с концептом СВОБОДА активно развивается тема Великой Отечественной войны и реализуется значение 'свобода передвижения' в статьях об инвалидах.

Трактовка свободы в белорусскоязычной «Нашай ніве» отличается от двух предыдущих газет. Здесь гораздо выше процент материалов, где свобода понимается как социальный феномен (56%), и половина их сообщает об отсутствии или недостаточной реализации социальных прав и свобод. Отобранные контексты ориентированы на критическое, негативное представление концепта. Преимущественное внимание к отрицательному, к недостаткам в реализации социальных свобод обусловило тот факт, что очень многие из отобранных контекстов посвящены внутренней жизни страны (90%). Только в «Нашай ніве» встречается фразама *акадэмічныя свабоды*.

Специфика в трактовке свободы белорусскоязычной «Нашай нівай» заключается также в активном употреблении слова *воля* 'свобода' в противовес «Советской Белоруссии» и «Звяздзе». По-видимому, это объясняется тем, что белорусский язык «Звязды», в отличие от языка «Нашай нівы», – результат длительной русификации. Кроме того, язык «Советской Белоруссии» и «Звязды» отражает результаты влияния советского дискурса, где воля была синонимом анархии, а следовательно, мало употреблялась в качестве синонима «официозной» свободе.

Corpus Albaruthenicum, разработанный специалистами Белорусского национально-технического университета при содействии сотрудников Института языка и литературы имени Якуба Коласа и Янки Купалы, представленный в Интернете (<http://grid.bntu.by/corpus>), – небольшой корпус (400 тыс. слов со снятой омонимией), который включает научные и научно-популярные тексты из разных областей языкознания, литературоведения, экономики, физики, химии, медицины и т.д. Анализ контекстов из этого корпуса с лексемами, номинирующими концепт СВОБОДА, показал следующее.

Употребление лексемы *свабода* в текстах такого рода не слишком распространено: 42 контекста во всех словоформах. В подавляющем большинстве случаев речь идет о социальной свободе; большая часть найденных контекстов – словосочетания *правы і свабоды*, *мера (ступень) свабоды*. Другие контексты единичны: *духоўная свабода*, *індывідуальная свабода* = *свабода асобы*, *эканамічная свабода*, *свабода волі*, *свабода выбару*, *барацьба за свабоду*, *абмяжоўваць свабоду*, *поўная свабода*.

Контекстов со словом *воля* во всех словоформах – 36. В 8 контекстах оно употреблено как синоним *свабода* и в 5 из них в выражении *змагацца за волю*: *Таму змагайся за волю, паўсюль, дзе толькі можаш; Не можаш змагацца за волю сваю, змагайся за волю другога; Змагайся за волю, каб рыцарам быць*. В том же значении *воля* употребляется в выражениях *воля рухаў* и *месцы пазбаўлення волі*.

В остальных случаях *воля* передает семантику ‘право выбора, право поступать по собственной воле, желание’, связанную с понятием свободы опосредованно. Именно в этом значении лексема очень часто встречается в выражении *свабода волі*: *Разгляд права ў сувязі са свабодай волі быў характэрны і для Г. В. Ф. Гегеля*.

Бел. *незалежнасць* употребляется преимущественно в значении ‘государственная независимость’ и при этом встречается в выражениях *суверэнітэт і незалежнасць*, *гарант незалежнасці*, *самастойнасць і незалежнасць*. Частотны также словосочетания *праспект Незалежнасці* и *плошча Незалежнасці*.

Бел. *самастойнасць*, наоборот, чаще соотносится с личной свободой: *поўная (творчая) самастойнасць*, *індывідуальная самастойнасць*.

III. Анкетные данные.

Третья группа сведений об исследуемом концепте – анкетные данные и данные психолингвистического эксперимента. Нами было проведено анкетирование с 70 студентами-гуманитариями и 50 – естествоведами. Им предлагалось выполнить следующие пункты развернутой анкеты:

1. Запішыце словы, якія можна выкарыстаць замест слова *свабода*.
2. Запішыце словы, супрацьлеглыя па значэнні слову *свабода*.
3. Запішыце 3 асацыяцыі да слова *свабода*.
4. Запішыце 3 асацыяцыі да слова *воля*.
5. Запішыце 3 асацыяцыі да слова *вольнасць*.
6. Якая бывае свабода? Дапішыце 3 атрыбуты да слова *свабода*: свабода (якая?) ...

7. Дапішыце 2–3 дзеясловы, якія спалучаюцца са словам *свабода*. Свабода (што робіць?) ...

8. Дапішыце назоўнікі да прыметнікаў *свабодны, свабодная, свабоднае, свабодныя*.

9. Дапішыце назоўнікі да прыметнікаў *вольны, вольная, вольнае, вольныя*.

10. Дапішыце другую частку складанага сказа: *У Фрысляндый свабода, але ...*

11. Запішыце вядомыя вам устойлівыя выразы, прыказкі і прымаўкі са словам *свабода*,

12. Запішыце вядомыя вам устойлівыя выразы, прыказкі і прымаўкі са словам *воля*.

13. Напішыце кароткае сачыненне, якое пачынаецца словамі: *На маю думку, свабода ... Па-мойму, сутнасць свабоды... Мне здаецца, свабода (свабоду, свабодай ...)*. Адкажыце ў ім на пытанні: *Што значыць слова «свабода»? Што значыць, па-вашаму, «сапраўдная свабода»?*

Анализ ответов информантов на пункты анкеты показал следующее.

1. Среди слов, которыми можно заменить бел. *свабода*, наиболее часто встречаются *воля, незалежнасць, вольнасць, роўнасць, вальнадумнасць, братэрства*, где (в терминах когнитивной дефиниции) *воля, незалежнасць, вольнасць* являются синонимами, *вальнадумнасць* – гипонимом, а *роўнасць* и *братэрства* – элементами комплекса с бел. *свабода*.

2. Понятиями, противоположными «свобода», по мнению информантов, являются *няволя, зняволенне, рабства, прыгнёт* – в словарях антонимом бел. *свабода* и *воля* называется только *няволя*.

3–5. Что касается ассоциаций к бел. *свабода, воля, вольнасць*, то они в значительной степени пересекаются. Во-первых, в ассоциациях названные лексемы часто взаимозаменяемы, особенно *свабода* и *воля*. Во-вторых, ассоциации этих лексем часто подобны, например, и к бел. *свабода*, и к бел. *воля* дана ассоциация *права*; *воля* и *вольнасць* – *магчымасць, дазволенасць*; *свабода, воля, вольнасць* – *дазвол, прастора*. Характерно, что практически все ассоциации к названным трем словам являются парадигматическими.

6. Самыми частыми атрибутами бел. *свабода* являются *роўная, сапраўдная, (не)абмежаваная, уласная*; бел. *воля* – *сапраўдная, чалавечая*; бел. *вольнасць* – *(не)абмежаваная*. Таким образом, атрибуты рассматриваемых лексем также часто повторяются; исключением являются только фразеологизированные сочетания, например *асабістая сва-*

бода; добрая воля, свая воля, народная воля; залатая вольнасць, шляхетская вольнасць.

7. Среди самых частотных глагольных словосочетаний с лексемой *свабода* можно назвать *свабода існуе, акрыляе, узвышае, дазваляе*, но и *губіць*. Заданная модель словосочетания «подталкивала» информантов к антропоморфизации свободы, и эта антропоморфизация была в полной мере реализована: *свабода прыходзіць* и даже *памірае, уваскрасае, жыве*. Несмотря на заданную модель, в ответах информантов нередко были сочетания, где бел. *свабода* являлась объектом действия (*адстойваць, абараняць, атрымаць, чакаць свабоду*) или где инфинитив выполнял атрибутивную функцию (*свабода гаварыць, мысліць, выбіраць*).

8–9. Наиболее распространенными существительными при атрибутиве *свабодны* (-ая, -ае, -ыя) были следующие: *свабодны чалавек, народ, пакой, выбар; свабодная нацыя, дзяржава, краіна; свабоднае жыццё, адзенне, мысленне; свабодныя людзі, выбары, адносіны*. Фактически те же существительные распространяются прилагательным *вольны* (-ая, -ае, -ыя), за исключением сочетаний, близких к устойчивым: *вольны вецер, шлях; вольная птушка; вольныя мастацтвы, паводзіны*.

10. Варианты завершения предложения *У Фрысландыі свабода, але...* (вариация *but*-теста) весьма любопытны и показательны. Сущность наиболее распространенного завершения – ..., *але такога месца на свеце няма*. Далее следует: ..., *але толькі на словах*; ..., *але ёсць абмежаванні*. *But*-тест выявляет страхи белорусов:

..., *але няма ўпэўненасці ў будучыні*.

..., *але ўзровень жыцця вельмі нізкі*.

..., *але холадна*.

..., *людзі ўсё адно нешчаслівыя*.

Единицен контекст, когда бел. *свабода* трактуется как анархия: ..., *але людзі прытрымліваюцца законаў*.

И типично белорусское резюме: *У Фрысландыі свабода, але дома лепш*.

11–12. Известные информантам устойчивые выражения со словами *свабода* и *воля* очень немногочисленны: фактически они ограничиваются фраземами *вольнаму воля* и *свабода слова*. Представлен также фразеологизм *на ўсё воля Бога (божая воля)*, где *воля* выступает в значении 'желание'.

13. Короткое сочинение носителей белорусского языка на тему свободы показало следующее.

Подавляющее большинство информантов понимают свободу как личностную категорию. Для них важно ощущение личной свободы, которая трактуется и как *стан душы, свабода думкі*, и как индивидуальная независимость. В сочинениях очень часто повторяется сочетание *свабода выбару*, но этот выбор не должен ущемлять свободу другого. *Свабода – паняцце адноснае; Свабода заканчваецца там, дзе пачынаецца свабода другога* – вот вторая ключевая мысль сочинений. Свобода не вседозволенность, свобода неотделима от ответственности и обязанностей. Но такое понимание свободы никак не связывается со страной, с государством – речь идет о межличностных контактах. Свобода как социальная категория представлена только в двух ответах, например: *Сапраўдная свабода – калі грамадзяне выказваюць свае меркаванні, і ўлада да іх прыслухоўваецца*.

Таким образом, трактовка свободы информантами отличается от трактовки свободы в толковых словарях белорусского языка и в текстах. Там свобода репрезентируется в первую очередь как социальный феномен, неотделимый от понятий «страна» и «государство». Приоритет индивидуальной, личностной свободы характерен для носителей русского языка. То, что эта черта повторяется в анкетах на белорусском языке, по-видимому, является следствием двуязычия информантов, причем для многих из них родным, материнским является именно русский язык.

С другой стороны, картина мира белорусов, в том числе и русскоязычных, отличается от картины мира русскоязычных россиян. Этой проблеме уже посвящались специальные исследования, например (Папейка 2000). Нами это явление описано в других работах (Руденко 2011) на материале политического дискурса – ежедневных газет Беларуси (белорусско- и русскоязычных) и Украины (украинско- и русскоязычных) в сравнении с русскоязычными газетами России. К сожалению, бел. *воля, вольнасць, свабода* отсутствуют в ассоциативных словарях белорусского языка (см. Цітова 1981, Славянский 2004). В «Славянском ассоциативном словаре» (Славянский 2004) приводятся ассоциации к бел. *вольны*: *вечер 167, чалавек 96, час 63, птушка 20, свабодны 17, свабода 14, народ 12, ..., ветер 5*. Среди названных наиболее частых ассоциаций привлекают к себе внимание два факта: 1) реакция *чалавек* гораздо более частотная, чем реакция *народ*, реакция *Беларусь* – единичная; 2) среди частотных встречается русскоязычная реакция *ветер* – русскоязычные реакции на белорусскоязычные стимулы в целом нередки.

Языковая картина мира белоруса, конкретный профиль того или иного стереотипа (концепта) зависит от многих факторов:

характер билингвизма: он может быть разным даже при преимущественной распространенности смешанного асимметричного типа;

язык представления – русский или белорусский – и его территориальная и/или социальная разновидность;

социальное положение, пол, возраст, образование и под. носителей.

На основании трех видов данных синтезируем когнитивную дефиницию концепта СВОБОДА в языковой картине мира жителей Беларуси – носителей белорусского языка.

1.1. гипероним – бел. *стан* (1 – словари, 3 – анкетирование);

1.2. гипоним – *вальнадумнасць* (3);

1.3. оппозицы – *няволя* (1–3), *зняволенне*, *рабства*, *прыгнёт* (3);

1.4. синонимы – *воля*, *вольнасць*, *незалежнасць* (1, 3), *самастойнасць* (1);

1.5. словообразовательные и семантические дериваты. Словообразовательными дериватами бел. *свабода* являются *свабодалюб*, *свабодалюбiвы*, *свабодалюбнасць*, *свабодалюбны*, *свабодалюбства*, *свабодамыснасць*, *свабодамысны*, *свабодна*, *свабодны*. Что касается семантических дериватов, то к переносным значениям бел. *свабода* можно отнести, во-первых, случаи антропоморфизации лексемы (также и бел. *воля*), а во-вторых, употребление обеих лексем в ироническом смысле, как синонима анархии, беспредела, беззакония (1).

1.6. коллекция / комплекс – *роўнасць*, *братэрства* (3);

1.7. фраземы – *дэмакратычныя свабоды*, *свабода веравызнання*, *даць свабоду* (1), *абараняць свабоду* (3), *свабода слова* (1, 3), *свабода друку* (2); *даць волю*, *даць волю рукам*, *вольная воля* (1), *вольнаму воля* (1, 3); *асабістая свабода*; *свая воля*, *воля Бога* (*божая воля*) (3), *добрая воля*, *народная воля* (2, 3); *залатая вольнасць*, *шляхетская вольнасць* (3). Среди устойчивых выражений наиболее распространены модели Atr+S, Vinf+O;

1.8. пословицы, поговорки, крылатые выражения. С лексемой *свабода* пословицы и поговорки словарями не фиксируются. С лексемой *воля*: *вольнаму воля – шалёнаму поле*; *вольнаму воля – святому рай*.

Література

- Аксамітаў А. М., 2000, *Прыказкі і прымаўкі: тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак*, Мінск.
- Бардовіч А. М., Круталевіч М. М., Лукашанец А. А., 2000, *Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы*, Мінск.
- Гамеза Л. М., 2008, *Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы)*, Мінск.
- Грынблат М. Я., 1976, *Прыказкі і прымаўкі*, кн. 1–2, Мінск.
- Іванова С., Іваноў Я., 1997, *Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік*, Мінск.
- Клышка М. К., 2005, *Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў*, Мінск.
- Лазоўскі У. М., 1994, *Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання*, Мінск.
- Лепешаў І. Я., 1993, *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–2, Мінск.
- Лепешаў І. А., Якалцэвіч М. А., 1996, *Слоўнік беларускіх прыказак*, Мінск.
- Папайка А. А., 2000, *Лексічныя асацыятыўныя палі ў беларускай і рускай мовах: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук*, Мінск.
- Руденко Е. Н., 2011, *Понятие свободы в современных восточнославянских языках, [в:] Этнокультурное самосознание нации в контексте мировых культурных процессов: динамика и сопоставление. Материалы Всероссийской научно-пр. конференции*, Ижевск, с. 163–173.
- Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*, Российская Академия наук; редкол. Н. В. Уфимцева (гл. ред.) [и др.], Москва, 2004.
- Суднік М. Р., 1957, *Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі*, Мінск.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–5, Мінск, 1977–1984.
- Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, Мінск, 2005.
- Фядосік А. С., 2002, *Анталогія беларускай прыказкі, прымаўкі і выслоўя*, Мінск.
- Цітова А. І., 1981, *Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы*, Мінск: БГУ.
- Шведаў С. М., 2004, *Слоўнік сінонімаў беларускай мовы*, Мінск.
- Шкраба І., Шкраба Р., 1987, *Крынічнае слова: беларускія прыказкі і прымаўкі*, Мінск.
- Янкоўскі Ф., 2004, *Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы*, Мінск.

COGNITIVE DEFINITION OF THE CONCEPT "FREEDOM"
(BASED ON THE BYELORUSSIAN LANGUAGE DATA)

This article was written as a result of my participation in the project EUROJOS: I had to describe the concept of "freedom" in the worldview of the Byelorussian language speakers. Three types of data are discussed in the article: vocabulary, corpus (texts) and psycholinguistic data (quiz). The cognitive definition of the "freedom" concept is modeled on the basis of these data in accordance with the methodological instructions of the EUROJOS project.

KEY WORDS: freedom, cognitive definition, values, Byelorussian

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Marcin Grygiel
(Rzeszów)

ASOCJACYJNY WYMIAR KONCEPTU СЛОВОДА (WOLNOŚĆ) W JĘZYKU SERBSKIM

Celem artykułu jest rekonstrukcja konceptu СЛОВОДА (wolność) w języku serbskim w oparciu o dane ankietowe i ich interpretację w nawiązaniu do szerokiego kontekstu kulturowego, historycznego i językowego. Punktem wyjścia dla analizy są odpowiedzi respondentów zebrane w *Słowniku skojarzeń języka serbskiego*. Asocjacje zostały podzielone pod względem formalnym na kontrastywne, metaforyczne i metonimiczne. Pod względem znaczeniowym dokonano podziału na następujące konceptualizacje: СЛОВОДА jako wolność osobista, СЛОВОДА jako niezależność, СЛОВОДА jako walka, СЛОВОДА jako ptak, СЛОВОДА jako bezgraniczna przestrzeń, СЛОВОДА jako błękit i biel, СЛОВОДА jako biały koń, СЛОВОДА jako miejsce, gdzie czujemy się swobodnie, СЛОВОДА jako przyroda, СЛОВОДА jako most, СЛОВОДА jako wolna wola, СЛОВОДА jako najwyższa wartość. Prezentowane pola asocjacyjne zostały udokumentowane przykładami frazeologizmów, przysłów, definicji słownikowych, słów piosenek czy tekstów literackich.

SŁOWA KLUCZOWE: językowy obraz świata, asocjacje, wolność

*Ne kažem ovo iz taštine, već jedostavno zato
da vas uvedem u zemlju u kojoj ništa nije jasno,
čak i kad se gleda iznutra.*

Danilo Kiš

Србија је велика тајна
Десанка Максимовић

Wprowadzenie

Artykuł jest próbą opisanego małego fragmentu obrazu świata utrwalonego w języku serbskim. Analiza oparta została na asocjacjach werbalnych zebranych w *Słowniku skojarzeń języka serbskiego* (dalej: ARSJ), które są reakcjami na słowo *слобода* 'wolność'. Podobnie jak inne słowniki tego typu, a w szczególności *Rosyjski słownik skojarzeń* stanowiący dla słownika serbskiego model metodologiczny¹, ARSJ zawiera pierwsze asocjacje ankietowanych osób na podane słowa, będące w częstym użyciu i uznane za kluczowe w różnych sferach aktywności człowieka (kultura, polityka, historia, edukacja, nauka, technika i inne). Materiał, na podstawie którego skonstruowany jest słownik ARSJ, stanowią badania sondażowe młodzieży szkolnej i studentów w wieku 18–25 lat przeprowadzone w kilku miastach Serbii w latach 2002–2003.

W rozpatrywanym przypadku przeanalizowano 800 ankiet. Każdy z respondentów miał podać jedno lub dwa słowa, które pierwsze mu przyjdą do głowy po zobaczeniu wyrazu *слобода* 'wolność'. W rezultacie otrzymano listę reakcji słownych zawierającą 264 pozycje, z czego 186 wyrazów pojawia się tylko raz. Przy każdej z asocjacji werbalnych w nawiasie została podana frekwencja, tj. liczba ankiet zawierających dane słowo, a więc liczba osób, które wybrały daną asocjację werbalną jako pierwsze skojarzenie.

W porównaniu z tradycyjnymi sposobami opisu semantycznego, analiza asocjacji werbalnych umożliwia znacznie pełniejsze dotarcie do głęboko nieraz ukrytego dla cudzoziemca lub nieuświadomionego przez rodowitego użytkownika języka tła kulturowego, w jakim osadzone są poszczególne jednostki leksykalne. Jak zauważa J. Bartmiński, badania ankietowe mogą ułatwić dostęp do potocznej konceptualizacji świata (Bartmiński 2010a: 124). Możliwe staje się też śledzenie rozwoju znaczeń za pomocą wykazanej w ten sposób wielokierunkowości semantycznych transformacji. Jednak należy pamiętać, że badania ankietowe ujawniają zarówno cechy systemowe, jak indywidualne. W rezultacie każda próba interpretacji skojarzeń podanych w formie ankietowej jest ze swej natury bardzo subiektywna, gdyż interpretator nie może obiektywnie i w pełnym wymiarze odtworzyć indywidualnego procesu mentalnego, który zaistniał w umyśle ankietowanego. Dlatego też prezentowane pola asocjacyjne starałem się dodatkowo udokumentować przykładami frazeologizmów, przysłów, definicji słownikowych, słów piosenek czy tekstów literackich. Równocześnie odwołuję się do przywoływanego

¹ *Ассоциативный тезаурус современного русского языка* (1994–1996), Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева и Г. А. Черкасова.

kontekstu kulturowego, konotacji historycznych i innych prawdopodobnych skojarzeń, oczywiście w zakresie, na jaki pozwalają mi ramy tego artykułu.

Nazewnictwo zastosowane w niniejszej analizie nawiązuje do wypracowanego przez V. Ždanovą (2006) instrumentarium analitycznego. Autorka, korzystając z doświadczeń wspomnianego już *Rosyjskiego słownika skojarzeń*, usystematyzowała takie pojęcia, jak pole asocjacyjne i sieć semantyczna (asocjacyjna). Kluczową rolę odgrywa koncept, rozumiany jako jednostka wiedzy zbiorowej, mająca swój wykładnik językowy w postaci leksemów i swoją specyfikę etnokulturową. Za cel analizy konceptualnej uznawane jest dążenie do ustalenia kognitywnej organizacji ludzkiego doświadczenia. Tak jak V. Ždanova zakładam tutaj, że analiza asocjacji służy rekonstrukcji treści konceptu. Nie zgadza się z tą opinią J. Bartmiński (2010b: 224), który uważa, że eksperyment asocjacyjny tylko w niewielkim stopniu może być w tym celu wykorzystany. Niezaprzeczalne jest jednak, że asocjacje potwierdzają pewną część charakterystyki semantycznej konceptu, równocześnie znacznie ją poszerzając.

Typologia asocjacji

Asocjacja jest terminem psychologicznym, który – wprawdzie występując pod różnymi nazwami – już w XIX w. znalazł się w centrum uwagi językoznawców. Wtedy to H. Steinthal i M. Lazarus wprowadzili do badań nad językiem, przejętą z psychologii J. F. Herbarta, koncepcję *apercepcji*, według której pojęcia należy wyjaśniać zgodnie z prawami rządzącymi ich interakcją siłami powodującymi wzajemne przyciąganie lub odpychanie reprezentacji mentalnych, a nie wykorzystując koncepcje idealistyczne odwołujące się do rozumu. Tak więc *apercepcja* rozumiana była jako proces psychologiczny polegający na przyswajaniu nowych wyobrażeń i – jako pojęć – włączeniu ich do systemu posiadanej wiedzy (Nerlich 1992: 56–65). Ten sam psychologiczny proces kojarzenia pojęć znalazł swoje odzwierciedlenie w badaniach językowych nad zjawiskami określanymi mianem *analogii* i w mniejszym stopniu *asymilacji*, których początki często łączone są z nazwiskami polskich lingwistów J. Baudouina de Courtenay i J. Kuryłowicza.

Zapoczątkowana w XVIII w. na gruncie empiryzmu tzw. psychologia asocjacionistyczna postulowała, że wszystkie czynności poznawcze człowieka powstają poprzez łączenie się elementarnych procesów psychicznych na zasadzie asocjacji – zgodnie z tzw. prawami kojarzenia – czyli poprzez: podobieństwo, kontrast, styczność w czasie, przyczynowość. Wydaje się, że to właśnie asocjacionizm miał ogromny wpływ na kształtowanie poglądów

F. de Saussure'a na temat oddziaływań zachodzących w systemie językowym, takich jak uzależnienie znaczeń od innych elementów występujących w obrębie tego samego systemu i wzajemnego determinowania wartości znaczeniowej wyrazów, która stała się fundamentem późniejszej teorii pól semantycznych (Grygiel, Kleparski 2007).

Najwcześniej zasady rządzące asocjacjami, tzw. prawa kojarzenia idei, sformułował jeszcze w starożytności Arystoteles w traktacie *De memoria et reminiscencia* i w *Retoryce*. Nauczając o prawidłowościach, jakie powinny cechować logiczną argumentację, Arystoteles stworzył jednocześnie trójczłonową typologię asocjacji (Пипер 2005: 8). Pierwszym prawem kojarzenia, a zarazem pierwszym typem asocjacji, jest prawo dotyku, według którego pojęcia, które już raz wystąpiły w czasoprzestrzennej bliskości, mają tendencję do dalszego utrzymywania tej więzi. Z łatwością można zauważyć, że prawo dotyku oparte jest na fizycznej lub czysto formalnej styczności wchodzących w kontakt elementów i odpowiada figurze retorycznej określanej mianem metonimii.

Drugim prawem kojarzenia jest prawo podobieństwa, które mówi, że przy wystąpieniu jednego pojęcia często pojawia się inne, podobne do niego. Na prawie podobieństwa oparta jest figura retoryczna zwana metaforą, która już w XIX-wiecznej semazjologii stanowiła narzędzie opisu i wyjaśnienie zmian znaczeniowych w języku; we współczesnym językoznawstwie kognitywnym pojęcie metafory konceptualnej, też wyzyskującej podobieństwo, stało się wszechobecne.

I wreszcie ostatnie – trzecie z kolei – prawo asocjacji sformułowane przez Arystotelesa to prawo przeciwieństwa, które głosi, że przeciwstawne pojęcia są ze sobą łączone. W II księdze *De anima* w rozdziale VI Arystoteles mówi, że „nawet gdy ktoś twierdzi, że rzecz biała nie jest biała, złączył 'nie-białe' [z białym]”². W językoznawstwie zastosowanie tego prawa, gdzie kojarzenie dotyczy wzajemnie się odpychających elementów, wydaje się o wiele bardziej ograniczone niż w przypadku poprzednich zasad opartych na przyciąganiu się elementów, opisywanych jako analogia, asymilacja, metonimia i metafora. Nielicznymi wyjątkami, gdzie zwraca się uwagę na językowe przełożenie tego procesu psychologicznego, są badania antonimii w ramach leksykologii i studia nad zjawiskiem polaryzacji prowadzone głównie w paradygmacie gramatyki generatywnej (Progovac 1994, Tovina 1998).

Tymczasem trzeci z wymienionych typów asocjacji – kontrast – jest zdecydowanie fundamentalnym, lecz niedocenionym procesem mentalnym, szczególnie w językoznawstwie kognitywnym, w którym cała uwaga sku-

² Arystoteles, *O duszy*, edycja komputerowa, www.zrodla.historyczne.prv.pl.

piona została na badaniu konceptualnych zbieżności. W przypadku określania znaczeń wielu kategorii językowych – zarówno leksykalnych, jak i gramatycznych – wydaje się niemożliwe lub z całą pewnością niewystarczające, by definicja ograniczona została tylko do wartości pozytywnych, to znaczy takich, które opisują, czym dany obiekt jest poprzez wykorzystanie dwóch pierwszych z podanych praw kojarzeń.

Tak więc istnieją kategorie nienacechowane, które wymagają definicji negatywnej wykorzystującej trzecie prawo Arystotelesa – prawo przeciwieństwa. Dla przykładu nie można ustalić, czym jest afirmacja, nie odwołując się do negacji. Afirmacja ma charakter nienacechowany – żaden język nie stosuje markerów afirmacji na takich zasadach, jak powszechnych negatorów³ – dlatego też afirmacja funkcjonuje na zasadzie przeciwieństwa negacji. W rezultacie definiującą cechą afirmacji jest ‘nie-bycie negacją’ albo ‘bycie przeciwieństwem negacji’ (Grygiel 2010, 2011).

Podobnie w przypadku znaczeń reprezentowanych za pomocą kategorii leksykalnych wydaje się, że pojęcia nienacechowane semantycznie – a więc często takie, które znajdują się poza naszym bezpośrednim zasięgiem poznawczym – są konceptualizowane w opozycji do innych pojęć, uznanych za ich odwrotność. Na przykład najczęstszą asocjacją słowa *смерт* ‘śmierć’ w słowniku ARSJ jest *живот* ‘życie’ (67), a wyraz *истина* ‘prawda’ kojarzony jest w zdecydowanej większości ankiet z wyrazem *лож* ‘kłamstwo’ (291). Również koncept СЛОВОДА nie może być wyjaśniony bez odwołania się do pojęć, które symbolizują to, czym wolność nie jest. Asocjacje zamieszczone w ARSJ potwierdzają oczywisty fakt niemożności zrozumienia, czym jest wolność, jeśli nie doświadczyło się niewoli.

Asocjacje kontrastywne

1. СЛОВОДА jako wolność osobista

W języku serbskim najczęstszą kontrastywną asocjacją w reakcji na bodziec słowny w postaci wyrazu *слобода* ‘wolność’ jest skojarzenie go ze słowem *затвор* ‘więzienie’ (23), *робуја* ‘ciężkie więzienie’ (2), *затварање* ‘uwięzienie, zamknięcie’ (1), *решетке* ‘kraty’ (1), *кавез* ‘klatka’ (2). Może to świadczyć o tym, że СЛОВОДА przede wszystkim utożsamiana jest z tym, co jest nam najbliższe, a więc z naszą wolnością osobistą, a jej konceptualizacja dokonywana jest na zasadzie negacji, czyli skojarzenia wolności

³ Negacja jest uznawana za zjawisko uniwersalne. Nie znaleziono jeszcze języka, w którym nie występowałaby jakaś forma negatorów (Miestamo 2005, Lewandowska-Tomaszczyk 1996, Greszczuk 1993, Horn 1989).

z pojęciem uznanym za jej przeciwieństwo. Nie bez znaczenia dla wykazanej frekwencji tej asocjacji jest tutaj także fakt doboru osób ankietowanych – studentów i uczniów szkół średnich, którzy nie mogli przecież bezpośrednio doświadczyć braku wolności podczas np. okupacji niemieckiej czy reżimu komunistycznego, tak jak starsze pokolenia. O wiele bardziej potencjalnie realnym doświadczeniem jest dla tej grupy populacji pozbawienie wolności na skutek odbywania kary w więzieniu.

Wysoką pozycję konceptualizacji wolności jako ‘wolności osobistej’, a jednocześnie kontrastywne rozumienie samego konceptu слобода potwierdza słownik PCJ, gdzie pierwsza definicja hasła слобода została rozbita na następujące człony: „1а. могућност да се поступа по својој вољи; б. право човека да чини све што не угрожава права других, тј. све што није забрањено законом” [1а. możliwość postępowania według własnej woli; b. prawo człowieka czynienia wszystkiego, co nie zagraża prawom innym, tj. wszystko, co nie jest zabronione prawem]. Również mądrość ludowa wysoko ceni ‘wolność osobistą’ i w lapidarny sposób definiuje koncept СЛОВОДА za pomocą kontrastu: *човек без слободe, као риба без водe* ‘człowiek bez wolności jak ryba bez wody’.

Jednak liberalne pojmowanie wolności, gdzie prawa jednostki zajmują wyższą pozycję w hierarchii wartości od praw zbiorowości, kojarzone jest przede wszystkim z Europą Zachodnią i szeroko rozumianą cywilizacją zachodnią, o czym świadczą następujące asocjacje werbalne odnoszące się do konceptu СЛОВОДА: *Европа* ‘Europa’ (1), *запад* ‘zachód’ (1), *liberte* (1), *либерално* ‘liberalny’ (1), *freedom* (1), *winston* (1), *идеал* ‘ideał’ (3), *куп слободe* ‘Statua Wolności’ (2), *бољи животни услови* ‘lepsze warunki życia’ (1), *богатство* ‘bogactwo’ (1), *благостање* ‘dobrobyt’ (1).

Także i to skojarzenie konceptu СЛОВОДА z liberalnymi wartościami Zachodu należy uznać przede wszystkim za kontrastywny typ asocjacji, gdyż opiera się na stereotypowym myśleniu w rodzaju „oni mają to, czego my nie mamy”, „prawdziwa wolność nie istnieje w Serbii, ale na Zachodzie”. Potwierdzeniem utrwalenia takiego pesymistycznego stereotypu w języku serbskim są liczne asocjacje werbalne, często o analitycznej strukturze, odnoszące się do słowa слобода ‘wolność’ lub negujące realność istnienia reprezentowanego przez nie pojęcia: *не постоји* ‘nie istnieje’ (3), *сан* ‘sen’ (3), *илузија* ‘iluzja’ (1), *лаж* ‘kłamstwo’ (1), *бајка* ‘bajka’ (1), *не постоје* ‘nie istnieją’ (1), *непостојање* ‘nieistnienie’ (1), *нема је* ‘nie ma jej’ (1), *никад* ‘nigdy’ (1), *недостижно* ‘nieosiągalne’ (1), *неки други свет* ‘jakiś inny świat’ (1). Zgodnie z mądrością wyrażoną w popularnym powiedzeniu: *што јужније, то тужније* ‘im bardziej na południe, tym smutniej’, ankietowani użytkownicy języka serbskiego uznali najbardziej północną i jednocześnie

najbardziej europejską i „zachodnią” część Serbii – region autonomiczny *Вojводина* ‘Wojwodina’ (2) – za najważniejszą asocjację werbalną słowa *слобода* ‘wolność’⁴.

Dalszą konsekwencją konceptualizacji wolności jako ‘wolności osobistej’ jest konceptualne łączenie jej z także liberalnym i zachodnim pojęciem ‘praw człowieka’, co w dalszej perspektywie implikuje konieczność walki o te prawa. Z takim sposobem rozumienia znaczenia słowa *слобода* ‘wolność’ łączą się wykazane w słowniku ARSJ werbalne asocjacje: *слобода зова* ‘wolność wypowiedzi’ (7), *слобода мишљења* ‘wolność wypowiedzania poglądów’ (7), *говор* ‘wypowiadanie się’ (4), *демократија* ‘demokracja’ (3), *мишљење* ‘myślenie, poglądy’ (3), *право* ‘prawo’ (3), *за све* ‘dla wszystkich’ (2), *човекова* ‘człowieka, jednostki’ (1), *и избор* ‘i wybór’ (1), *слобода избора* ‘wolność wyboru’ (1), *једнакост* ‘równość’ (1), *медију* ‘media’ (1), *лист* ‘gazeta, czasopismo’ (1), *мисао* ‘myśli’ (1), *мисли* ‘myśli’ (1), *права* ‘prawa, prawdziwa’ (1), *равноправност* ‘równoprawność’ (1), *(слободно) биће* ‘(swobodna) istota’ (1).

Do podstawowych wolności obywatelskich należy również prawo swobodnego przemieszczania się i podróżowania, co znalazło odzwierciedlenie w następujących skojarzeniach: *путовање* ‘podróżowanie’ (4), *без граница* ‘bez granic’ (2), *пут* ‘podróż, droga’ (1), *путујати* ‘podróżować’ (1). Z walką o wolność konceptualizowaną jako prawa człowieka i demokracja łączą się asocjacje związane z obaleniem reżimu Slobodana Miloszewicia, które kojarzone jest przede wszystkim z datą 5 października 2000 roku: *отпор* ‘opór’ (2), 5. октобар ‘5 października’ (1), *покрет Отпор* ‘ruch Opór’ (1), *политика* ‘polityka’ (1)⁵. Ten rodzaj asocjacji trudno uznać za kontrastywny.

2. СЛОВОДА jako niezależność

Prymarnie kontrastywny charakter ma także asocjacja „СЛОВОДА jako niezależność”, w której СЛОВОДА konceptualizowana jest nie jako ‘wolność jednostki’, lecz jako ‘wolność zbiorowości’, co oczywiście implikuje także wolność każdej z osób będącej jej częścią. Ten rodzaj pojmowania wolności jest bardziej utrwalony w języku i kulturze serbskiej niż poprzednia konceptualizacja „СЛОВОДА jako wolność osobista” i zdaje się nierozzerwalnie

⁴ Jest znacznie więcej powodów, które sprawiają, że Wojwodina kojarzona jest z wolnością. Wystarczy wymienić multietniczny charakter tego regionu, mocno akcentowaną odrębność i dużą autonomię. Ważne może być również i to, że w XIX w. Wojwodina była kolebką odradzającej się serbskiej świadomości narodowej.

⁵ W odróżnieniu od walki o wolność z punktu 3, chodzi tutaj o metaforyczne rozumienie walki, tzn. takie działanie, które w sposób bezkrwawy ma doprowadzić do wprowadzenia wolności konceptualizowanej jako ‘wolność osobista’.

związany z historią narodu serbskiego, który w swojej zbiorowej świadomości przechowuje pamięć o pięćsetletniej okupacji tureckiej wraz ze związaną z tym niewolą i cierpieniem. Potwierdzeniem utrwalenia tej konceptualizacji są asocjacje werbalne powstałe w reakcji na słowo *слобода* 'wolność', w większości będące przeciwieństwem jego znaczenia: *понство* 'niewola' (12), (*слобода*) *народа* 'wolność narodu' (3), (*слобода*) *народу* 'wolność dla narodu' (3), *роб* 'niewolnik' (2), *царство* 'cesarstwo, imperium' (1), *није понство* 'nie jest zniewoleniem' (1), *неспутаност* 'nieskrępowanie' (1), *окови* 'kajdany' (1), *ланци* 'łańcuchy' (1), *везаност* 'związanie' (1), *самосталити се* 'usamodzielić się' (1), *робови* 'niewolnicy' (1), *заробљен* 'zniewolony' (1), *заробљеништво* 'zniewolenie' (1).

W czasach niewoli, gdy władali Turcy, serbski lud zachował ducha swobody w twórczości narodowej, a zwłaszcza w ludowej poezji epickiej śpiewanej przy akompaniamencie gęśli. Odzwierciedleniem tego stereotypu są asocjacje typu: *гусле* 'gęśle' (1), *дух* 'duch' (3), *музика* 'muzyka' (2), *песма* 'pieśń' (1), (*слобода*) *духа* '(wolność) ducha' (1), (*слобода*) *душе* '(wolność) duszy' (1).

Znacznie mniej nacechowane kulturowo, ale bardzo częste wśród ankietowanych przedstawicieli młodego pokolenia, jest kojarzenie konceptu СЛОБОДА z 'niezależnością', która ma w tym przypadku dość formalne znaczenie i najczęściej rozumiana jest w sensie politycznym jako 'wytyczona granica' czy 'wydzielone na mapie państwo'. Możliwość takiej interpretacji potwierdzają następujące asocjacje werbalne słowa *слобода* 'wolność': *независност* 'niezależność' (28), *зависност* 'zależność' (1), *самосталност* 'suwerenność' (1), *граница* 'granica' (2), *земља* 'kraj, państwo' (1), *држава* 'państwo' (1).

3. СЛОВОДА jako walka

Jak mówi serbskie ludowe porzekadło: *слобода не долази сама* 'wolność nie przychodzi sama', a więc zgodnie z tym scenariuszem myślowym, trzeba o nią zawalczyć⁶. Walka o wolność – *борба за слободу* – jest mocno wpisana w serbski językowy obraz świata. Serbowie musieli wielokrotnie walczyć o swoją wolność, a bałkański temperament – kojarzony z porywczością i ekspresyjnym wyrażaniem emocji – sprzyjał takiej postawie. W świadomości Serbów cała historia kraju sprowadza się do nieustannej walki o wol-

⁶ Wszystkie cytowane przeze mnie powiedzenia ludowe i przysłowia zaczerpnięte zostały z podręczników szkolnych: *Читанка за пети разред основне школе*. П. Илић и М. Петровић, Нови Сад/Београд: Завод за издавање уџбеника 1987, *Српскохрватски хрватскосрпски језик као језик друштвене средине* Г. Гулко и В. Нидерман, Нови Сад: Завод за издавање уџбеника 1985.

ność, stającej się wyznacznikiem i definicyjną cechą samej narodowości⁷. Wystarczy dla przykładu wymienić liczne bunty i dwa powstania serbskie przeciwko władzy tureckiej, które doprowadziły do utworzenia niezależnego państwa serbskiego, a także narodowowyzwoleńczą walkę – *народноослободилачка борба* – toczoną przez partyzantów i ostatnio rehabilitowanych w świadomości narodowej czetników w czasie II wojny światowej. Wydarzenia te znajdują swoje odbicie w języku i częstych asocjacjach łączących pojęcie СЛОВОДА z walką: *рат* 'wojna' (11), *борба* 'walka' (1), *вечита борба* 'wieczna walka' (1), *песница* 'pięść' (1), *ослобођење* 'wyzwolenie' (1), (*слобода*) *за све* '(wolność) dla wszystkich' (2), *смрт* 'śmierć' (4). Walka o wolność może też być rozumiana przenośnie i mieć nie rzeczywisty, ale potencjalny lub imperatywny charakter: *могућност* 'możliwość' (2), *тежња* 'dążenie' (1), *цель* 'cel' (1), *изазов* 'wyzwanie' (1), *нужност* 'konieczność' (1), *је нужна* 'jest konieczna' (1), *потреба* 'potrzeba' (1), *желети* 'pragnąć' (2), *уздах* 'westchnienie' (1).

Komentarza wymaga zaliczenie asocjacji werbalnej *смрт* 'śmierć' (4) do grupy „СЛОВОДА jako walka”. Oczywiście śmierć ma jak najbardziej uniwersalną naturę, ale w serbskim językowym obrazie świata często jest w opozycji do wolności, czego potwierdzeniem jest związek frazeologiczny *слобода или смрт* 'wolność albo śmierć'. Hasłem symbolizującym walkę czetników o wolność, które widniało na czapkach wojskowych wraz z emblematem trupiej czaszki, było: *С вером у Бога, слобода или смрт* 'Z wiarą w Boga, wolność albo śmierć'. Również serbskie godło na sztandarach czetników otaczano napisem kojarzącym wolność ze śmiercią: *За Краља и отаџбину, слобода или смрт* 'Za Króla i ojczyznę, wolność albo śmierć'. Obecnie wśród młodzieży dużą popularnością cieszą się tzw. etnogadżety: na koszulkach, kurtkach i kaszkietkach wzorowanych na częściach umundurowania wojskowego umieszczane są symbole narodowe z napisami, a także z wojskowymi komendami typu: *Нема предаје, слобода или смрт* 'Nie ma kapitulacji, wolność albo śmierć'.

Rezultatem walki o wolność może być śmierć pojedynczych osób, ale całej zbiorowości walka ta w efekcie końcowym może przynieść zwycięstwo. Skojarzenie pojęcia СЛОВОДА ze zwycięstwem doprowadziło do podania przez ankietowanych następujących asocjacji werbalnych: *победа* 'zwycięstwo' (1), *успех* 'sukces' (1), *Куп победника у Бгд* 'statua „Zwycięzcy” w Belgradzie' (1). To ostatnie skojarzenie dotyczy górującego nad Belgradem pomnika „Zwycięzcy”, wybudowanego w 1928 r. w dziesiątą rocznicę przebiccia się wojsk serbskich powracających z greckich Salonik i wyzwalają-

⁷ Bojowniczy charakter i niezłomny duch walki przekłada się również na liczne sukcesy sportowe reprezentantów Serbii.

cych okupowany kraj podczas I wojny światowej. Pomnik „Zwycięzcy” jest symbolem stolicy Serbii i do niedawna wszystkie główne wydania dziennika telewizyjnego zaczynały się jego wizerunkiem. Ponieważ większość pomników w Serbii przedstawia wyzwolicieli, jednym ze skojarzeń słowa *слобода* ‘wolność’ odnotowanym w słowniku ARSJ jest *споменик* ‘pomnik’ (1).

Wyraźnie kontrastywny charakter ma asocjacja pojęcia СЛОБОДА z klęską na Kosowym Polu. Trudno jest dać podobny przykład z dziejów Europy, w którym klęska na polu bitwy odbierana byłaby jako kluczowy moment w historii narodu. Dla Serbów nieudane powstrzymanie naporu Turków na Kosowym Polu w 1389 r. było wprawdzie porażką, ale porażką doznaną z godnością, czymś, co uważane jest za tragedię, ale również źródło dumy narodowej, nieszczęście powalonego narodu dzielnie broniącego wolności. Ustne podania na temat bitwy na Kosowym Polu stanowią początek długiej tradycji serbskiej poezji heroicznej i mitu o Kosowie, który stał się istotnym fundamentem tworzącym tożsamość narodową. W słowniku ARSJ jednym ze skojarzeń podanym przy hasle *Косово* ‘Kosowo’ jest wyraz *слобода* ‘wolność’.

Opisane asocjacje i związane z nimi wydarzenia widziane przez pryzmat kolektywnej świadomości tworzą językowy obraz świata, w którym СЛОБОДА utożsamiana jest z walką o wolność, a jednocześnie z odwagą i dumą, wynikającą z uznania śmierci za coś lepszego od niewoli. Taki obraz utrwalony został w ludowych powiedzeniach: *боље гроб него роб* ‘lepiej grób niż niewola’, *боље је за слободу умрети него у ропству живети* ‘lepiej za wolność umrzeć, niż w niewoli żyć’, *боље је часно умрети него нечасно живети* ‘lepiej godnie umrzeć, niż niegodnie żyć’, *боље ти је једном погинути него увек туђина двориту* ‘lepiej jest raz umrzeć, niż zawsze służyć obcemu’, *добар јунак не умире код куће* ‘dobry bohater nie umiera w domu’, *часна смрт прослави вас живот* ‘śmierć z honorem uświęca całe życie’. Wyniki badań ankietowych udokumentowane w słowniku ARSJ również zdają się potwierdzać ten językowy stereotyp, por. asocjację werbalną *част* ‘godność, honor’ jako reakcję powstałą na słowny bodziec *слобода* ‘wolność’.

Dla ilustracji mocnego utrwalenia i powszechności konceptualizacji „СЛОБОДА jako walka” w obrazie świata Serbów podam teraz kilka przykładów literackich. Serbska poetka Desanka Maksimović w wierszu zatytułowanym *Берујем* [Wierzę] przedstawia Serbię jako wieczną męczennicę, która jednak przetrwała dzięki dzielności swojego narodu walczącego o wolność nawet za cenę śmierci: „Моја земља пропасти неће. Из смрти за слободу, слобода увек ниче” [Mój kraj nie zginie. Ze śmierci za wolność, wolność zawsze wzrasta]. O ugruntowaniu takiego pojmowania wolności

może świadczyć fakt, że podany cytat jest wykorzystywany jako temat wypracowań w szkole średniej. Podobny obraz odrodzenia przez śmierć rysuje w wierszu *Светли гробови* [Świetliste groby] XIX w. serbski poeta kojarzony głównie z twórczością dla dzieci Jovan Jovanović Zmaj: „Јест, тако је, браћо драга, Ти гробови нису раке, Већ колевке нових снага” [Tak, tak jest, bracia drodzy, Te groby to nie jamy, Ale kolebki nowych sił].

W jeszcze innym przykładzie poetyckim, konceptualizację „СЛОВОДА jako walka” wyraża głos zbiorowości w anonimowym wierszu (*народна песма*) zatytułowanym *На Кордуну гроб до гроба* [W Kordunie grób przy grobie] upamiętniającym masowe morderstwa dokonywane na ludności serbskiej na terytorium Chorwacji w czasie II wojny światowej. Martwy syn wstaje z grobu i przemawia do matki: „Иди мајко, јави роду Да сам пао за слободу. Кажу мајко, кажу роду Да се бори за слободу” [Idź matko, powiadom naród, Że poległem za wolność. Powiedz matko, powiedz narodowi, Żeby walczyć o wolność].

Wymienione konceptualizacje tworzą wizerunek dumnego narodu ceniącego wolność ponad własne życie. Wizerunek, który wydaje się spójny z opisem serbskiego charakteru określonego przez L. Mitchella w następujący sposób:

Dumni, hojni, uparci i mężni – niewielu Serbów polemizowałoby z tymi przymiotnikami. Inne, takie jak brutalni, paranoiczni, użalający się nad sobą, niegospodarni i ksenofobiczni, mogłoby budzić więcej kontrowersji. Niezależnie od tego, jakie są jego elementy, serbskie usposobienie charakteryzuje z pewnością indywidualizm, ogromne umiłowanie domu, rodziny, narodu. (Mitchell 2008: 35)

Przejawem serbskiego patriotyzmu jest niewątpliwie utożsamianie wolności z miłością do ojczyzny i walką o zachowanie narodowej tożsamości, czego naturalną konsekwencją jest kojarzenie wyrazu *слобода* ‘wolność’ z następującymi asocjacjami werbalnymi: *народ* ‘naród’ (8), *заједница* ‘wspólnota’ (1), *Србија* ‘Serbia’ (1), *Срби* ‘Serbowie’ (1), (*слобода*) *Србији* ‘(wolność) dla Serbii’ (1), *наша земља* ‘nasz kraj’ (1), *свој* ‘swoj’ (1), *отачина* ‘ojczyzna’ (1), *патриотизам* ‘patriotyzm’ (1), *волеу* ‘kochać’ (1), *православље* ‘prawosławie’ (1), *вера* ‘wiara’ (1). Walka o zachowanie prawosławnej wiary, serbskich obyczajów, prawosławnych świątyń i cyrylicy, a więc najważniejszych narodowych wartości, którym groziło niebezpieczeństwo ze strony agresorów i okupantów, doprowadziła do utożsamienia ich w zbiorowej świadomości z konceptem СЛОВОДА. O tym fakcie również może świadczyć zaliczenie narodowych emblematów – takich jak *застава* ‘flaga’ (5), *химна* ‘hymn’ (1), *орло* ‘orzeł’ (1) – do listy werbalnych asocjacji słowa *слобода* ‘wolność’.

Asocjacje metaforyczne

1. СЛОБОДА jako ptak

Skojarzenie konceptu СЛОБОДА z ptakiem jest zdecydowanie najczęściej występującą asocjacją werbalną wyrazu *слобода* 'wolność' w języku serbskim. Świadczą o tym dane frekwencyjne. W gronie ośmiuset ankietowanych osób aż siedemdziesiąt sześć wybrało słowo *птица* 'ptak' jako symbol wolności. Taka konceptualizacja znajduje językowe odzwierciedlenie w licznych związkach frazeologicznych, np.: *слободан као птица (на грани)* 'wolny jak ptak (na gałęzi)', *бити (осећати се, живети) као птица на грани* 'być (czuć się, żyć) jak ptak na gałęzi'. СЛОБОДА również kojarzona jest ze skrzydłami – *крила* (1), ptakiem na gałęzi – *птица на грани* (1), ptakiem w locie – *птица у лету* (1) i samym lataniem – *лет* (15), *летети* (6), *летење* (4). Dodatkowo jako symbol wolności o mniejszej stabilizacji asocjacyjnej jawią się podane przez ankietowanych nazwy poszczególnych gatunków ptaków, takich jak: *голуб* 'gołąb' (19), *орло* 'orzeł' (1), *соко* 'sokół' (1).

2. СЛОБОДА jako bezgraniczna przestrzeń

Najczęstszym skojarzeniem wolności porównującym ją do otwartej przestrzeni jest *небо* 'niebo' (25), a także *ведро небо* 'pogodne niebo' (1), *плаво небо* 'błękitne niebo' (1) i *ваздух* 'powietrze' (7). Dalsze skojarzenia stanowią synonimy 'bezgranicznej przestrzeni' i 'nieograniczoności': *ширина* 'przeźroczliwość' (11), *пространство* 'ogromna przestrzeń' (8), *простор* 'przeźroczliwość' (6), *све* 'wszystko' (6), *безконачност* 'nieograniczenie' (1), *бескрај* 'bezgraniczność' (1), *бескрајност* 'nieograniczoność' (1), *широка* 'szeroka, rozpostarta' (1), *свет* 'świat' (2), *васиона* 'wszechświat' (1) *трчати* 'biegać' (2). Innym rodzajem bezgranicznej przestrzeni kojarzonej z wolnością jest *море* 'morze' (3) i *вода* 'woda' (1).

3. СЛОБОДА jako błękit i biel

Kojarzenie pojęcia СЛОБОДА z błękitem i bielą do pewnego stopnia stanowi przedłużenie poprzedniej metafory, gdzie wolność porównana została do nieba i morza. Asocjacja barw – *плаво* 'błękit' (5) i *бело* 'biel' (1), *бела боја* 'biała barwa' (1) – z konceptem СЛОБОДА może również wynikać z ich symboliki, a w szczególności ze znaczeń nadawanych poszczególnym barwom serbskiej trójkolorowej flagi narodowej – tzw. *трбојка* 'trójkolorowa'. Na serbskiej fladze wszystkie trzy kolory związane są w jakiś sposób z wolnością, a według formalnie przypisanym im znaczeniom czerwony kolor

symbolizuje obronę wolności (*одбрану слободу*), niebieski zwycięstwo sprawiedliwości (*победу правду*), biały – triumf honoru (*снаг часну*). Warto zauważyć, że pierwszy człon nazw tych symboli odnosi się do walki, a drugi człon stanowi jeden z przymiotów wolności odnotowany również w słowniku ARSJ, np.: *снаг* ‘ratunek, wybawienie, triumf’ (2), *победа* ‘zwycięstwo’ (1), *часть* ‘honor, cześć, godność’ (1), *правда* ‘sprawiedliwość’ (2).

4. СЛОВОДА jako biały koń

Jedną z asocjacji werbalnych słowa *слобода* ‘wolność’ podanych w słowniku ARSJ jest *бели коњ* ‘biały koń’ (1). Biały koń w serbskim językowym obrazie świata często symbolizuje nadzieję na odzyskanie wolności⁸. W wierzeniach i obrzędach Słowian biały koń otaczany był kultem. Podczas corocznego święta ku czci boga Światowida centralne miejsce zajmował biały koń, którego nikt poza kapłanem nie mógł dotknąć. Wierzono, że sam bóg Światowid, jadąc na nim, przewodzi swojemu narodowi w walkach z nieprzyjaciółmi⁹. Jednym z najważniejszych serbskich świąt jest *Будовдан* ‘dzień św. Wita’, który stanowi chrześcijańską kontynuację tych prasłowiańskich obrzędów, a dodatkową symbolikę nadaje mu odwołanie do tradycji kosowskiej (*косовско предање*), gdyż bitwa na Kosowym Polu przypadła w dniu św. Wita.

5. СЛОВОДА jako miejsce, gdzie czujemy się swobodnie

Miejscem, które kojarzymy z wolnością rozumianą jako spokój, jest przede wszystkim ‘dom’ *кућа* (1), ale również miejsca związane z odpoczynkiem: *плажа* ‘plaża’ (1), *море и плажа* ‘morze i plaża’ (1). Asocjacjami pojęcia СЛОВОДА są również, a może przede wszystkim – sądząc po wysokiej frekwencji pojawiania się tych skojarzeń – atrybuty tych miejsc: *мир* ‘spokój’ (38), *милина* ‘błogość’ (2), *без притиска* ‘bez nacisku’ (1), *добар осећај* ‘dobre uczucie’ (1), *спавање* ‘spanie’ (1), *спокој* ‘spokój’ (1), *спокојност* ‘spokój’ (1).

Innym rodzajem miejsca kojarzonego z wolnością może być *кафана* ‘kawiarnia’ – słowo klucz dla całego obszaru kulturowego Bałkanów, a w szczególności dla języka serbskiego. Najbliższy temu terminowi z asocjacji werbalnych dla słowa *слобода* ‘wolność’ podanych przez respondentów jest *знак питања* ‘znak zapytania’ (1). „Znak zapytania” to nazwa najstarszej kawiarni belgradzkiej (Торовић 2006). O tym, że w Serbii kawiarnie są ważniejsze od domu, może również świadczyć przykład miasta Valjeva, które

⁸ Српски митолошки речник, III. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, Београд: Нолит 1970.

⁹ http://www.rastko.rs/antropologija/slovenska_mitologija.html.

słynie z tego, że było w nim więcej kawiarni niż domów, a także słowa dobrze znanej piosenki: „кафана ми кућа једина” [kawiarnia jest moim jedynym domem]¹⁰. W Serbii bez kawiarni nie sposób sobie wyobrazić życia towarzyskiego i jakichkolwiek międzyludzkich kontaktów, a określenia związane z zabawą w gronie przyjaciół, które skojarzone zostały ze słowem *слобода* ‘wolność’, to: *срећа* ‘szczęście’ (32), *радост* ‘radość’ (13), *људи* ‘ludzie’ (3), *уживање* ‘przyjemność, zabawa’ (3), *дивно* ‘wspaniale’ (2), *супер* ‘super’ (1), *осећање* ‘uczucie’ (1), *музика* ‘muzyka’ (2), *18 год.* ‘18 lat’ (1), *супер ствар* ‘super rzecz’ (1), *дружење* ‘przebywanie w towarzystwie przyjaciół’ (1), *песма* ‘piosenka’ (1).

Skojarzenia związane z pojęciem СЛОБОДА odnoszące się do miejsca mogą także opierać się na przeciwstawnym konotacjach. Przeciwnością miejsca, w którym czujemy się swobodnie, jest np. *логор* ‘obóz’ (1) lub ‘wojsko, armia’. W takiej konfiguracji konceptualnej СЛОБОДА może również być kojarzona z aktem opuszczenia miejsca uznanego za zaprzeczenie wolności, np. *доћи из војске* ‘wyjść z wojska’ (1).

6. СЛОБОДА jako przyroda

Miejszem stanowiącym otwartą przestrzeń, a jednocześnie obszarem, w którym możemy czuć się swobodnie, jest przyroda. Zapewne ta kombinacja dwu atrybutów wolności zapewniła słowu *природа* ‘przyroda’ (8) wysoką pozycję w rankingu asjacji werbalnych pojęcia СЛОБОДА. Z przyrodą związane są także i inne skojarzenia wolności: *цвет* ‘kwiat’ (1), *киша* ‘deszcz’ (1), *напоље* ‘na dwór, na pole’ (1), *парк* ‘park’ (1), *поље* ‘pole’ (1), *пролеће* ‘wiosna’ (1), *пролећни ветар* ‘wiosenny wiatr’ (1).

Szczególnym miejscem kojarzonym z wolnością, a zarazem z rodzinnym krajem i przyrodą, jest *село* ‘wieś’. Wystarczy wymienić frazeologizmy łączące ze sobą znaczenie ‘wolności’, ‘wsi’ i ‘przyrody’, na przykład odnoszące się do nierozdzielnie związanej ze wsią, szeroko promowanej agroturystyki – *сеоски туризам* – czy hasła kampanii zachęcającej do kupowania rodzimych serbskich naturalnych produktów spożywczych – *природно из Србије* ‘naturalne z Serbii’. Wieś jest w serbskim językowym obrazie świata synonimem ojczyzny i zarazem całej Serbii. Słowa jednej z najpopularniejszych pieśni patriotycznych wyrażają tęsknotę serbskich żołnierzy za utraconym krajem, czekającym na wyzwolenie i utożsamianym z własną wsią: „Тамо далеко, далеко од мора, тамо је село моје, тамо је Србија” [Tam daleko, daleko od morza, tam jest moja wieś, tam jest Serbia]. Co więcej, tytuł jednej z popularnych piosenek (tzw. *народна српска*) brzmi: *Село је моје*

¹⁰ Чета Марковић, *Стани сузо, издајуце*.

цела Шумадија [Moja wieś to cała Szumadija, tzn. centralna Serbia]. Obraz wsi będącej kwintesencją serbskości jest również tematem bijących rekordy oglądalności telewizyjnych oper mydlanych, takich jak: *Село гори а баба се чешиља* [Wieś płonie, a baba się czesze] i *Мoj рођак са села* [Mój krewny ze wsi].

7. СЛОВОДА jako most

Bardzo ciekawy symbol wolności w serbskim językowym obrazie świata stanowi *мост* 'most' (1). Most umożliwia swobodę poruszania się, łącząc ze sobą dwie części miasta lub innego obszaru. Skojarzenie konceptu СЛОВОДА z mostem może być również odwołaniem do najnowszej historii. W czasach Jugosławii spajanie ze sobą południowosłowiańskich narodów zamieszkających na jej terytorium było częścią ideologii *братства и јединства* 'braterstwa i jedności', która wykorzystywała wszelkiego rodzaju symbole spójności, w tym również symbol mostu. Taka interpretacja wydaje się uprawniona także ze względu na to, że część respondentów skojarzyła pojęcie СЛОВОДА z Jugosławią i jej symbolami: *Југославија* 'Jugosławia' (1), *звезда* 'gwiazda' (1) i *мараме* 'chusty (pionierskie)' (1).

Symbol mostu i jego asocjacje z najważniejszymi wartościami, takimi jak СЛОВОДА należy jednak uznać za głębiej osadzony w serbskim językowym obrazie świata. Za przykład mogą posłużyć istniejące w serbskim, a raczej nietypowe w innych językach, związki frazeologiczne *мост ка слободи* 'most ku wolności' i *мост до слободe* 'most do wolności'¹¹. O wadze tego znaczenia świadczy także występowanie w języku serbskim obok wyrazu *мост* 'most' jego synonimu tureckiego pochodzenia *ћинпуја* i wielość nazw miejscowości mających w nazwie jeden z tych dwu wyrazów, np. *Мостар*, *Ћинпуја*.

Symbolikę mostu w swej twórczości wielokrotnie wykorzystywał jedyny serbski noblista Ivo Andrić, który tak opisuje jego znaczenie: „Од свега што човек у животном нагону подиже и гради, ништа није у мојим очима боље и вредније од мостова. Они су важнији од кућа, светији од храмова. Свачији и према сваком једнаки, корисни, подигнути увек смислено, на месту на ком се укршта највећи број људских потреба, истрајнији су од других грађевина и не служе ничем што је тајно или

¹¹ Ich użycie ilustrują następujące przykłady zebrane na stronach internetowych za pomocą wyszukiwarki Google: Пазите при постављању филтера и грејача на каблове који могу послужити као својеврсни *мост ка слободи* за корњаче. Осетите светло у својем срцу и изградите *мост до слободe*.

зло¹² [Ze wszystkiego, co człowiek w swym życiowym pędzie wystawia i buduje, nic nie jest w moich oczach lepsze i cenniejsze od mostów. One są ważniejsze od domów, świętsze od świątyń. Wszystkich i dla każdego jednakowe, korzystne, zbudowane zawsze rozsądnie, na miejscu, gdzie się krzyżuje największa liczba ludzkich potrzeb, są wytrzymalsze od innych budowli i nie służą niczemu, co by było tajemnicze lub złe].

Podczas bombardowania Serbii przez lotnictwo NATO w 1999 r. mosty stanowiły częsty cel ataków. W tym czasie ludność cywilna organizowała masowe protesty na mostach największych miast, w celu ich obrony. Zebrani na moście ludzie, ryzykując własne życie, tworzyli żywe tarcze. W świetle tych informacji prawdopodobne jest, że skojarzenie słowa *мост* z konceptem СЛОБОДА mogło nastąpić w wyniku asocjacji metonimicznej poprzez formalne powiązania wyrazu *мост* 'most' z nazwą własną *Мост слободе* 'Most Wolności' – symbolu Nowego Sadu zburzonego 3 kwietnia 1999 r. w czasie nalotów.

8. СЛОБОДА jako wolna wola

Skojarzenie wolności z anarchią – *анархија* (1) – należy interpretować jako konceptualizację tego pojęcia w postaci buntu przeciwko obowiązującemu prawom i chęci postępowania zgodnie z własną wolą. Podobny wydźwięk ma także asocjacja werbalna *прст* 'palec' (1), która nawiązuje do zwrotu *показати (средњи) прст* 'pokazać (środkowy) palec', oznaczającego wykonanie obscenicznego gestu. Wyrażaniem własnej wolności jest również sztuka – *уметност* (3), która z definicji powinna być oryginalna, co w dużej mierze implikuje nieprzestrzeganie ustalonych reguł. Dodatkowo koncept СЛОБОДА skojarzony został z wolną wolą – (*слободна*) *воља* (2), a więc z możliwością robienia tego, na co ma się ochotę – *жеља* 'ochota, pragnienie' (4).

9. СЛОБОДА jako najwyższa wartość

Dość wysoką frekwencją odznaczają się asocjacje werbalne porównujące wolność do najwyższej cenionych pojęć abstrakcyjnych, takich jak *лепота* 'piękno' (11), *љубав* 'miłość' (7) i *истина* 'prawda' (4). Końcowym – najbardziej ogólnym – etapem metaforycznych rozszerzeń zakresów kojarzenia analizowanego hasła jest traktowanie konceptu СЛОБОДА jako wartości, którą trzeba darzyć estymą: *вредност* 'wartość' (2), *свечаност* 'świętość' (1), *драгоценост* 'drogocenna wartość' (1), *ценити* 'cenić' (1), *нема цену* 'nie ma ceny' (1).

¹² Иво Андрић, *Мостови* [у:] *Читанка за пети разред основне школе*. П. Илић и М. Петровић, Нови Сад/Београд: Завод за издавање уџбеника, 1987, с. 119.

Asocjacje metonimiczne

Jednym z typów asocjacji metonimicznej poświadczonych przez ARSJ jest skojarzenie konceptu СЛОВОДА z męskim imieniem *Слободан* – *слободан* ‘wolny’ (3) – i najczęściej utożsamianą z tym imieniem osobą, czyli Slobodnanem Miloševiciem – *Слободан Милошевић* (1). Asocjacjami werbalnymi stały się również warianty tego imienia: *Слоба* (1) i *Слобо-да* (1) oraz *да* ‘tak’ (2). Dodatkowo z pojęciem СЛОВОДА skojarzone zostało nazwisko popularnej aktorki *Мићаловић* (1), która ma na imię *Слобода*.

Drugi krąg nazw własnych metonimicznie kojarzonych z konceptem СЛОВОДА stanowią nazwy miast takich jak Čačak – *Чачак* (2) i Užice – *Ужице* (1). Čačak to przemysłowe miasto w środkowo-zachodniej Serbii nad zachodnią Morawą, które odegrało istotną rolę w protestach przeciw Miloševiciowi w 2000 r. Jednak koncept СЛОВОДА w najbardziej bezpośredni – formalny – sposób łączy się z nazwą fabryki wojskowej *Слобода*, znajdujące się w tym mieście.

Užice, wcześniej noszące nazwę Titovo Užice, również odegrały ważną rolę w walce o wolność. To tutaj jesienią 1941 r. została proklamowana Užička Republika – wolne państwo partyzanckie, które istniało zaledwie sześćdziesiąt siedem dni, zanim po bohaterskiej obronie miasto poddało się Niemcom. Przez ten krótki okres Užice stały się kwaterą główną wojsk i centrum strategicznym, w którym Tito planował działania partyzantki (Mitchell 2008: 267). Jednak, tak jak w przypadku poprzedniego miasta, asocjacyjne połączenie nazwy miasta z konceptem СЛОВОДА może być motywowane formalnym skojarzeniem tej nazwy z klubem piłkarskim ФК Слобода Ужице, zawierającym w nazwie wyraz *слобода* ‘wolność’.

Podsumowanie

Analizowany materiał potwierdza fundamentalną rolę poznawczą asocjacji, wraz z jej podtypami – kontrastywnym, metaforycznym i metonimicznym – w kształtowaniu językowego obrazu świata. Asocjacje są ściśle związane z określonym kręgiem kulturowym – tworzą siatkę pojęć, która jest zrozumiała tylko wewnątrz danego kodu kulturowo-językowego. Wyszczególnione klasy asocjacji odzwierciedlają także podziały społeczne, polityczne i rozbieżności w percepcji faktów historycznych, odmienność stosunku do symboli narodowych czy wartości etycznych. Na przykład wyodrębniona asocjacja „СЛОВОДА jako wolność osobista” jest typowa dla demokratycznej, liberalnej i proeuropejskiej części społeczeństwa serbskiego,

podczas gdy asocjacja „СЛОВОДА jako walka” charakteryzuje obóz narodowy. Zderzenie tych dwu różnych punktów widzenia jest bardzo istotne dla semantycznego opisu konceptu СЛОВОДА w języku serbskim.

Wspomniany podział polityczny znajduje wyrazne odzwierciedlenie w języku, a w szczególności w digrafii języka serbskiego. Podczas gdy sympatycy ruchów narodowych preferują cyrylicę, to osoby o liberalnych poglądach, wychowane w duchu internacjonalizmu, z reguły posługują się alternatywnym kodem graficznym – alfabetem łacińskim. Przez większość swej historii język serbski cechowała również dyglosja, gdyż obok serbskiego języka ludowego istniał mający większy prestiż słowiano-serbski język oficjalny. Dopiero reforma Vuka Karadžicia w drugiej połowie XIX wieku wyniosła język ludowy do rangi standardu ogólnonarodowego (Grygiel 2009).

Pod względem formalnym analizowane asocjacje werbalne, podobnie jak inne jednostki leksykalne, charakteryzują się dużą wieloznacznością i jednocześnie wielofunkcyjnością. Każda z werbalnych asocjacji konceptu СЛОВОДА generuje polisemiczny łańcuch znaczeń, na którego powstanie składają się niejednokrotnie zarówno procesy metaforyczne, metonimiczne, jak i kontrastowanie. W takim kontekście asocjacje werbalne jawią się jako wielopoziomowe i wzajemnie dopełniające się elementy tworzące językowe odbicie, a zarazem kognitywne uporządkowanie otaczającej nas rzeczywistości.

Literatura

- ARSJ, 2005, *Асоцијативни речник српскога језика* [Słownik skojarzeń języka serbskiego], Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, Београд: Београдска књига.
- PCJ, 2007, *Речник српскога језика Матице српске*, Мирослав Николић (ред.), Нови Сад: Матица српска.
- Торовић Љубица, 2006, *Водич кроз Београд*, Београд: Креативни центар.
- Bartmiński Jerzy, 2010a, *Jak rekonstruować językowo-kulturowy obraz Europy?*, „Etnolingistyka” 22, s. 121–128.
- Bartmiński Jerzy, 2010b, *Językowe wyznaczniki tożsamości w świetle badań ankietowych*, recenzja książki Vladislavy Ždanovej (2006), „Etnolingistyka” 22, s. 222–225.
- Fauconnier Gilles, Turner Mark, 2002, *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, New York: Basic Books.
- Greszczuk Barbara, 1993, *Składniowe wykładniki negacji i ich funkcje w historii języka polskiego*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie.
- Grygiel Marcin, 2009, *Роль русскогo језика в формировању стандарта сербскогo језика*, [w:] Zofia Czapiga, Artur Czapiga (ред.), *Коммуникативные аспекты грамматики и текста*, Rzeszów: Wydawnictwo UR, s. 36–43.
- Grygiel Marcin, 2010, *Kwantyfikacyjne i egzystencjalne wykładniki afirmacji na przykładzie języka serbskiego*, „Slavia Meridionalis” 10, Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, s. 82–99.

- Grygiel Marcin, 2011, *Constructional realizations of affirmation in Slavic*, [in:] Grygiel Marcin, Laura A. Janda (eds.), *Slavic Linguistics in a Cognitive Framework*, Frankfurt–New York: Peter Lang, p. 175–198.
- Grygiel Marcin, Kleparski Grzegorz A., 2007, *Main Trends in Historical Semantics*, Rzeszów: Wydawnictwo UR.
- Horn Laurence R., 1989, *A Natural History of Negation*, Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Lewandowska-Tomaszczyk Barbara, 1996, *Depth of Negation: A Cognitive Semantic Study*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Miestamo Matti, 2005, *Standard Negation: The Negation of Declarative Verbal Main Clauses in a Typological Perspective*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Mitchell Laurence, 2008, *Serbia. Przewodnik turystyczny*, Warszawa: Wydawnictwo G+JRBA.
- Nerlich Brigitte, 1992, *Semantic Theories in Europe 1830–1930. From Etymology to Contextuality*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Пипер Предраг, 2005, *О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису*, [y:] Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, *Асоцијативни речник српскога језика*, Београд: Београдска књига, с. 7–22.
- Progovac Ljiljana, 1994, *Negative and Positive Polarity: A Binding Approach*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tovena M. Lucia, 1998, *The Fine Structure of Polarity Sensitivity*, New York–London: Garland Publishing.
- Ždanova Vladislava, 2006, *Russkaja kul'turno-jazykovaja model' prostranstva i osobenosti individual'noj orientacii v nej*, [w:] V. V. Krasnych, *Russkie i russkost'. Lingvo-kul'turologičeskie etiudy*, Moskva: Gnosis.

THE ASSOCIATIVE ASPECT OF THE SERBIAN CONCEPT OF SLOBODA (WOLNOŚĆ)

The purpose of this article is to attempt to reconstruct the concept СЛОВОДА (freedom) in the Serbian language. The analysis is based on survey data and their interpretation in relation to a broad context of culture, history and language. The starting point for the analysis are responses gathered in the Associative Dictionary of the Serbian Language. Associations are classified according to formal types, such as contrastive, metaphorical and metonymic associations. In terms of meaning, the responses were divided into the following conceptualizations: СЛОВОДА personal freedom, СЛОВОДА as struggle for independence, СЛОВОДА as a bird, СЛОВОДА as a boundless space, СЛОВОДА as blue and white colors, СЛОВОДА as a white horse, СЛОВОДА as a place where we feel at ease, СЛОВОДА as nature, СЛОВОДА as a bridge, СЛОВОДА as free will, СЛОВОДА as the highest value. Presented associative fields have been documented with examples of idioms, proverbs, dictionary definitions, lyrics, and literary texts.

KEY WORDS: linguistic worldview, associations, freedom

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Елена Л. Березович
(Екатеринбург)

КАК МЕНЯЮТСЯ ОЦЕНКИ ЦЕННОСТЕЙ (НА ПРИМЕРЕ РУС. САМОЛЮБИЕ)

Na przykładzie rosyjskiego konceptu *samolub'e* (miłość własna) autorka omawia prawidłowości dotyczące transformacji konceptów aksjologicznych w wymiarze czasowym, przestrzennym i społecznym. W słownikach rosyjskiego języka literackiego XVIII–XXI w. udokumentowane są istotne różnice w ewaluacji znaczenia słowa *samolub'e* – od uznawania miłości własnej za wadę w XVIII wieku do zrównania znaczenia tego leksemu z poczuciem własnej godności w końcu wieku XX. Autorka podkreśla zwłaszcza kontrast między użyciem słowa *samolub'e* w gwarach ludowych z jednej, a w języku współczesnej reklamy z drugiej strony: w dialektach *samolub'e* jest wartościowane wyrażnie negatywne, podczas gdy w języku reklamy otrzymuje ocenę pozytywną – *samolubivyy* to ktoś, kto wysoko się ceni i jest wymagający w sprawach materialnych oraz pragmatyczny życiowo.

SŁOWA KLUCZOWE: wartości, język reklamy, tradycyjna kultura rosyjska, miłość własna

Есть такие «ценностные» слова, значения которых, казалось бы, не должны испытывать сдвигов во времени, пространстве и социуме. К их числу априорно можно отнести рус. *самолюбие*. Предположение о его смысловой неизменности (или минимальной изменчивости) основывается на двух аргументах – понятийном и собственно языковом. Первый состоит в том, что самолюбие предполагает обращенность человека к самому себе, а это «чувство», если не ахронично, то, по крайней мере, в самой малой степени зависит от изменений политической, социальной и культурной жизни общества. Второй аргумент в том, что слово *самолюбие* на всех этапах своего существования в языке сохраняет про-

зрачную внутреннюю форму, что, как известно, должно «сдерживать» развитие значения.

В то же время статья, предлагаемая вниманию читателя, посвящена как раз смысловым вариациям, которые наблюдаются у этого слова в различные периоды времени и в разных социальных стратах. За словом *самолюбие* стоит такой мощный и многогранный концепт, что для его исчерпывающего описания понадобилась бы обширная монография. Поэтому в рамках статьи будут приведены лишь некоторые иллюстрации к тезису об изменчивости концепта, наблюдаемой вопреки априорным соображениям, изложенным выше.

Анализ концептуального наполнения слова *самолюбие* в современном русском литературном языке на фоне некоторых других слов из его синонимического ряда (в первую очередь *достоинства* и *гордости*) осуществлен А. В. Санниковым в (НОСС: 292–297; Санников 2006: 447–454). Принимая во внимание выводы А. В. Санникова, мы реализуем иные хронологические и социолингвистические параметры исследования: во-первых, будет предпринята попытка наметить закономерности изменений смыслового наполнения слова *самолюбие* во времени; во-вторых, будет рассматриваться судьба этого слова в иных, нежели русский литературный язык, пластах, контрастных по отношению друг к другу – русских народных говорах и языке современной рекламы. Рамки исследования будут расширены в указанных аспектах, но сужены в смысле охвата языковых проявлений концепта: нас интересуют не все его стороны, а только оценочный компонент в его составе¹.

I. Анализ словарей русского литературного языка конца XVIII – нач. XXI вв. позволяет увидеть некоторые изменения в оценке *самолюбия*, которая представлена в словарной дефиниции, иллюстративном материале, оценочных пометах.

Так, первый из интересующих нас словарей, «Словарь Академии Российской», фиксирующий язык конца XVIII в. (годы издания – 1789–1794), дает к слову *самолюбие* относительно нейтральную дефиницию ‘любовь, пристрастие к самому себе’, но снабжает его контек-

¹ Оговорим особенности подачи контекстов из публицистических, художественных произведений, текстов рекламного характера и из живой речи диалектоносителей. Если контекст извлечен из какого-либо лексикографического источника, то приводится паспортизация соответствующего словаря. Если контексты берутся из «Национального корпуса русского языка» (НКРЯ), то паспортизирующие пометы опускаются. Если же они извлекаются из различных Интернет-сайтов (как правило, это «ходовые» тексты, отмеченные сразу на нескольких сайтах), то ставится помета (ИС).

стом ярко негативного свойства (он является единственным): *Самолюбие есть порок, ослепляющий разум* (САР 6: 20).

В. И. Даль в своем «Толковом словаре живого великорусского языка», составленном в середине XIX в., включает резко отрицательную оценку в собственно дефиницию: *самолюбие* 'самострастие, пристрастие к себе, суетность и тщеславие во всем, что касается своей личности; щекотливость и обидчивость, желание первенства, почета, отличия, преимуществ перед другими (*себялюбие* больше относится к корысти)'. *Польстив самолюбию его, можно им управлять. Где затронут самолюбие его, там уж он не уступит* (Даль₂ 4: 134). В эту же статью включены обозначения субъектов самолюбия – *самолуб, самолюбец, самолюбка, самолюбца* – 'человек самолюбивый, честолюбивый, который любит почет и лесть, везде хочет быть первым и требует признания достоинств своих, ставит себя выше других': *Самолуб никому не люб* (Даль₂ 4: 134).

В «Толковом словаре русского языка» (1935–1940) Д. Н. Ушакова *самолюбие* представлено как 'высокая оценка своих сил, сочетающаяся с ревнивым отношением к мнению о себе окружающих; чувствительность к мнению окружающих о себе': *Человек большого самолюбия. Ложное самолюбие. Болезненное самолюбие. Щадить чье-н. самолюбие*. «Этого, пожалуй, автору не говорят, из сожаления к молодости и авторскому самолюбию, самому беспокойному из всех самолюбий: нужен талант, а его тут и следа нет» <И. Гончаров> (Ушаков 4). Как видим, отношение к описываемому феномену несколько улучшилось: базовый компонент дефиниции – 'высокая оценка своих сил' – не содержит отрицательного отношения к объекту описания; негативная нотка добавляется во второй части дефиниции ('ревнивое отношение к мнению окружающих'), а особенно – в контекстах.

Очередное повышение оценки (и весьма существенное) ощущается в следующем по времени лексикографическом произведении – «Словаре русского языка» С. И. Ожегова. В одном из ранних изданий (1953) *самолюбие* трактуется как 'чувство собственного достоинства, соединенное с ревнивым отношением к мнению о себе окружающих' (Ожегов 1953: 640). Как видим, дефиниция отождествляет *самолюбие* с *чувством собственного достоинства*, которое имеет однозначно положительную оценку (ср. *достоинство* 'совокупность свойств, характеризующих высокие моральные качества, а также сознание ценности этих свойств и уважения к себе' – Ожегов 1953: 151). Для положительной оценки важна морально-нравственная составляющая, которая не проявлялась в более ранних определениях *самолубия*. В то же время оценка

в представленной дефиниции амбивалентна за счет сохранения компонента 'ревнивое отношение к мнению окружающих'.

Интересно, что в дальнейшем слово *ревнивый* изымается из дефиниций *самолюбия*. Ср. толкование «Словаря современного русского литературного языка», данное в 1962 г.: 'чувство собственного достоинства, обычно сочетающееся с повышенной чувствительностью к мнению о себе окружающих' (ССРЛЯ 13: 110). Повышенная чувствительность «мягче» ревности (последняя в большей степени, чем первая, мешает субъекту здраво реагировать на мнение окружающих), что дает возможность оценке, отраженной в дефиниции слова *самолюбие*, подняться еще на шагок вверх.

Очередное повышение градуса оценки, отраженное в «Толковом словаре русского языка» (2007), происходит за счет включения в дефиницию слова *самоуважение* и исключения из нее упоминаний о ревнивых или чувствительных реакциях самолюбивого человека на чужое мнение: *самолюбие* 'чувство собственного достоинства, самоуважения, самоутверждения' (ТСлРЯ: 853).

Другой словарь рубежа XX–XXI вв., «Новый объяснительный словарь синонимов русского языка», в целом солидарен с этой трактовкой. *Самолюбие* включается в один синонимический ряд с *гордостью* и *достоинством* – с общей для ряда дефиницией 'свойство человека Y, состоящее в том, что он осознает свою ценность в качестве X-а и ведет себя так, чтобы другие люди тоже признавали эту его ценность' (НОСС: 292). При этом в словаре демонстрируется и оценочная амбивалентность слов из данного ряда. Указано, что ряд *самолюбие* – *гордость* – *достоинство* соприкасается со следующими рядами синонимов и отдельными лексемами: 1) *самоуважение*; 2) *тщеславие*, *честолюбие*, *амбиция*, *претензия* ('настойчивое стремление получить признание другими каких-л. свойств, качеств, достоинств, приписываемых себе'); 3) *самомнение*, *самонадеянность*, *самоуверенность*; 4) *эгоизм*, *себялюбие*; 5) *высокомерие*, *надменность*, *кичливость*, *заносчивость*, *спесь*, *чванство*, *гонор*. Лексема *самоуважение* оценивается положительно. Лексемы рядов 2)–5) в большей или меньшей степени выражают отрицательную оценку поведения или свойств человека со стороны говорящего (НОСС: 292).

Анализируя материалы словарей в плане оценочной окраски изучаемого слова, отметим еще словарные пометы, описывающие оценку, при подаче производных от *самолюбия*. Так, в ССРЛЯ включены суффиксальные производные с резко негативными суффиксами со значением пренебрежения и уничижительности: разг., уменьш.-пренебр. *самолю-*

бъице: «И тут на первом месте самолюбъице – грош, фальшивый грош, никому не нужный» (1873) <М. Мусоргский>; разг., уменьш.-уничиж. *самолюбъишко*: «У них ни патриотизма, ни любви к литературе, а одно самолюбъишко» (1888) <А. Чехов> (ССРЛЯ 13: 111). Как видим, при указанных словах даются контексты XIX в.; в современные словари эти производные не включены, поскольку ощущаются как устаревшие.

Итак, в словарях русского литературного языка конца XVIII–нач. XXI вв. ощутима временная динамика оценочного компонента в значении слова *самолюбие*. Оценка с течением времени неуклонно повышается – от осознания самолюбия как порока до приравнивания его к чувству собственного достоинства. Несмотря на «позитивизацию» *самолюбия*, словари показывают оценочную амбивалентность этого слова: негативный компонент измеряется остротой реакции самолюбца на чужое мнение.

Выводы об оценочном наполнении *самолюбия* в русском литературном языке есть смысл дополнить беглым анализом особенностей контекстной семантики слова. О **негативной оценке** свидетельствует способность слова образовывать оценочные сочетания с прилагательными *непомерный, неумеренный, неумный, больной, болезненный, раздутый*, описывающими чрезмерную, по мнению говорящего, степень свойства: «Я запнулась, не желая произносить слова, могущего задеть ее больное самолюбие» (1901) <Л. Чарская>; «Из всего, что Львов рассказывает о Задунайском, можно вывести, такое о нем заключение: великий ум, необычайная твердость души, огромные познания, но черствое сердце и непомерное самолюбие» (1806–1809) <С. Жихарев>; «Его природные душевные качества – постоянная неудовлетворенность и болезненное самолюбие – теперь, под влиянием объективных обстоятельств, еще более развились и обострились» (1998) <Ю. Елагин> и др. Самолюбие негативно, когда оно имеет целью свою выгоду в ущерб другим – и противопоставлено той черте, которая несомненно положительна как для русской классики, так и для советского времени (особенно для него) – **самоотверженности**: «В основе благородных чувств лежит человечность, самоотверженность и глубокая снисходительность к людям» (1881–1882) <М. Салтыков-Щедрин>; «Я лично ручаюсь за высокие нравственные и гражданские достоинства, за честность и самоотверженность каждого из них» (1986) <А. Сахаров>; «Это то инвариабельное, что унаследовано из глубины веков и как нравственный эталон дошло до нас в обогащенном советской цивилизацией виде: приоритет идеальных побуждений, служение общему делу, высшим идеалам,

социальная справедливость, солидарность, нестяжательство, аскетизм, самоотверженность, дисциплина» (1992) <Л. Сигал>.

В то же время возможна **положительная оценка** самолюбия. Так, слово может сочетаться с прилагательным *здоровый*, указывающим на нормальную степень свойства: «Здоровое самолюбие человеку необходимо» (см. об этом в НОСС: 294); ср. также «Здоровое самолюбие дарит жизнь, больное – живет разложением» <Л. Сухоруков> (ИС). Самолюбие считается положительной чертой только в том случае, если оно становится двигателем позитивных в волевом или этическом плане поступков, созидательной деятельности. У «хорошего» самолюбия «деятельностная» природа: «*Самолюбие*, в отличие от *гордости*, способно обозначать свойство человека, заставляющее его действовать, решать возникающие проблемы: „Самолюбие заставляло его тренироваться каждый день по несколько часов”» (НОСС: 293). Ср. примеры из художественных текстов и публицистики: «Приятнее всего было мне прочесть отзывы журналов о „Записках маркера”, отзывы лестные. Радостно и полезно тем, что побуждало к самолюбию и деятельности» (1855) <Л. Толстой>, «Я чувствую себя создателем, и это льстит моему самолюбию» (2003) <И. Олейников>, «Но они в любом случае выполняют важную воспитательную роль – будят у местных самолюбие и желание работать» (2002) <Е. Бирюкова>. В тех ситуациях, когда самолюбие созидательно, оно, как правило, помогает человеку преодолеть себя в каких-то сложных обстоятельствах: «По окончании старцевой речи прервалось молчание, тронутое самолюбие юношей заставило каждого стараться разрешить задачу с верными доказательствами: дав слово, что ежели оные опровергнутся и докажется им, что они неправы, то последовать тому, что от него повелено будет» (1782) <Н. Новиков>, «Все держалось на самолюбии и крайней необходимости» (1983–1984) <В. Песков>. Работа, стимулируемая самолюбием, нередко предполагает соревнование: «Педагогическая дисциплина вся направлена к тому, чтобы развить самолюбие воспитанников и заставить соревновать друг другу тех из них, которые по природным своим способностям могут выйти на эту арену; остальные должны сидеть смирно и не мешать» (1856) <К. Ушинский>. Ситуации, в которых проявляется самолюбие, нередко щекотливы и неоднозначны в этическом плане, но оно иногда помогает не сломаться, выйти из них с честью: «Пришла горькая пора отрезвления и правильной самооценки – мы нищие, мы отстали от Запада во всем на десятки лет, и единственное, что у нас есть, как это ни странно, – самолюбие, чувство собственного достоинства и патриотизм» (2000) <Э. Рязанов>, «Наконец самолюбие мое, жестоко уязвленное,

заставило меня встать со стула и откланяться» (1793) <Н. Карамзин>, «Особенно привязан к ней я не был (через пять лет, в Берлине, я ее по небрежности потерял), но на меня смотрели из окон, и пыл молодого самолюбия заставил меня сделать то, на что сегодня бы никак не решился» (1954) <В. Набоков>. При этом способ достижения цели может оцениваться негативно: «Как и всех своих детей, она очень любила его, но именно потому у нее кипело сердце и ей хотелось возмутить его, задеть его самолюбие, оскорбить, – лишь бы заставить придать цену ее словам и ее понятию о жизни» (1902) <М. Арцыбашев>; «Оскорбляя беспрестанно самолюбие других народов, вы заставите наконец их очнуться от их непонятного и позорного сна» (1830) <М. Загоскин>.

Количество контекстов, в которых проявляется положительная оценка деятельности природы самолюбия, со временем (особенно к концу XX–нач. XXI в.) увеличивается. Обнаруживаются тематические сферы, наиболее богатые такими контекстами. В их числе **спортивная сфера**: «Главное в том, что спартаковцы ни рвения, ни спортивного самолюбия даже и не пытались демонстрировать» (2002) <Л. Александров>; «Ему очень тяжело, но запас скорости есть, самолюбие тоже» (2011) <Н. Зетилов, «Советский спорт»>; «У ребят есть самолюбие и желание закончить чемпионат с медалями» (2011) <В. Антонов, «Советский спорт»>; «Самолюбие помогло амбициозному „Арсеналу“ обыграть „Шахтер“» <В. Евтушенко> (ИС). В числе ценных качеств тренера по спортивной борьбе выделяют «убежденность, уверенность, активность, коллективизм, общительность, обостренное чувство чести, долга, самолюбие, доброжелательность, требовательность, ответственность, порядочность, гуманизм, принципиальность, патриотизм, интернационализм, трудолюбие, скромность, самокритичность» <Г. Туманян> (ИС). Есть устойчивое сочетание *спортивное самолюбие*, которое тождественно, по сути, спортивной чести: «Спортивное самолюбие по-своему сопряжено с чувствами ответственности, долга и чести. Эти чувства для человека одаренного, с присущим ему конкретным восприятием действительности, обращены, как правило, к родным, друзьям, перед которыми никак нельзя ударить в грязь лицом» (ИС); «Я надеюсь, что все будет по-спортивному <...>. И у немцев, и у датчан есть спортивное самолюбие, ни о тех, ни о других я никогда не слышал, что были такие договорные матчи» (2008) <Э. Кокшаров> (ИС).

Амбивалентная оценка самолюбия ярче всего проявляется в контекстах, авторы которых рассуждают о возможности / невозможности причислить самолюбие к числу пороков. Самолюбие – порок, если из него вырастают эгоизм и презрение к другим: «<...> я знал его над-

менный характер и обращение свысока с провинциальными актерами и, признаюсь, боялся за свои отношения с ним, потому что мое самолюбие успело вырасти выше головы – порок, коим наша профессия одержима более всякой другой» (1930) <Ю. Писаренко>. Самолюбие оценивается положительно, если оно подвигает человека к активным действиям при уважительном отношении к другим людям: «„Самолюбие – не порок, а скорее добродетель, если сопровождается усердием и великодушием“, – пояснил Малиновский» (1886) <В. Авенариус>.

II. Иная концепция самолюбия представлена в **русской народной (крестьянской) языковой традиции** и реализована в семантике образований на *самолюб-* и контекстах к ним (по данным диалектных словарей). Гнездо слов на *самолюб-* в русских говорах весьма обширно, в него входят обозначения собственно черты характера (*самолюбство, самолюбие*), его носителя (*самолюб, самолюбец, самолюбник, самолюбок, самолюбка, самолюбимка, самолюбница*), совершаемого им действия (*самолюбничать*), свойства этого носителя (*самолюбый, самолюбимый, самолюбоватый, самолюбный, самолюбчатый*) (ЛКТЭ; Малеча 4: 19; СВГ 9: 89; СРНГ 36: 92–93; СРГС 4: 223; СРГК 5: 629; СГРСУ 5: 107; ЯОС 9: 8 и др.). Широта гнезда (как в лексико-словообразовательном, так и в лингвогеографическом плане) говорит о том, что его элементы не являются для говоров искусственными, чуждыми, заимствованными из литературного языка. Это явно внутридиалектное образование². Аналогичные гнезда есть и в диалектах близкородственных языков, ср., к примеру, блр. *самалюбец, самалюбiмка, самалюбiмец, самалюбiца, самалюбка* (ЧТС: 264).

Анализ словарных дефиниций и контекстов позволяет выявить черты, которые приписываются самолюбцу.

Он себялюбив, эгоистичен, ценит только себя, заботится о себе: р. Урал «Он самолюбник, себя только любит» (Малеча 4: 19); карел. «Ведь она самолюбка, себя пуще всех любит», «Этот такой самолюбный, большого мнения о себе», «Самолюбоватый человек, сам себя только любит. У нас в деревне много самолюбоватых» (СРГК 5: 629).

Он следует своим желаниям, прихотям, избалован: карел. «Она дочку свою д्रोчит, балует, ох испортит, надрочит она ее на свою голову, самолюбка будет» (СРГК 5: 629); ср. арх. *самолюбкой* 'имея собственное желание': «Он это всё самолюбкой посмотрел, где и научился» (СРГК 5: 629).

² Об этом свидетельствует и словообразовательный омоним – арх. *самолюбый* 'любой, какой угодно' (СРНГ 36: 93).

Он крайне болезненно относится к чужому мнению о себе: ср.-урал. «Ох и самолюбной он, не потерпит, шtbody кто-то про ево худо сказал», «Баба-та самолюбна. Не дай бог, ежели услышит чё плохо о сибe» (СРГСУ 5: 107).

Он не идет на компромиссы, не слушает других, не считается с ними, игнорирует их, перечит им, делает все по-своему, своенравен и злобен: арх. «Теперь-то самолюбство, ни отца, ни матери не слушают» (СРНГ 36: 93); костр. «Самолюб – не переговоришь его, всё равно своё тмит», «Самолюб – это который не послушает. Он слышит, а сделает всё по-своему. Сам себя только любит и свою работу ценит» (ЛКТЭ); сиб. «Ишь какой самолюбный, ни с кем не считается» (СРНГ 36: 93); карел. «Маша самолюбка, когда себя любит, всё токо рядится», «Самолюбная старуха – как не её, зашумит», влг. «Ненавистный человек, любит самого себя, самолюбимец», карел. «Вредные какие самолюбоваты. Ему б жилось, а вы как хотите пропадайте» (СРГК 5: 629); ср. также ср.-урал. *самолюбничать* 'сопротивляться, упрямиться, упираться': «Вот нащнём здорить <спорить>: друг с друга одёжу стаскивать, самолюбничать там или щё, сразу: „Эй, вас щё тут взяло?“ Ежели что не послушашь, сразу на плётку: „Это щё?“ Сразу всё, конщашь <об отце и детях>» (ДЭИС).

Он высокомерен, заносчив: карел. «Самолюбский <спесивый, заносчивый> народ против прежнего, и завидось есть» (СРГК 5: 629), ср.-урал. «Самолюбничает, зазнаистый какой, нас за людей не считает» (ДЭИС). Ср. в украинских и белорусских говорах: блр. «Самалюбец такі, не падступішся да яго» (СПЗБ 4: 360), укр. «Не говорит' ни с ким самол'уб» (Аркушин 2: 134).

Он не способен помогать другим: омск. «Самолюбство кругом, сельсовет это в ума не берет, как помочь человеку» (СРГС 4: 223); костр. «Самолюб – это кто не заботится о других» (ЛКТЭ).

В его действиях стремление к собственной выгоде имеет следствием полный произвол, беззаконие: арх. «Раньше было много самолюбия-то <произвола>. Вот захотят, дадут вина кому-то, вот на семью и не дадут полного надела» (СРГК 5: 629).

Он стяжатель: карел. «Если самолюбец был, он всё тянул себе, любил себя» (СРГК 5: 629), перм. «Он уж шибко самолюбник: только себя любит, всё себе домой тащит» (СПГ 2: 315).

Он нелюдим, обособляет себя от общества, стремится отдельно жить: костр. «Нелюдимку такого самолюбом называли» (ЛКТЭ); новосиб. «Они какие-то особы, самолюбные, живут сами по себе» (СРГС 4: 223).

Он имеет особый, отдельный от других режим питания – ест отдельно: костр. «Самолюбые нынче детки, берут конфетки, едят поволоча <между приемами пищи>, мы и хлеба не схватим (ЛКТЭ)»; арх. «С робятами да с женой отдельно ел, то не старOVER, а самолюбок, а у нас все совместно» (СРНГ 36: 93); стряпает то, что хочет сам: перм. «На домашке <при ведении домашнего хозяйства> самолюбничают, стряпают чё-нинабудь, делают чё хочут» (СРНГ 36: 93); проявляет брезгливость, избирательность в еде: костр. «Самолуб не ест – выбирает, брезгует. Если то не хочу и этого не хочу – у нас скажут *самолуб*» (ЛКТЭ).

Особо выделена **женщина**, являющаяся носителем самолюбия: свердл., перм. *самолубница* (СГРСУ 5: 107; СРНГ 36: 93), костр., яросл. *самолубимка* ‘самолубивая женщина’ (ЯОС 9: 8; СРНГ 36: 92), влад., горьк., моск., орл., яросл. *самолубка* ‘себялюбивая женщина’: «Она самолюбка страшная» (яросл.); «Уж дочь у нее такая самолюбка была, токо себя любила. Самолюбка невестка у меня, никого не слушает, что ни скажи, все по-своему делает» (моск.) (СРНГ 36: 92–93). Интересно, что в литературном языке картина несколько иная: выражение *мужское самолубие* маркировано гораздо ярче, чем *женское*³. Это объясняется общей концепцией самолюбия: раз в значении слова в литературном языке акцент ставится на деятельностной природе этого качества, то носителем его является в первую очередь мужчина. В говорах же подчеркивается антиобщественный характер самолубия, а такие антиобщественные свойства, как капризность, взбалмошность и проч., в первую очередь приписываются женщинам. Эта «капризная» нота в семантике поддерживается приравнением *самолубия* к *своенравию*, что подтверждается контекстной синонимией этих слов: том. «Самондравный <своенравный> человек, когда он самолюбный» (СРНГ 36: 93). Применительно к литературному языку исследователи не включают *своенравие* в ряд синонимов *самолубия*; в говорах же эти слова, по сути, тождественны, ср. петерб., краснаяр. *самондрáвец* ‘себялюбивый человек’: «Вишь, самондрáвец какой, всё об себе только» (петерб.), «Самондрáвец – это как наш Серёжка, себя шибко любит» (краснаяр.), иван., костр., яросл. *самондрáвка* ‘своенравная женщина’, *самондрáвный* влг., арх., мурман. моск., ряз., урал., зап., юж.-сиб., краснаяр. ‘своенравный’: «Кто самондравный, тот любит по-своему делать,

³ Так, в составе (НКРЯ) на 10 случаев употребления сочетания *женское самолубие* приходится 30 *мужских самолубий*, ср.: «Сталин применял низменные приемы, стремясь ущемить мужское самолубие Молотова» (1971) <Н. Хрушев>; «Его мужское самолубие было оскорблено, и он уже заранее примирялся с Метой» (1902) <К. Станюкович> etc.

никого не слушает», краснояр. 'себялюбивый': «Самондравный сам себя любит, а люди ему все нехорошие» (СРНГ 36: 94). Еще одним контекстным синонимом является перм., коми, арх. *своено́сый* 'своевольный, своенравный', 'упрямый': «Вот, вишь, в России народ тяжолый, своеносый – самолюбый, упрямый» (арх.) (СРНГ 36: 312–313); ср. еще контексты: коми «Вишь, надумалсе брат: в оной рубашке хотел уйти, такой своеносой», «Ницего жонка, только уж беда своёноса: мужык говорит, не послушат, на свой нос напёрт, цего ей нать!», «Оболокись живо, своёноса!» (СРГНП 2: 255–256). Наконец, в числе контекстных синонимов костр. *само́тный* 'высокомерный, самолюбивый': «Самотный, самолюбивый парень, за людей нас не считает» (ЛКТЭ); ср. также бурят. «Поднял нос кверху и ходит самотный такой, гордый. Рядом с нами начальник почты в ряд жил, дак вот он самотный и был» (СРНГ 36: 107).

Негативное восприятие самолюбия проявляется и на уровне словообразования: к основе *самолюб* – может добавляться уничижительный суффикс *-ишк*: томск. *самолюбишка* 'самолюбивый человек': «Председатель — самолюбишка ён» (СРГС 4: 223).

Случаи, когда *самолюбю* приписывается скорее положительный смысл, очень редки. Лишь в одном из диалектных контекстов реализуется общая с литературным языком смысловая валентность, приравнивающая *самолюбие* к *самоуважению*, ср. арх. *самолю́бство* 'гордость, самоуважение': «Саша от самолюбства и пошел в совхоз работать» (СРНГ 36: 93). В другом случае положительный смысл связан с трактовкой *самолюбия* как личной свободы: арх. *самолюбие* 'свобода, самостоятельность': «К детям не хочу ехать, самолюбия не будет» (СРГК 5: 629).

Таким образом, самолюбие в народной традиции гораздо в большей степени «социализовано», нежели в «городской культуре». Самолюбие отождествляется с эгоизмом, себялюбием. За ним стоит своеволие, неумение жить в обществе. Не акцентируется вообще деятельностная природа самолюбия, его способность подвигать человека на общественно значимые поступки. Самолюбие в крестьянской картине мира может подстрекать только к деятельности негативного плана. У него есть внешние вызывающие или «антиобщественные» поведенческие проявления, связанные с произволом, самоволием, подчинением собственным прихотям: человек перечит другим, стремится сделать назло, «выпендривается», не помогает и проч. Слова *самолюб*, *самолюбец* употребляются с эпитетами *страшный*, *ненавистный* и др. В литературном языке самолюбие трактуется скорее как личностное свойство.

В редких случаях оно приписывается целому сообществу людей, коллективу. В диалектных контекстах это происходит гораздо чаще, ср. томск. «Самолубчатый <самолубивый, эгоистичный> народ в Спасе» (СРГС 4: 223), влг. «Самолубный народ сейчас, сам себе только» (СВГ 9: 89), новг. «Самолубимый <гордый, самолубивый> народ по Волхову» (СРНГ 36: 93). Это еще раз говорит об общественной значимости и оценке самолюбия.

Показательно, что негативная маркировка самолюбия проникает и в такую частную сферу, как особенности приема пищи: самолюбец, как было показано выше, питается отдельно от других, избирателен в еде, готовит то, что хочет сам. Пищевые характеристики самолюбцев кажутся случайными, но это не так. Нам приходилось изучать смысловые особенности лексики, обозначающей нарушения режима питания, что позволило прийти к выводу о том, что в крестьянской картине мира «регламентация приема пищи не является „личным делом“ человека; нарушение порядка в еде становится важным сигналом асоциального поведения (питающийся не вовремя ставит себя вне законов традиционного общежития – а затем закономерно обнаруживаются более опасные в социальном плане черты) и рассматривается как вызов, который человек бросает обществу» (Березович 2007: 33). Контексты к словам гнезда *самолуб*- дают возможность сделать аналогичные выводы: пищевое поведение дает яркие социально значимые сигналы, которые позволяют «опознать» самолюбца.

Итак, идея самолюбия втягивает в себя такие смыслы, как индивидуализм, сепаратизм, своеволие, стяжательство, – базовые антиценности для крестьянского сообщества.

III. Наконец, обратимся к еще одному социокультурному языковому пласту – **современному языку рекламы** и связанному с ним **молодежному дискурсу**. В рекламе насаждается идеология любви к себе как положительной ценности. Отсюда у слова *самолубие* в течение последнего десятилетия начинают просматриваться смысловые оттенки, утверждающие потребность человека в саморекламе, внешней демонстрации своего успеха, связанного, как правило, со сферой накопления и потребления.

В дискурсе рекламы и СМИ с 90-х годов все более и более настойчиво звучит тезис о любви к себе как залого правильной и успешной жизни. Ср., к примеру, слоган «Твое тело говорит: *Люби себя!*», звучащий в бестселлере Лиз Бурбо «Слушай свое тело». Этот слоган (и ему подобные) сначала был лейтмотивом текстов, рекламирующих, так сказать, средства для красоты тела, но затем он стал распространяться все

шире и шире – и сейчас внедрен повсюду (даже реклама газовых и пороховых инструментов проходит под лозунгом «Любим себя и ценим»). Об особой выделенности слогана «Люби себя» говорит проникновение его в ономастику: салоны красоты *Люби себя* (Уфа, Томск), *Любите себя* (Киев), салон-парикмахерская *Люби себя* (Чехов), магазин ароматехнологий *Люби себя* (Екатеринбург), магазин *Для себя, любимой* (Казань), интернет-магазин *Для себя, любимых* (Екатеринбург) и проч. Деятельность таких заведений обставлена девизами вроде: «Любить себя можно и нужно. Мастера нашего салона научат Вас любить себя», «Любите себя – будьте красивы», «Любовь к себе – это роман на всю жизнь», «Предлагаем тем, кто в себе души не чаёт, несколько способов сделать общение с собой еще более захватывающим <далее о губной помаде>».

Этот лозунг не встраивается в дискурс большинства представителей старшего поколения носителей русского языка. Он воспринимается с неприятием, раздраженно и иронично. Так, артистка Ия Саввина, относящаяся к поколению интеллигентов-«шестидесятников», в ответ на комплимент поклонницы относительно ее актерского таланта, вспомнила сцену из замечательной пьесы Е. Шварца «Два клена». Работница Василиса спрашивает Бабу-Ягу: «Любишь себя?» Та отвечает: «Я себя, лапочку, не просто люблю. Я в себе, голубке, души не чаю». Ия Саввина комментирует: «Это, конечно, юмор, вы понимаете. Если б я так себя ощущала, я б давно умерла как актриса» (2007) <телепередача «Линия жизни», канал «Культура»>. В текстах русской литературы «дорекламного» периода жизни страны очень редко встречался тезис о любви к себе – наоборот, чаще говорилось *не люблю себя*: «Никто не знает, как я не люблю себя в моих поэмах, начиная с „Каникул”» (1971–1990) <Д. Самойлов>; «Я не люблю себя такой, Не нравлюсь я себе, не нравлюсь!» (1978) <В. Конецкий>; «[Тригорин] Я не люблю себя как писателя. Хуже всего, что я в каком-то чаду и часто не понимаю, что я пишу...» (1896) <А. Чехов>; «Любя их, я не могу любить себя, но любовь к ним примиряет меня с самим собой, какой я есть, – временно, конечно» (1997) <А. Пятигорский>; «Я люблю другого, но не могу любить себя, другой любит меня, но себя не любит; каждый прав на своем месте, и не субъективно, а ответственно прав» (1920–1921) <М. Бахтин>. Нелюбовь к себе утверждалась как нравственная норма, залог самосовершенствования: «Для того, чтобы точно, не на словах быть в состоянии любить других, надо не любить себя – тоже не на словах, а на деле» (1891) <Л. Толстой>. Любить себя – это недостойно, это непонятно, это странно, это скучно: «Можно отнести к проблеме спор-

тивно: делать утреннюю гимнастику, переходить к водным процедурам, совершать перед сном длительные прогулки, дышать по системе йогов, голодать раз в неделю. Но для того, чтобы так жить, надо очень сильно любить себя. Мне это скучно» (1964–1994) <В. Токарева>; «Люблю ли себя? Нет, а может быть, да: мне это непонятно и недоступно, как вера в Бога. Зубы у меня плохи, и очень я неряшлив, ноги отличные, руки слабы, а то, что называется талант, – это не я, это сила моей тяготы к миру, выражение моего интереса... Правда, вот чудного, как подумаешь об этом, как это можно любить себя. Я люблю себя мальчиком, но это чувство как-то переходит в сына, во всяком случае, это уже кончено, это не я, есть некоторые поступки, есть написанные вещи, которые я тоже люблю, но это опять уже не я» (1925) <М. Пришвин>. Более того, на любовь к себе мог накладываться нравственный запрет: «Тебе тяжело, да, но нельзя так любить себя! Нельзя себя настраивать, что ты одна страдальца в целом мире. Может быть, другие пережили гораздо больше, чем ты. Задумайся» (1968) <А. Солженицын>. Предпринимались попытки так толковать любовь к себе, чтобы найти ей нравственное оправдание. Оно могло быть в том, чтобы предъявлять к себе высокие требования: «Любить себя – значит быть требовательным к себе» (1973) <В. Леви>. Такая любовь предполагает нравственное совершенствование, о котором много думал Л. Толстой: «Дело только в том, что любить в себе: свою душу или свое тело» (1910). Для него ответ на этот вопрос был прозрачен.

В «старой» русской культуре отмечалось существенное расхождение между *самолюбием* и *любовью к себе*. Производящее словосочетание и производное слово далеко разошлись в смысловом плане. Попытки соотнести их встречаются нечасто, преимущественно в текстах XVIII и XIX вв.: «... известно есть, что самолюбие на многое зло нас приводит, а понеже бог злу противный, то как может оный божественным имяноваться? Ответ. Я вам не просто самолюбие сказал, но любить себя с разумом, то есть прилежать ко снисканию истиннаго, а не притворнаго благополучия, а не давать воли неправильному и непорядочному желанию» (1733) <В. Татищев>; «Самолюбие, например, и эгоизм часто смешиваются один с другим, хотя, по мнению моему, оба сии порока имеют свои собственные, совершенно отличные черты и производят разные действия, а потому должны подлежать особенному разделению. <...> Любить себя до некоторой степени позволено и должно; но ставить себя выше ближнего, считать себя лучшим и совершеннейшим, унижая, пренебрегая и презирая других без основания, – вот самолюбие, о котором я говорю!» (1828) <А. Погорельский>; «Самолюбивый

человек тот, кто мнением других о себе дорожит больше, чем своим собственным. И так, быть самолюбивым значит любить себя больше, чем других, и уважать других больше, чем себя» (1889–1892) <В. Ключевский>.

В новом дискурсе происходит сближение частотнейшего *любить себя* и *самолюбия*. Это сближение, при наличии всех предпосылок, все-таки можно было бы оценивать как маловероятное, поскольку на предыдущем этапе языкового развития значения слов *самолюбие*, *самолюбивый* и выражения *любить себя* разошлись весьма существенно. Надо учитывать еще одно обстоятельство. *Самолюбие* – очень «фразеологизированное» слово, имеющее жестко заданную сочетаемость как с атрибутами, так и с предикатами (*задеть, оскорбить, унижить, льстить* и проч., см. НОСС: 292–297), что мешает ему употребляться в новых контекстах. Тем не менее такие контексты появляются, фиксируя новые оттенки в значении слов *самолюбие* и *самолюбивый*. Последнее в рекламных текстах может означать ‘заботящийся о себе’, причем в идеологии общества потребления.

Яркий пример – рекламная кампания финской водки «Saimaa», ребрендинг которой провело российское агентство «Runway Branding». В рекламе этой водки *самолюбивый* является ключевым словом: «Потребление водки „Saimaa” должно демонстрировать, что человек самолюбив, деятелен и обладает хорошим вкусом»; «В России сделали водку для самолюбивых <...> Новая эстетика водки „Saimaa” – это культура потребления внутри целого мира образов и символов. Новая эстетика создает идиллический мир водки „Saimaa”, характерными чертами которого являются общее сдержанное настроение, аристократизм и холодность визуального ряда» (ИС). Смысл рекламы: наша водка для богатых людей, которые любят и ценят себя.

Есть и другие свидетельства того, что слова *самолюбивый* и *самолюбие* подвергаются влиянию слогана *люби себя*, вследствие чего формируется их новый смысл. Автор одного из текстов самопрезентаций на сайте знакомств рассуждает так: «Что нужно сделать <чтобы стать любимой>? – Выспаться, поменять работу, вытряхнуть из постели ненужное, заняться своей красотой, своей слабостью, подчеркнуть уникальность; попробуйте начать с самолюбия – любовь вас заметит, она не ест все подряд – гурманка» (ИС). Как и в предыдущем тексте, *самолюбие* здесь подается как забота о себе, о своем благе и успехе. Вообще, *самолюбие* – не случайный «гость» в текстах современных брачных объявлений, оно вписывается в «джентльменский набор» успешного человека: «Обаятельная, привлекательная, самолюбивая, обеспеченная, а что ещё

надо»; «Обеспечен, самолюбив, самодостаточен, не пью, не курю, матом ругаюсь, сексом занимаюсь» (ИС). Показательно, что в последнем контексте рядом стоят слова *самолюбив* и *самодостаточен*: они рисуют, так сказать, установку и ее результат. *Самолюбив* – значит, ценит себя, главным образом, свою возможность добиться успеха и материального благополучия; *самодостаточен* – значит, добился материальной независимости и состоятельности (о новой «коммерческой» составляющей в семантике этого слова, которая в последние годы проявляется в рекламном и «брачном» дискурсе, см. в Березович 2011: 128–129⁴).

Вот как рисуются *самолюбивые* в текстах, извлеченных из различных сайтов и газет рекламно-«глянцевого» характера, в которых представлены, так сказать, социально-психологические типы современных людей: «Если парень тебе понравился, ты его заарканишь! Ты очень привлекательна и самолюбива. Знаешь себе цену. Иногда ты включаешь свой шарм на полную катушку – и становишься неотразимой! Но можешь и резко оттолкнуть... Ты сама выбираешь парня и ведешь с ним свою игру. Это очень увлекательно!»; «Очень красив, хорошо сложен, очень самолюбив. В постели хорош! Мачо! Может быть как совладельцем какой-нибудь фирмы, так и барменом или менеджером. Шмотки от дизайнеров, загар, белозубая улыбка. Авто – либо большой джип, либо спортивная машина. Себя любит, холит и лелеет. В понедельник хоккей, во вторник футбол, в среду фитнес, в четверг горные лыжи, в пятницу баня, в субботу секс, в воскресенье шопинг. Выбирает исключительно красивых стройных спортивных девушек»; «Каблук или шпилька, высотой более 7 см. Обладательницы такой обуви самолюбивы, привлекательны, хотят чтобы их заметили. Такую обувь никогда не оденет скромница» и т. п. Подобные перечислительные ряды встречаются и в текстах современного литературного «ширпотреба», ср. контекст из романа с говорящим названием «VIP значит вампир»: «Холеная, самолюбивая, одетая с иголки Ангелина – и нелепый Однорог в семейных трусах» <Ю. Набокова>.

Разумеется, еще рано говорить о новом «рекламно-потребительском» значении слова *самолюбие* в русском языке. Соответствующий дискурс нельзя считать сформированным. Но все же показательно «переключение регистров»: слово *самолюбие* не употребляется в кон-

⁴ Так, новая семантика *самодостаточности* с ноткой «материальной состоятельности» сквозит в текстах брачных объявлений типа: «Она самодостаточная, она зарабатывает уже много»; «Красивый отец для зачатия ребенка. Нужна позитивная самодостаточная девушка с собственной жилплощадью»; «Валера, 27 лет, самодостаточный, менеджер в крупной фирме, хочет познакомиться...» etc.

текстах, описывающих морально-волевую сторону жизни; нет рефлексии относительно способности самолюбия подвигать людей на высокие поступки, – но оно внедряется в контексты, описывающие область материального благополучия и успеха. В этих контекстах *самолюбивый* – тот, кто высоко себя ценит, будучи взыскательным в «материально-прагматической» стороне жизни. Это обеспеченный потребитель, который может ценить себя, со вкусом ухаживать за собой, добиваться хорошей партии etc. Подобные изменения случились со словом *достойный*, которое принадлежит близкому к *самолюбию* гнезду: это слово получило в рекламном дискурсе значение 'обеспечивающий хороший уровень жизни' (см. об этом в Вепрева, Купина 2007). Популярнейший рекламный слоган «Ты этого достоин (достойна), не правда ли?» основан на специфической пресуппозиции: он предполагает оценку вовсе не высоких морально-нравственных, интеллектуальных, профессиональных качеств человека, а его незаурядных потребительских возможностей. В этом контексте «новое самолюбие» оценивается однозначно положительно; семы, создававшие возможность амбивалентной оценки (отражающие представления о затрудненных контактах самолюбивого человека с окружающими), затушевываются, не получают контекстной актуализации.

* * *

Итак, история рус. *самолюбие* демонстрирует существенные социо-хронологические сдвиги в оценочном наполнении слова. Этот вывод опровергает изложенные в начале статьи априорные предположения о семантической стабильности *самолюбия*. После осуществления анализа можно говорить, что названные «факторы стабильности» (обращенность феномена самолюбия к человеку *per ipsum* – казалось бы, вне социокультурного контекста – и прозрачная внутренняя форма соответствующего слова), если и сработали, то смогли, вероятно, лишь слегка уменьшить амплитуду смысловых изменений и оценок, но не смогли эти изменения предотвратить. Аксиологическая природа этого концепта диктует его тесную связь с социальной жизнью. «Уроки самолюбия» говорят о необходимости тщательного учета социальной и исторической обусловленности ценностной лексики в ходе этнолингвистического исследования.

Литература

- Аркушин Г. Л., 2000, *Словник західнополіських говірок*, т. 1–2, Луцьк.
- Березович Е. Л., 2007, *Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования*, Москва.
- Березович Е. Л., 2011, *Динамика русской аксиологической картины мира в лексическом отражении (от «советских» ценностей к «постперестроечным»)*, „Etnolingwistyka” 23, s. 121–136.
- Вепрева И. Т., Купина Н. А., 2007, *Актуальное слово дня: достойная жизнь*, [в:] *Русский язык за рубежом*, № 3, Москва, с. 90–93.
- ДЭИС – *Традиционная культура Урала: Дialeктный этноидеографический словарь русских говоров Среднего Урала*, авторы-составители О. В. Востриков, В. В. Липина; Свердловский областной Дом фольклора; кафедра русского языка и общего языкознания УрГУ. Екатеринбург: «Баско», 2009 [Электронное издание].
- ЛКТЭ – *лексическая картотека Топонимической экспедиции Уральского университета* (кафедра русского языка и общего языкознания Уральского федерального университета, Екатеринбург).
- Малеча Н. М., 2002–2003, *Словарь говоров уральских (яицких) казаков*, т. 1–4, Оренбург.
- НКРЯ – *Национальный корпус русского языка*, электронный ресурс, <http://ruscorpora.ru>
- НОСС – *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*, 2-е изд., исправл. и доп., под общим рук-вом акад. Ю. Д. Апресяна, Москва–Вена: Языки славянской культуры; Венский славистический альманах, 2004.
- Ожегов С. И. (сост.), 1953, *Словарь русского языка*, под общ. ред. акад. С. П. Обнорского, 3-е изд. Москва.
- Санников А. В., 2006, *Понятия достоинства и смирения*, [в:] *Языковая картина мира и системная лексикография*, отв. ред. Ю. Д. Апресян, Москва, с. 405–470.
- САР – *Словарь Академии Российской*, т. 1–6, (1789–1794), Москва 2001–2005.
- СВГ – *Словарь вологодских говоров*, Вологда 1983–2007, Вып. 1–12.
- СГРС – *Словарь говоров Русского Севера*, т. 1–, Екатеринбург 2001–.
- СПЗБ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 1–5, Мінск 1978–1986.
- СРГК – *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей*, Санкт-Петербург 1994–2005, Вып. 1–6.
- СРГС – *Словарь русских говоров Сибири*, т. 1–5, Новосибирск 1999–2006.
- СРГСУ – *Словарь русских говоров Среднего Урала*, т. 1–7, Свердловск 1964–1987.
- СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, Москва–Ленинград 1965–, Вып. 1–.
- ССРЛЯ – *Словарь современного русского литературного языка*, т. 1–17, Москва–Ленинград 1948–1965.
- Ушаков Д. Н. (ред.), 1935–1940, *Толковый словарь русского языка*, т. 1–4, Москва.
- ЧТС – *Чалавек: Тэматычны слоўнік*, Мінск 2006.
- ЯОС – *Ярославский областной словарь*, Ярославль 1981–1991, вып. 1–10.

I. ROZPRAWY I ANALIZY

HOW EVALUATION OF VALUES CHANGES
(WITH REFERENCE TO RUS. САМОЛЮБИЕ)

With reference to the evaluative component in the meaning of the word *самолюбие* 'self-esteem', the author analyzes the development of axiological concepts in time, space and society. The article deals with the different interpretations of the meaning of this word in the literary language dictionaries of the 18th–21st centuries. There is a clear tendency towards improving of the perception of *самолюбие* from defining it as a vice (at the end of 18th century) to understanding it as a proper sense of one's own dignity (at the end of 20th century). The article considers the changes in the word meaning in the opposing language layers – dialects and the language of advertising: while in dialects *самолюбие* is viewed entirely negatively, in the language of advertising it gets positive evaluation (a person with high self-esteem has a sense of his own value and is demanding in the pragmatic sphere of life).

KEY WORDS: values, language of advertizing, traditional Russian culture, love of oneself

Autoria podkazuje rolę jednostek leksykalnych *праца* i *робота* a także ich pochodnych w tworzeniu konceptu *ПРАЦА* w języku białoruskim. Dochodzi do wniosku, że główna treść pojęcia powstaje w obszarze nakładania się pól semantycznych tych słów. *Праца* to społecznie użyteczna i oficjalnie zorganizowana działalność, która jest wykonywana w określonym czasie, przy czym praca łączna jest ważniejsza. *Робота* jest zarówno obowiązkiem człowieka, jak i możliwością zdobywania środków do życia. Chodzi o pracę i podmioty pracy (przede wszystkim pracownicy) artykułując jednocześnie pozytywną ocenę, to *робота* w języku białoruskim kojarzy się też z brakiem i smutkiem. I owe negatywne aspekty stanowią istotę pojęcia.

Słowa kluczowe: *праца*, wartości, białoruski leksykograf

Представление о труде является ментальной и этической категорией, присутствующей в сознании каждого человека. Получая выражение в языковых единицах, это представление формирует концепт ТРУД, являющийся одной из определяющих составляющих любого языкового образа мира, в том числе складывающегося в сознании носителей белорусского языка. Не вызывает сомнения тот факт, что основными средствами выражения заявленного концепта в белорусском языке являются слова *праца* и *робота*, а также их производные. Тем не менее, структурирование и описание этого важнейшего элемента белорусского языкового образа мира все еще находится в стадии разработки.

Можно назвать лишь несколько публикаций, посвященных этой проблеме. Это статья в научно-методическом издании, посвященная словоупотреблению лексем *праца*, *робота* и их производных (Кулеш 2002),

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Алла А. Кожина
(Минск)

КОНЦЕПТ ТРУД В БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ ПО ДАНЫМ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Autorka porównuje rolę jednostek leksykalnych *praca* i *rabota* a także ich pochodnych w tworzeniu konceptu PRACA w języku białoruskim. Dochodzi do wniosku, że główna treść pojęcia powstaje w obszarze nakładania się pól semantycznych tych słów. *Praca* to społecznie użyteczna i oficjalnie zorganizowana działalność, która jest wykonywana w określonym czasie, przy czym *praca* ręczna jest ważniejsza. *Praca* jest zarówno obowiązkiem człowieka, jak i możliwością zdobywania środków do życia. Chociaż *praca* i podmioty pracy (przede wszystkim pracownicy) otrzymują jednoznacznie pozytywną ocenę, to *PRACA* w języku białoruskim kojarzy się też z brudem i znojem, i owe negatywne aspekty stanowią istotę pojęcia.

SŁOWA KLUCZOWE: *praca*, wartości, białoruska leksykografia

Представление о труде является ментальной и этической категорией, присутствующей в сознании каждого человека. Получая выражение в языковых единицах, это представление формирует концепт ТРУД, являющийся одной из определяющих составляющих любого языкового образа мира, в том числе складывающегося в сознании носителей белорусского языка. Не вызывает сомнения тот факт, что основными средствами выражения заявленного концепта в белорусском языке являются слова *праца* и *работа*, а также их производные. Тем не менее, структурирование и описание этого важнейшего элемента белорусского языкового образа мира все еще находится в стадии разработки.

Можно назвать лишь несколько публикаций, посвященных этой проблеме. Это статья в научно-методическом издании, посвященная словоупотреблению лексем *праца*, *работа* и их производных (Кулеш 2002),

работа об идеологическом наполнении рассматриваемого концепта в белорусской периодике (Самусевич 2005); проблемы концептуализации труда также рассматриваются в нескольких статьях на паремиологическом материале (Балуш, Чуханова 2012), в том числе в сравнении с английским языком (Садоўская, Ставецкая 2011).

Одной из необходимых операций при построении каждого концепта является анализ его представления в словарях соответствующего языка. Безусловно, предпринимая подобное исследование, необходимо отдавать себе отчет в том, что оно всегда будет проводиться через призму языковой компетенции автора / авторов того или иного лексикографического источника. Причем словарные материалы, скорее всего, не будут отражать мнения рядового носителя языка, поскольку составители большинства современных словарей не придерживаются того мнения, что «лексикографическая дефиниция должна представлять собой реконструкцию способа понимания значений слов нормальными говорящими, а не наукообразно ориентированным исследователем языка» (Bartmiński 2007: 53). Как представляется, единственным выходом здесь может быть лишь привлечение достаточного большого количества словарей различного рода (этимологических, исторических, толковых, даже переводных и т.д.) для элиминации субъективного фактора путем выбора повторяющейся в этих словарях информации.

Приступая к анализу языкового наполнения концепта ТРУД, необходимо определить содержание этого концепта, а именно, того, чем труд выделяется среди деятельности человека вообще (как будет показано ниже, это очень важно для отделения той семантической области, которая непосредственно не участвует в формировании рассматриваемого концепта). Как представляется, для этого можно использовать определение, данное в «Новом объяснительном словаре синонимов» (Апресян 2004: 909) – ‘целенаправленная деятельность, требующая усилий и имеющая целью поддержание или улучшение условий жизни человека’. В том же источнике указывается, что мотив *работы и труда* – всегда польза людей. Именно эти критерии в дальнейшем будут использованы при отборе словарного материала.

К вопросу об этимологии лексем *праца* и *работа* и возможности ее использования для построения концепта ТРУД

Анализ этимологии лексемы может дать очень интересные факты для изучения путей формирования концепта, поскольку «эта отрасль

языкознания, опирающаяся во многих случаях на этнографические материалы, создает своего рода мост между современным и древним образами мира» (Jakubowicz 2012: 173). Однако этимологи не устают предостерегать когнитивистов и этнолингвистов от бездумного использования всех данных, предоставляемых этимологическими словарями. Основная проблема, подстерегающая исследователя на этом этапе работы, хорошо известна: она заключается в том, что «выбор этимологии и первичных значений исследуемых слов может влиять на любые дальнейшие выводы, в том числе и на создание языкового образа мира» (Porowska-Taborska 2012: 160). Поэтому «этнолингвисты, опирающиеся на этимологические данные, должны ориентироваться, в какой степени данное объяснение является достоверным в глазах самих этимологов» (Jakubowicz 2012: 175).

Однако именно в случае лексемы *праца* не существует единого достоверного объяснения ее происхождения. Х. Поповска-Таборска (Porowska-Taborska 2012: 161–162) для иллюстрации высказанного ею положения о влиянии выбора первичных данных на дальнейшие выводы приводит совершенно различные этимологии, предложенные В. Борысем в «Этимологическом словаре польского языка» (W. Boryś „Słownik etymologiczny języka polskiego” (2005)) и Х. Шустер-Шевцем в «Историко-этимологическом словаре верхне- и нижнелужицкого языков» (H. Schuster-Šewc „Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache” (1985)), где первый возводит пол. *praca* к псл. корню **per(ə)-* ‘переводить, переправлять’, а второй связывает в.-луж. *próca* и н.-луж. *proca* с и.-е. корнем **(s)per-*, определявшим интенсивное движение, динамизм.

В. Махек в «Этимологическом словаре чешского языка» (Machek 1971: 477–478), определяя значение ст.-чеш. *práce* как ‘тягость, мучение, усилие, трудность’, выводит его от псл. **port’a*, являющегося, по его мнению, метатезой от *torp-ja < trpěti*. Хотя подобный семантический переход ‘трудность, мучение, страдание’ > ‘труд’ представлен также в развитии семантики соответствующей русской лексемы (см., в частности, Толстая 2008), что могло быть косвенным подтверждением подобной этимологии, версия Махека не рассматривалась как правдоподобная в позднейших этимологических словарях, например, в «Этимологическом словаре белорусского языка» (см. ЭСБМ 10: 18–19). В последнем за основную принимается гипотеза О. Н. Трубачева, высказанная им в примечании к статье *праца* в этимологическом словаре Макса Фасмера (Фасмер 1987: 356), где Трубачев возводит эту лексему к псл. **portja* от **portiti* ‘посылать’. Можно еще указать приводимую Махе-

ком версию Т. Лер-Сплавинского о происхождении слова *prasa* от корня *per-* 'лететь', чтобы продемонстрировать разбежность этимологических версий и невозможность сведения их к общему знаменателю, несмотря на то, что в большинстве из них в семантизации праславянского корня отчетливо просматривается идея движения. Следовательно, первичная мотивация лексемы *праца* не может быть корректно использована для построения соответствующего концепта.

Более значимым для указанной процедуры представляется сам факт появления данного слова в белорусском языке в конце XVI в. (ЭСБМ 10: 18) как польского заимствования, что привело к возникновению конкуренции между ним и искони существовавшим на славянской территории словом **orbota* 'подневольный труд' (см., например, Гамкрелидзе, Иванов 1984: 479) (ст.-бел. *работа*, *робота* (ЭСБМ 11: 12)). Думается, что именно эта конкуренция и повлияла в большой степени на становление семантики лексем *работа* и *праца*, а именно на то, что они так и не смогли окончательно дифференцировать свои значения, совпадая в номинации одних и тех же явлений¹. Это позволяет сделать предварительный вывод о том, что структура рассматриваемого концепта в белорусском языке будет отличаться от таковой, например, в русском языке, где семантика лексем *труд* и *работа/робота* развивалась параллельно, что позволило им достаточно отчетливо разделить семантические «сферы влияния».

Структура концепта ТРУД в языковом образе мира белоруса XXI века по данным лексикографии

Ядро концепта в его представлении лексемами *праца* / *работа*, *працаваць* / *рабіць*

Как уже говорилось, лексемы *праца* и *работа*, а также их дериваты, на основе которых формируется концепт ТРУД, в силу особенностей исторического языкового развития обнаруживают значительное совпадение семантики. Так, по данным последнего издания толкового словаря белорусского языка (ТСБЛМ: 504, 531) семантика заявленных выше слов выглядит весьма сходным образом, обнаруживая пересечение

¹ Ср. Popowska-Taborska 2012: 163 о позднем появлении лексемы *prasa* в польском языке и возможности влияния этого факта на становление соответствующего концепта.

в следующих пунктах: а) ‘работа, занятие, деятельность’ (*фізічная праца/работа, разумовая праца/работа*); б) ‘трудовая деятельность в организации, на производстве, в сельском хозяйстве’ (*хадзіць на працу, паступіць на работу*); в) ‘результат умственной деятельности, творчества’ (*спіс друкаваных прац, друкаваная работа*).

За границами общей семантической сферы остается представление работы как деятельностного процесса, для которого важен обрабатываемый материал (*прынесці работу дадому*) и способ выполнения (*замок кавальскай работы*); с этим связано употребление лексемы *работа* как термина, обозначающего ‘процесс преобразования энергии из одного вида в другой’.

По-видимому, наличие дополнительных сем у слова *работа* приводит к его относительно большей употребительности – так, на выборку из 1801000 словоупотреблений приходится 1918 словоупотреблений лексемы *работа* и 1242 словоупотребления лексемы *праца* (Мажэйка 2006). Подобное соотношение употребительности наблюдается и для глаголов *працаваць* (1079) и *рабіць* (1645) (Мажэйка 2006), хотя различия в их семантике усиливаются по сравнению с однокоренными лексемами (см. ТСБЛМ: 504, 531). Совпадая в значении ‘иметь где-л. какое-л. занятие, работать, служить’ (*працаваць на фабрыцы, у калгасе, працаваць бухгалтарам / рабіць на заводзе, рабіць аграномам у калгасе, рабіць закройшчыкам у атэлье*), эти глаголы различаются тем, что первый берет на себя выражение значения ‘трудиться, работать’ (*працаваць у полі, працаваць здзельна, працаваць над сабой, працаваць са слоўнікамі; працаваць на сябе; працаваць вёсламі; матор працуе без перабояў*), а второй – ‘делать’ (*рабіць ўсё па-свойму, рабіць мэблю, марожанае; рабіць памылкі; рабіць дабро людзям; рабіць з хлопца камедыянта; рабіць чалавека шчаслівым*).

Таким образом, можно предположить, что на формирование концепта ТРУД в том его определении, которое давалось в начале этой статьи, работает только пересекающаяся часть семантики существительных – ‘работа, занятие’, ‘трудовая деятельность’, ‘результат умственной/творческой деятельности’, а также та часть глагольной семантики (преимущественно глагола *працаваць*), которую можно представить как ‘заниматься работой, осуществлять трудовую деятельность’, а именно, часть, пересекающаяся с семантикой существительных.

Из структуры содержания современного существительного *праца* исчезает значение ‘усилие, хлопоты’, зафиксированное историческим словарем белорусского языка (ГСБМ 27: 484). В современном языке также отсутствует лексема *гараваць* ‘тяжело трудиться’, фиксируемая

А. Макмиллином в текстах XIX в. (McMillin 1973: 129). Заимствованная из польского языка (ср. *harować*), она, тем не менее, участвовала в построении именно белорусских текстов, о чем свидетельствует следующая пословица, зафиксированная М. Федеровским (Federowski 1935: 104) – *kati harawać, tamu ne ymirać*, – где отличающееся от польского ударение, подтвержденное рифмой, указывает на полное освоение данной лексемой белорусским языком.

Представление концепта ТРУД в парадигматических отношениях лексем

Определение сущности рассматриваемого концепта, приведенное в первом разделе статьи, позволяет также определить, какая область семантики лексем, находящихся в различных парадигматических отношениях со словами *праца* и *работа*, принимает участие в его формировании.

Как представляется, гиперонимом для них являются лексемы *дзейнасьць* ‘деятельность’ и *занятак* ‘занятие’. На это указывает, в частности, тот факт, что при проведении анкетирования среди студентов Белорусского государственного университета, большинство испытуемых определило сущность труда с использованием именно этих лексем, ср. в ответах: *праца – гэта дзейнасць* ‘деятельность’, *любая дзейнасць* ‘любая деятельность’, *дзейнасьць чалавека* ‘деятельность человека’, *від дзейнасці* ‘вид деятельности’, *спосаб працоўнай дзейнасці* ‘способ трудовой деятельности’, *занятак* ‘занятие’, *род заняткаў* ‘род занятий’, *то, чым чалавек займаецца* ‘то, чем человек занимается’, *галоўны/асноўны занятак у жыцці чалавека* ‘главное/основное занятие в жизни человека’.

Лексема *дзейнасьць*, по определению словаря (ТСБЛМ: 176), имеет значение ‘занятие, работа в какой-л. отрасли’ (*гаспадарчая, педагагічная, навукова-даследчая дзейнасць*), ‘функционирование каких-л. органов организма, а также сил природы’ (*дзейнасьць сэрца, дзейнасць вулкана*). Но, даже употребляясь в первом значении, лексема *дзейнасьць* обозначает не только работу, на что указывает уже ее сочетаемость – существование атрибутивной синтагмы *працоўная дзейнасць* ‘трудовая деятельность’ свидетельствует о том, что деятельность человека может быть не только трудовой, ср. объявление на одном из интернет-сайтов: *Паломніцкая дзейнасць у 2012 годзе працягнецца* ‘паломническая деятельность в 2012 году продолжится’ (<http://piligrimka.by>). Безусловно, паломничество никак нельзя рассматривать как профессию. Кроме

того, лексема *дзеяснасць* может обозначать также бесполезные и даже вредные занятия, что невозможно для лексем *праца* и *работа*, ср. *злачынная дзеяснасць* 'преступная деятельность' при полной невозможности сочетания **злачынная праца*. Все вышесказанное еще раз доказывает тот факт, что слова *праца* и *работа*, формируя основу концепта ТРУД, обозначают не просто деятельность, но деятельность созидательную и общественно-полезную.

Этот вывод поддерживается значением и употреблением еще одного гиперонима – лексемы *занятак* 'то, чем кто-л. занят, работа, дело' (ТСБЛМ, 220). Ее основное отличие от лексем, представляющих собой стержень концепта, состоит в том, что это не обязательно трудовая деятельность (ср. *Паляваньне на ведзьмаў – вясёлы занятак* 'охота на ведьм – веселое занятие', Л. Рублеўская), и она даже может быть противопоставлена деятельности трудовой (ср. *Для мяне гэта не проста работа, а занятак для душы* 'для меня это не просто работа, а занятие для души', <http://www.glusk.by>). Уже эти два определения (*вясёлы занятак* и *занятак для душы*) позволяют методом «от противного» представить еще две характеристики труда. Во-первых, труд не может быть веселым (не встретилось ни одного сочетания **вясёлая праца / работа*), он противопоставляется забаве и развлечениям. Это подтверждается народным представлением о труде – ср. *У будны дзень згуляць грэх, а ў святы дзень зрабіць не грэх* 'в будний день гулять грех, а в святой день поработать не грех' (Янкоўскі 1971: 100). Во-вторых, как это ни странно, труд в современных текстах может рассматриваться как нечто, мешающее духовной жизни, ср.: *Мая маці кажа, што праца галоўней, а я лічу, што для душы трэба таксама нешта...* 'моя мать говорит, что работа важнее, а я считаю, что для души также что-то нужно' (Л. Адамович) или *Душэўнае жыццё, напэўна, замянялася працаю, і нават не самой працаю, а часам, праведзеным у інстытуце* 'духовная жизнь, наверное, заменялась работой, и даже не самой работой, а временем, проведенным в институте' (С. Алексиевич).

В качестве синонима к лексемам *праца/работа* в комплексном лексическом словаре белорусского языка (Гамеза 2008: 224) предлагается слово *служба*, которое, с одной стороны, сужает область труда до умственной деятельности: 'работа, занятие служащего', а, с другой, подчеркивает его организованность и упорядоченность 'также место этой работы' (*ісці на службу*) (ТСБЛМ: 609). Здесь также отмечается современная потребность в специализации этой деятельности: 'специальная область работы, занятий' (*медыцынская служба*); 'выполнение воинских обязанностей' (*служба ў радах арміі*).

Представление концепта ТРУД в синтагматических отношениях лексем

«Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы», который был взят за основу анализа концепта ТРУД в белорусском языке начала XXI в., не содержит иллюстративных примеров из художественной литературы. Как указывают его создатели, «в качестве примеров даются короткие фразы, наиболее употребительные сочетания слов» (ТСЛБМ: 6). Это позволяет предполагать, что на основании словарных примеров можно сделать вывод именно о существенных для всех носителей белорусского языка характеристиках рассматриваемого концепта. Как представляется, такую информацию дают и переводные словари, поскольку в своей словарной статье они предлагают наиболее частотные сочетания слов, ту информацию о сочетаемости, которая чаще всего может понадобиться переводчику. В нашем случае в качестве таковых словарей были взяты последний белорусско-русский (БРС) и белорусско-немецкий (БНС) словари.

Можно сказать, что в иллюстративных примерах, предоставляемых толковыми словарями для лексем *дзеінасць*, *занятак*, *праца*, *работа*, *служба*, труд представляется как официально организованная деятельность, ср. *працоўная кніжка* ‘документ о трудовом стаже’ (ТСБЛМ: 295), *праца паводле кантракту* (БНС: 389), *праца па найму* (БНС: 389), *вольнанаёмная праца* ‘вольнонаемная работа’ (БРС: 143), *падзел працы* ‘разделение труда’ (БРС: 143). Синтагмы, представляющие официальное трудоустройство, предполагают наличие двух участников этого процесса – работодателя и работника: ср. *прыняць на працу* (ТСБЛМ: 516) и *паступіць на работу* (ТСБЛМ: 531) / *на працу* (БНС: 389) ‘поступить на работу’, а также *звольніць з працы* ‘уволить с работы’ и *звольніцца з працы* ‘уволиться с работы’ (ТСБЛМ: 236). Любопытно, что участие в трудовом процессе рассматривается как движение: *ходзіць на працу* ‘ходить на работу’ (ТСБЛМ: 504), *у сувязі з пераходам на іншую працу* ‘в связи с переходом на другую работу’ (БНС, 389). Трудовая деятельность протекает в определенном месте (*месца працы* ‘место работы’ (ТСБЛМ: 504) (ср. также одно из значений слова *месца*, образованное путем метонимического переноса: ‘служба, работа, должность’ (ТСБЛМ: 342)), *службовае памяшканне* ‘служебное помещение’ (ТСБЛМ: 609), *службовы уваход* ‘служебный вход’ (ТСБЛМ: 609)) и в определенное время (*другая змена яшчэ не працавала* ‘вторая смена еще не работала’ (БРС: 143)). Работа официально контролируется (*інспекцыя працы* ‘инспекция труда’ (БРС: 143)), для нее создаются определенные условия (*умовы працы* ‘условия труда’ (БРС: 143)), она

предполагает денежное вознаграждение (*аплатіць за працу* (ТСБЛМ: 504)), что создает возможность существования человека (*жыць сваёй працай* (БНС: 389), *што не працуе, той не есць* 'кто не работает, тот не есть' (БРС: 143)).

В результате трудовой деятельности образуется продукт деятельности (*прадукт працы* 'продукт труда' (ТСБЛМ: 504)). Для ее протекания необходимы инструменты (*прылады працы* 'орудия труда' (ТСБЛМ: 504), *працаваць сякерай* (БРС: 143)). В приводимых словарях не указывается материал, возможно, потому, что он по умолчанию составляет существенную часть *работы* – ср. одно из значений этой лексемы 'материал, который находится в процессе производства' с примером *прывесці работу да дому* (ТСБЛМ: 504).

Для современного человека имеет значение, скорее, результат научной или творческой деятельности, о чем свидетельствует отдельное значение лексемы *праца* – 'результат умственной деятельности, творчества', хотя исторически это слово могло обозначать любой плод труда – *подданные тые... вжсе почали орати и сяяти, маеть кождый свою працу зобрати* 'подданные эти... уже начали пахать и сеять, должен каждый свой труд (=результат труда) собрать' (ГСБМ 27: 485). Нефизический труд в наше время важнее физического, ср. специальное слово для его номинации – *служба* (как показывает словарь И. Носовича (1870, 597) в белорусском языке XIX в. такого значения у этого слова не было). Кроме того, в словарном иллюстративном материале превалируют примеры с указанием на нефизический труд. Вот эти примеры: *разумовая праца / работа* 'умственный труд' (ТСБЛМ: 504, 531), *друкаваная работа* 'печатный труд' (ТСБЛМ: 531); *навуковая праца* 'научная работа' (ТСБЛМ: 504); *навукова-даследчая праца* (БНС: 389) / *дзеяснасць* (ТСБЛМ: 176) 'научно-исследовательская работа/деятельность', *творчая праца* 'творческая работа' (БРС: 143), *рабіць ва ўстанове* 'работать в учреждении' (БРС: 279), *працаваць сакратаром* 'работать секретарем' (БРС: 143), *інжынерна-тэхнічныя работнікі* 'инженерно-технические работники' (БРС: 280), *работнік разумовай працы* 'работник умственного труда' (БРС: 280), *наменклатурны работнік* 'номенклатурный работник' (БРС: 280), *канцэлярыя працуе штодзень* 'канцелярия работает ежедневно' (БРС: 143), *працаваць са слоўнікам* 'работать со словарем' (БРС: 143), *спіс друкаваных прац* 'список печатных работ' (ТСБЛМ: 531), *у яго шмат друкаваных прац* 'у него много печатных работ' (БРС: 143); *надрукаваць працу* 'напечатать работу (труд)' (БРС: 143); *працаваць над творам* 'работать над произведением' (БРС: 143); *працы інстытута* 'тру-

ды института' (БРС: 143); *выстаўка работ мастака* 'выставка работ художника' (ТСБЛМ: 531); *рабіць газету* 'делать газету' (БРС: 279), *рабіць пераклад* 'делать перевод' (БРС: 279), *педагагічная дзейнасць* 'педагогическая деятельность' (ТСБЛМ: 176); *медыцынская служба* 'медицинская служба' (ТСБЛМ: 609), *служба сувязі* 'служба связи' (ТСБЛМ: 609), *служба надвор'я* 'служба погоды' (ТСБЛМ: 609). При этом примеров, в которых упоминался бы физический труд, значительно меньше: *фізічная праца/работа* 'физический труд' (ТСБЛМ: 504, 531), *сельскагаспадарчыя работы* 'сельскохозяйственные работы' (ТСБЛМ: 531), *працаваць у калгасе* 'работать в колхозе' (БРС: 143), *працаваць на трактары* 'работать на тракторе' (БНС: 389), *унутраныя работы ў новым доме* 'внутренние работы в новом доме' (ТСБЛМ: 531), *фартыфікацыйныя работы* 'фортификационные работы' (БРС: 280); *рабіць на фабрыцы* 'работать на фабрике' (БРС: 279), *рабочы ад станка* 'рабочий от станка' (БРС: 280), *падзённыя рабочы* 'поденный рабочий' (БРС: 280).

Для работы нужны специальные знания, квалификация (*кваліфікаваны працаўнік/работнік* 'квалифицированный работник' (БРС: 144, 280), *працаваць па спецыяльнасці* 'работать по специальности' (БНС: 389)), при этом обучение приравнивается к труду (ср. *заняткі* 'учебные часы (уроки, лекции)' (ТСБЛМ: 220); также иллюстративный материал: *сумяшчаць работу на заводзе з вучобай у тэхнікуме* 'совмещать работу на заводе с учебой в техникуме' (ТСБЛМ: 531)).

Труд вызван общественной необходимостью (*грамадска неабходная праца* 'общественно-необходимая работа' (БРС: 143), *грамадская праца* (БНС: 389) / *работа* (ТСБЛМ: 156) 'общественная работа') и является обязанностью (*Добрасумленная праца — справа кожнага грамадзяніна* 'добросовестная работа — дело каждого гражданина' (ТСБЛМ: 619)); ср. также устойчивое выражение *Не ў службу, а ў дружбу* — 'не по обязанности, а из дружеских побуждений', откуда следует, что служба — это обязанность). Работа вообще, а, особенно, добросовестная работа одобряется и поощряется обществом (*гімн працы* 'гимн труду' (БРС: 143); *людзі працы* 'люди труда' (БРС: 143); *перадавая работніца* 'передовая работница' (БРС: 280); *сумленны працаўнік* 'добросовестный работник' (БРС: 143)). Следует отметить, что недобросовестное отношение к труду выражается не в определениях к соответствующим лексемам, как это наблюдалось выше, а специальными словами, причем определение показывает, что отрицание труда принимает форму не открытого бунта, а скрытого уклонения (ср. *гультайства, лодарнічанне* 'уклонение от работы').

Открытое же противопоставление труда и безделья наблюдается только в народной мудрости. В белорусско-русском словаре находим следующие прецедентные тексты: с одной стороны, *працуе і смаку не чуе* 'через пень колоду', *працаваць спусціўшы рукава* 'работать спустя рукава' (БРС: 143), а, с другой, *працаваць, не разгінаючы спіны* 'работать, не разгибая спины', *працаваць не складаючы рук* 'работать не покладая рук' (БРС: 143), *работа гарыць у руках* 'работа горит в руках' (БРС: 280). Кстати, тяжесть труда упоминается только в устойчивых сочетаниях (ср. также *работы на горла* (БРС: 280), *рабіць як чорны вол* 'тяжело работать' (БРС: 279)). Свободное же сочетание демонстрирует иное отношение, ср.: *сёння лёгка працуецца* (БРС: 143).

Вообще представление о тяжести труда ослабляется в современных словарных материалах. В более раннем издании толкового словаря (ТСБМ 4, 1980, 384) для лексемы *праца* представлено значение 'работа, которая требует затраты физической или умственной энергии' с иллюстративным примером *Гануля была ў бацькоў адной дачкой і, яшчэ будучы дзіцём, дапамагала маці у цяжкай сялянскай працы*. В изданном через 25 лет ТСБЛМ (2005, 504) от этого остался только пример: *Цяжкая сялянская праца*. Возможно, это в какой-то степени отражает изменения, произошедшие в сознании носителей языка. Если в ассоциативном словаре, изданном в начале 80-х годов первой ассоциацией на слово *праца* выступает прилагательное *цяжкая* (Цітова 1981: 80), то в ассоциативном эксперименте, проведенном в 2011 г., о котором уже говорилось выше, представление о тяжелой работе появляется только в реакции на вопрос о том, каков настоящий труд: *цяжкая праца* (3), *цяжкая праца на блага чалавека*; *вельмі цяжкая, складаная праца*; *калі пот струменямі сцякае з ілба*, что свидетельствует о том, что не всякая работа представляется тяжелой.

Представление концепта ТРУД дериватами лексем *праца* / *работа*, *працаваць* / *рабіць*

Анализ значения префиксальных дериватов от глаголов *працаваць* и *рабіць* позволил обнаружить у них повторяющиеся семантические компоненты, которые позволяют сделать вывод о некоторых составляющих структуры рассматриваемого концепта, существенных для носителя белорусского языка.

Так, в семантике многих глаголов отчетливо выделяется временной компонент. Это, прежде всего, указание на время, проведенное за работой: *адпрацаваць/адпрацоўваць* 'поработать/работать какое-то

время' (ТСБЛМ: 43), такой же компонент присутствует в семантике глаголов *адрабіць/адрабляць*, *адробліваць* (ТСБЛМ: 44), *напрацаваць* (ТСБЛМ: 439), *прапрацаваць/прапрацоўваць* (ТСБЛМ: 499), *прарабіць/прарабляць* (ТСБЛМ: 499), ср. также *парабляць* 'проводить время, делая что-л., занимаясь чем-л.' (ТСБЛМ: 440). Можно предположить, что выполнение количественной нормы не является столь важным – обнаружилось всего два глагола, содержащих подобную сему: *выпрацаваць/выпрацоўваць* и *вырабіць/вырабляць* 'сделать/делать определенное количество работы, выработать' (ТСБЛМ: 130). При этом девербатив названных глаголов – существительное *выпрацоўка* – иллюстрируется примером, свидетельствующим о важности при определении сделанной работы именно затраченного времени: *дзённая выпрацоўка* 'дневная выработка' (ТСБЛМ: 130). Кроме того, такое экономическое понятие, как *працаёмкасць* 'трудоемкость' (ТСБЛМ, 504), определяется как 'затраты рабочего времени на производство продукции' (Райзберг и др. 1999: 401). Трудоемкость обратно пропорциональна производительности труда, и это отражается также в наивно-языковой экономике: для выполнения большого количества работы не обязательно работать долгое время: *парабіць* 'поработать некоторое время' и 'сделать все, многое' (ТСБЛМ: 440), хотя, безусловно, длительность работы может быть связана с количеством выполненного: *перарабіць/перарабляць* 'поработать/работать больше, чем нужно' и 'сделать все, многое' (ТСБЛМ, 470). Нужно сказать, что проблемы трудоемкости, по-видимому, всегда интересовали белорусов: исторический словарь представляет сразу несколько синонимов, связанных с ее обозначением – *працэполны́й*, *працовісты́й*, *працовіты́й* 'трудоемкий' (ГСБМ 27: 484, 486, 487).

В рассматриваемом образе мира нарушением является факт работы дольше запланированного – практически все глаголы, содержащие подобный семантический компонент, содержат также сему 'устать': *перарабіць/перарабляць* 'поработать больше, чем нужно' и 'работая слишком много, устать' (ТСБЛМ: 470); *запрацавацца* 'увлечься работой, забыть про время' и 'устать от длительной или тяжелой работы' (ТСБЛМ: 222), *напрацавацца* (также *нарабіцца* (ТСБЛМ: 373)) 'поработать долго, вволю, устать от работы' (ТСБЛМ: 372), ср. *перпрацаваць/перпрацоўваць* 'поработать/работать дольше, чем было запланировано' (ТСБЛМ: 469) и *перпрацавацца/перпрацоўвацца* 'устать/уставать в процессе работы' (ТСБЛМ: 469). Можно предположить, что подобное представление об усталости, связанное с продолжительностью работы, приходит на место представлению о тяжести труда. Кстати, и большое количество созданного не всегда воспринимается по-

ложительно, ср. объединение в семантике одной лексемы представления о большом количестве беспорядка, учиненном в результате интенсивной работы: *нарабіць/нарабляць* 'сделать большое количество чего-л.', но также и 'сделать, осуществить то, что названо существительным (о многом, неодобрительно)' (*нарабіць глупства* 'наделать глупостей', *нарабіць памылак* 'наделать ошибок'), кроме того, 'намусорить, напачкать' (ТСБЛМ: 373).

Возможно, поэтому особое значение приобретает идея окончания работы, начало же работы фиксируется только в семантике глагола *запрацаваць/запрацоўваць* и не в применении к человеку (*машина запрацавала*) (ТСБЛМ: 222). В то же самое время представление об окончании работы очень важно – оно связано также с приобретением продуктом труда соответствующего качества. Так, *адрабіць* – это только 'кончить, перестать работать, трудиться' (ТСБЛМ: 44), но *адпрацаваць/адпрацоўваць* 'кончить работать', но и 'придать чему-л. конечный вид; добиться мастерского выполнения' (ТСБЛМ: 43); *дапрацаваць/дапрацоўваць* 'завершить работу над чем-л.; дополнительной обработкой довести до нужного качества' (ТСБЛМ: 169) *дарабіць/дарабляць* 'закончить работу' и 'довести до нужного уровня' (ТСБЛМ: 169). Представление о качестве работы выражают также глаголы *абрабіць/абрабляць* 'обрабатывая, придать чему-л. нужный вид, качество' (ТСБЛМ: 43), *апрацаваць/апрацоўваць* 'выделать, отшлифовать, подготовить к чему-л.' (ТСБЛМ: 44); *вырабіць/вырабляць* 'тщательно сделать, смастерить' (ТСБЛМ: 131).

Многие глаголы сохраняют в своей семантике архаическую идею о воплощении труда как обработки земли, любопытно, однако, что в семантике тех же лексем присутствует представление о загрязнении и даже порче: так, глагол *апрацаваць/апрацоўваць* 'подготовить к посеву, посадке' (ТСБЛМ: 63) не содержит в своей семантике подобного компонента, но уже *абрабіць/абрабляць* имеет значение 'обработать, поухаживать' с примером *апрацаваць зямлю* (ТСБЛМ: 21) и 'запачкать чем-л.'; также *вырабіць/вырабляць* 'хорошо подготовить для посева, посадки (почву)' и 'запачкать, испортить что-л. небрежным обращением' (ТСБЛМ: 131); *урабіць/урабляць (уробліваць)* 'подготовить (землю) для посева, обработать' и 'вымазать, запачкать' (ТСБЛМ: 693–694), ср. также *урабіцца/уроблівацца* 'вымазаться, запачкаться в чем-л.'. Безусловно, подобного не содержалось в глагольной семантике в истории языка – здесь представление об обработке земли сочетается с представлением о заработке: *выробляти* 'обрабатывать (землю)', 'зарабатывать' (ГСБМ 6: 76), *заробити* 'приобрести работой, получить за работу' и 'обработать (подготовить для посева, посадки)' (ГСБМ 11: 27).

Повторяющимся в семантике глагольных лексем является и представление о возможности переделки, создания заново, то есть, об исправлении ошибки, исправлении судьбы, возвращении прежнего: *адрабіць/адрабляць, адробліваць* ‘сделать так, чтобы вернуть что-л. к прежнему состоянию’ с примером, подвергающем сомнению возможность этого (*таго, што зробіш, назад не адробіш*) (ТСБЛМ: 44), *перапрацаваць/перапрацоўваць* ‘переделать, сделать по-новому, иначе’, (ТСБЛМ: 469) *перарабіць/перарабляць* ‘сделать наново, иначе, другим’ (ТСБЛМ: 470).

Среди глагольных дериватов есть лексемы, обозначающие получение дохода: *зарабіць/зарабляць* ‘приобрести работой, получить за работу’, (ТСБЛМ: 223), ср. также *заработак, заробак, заработная плата*. Однако осталось и архаичное представление о возможности оплаты собственной трудовой деятельностью: *адпрацаваць/адпрацоўваць* и *адрабіць/адрабляць, адробліваць* ‘рассчитаться за долг своей работой’ (ТСБЛМ: 43, 44), ср. *адработкі* ‘прежде: работа крестьянина со своим конем и инструментами на богача за пользование земель, за долги’ (ТСБЛМ: 44). Следует отметить, что в истории белорусского языка существовало больше способов обозначения получения вознаграждения за работу, чем в современном – *выробляти, выробяти* (ГСБМ 6: 76–77), *доробити* (ГСБМ 8: 307), *заробити/заробливати, заробляти, заробяти, заробек, заробенье* (ГСБМ 11: 127–129), *запрацовати* (ГСБМ 11: 105), ср. *роботизна* ‘оплата труда’ (ГСБМ 30: 123). Возможно, это объясняется различными видами вознаграждения, существовавшими в прошлом, по сравнению с современной преимущественно денежной оплатой.

Именные дериваты добавляют в структуру концепта оценочный компонент, представляя труд как один из основных критериев положительной оценки человека, причем такие дериваты способны образовывать обе лексемы (см. ТСБЛМ: 504, 531), ср. *працавік* ‘очень старательный, работающий человек, работяга’, *рабацяга* ‘старательный, честный работник; рабочий человек, простой, самоотверженный работник’; *працалюбівы* ‘характеризующийся большой любовью к труду’; *працавіты* ‘много, хорошо и честно работающий’; *рабацяшчы* ‘любящий труд, много и хорошо работающий’. Лексема *роботягъ / работягъ* существовала и в XVI в., однако тогда ее значение было ‘работник, наемник, невольник’ (ГСБМ 30: 125).

Именные дериваты поддерживают также представление о том, что труд, работа в сознании современного носителя языка – это официально организованная деятельность. В нее вовлечены, с одной стороны, ра-

ботадавец/работадаўца (ТСБЛМ: 531), а, с другой, *работнік, рабочы* (ТСБЛМ: 532), *працаўнік* (ТСБЛМ: 504), *служачы* (ТСБЛМ: 609), ср. также еще один синоним – *супрацоўнік* (Клышка 1993: 405). Как видно из распределения лексем, для носителя языка более важной представляется позиция наемного работника.

Обозначение трудовых отношений предполагает также лексема *працаўладкаваць* (ср. *працаўладкаванне*) ‘обеспечить работой кого-л. (ТСБЛМ: 504). Здесь нужно сказать, что глагол, образующий вторую часть композита – *уладкаваць/уладкавацца* – держит практически абсолютную монополию в белорусской художественной литературе – именно таким образом все авторы представляют приобретение работы: *Я табе, гад, месца ў інтэрнаце выбіла і на працу ўладкавала!* (Л. Адамович); *Кажуць, цяпер ціскаеш былую маю сакратарку, Святлану, якую ўладкаваў на працу ў раённую газету.* (Г. Далидович); *Пасля дапамаглі б той уладкавацца на работу.* (А. Гара); *Працаваць Бронік Кісялёў уладкаваўся шафёрам у пажарную каманду...* (А. Глобус); *Алег, мне трэба ўладкавацца на працу. Я хачу з’ездзіць у рэдакцыю на праспекце.* (В. Кадетова). Этот глагол интересен потому, что его первыми значениями являются: 1. ‘привести/прийти в надлежащий порядок’; 2. ‘создать необходимые условия жизни’, и только в качестве третьего словарь приводит – ‘поступить/помочь поступить на работу, учебу’ (ТСБЛМ: 687). Следовательно, при употреблении указанного глагола поступление на работу возводится в ранг жизненного обустройства, установления порядка и равновесия.

Интересна еще одна характеристика, фиксируемая производными лексемами, а именно, соотношение труда и здоровья. С одной стороны, наличие лексемы *працаздольнасць* ‘трудоспособность’ (ТСБЛМ: 504) свидетельствует о необходимости здоровья для ведения трудовой деятельности, а, с другой стороны, возникновение слова *працатэрапія* ‘трудотерапия’ говорит о том, что сам труд может возвращать здоровье (ТСБЛМ: 504).

Итак, по данным современных словарей белорусского языка лексемы *праца* и *работа*, а также их дериваты и однокоренные образования, принимают одинаковое участие в формировании концепта ТРУД, причем основное содержание концепта возникает именно в области пересечения их семантических сфер. Труд является общественно-полезной официально организованной деятельностью, протекающей в определенных временных границах, причем нефизический труд представляется более важным. Труд – это одновременно и обязанность человека, и средство его жизненного обустройства. Хотя сам труд, и субъекты

труда (прежде всего, наемные работники) получают однозначно положительную оценку, в семантике лексем появляется скрытое негативное отношение к тяжелой и грязной работе (ср. работа на земле – грязь). Тяжесть труда постепенно становится темпоральной характеристикой: трудовая усталость возникает в случае нарушения заранее установленных временных границ.

Литература

- Bartmiński Jerzy, 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Federowski Michał, 1935, *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej*, t. 4, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
- Jakubowicz Maliola, 2012, *Badania etnolingwistyczne a etymologia*, „Etnolingwistyka” 24, s. 173–183.
- McMillin Arnold B., 1973, *The vocabulary of the byelorussian language in the 19th century*, London: The Anglo-Byelorussian Society.
- Popowska-Taborska Hanna, 2012, *Rola etymologii w kształtowaniu językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka” 24, s. 155–172.
- Апресян Юрий Д. (ред.), 2004, *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*, 2 изд., испр. и доп., Москва–Вена: Языки славянской культуры; Венский славистический альманах.
- Балуш Татьяна В., Чуханова Анжела В., 2012, *Особенности концептуализации труда (працы) в научной картине мира русских и белорусов, отраженной в паремииологии*, [в:] *Parémie národů slovanských VI*, ed. Ljuba Mrovčová, Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, s. 24–29.
- БНС, 2010, *Беларуска-нямецкі слоўнік*, Мінск: Зміцер Колас.
- БРС, 2012, *Беларуска-рускі слоўнік*, у 3 т., Мінск: Беларуская Энцыклапедыя.
- Гамеза Ларыса М., *Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы)*, Мінск: ТэтраСістэмс.
- Гамкрелидзе Тамаз В., Иванов Вячеслав Вс., 1984, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, в 2 т. Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та.
- ГСБМ, *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, Мінск: Навука і тэхніка/Беларуская навука, 1982– выданне працягваецца.
- Клышка Міхась К., 1993, *Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў*, Мінск: Вышэйшая школа.
- Кулеш Ганна І., 2002, *Праца – работа, працаваць – рабіць, працоўны – рабочы*, «Роднае слова» 7, с. 55–56.
- Мажэйка Надзея С., 2006, *Частотны слоўнік беларускай мовы*, Менск: Зоркі гор.
- Носович Иван И., 1870, *Словарь белорусскаго наречія*, Санкт-Петербург: Типография Императорской академии Наук.
- Райзберг Борис А. и др., 1999, *Современный экономический словарь*, 2-е изд., испр. Москва: ИНФРА-М. 479.
- Садоўская, Анжаліка Л. і інш., 2011, *Парэмія лексіка-семантычнага поля «працоўная дзейнасць чалавека ў беларускай і англійскай мовах: супастаўляльны аспект*, [у:] *Працы кафедры сучаснай беларускай мовы*, вып. 10, рэд. А. Я. Міхневіч, Мінск: РІВШ, с. 80–85.

- Самусевіч Вольга М., 2005, *Канцэптуалізацыя маўленчай рэчаіснасці ў лагасферы беларускіх СМІ (дамінантныя канцэпты)*, [у:] *Журналістыка – 2005: на скрыжаванні часу і прасторы*, вып. 7, ред. С. В. Дубовік, Мінск: БДУ, с. 144–146.
- Толстая Светлана М., 2008, *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*, Москва, Индрик.
- ТСБЛМ, 2005, *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, Мінск: Беларуская энцыклапедыя.
- ТСБМ, 1980, *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 4, Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя.
- Фасмер Макс, 1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. 3, Москва: Прогресс.
- Цітова Ала І., 1981, *Асацыятыўны слоўнік беларускай мовы*, Мінск: Выдавецтва БДУ.
- ЭСБМ, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск: Навука і тэхніка / Беларуская навука, 1978 – выданне працягваецца.
- Янкоўскі Мікалай А., 1971, *Пэтыка беларускіх прыказак*, Мінск: Вышэйшая школа.

THE CONCEPT OF LABOUR IN BYELORUSSIAN
ON THE BASIS OF LEXICOGRAPHIC DATA

The author makes an attempt to compare the role of the lexical units *pratsa* and *rabota*, as well as their derivatives, in the formation of the concept LABOUR in the Byelorussian language. She comes to the conclusion that the main content of the concept arises in the area of overlapping the semantic fields of these lexemes. Labour is a socially useful and officially organized activity which is performed within a certain time period. It should be mentioned that non-manual work is more important. Labour is both the duty of a human being and a means of one's living arrangements. Although labour and subjects of labour (first of all employees) receive unambiguously positive evaluation, in the semantics of the lexemes being discussed latent negative attitude to heavy and dirty work appears, which often manifests the essence of labour.

KEY WORDS: labour, values, Byelorussian lexicography

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Agnieszka Mikołajczuk
(Warszawa)

O RADOŚCI W UJĘCIU LINGWISTYCZNYM:
Z PROBLEMÓW SEMANTYCZNYCH BADAŃ
PORÓWNAWCZYCH

Artykuł jest poświęcony podstawom lingwistycznych badań porównawczych w zakresie semantyki nazw uczuć w rodzaju radości, utrwalonych w różnych językach. Zgadza się z tezą Renaty Grzegorzczkowej o nieobiektywnym wyróżnianiu się uczuć w świecie i uzależnieniu ich kategoryzacji od języka i kultury, autorka postuluje oparcie badań nie na szczegółowym pojęciu związanym z leksemem wybranego języka (np. ang. *happiness*), lecz na ogólnym inwariancie pojęciowym, wokół którego organizują się szersze mikropola semantyczno-leksykalne nazw uczuć w rodzaju radości w badanych językach (zasadność takiego rozwiązania potwierdzają trudności w porównywaniu wyników badań prowadzonych w różnych kulturach oraz praktyka tłumaczeniowa, czego przykłady są przytaczane w pracy). Wskazano tu także na potrzebę uwzględnienia różnych poziomów abstrahowania w rozumieniu pojęć leksykalnych powiązanych z nazwami uczuć oraz różnych sposobów modelowania tych pojęć w tekstach. Dlatego za cenny materiał analiz uznano nie tylko dane leksykograficzne, które ujawniają to, co w języku potencjalne, ale też dane tekstowe, które pokazują, co i w jakim stopniu jest w użyciu języka realnie wykorzystywane. Połączenie narzędzi lingwistyki strukturalistycznej ze zdobyczami językoznawstwa kognitywnego ma służyć pełniejszemu poznaniu badanych zjawisk, czego próbkę pokazuje szkicowa charakterystyka wybranych fragmentów obrazu RADOŚCI utrwalonego w polszczyźnie, prezentowana w drugiej części artykułu.

SŁOWA KLUCZOWE: radość, badania porównawcze, wartości, semantyka kulturowa

[...] aby lepiej poznać siebie, trzeba poznać Inných, bo to właśnie oni są tym zwierciadłem, w którym my się przeglądamy [...], aby zrozumieć lepiej samych siebie, trzeba lepiej zrozumieć Inných, móc się z nimi porównać, zmierzyć, skonfrontować. (Kapuściński 2006: 14)

Z problemów międzyjęzykowych (i międzykulturowych) badań porównawczych nad kategorią uczuć z rodziny radości

To zdanie wyjęte z relacji polskiego reportażysty wydaje się dobrym mottem wszelkich działań nastawionych na poszukiwanie prawdy o tym, co uniwersalne i co specyficzne dla jednostek oraz grup społecznych. Dopiero w spotkaniu z Innymi wiele z właściwości traktowanych przez nas wcześniej jako oczywiste, naturalne, uniwersalne okazuje się wytworami naszej kultury, różniącymi nas od innych. Uczynimy zatem to zdanie mottem rozważań mieszczących się w obrębie semantyki porównawczej, a skoncentrowanych na analizie wybranych pojęć emocji związanych z ogólną kategorią RADOŚCI, której śladów szukamy w polszczyźnie i innych językach.

Problem przedmiotu badań: Co badamy?

Anna Wierzbicka ostrzega badaczy interesujących nas pojęć i odpowiadających im obiektów świata pozajęzykowego przed groźbą etnocentryzmu:

Sfera emocji znakomicie ilustruje pułapki, jakie czyhają na nas, jeśli byśmy chcieli wnioskować o ogólnoludzkich uniwersaliach wyłącznie na podstawie naszego własnego języka ojczystego. (Wierzbicka 2007: 30)

Wydaje się, że sam Kapuściński w taką pułapkę wpada, kiedy charakteryzując reporterskie spotkania z Innymi, stwierdza:

Każdy z tych ludzi spotykanych w drodze przez świat składa się jakby z dwóch istot, jest dwoistością, którą często trudno rozdzielić, z czego zresztą nie zawsze zdajemy sobie sprawę. Jedna z tych istot to **człowiek jak każdy z nas**; ma swoje radości i smutki, swoje dobre i złe dni, cieszy się z sukcesów, nie lubi być głodny, nie lubi, kiedy jest mu zimno, odczuwa ból jako cierpienie i nieszczęście, odczuwa pomyślność jako satysfakcję i spełnienie. Druga istota, nakładająca się i spleciona z pierwszą, to **człowiek jako nosiciel cech rasowych, nosiciel kultury, wierzeń i przekonań**¹. Żadna z tych istot nie występuje w stanie czystym i wyizolowanym, obie współżyją ze sobą, wzajemnie na siebie oddziałując (Kapuściński 2006: 10).

¹ Wyróżnienia w tekście – A.M.

Z powyższego opisu wyłania się przekonanie, że świat uczuć jest tym, co wspólne wszystkim ludziom – niezależnie od różnic rasowych, religijnych, światopoglądowych i in. Wielu współczesnych psychologów podziela to zdanie, uznając istnienie zbioru emocji podstawowych, które mają charakter uniwersalny i łączą ludzi ponad różnicami kulturowymi (zob. Ekman 1992, Goleman 1997 i in.; por. Mikołajczuk 2011). Teoria emocji podstawowych pozwala sądzić, że przynajmniej niektóre uczucia są realnie wyodrębniającymi się obiektami świata pozajęzykowego, niezależnymi od kultury i społeczności, w jakiej żyje podmiot tych doznań oraz ich badacz.

Na przekonaniu o istnieniu uczuć uniwersalnych, niezależnych od kultury (i języka), opierają się m.in. międzynarodowe badania socjologiczno-psychologiczne prowadzone w różnych krajach świata, w tym od końca lat 80. XX wieku również w Polsce. Podstawowym pytaniem ankiety (opartej np. na Skali Zadowolenia z Życia jako Całości – zob. Boski 2009: 270), zadawanym w nich respondentom anglojęzycznym, jest: *Are you happy with X?*, a respondentom polskim: *Czy jest Pan(i) zadowolony(a) z X?* (gdzie X może obejmować takie kategorie, jak: dzieci, życie rodzinne, zdrowie, wykształcenie, zarobki, praca, warunki mieszkaniowe, sytuacja polityczna kraju itp.). Na podstawie otrzymanych odpowiedzi sporządza się mapy najszczęśliwszych i najniešťęśliwszych narodów, a więc „mapy dobrostanu” (zob. np. ryc. 7.10 w: Boski 2009: 271), i komentuje się je w mediach (zob. np. Kim, Bartman 2008; mb 2008). W tak formułowanych pytaniach oraz relacjach z badań kryje się założenie, że określenia: *happy*, *zadowolony*, *szczęśliwy* itp. wskazują na to samo doświadczenie emocjonalne, tak samo wyrażane i przeżywane w różnych częściach świata, a jedyna różnica polega na częstotliwości jego występowania w różnych społeczeństwach.

Renata Grzegorzczkowska zauważa jednak, że w przeciwieństwie do obiektów przyrodniczych (np. pies, dąb i in.) czy niektórych typów artefaktów (np. stół, dom itp.), uczucia należą do tych fenomenów rzeczywistości, które „stanowią w świecie fragmenty pewnego kontinuum” i „są wyróżniane na zasadzie całkowicie subiektywnej kategoryzacji”:

[...] nie wyróżniają się ostro obiektywnie, ale są jakby „konstruowane” pojęciowo i językowo, a więc nazywana rzeczywistość [psychiczna, emocjonalna – A.M.] jest uzależniona od języka, jest subiektywnie przez język i indywidualnych mówiących interpretowana. (Grzegorzczkowska 2009b: 18)

A to znaczy, że na pozór ekwiwalentne pytania o poczucie szczęścia i zadowolenia zadawane w różnych częściach świata w różnych językach mogą wywoływać odmienne oczekiwania i wyobrażenia oraz inicjować odpowiedzi, które nie zawsze są porównywalne. Zauważmy, że pytanie: **Czy jest Pan szczęśliwy z pracy / życia rodzinnego?* jest w polszczyźnie niepoprawne,

co Wierzbicka tłumaczy superlatywnym charakterem szczęścia wpisanego w znaczenia rzeczownika *szczęście* i jemu pokrewnych (por. np. Wierzbicka 1999a, b), a pytania: *Czy jest Pan zadowolony z życia?* oraz *Czy jest Pan szczęśliwy?* odnoszą się do różnych wariantów przeżyć – można równocześnie być zadowolonym i nie być szczęśliwym (por. Mikołajczuk 2007, 2009, 2012).

Ustalając zatem przedmiot badań porównawczych, nie możemy przyjąć, że wybieramy z jednego języka określony leksem (np. ang. *happiness*) i uznajemy go za podstawę porównań międzyjęzykowych, gdyż jako wytwór danej społeczności językowej i kultury, w której ona funkcjonuje, leksem taki niesie ze sobą cały repertuar cech zarówno potencjalnie uniwersalnych, jak i specyficznych kulturowo (zob. Wierzbicka 1999a, 2004). Konieczne wydaje się więc uwzględnienie w analizach szerszych pól leksykalno-semantycznych po (re)konstrukcji ogólniejszego inwariantu pojęciowego, wokół którego są one zorganizowane, tworząc struktury w pewnych zakresach podobne, ale w innych odmienne w różnych językach. Postulat ten zgłasza również Renata Grzegorczykowa w związku z badaniami nad różnymi kategoriami pojęciowymi, nie tylko związanymi ze sferą uczuć (zob. analiza porównawcza nazw uczuć w rodzaju tęsknoty w różnych językach – Grzegorczykowa 1999), lecz także np. z konceptualizacją przestrzeni (zob. Grzegorczykowa 1996).

Za objęciem analizą obszerniejszej niż pojedyncze leksemy struktury pojęciowo-leksykalnej przemawiają również wnioski z badań nad praktyką tłumaczeniową. Weźmy jako przykład anglojęzyczne (w oryginale) i polskojęzyczne (w tłumaczeniach) teksty współczesnych psychologów, zdających sprawę z teorii emocji podstawowych.

Teorię tę stworzył i upowszechnił psycholog anglojęzyczny Paul Ekman, który opierając się na badaniach prowadzonych w różnych kręgach kulturowych, stwierdził istnienie ograniczonego zbioru emocji (rodzin emocji) podstawowych, wspólnych wszystkim ludziom, a przez to rozpoznawalnych i zrozumiałych w każdej społeczności (zob. więcej na ten temat także w: Mikołajczuk 2011). W zbiorze tym, obejmującym najczęściej od czterech do dziewięciu kategorii uczuć, tylko dwie dotyczą przeżyć pozytywnych. W opisach Ekmana te dwie kategorie zostały oznaczone określeniami *happiness* i *love*. Zauważmy jednak, że w niektórych pracach innych badaczy zamiast *happiness* używane są rzeczowniki *joy* albo *enjoyment* (por. np. Goleman 1997), co mogłoby świadczyć o braku zgodności przy wskazywaniu określonego uczucia podstawowego w obrębie jednego języka. Przy przejściu na inny język można się oczywiście spodziewać, że o pełną zgodność będzie jeszcze trudniej. I tak uczucie określane mianem *happiness* przez Ekmana i autorów podręcznika *Zrozumieć emocje* (Oatley, Jenkins 2003) jest oddawane w polskim tłumaczeniu tego podręcznika przez dwa leksemy: *radość*

i *szczęście*, przy czym tłumacz, Jacek Suhecki, słusznie uznał za konieczne skomentowanie takiej decyzji w przypisie:

Pierwszym polskim odpowiednikiem słowa *happiness* jest wprawdzie „szczęście”, jednak w całej książce występuje ono zazwyczaj w odniesieniu do krótkotrwałych pozytywnych reakcji emocjonalnych (sytuacji, gdy ktoś się „cieszy”), dla których lepszym odpowiednikiem jest polska „radość”, i takie tłumaczenie będzie dominować w tekście. (przyp. tłum. w: Oatley, Jenkins 2003: 96)

Zauważmy, że w powyższym komentarzu pojawiły się trzy polskie leksemy: *szczęście*, *radość* i *cieszyć się*, które ze względu na różne aspekty mogą być brane pod uwagę, kiedy mowa o emocji podstawowej określanej w angielszczyźnie przez *happiness*: wszystkie odnoszą się do uczuć pozytywnych, ale do pewnego stopnia zróżnicowanych ze względu na dominującą charakterystykę temporalną (krótkotrwałe *vs.* długotrwałe) i aspekt przyczynowy (uczucia reaktywne, z konkretną przyczyną zdarzeniową *vs.* stany emocjonalne bez ściśle określonej przyczyny). Już te zróżnicowania wskazują na wartość rozszerzenia obszaru badań porównawczych na pokrewne semantycznie jednostki leksykalne, których porównanie w każdym z języków pozwoli wskazać istotne dla ich użytkowników rozróżnienia, a w efekcie – zebrać charakterystyki wydobyte na podstawie analizy poszczególnych języków i porównać je na poziomie ponadjęzykowym (przykłady badań porównawczych obejmujących m.in. ang. *happiness* i *joy* oraz pol. *radość* i *szczęście* są prezentowane np. w pracach Wierzbickiej 1999b, Stefanowitscha 2004, Mikołajczuk 2008).

O trudnościach z przekładem nazw uczuć i leżących u podłoża tego problemu różnicach w kategoryzacji i konceptualizacji zjawisk emocjonalnych w różnych językach świadczyć może również tłumaczenie fragmentu książki Daniela Golemana *Inteligencja emocjonalna* (1997: 443), w której znajdujemy następujące zestawienie „rodzajów przeżyć” zaliczanych do rodziny pozytywnej emocji podstawowej, oznaczonej tu hasłem nadrzędnym: *enjoyment* (w tekście tłumaczenia na język polski: *zadowolenie*):

	Język oryginału: angielski	Język tłumaczenia: polski
Nazwa rodziny emocji	<i>Enjoyment</i>	<i>Zadowolenie</i>
Nazwy emocji współtworzących daną rodzinę	happiness, joy, relief, contentment, bliss, delight, amusement, pride, sensual pleasure, thrill, rapture, gratification, satisfaction, euphoria, whimsy, ecstasy, mania	szczęście, przyjemność, ulga, błogość, rozkosz, radość, uciecha, rozrywka, duma, przyjemność zmysłowa, miły dreszczyk, uniesienie, zaspokojenie, satysfakcja, euforia, zaspokojenie kaprysu, ekstaza, mania

Przyjrzyjmy się dwóm wybranym problemom wyłaniającym się z porównania powyższych list.

W polskim tłumaczeniu znajdujemy nie tylko nazwy uczuć, obok bowiem określeń wskazujących na przeżycia emocjonalne (np. *szczęście, radość, ulga, rozkosz*), widzimy tu także odwołania do takich kategorii pojęciowych, jak objawy emocji (por. *miły dreszczyk*) oraz aktywność zaprogramowana na wywoływanie pozytywnych uczuć, co odsyła do aspektu źródeł przeżyć (por. *rozrywka*). Zauważmy, że spośród kilku podawanych w słownikach polskich odpowiedników tłumaczeniowych wyrazu *amusement*, takich jak *zabawa* i *rozrywka* (Stanisławski 1990) albo *rozbawienie, weselość* i *rozrywka* (PWN OXFORD 2005), tłumacz wybrał nazwę, która pośrednio odnosi się wprawdzie do uczuć, ale na pierwszy plan wysuwa działania człowieka, a nie emocje. Wydaje się, że lepszym rozwiązaniem byłoby tu wykorzystanie któregoś z pozostałych rzeczowników, zwłaszcza *rozbawienie* lub *weselość* – jako że nazywają one bezpośrednio przeżycia emocjonalne, powiązane przy tym z zewnętrznymi objawami. Ale możliwość przywoływania przez to samo słowo zarówno uczuć, jak i działań je wywołujących lub objawów jest ważną właściwością badanych jednostek, wartą odnotowania i uwzględnienia w porównaniach.

Na uwagę w powyższym fragmencie zasługuje również wyraz *whimsy*, który w swym podstawowym znaczeniu (jak sygnalizuje słownik dwujęzyczny – zob. Stanisławski 1990) zdaje się odsyłać do sfery wolitywnej (por. pol. *kaprys, fanaberia, fantazja* w znaczeniu ‘zachcianka’, zob. ISJP) lub do zmienności nastrojów (co wprawdzie mieści się w obrębie sfery emocjonalnej, ale nie wiąże się wyłącznie z emocjami pozytywnymi). Decyzja oddania słowa *whimsy* za pomocą wyrażenia *zaspokojenie kaprysu*, które może przywoływać pozytywne uczucie będące wynikiem spełnienia czyjejś woli tylko jako konsekwencję opisywanego aktu, rodzi pytanie, czy rzeczywiście w języku angielskim mamy do czynienia z pojęciem, które poprzez swoją nazwę łączy sens zachcianki oraz odczucia przyjemności powstałej w wyniku spełnienia tejże zachcianki, czy też coś innego, co sprawia trudności konceptualne osobom nieanglojęzycznym. *Longman Dictionary of Contemporary English* (1989) podaje dwa znaczenia tego rzeczownika:

1. a tendency to think or behave strangely, esp. making odd things seem humorous [‘tendencja do myślenia lub zachowywania się w dziwny sposób, zwłaszcza robienie dziwnych rzeczy, które wydają się śmieszne’]

2. a strange act or idea [‘dziwne działanie lub pomysł/pogląd’]

Korzystając z odpowiedzi tego słownika, możemy przypuszczać, że chodziłoby o cechę umysłowości lub zachowania wywołującą w obserwatorach

uczucie, które łączy w sobie zdziwienie z rozbawieniem, wesołością. Nazwa takiego sposobu myślenia lub działania mogłaby metonimicznie przesuwac się na samo przeżycie – i tym dałoby się uzasadnić pojawienie się omawianego rzeczownika na liście nazw uczuć z rodziny *enjoyment* (pol. *zadowolenia*). Zauważmy, że w British National Corpus (BNC), który w wersji elektronicznej obejmuje 100 milionów słów, omawiany leksem pojawia się tylko 40 razy (podczas gdy *joy* – 2863 razy, *happiness* – 1623, *happy* – aż 11 333, a *enjoyment* – 1018 i *enjoy* – 6436 razy). Sugerowałoby to, że pojęcie kojarzone ze słowem *whimsy* jest bardzo rzadko przywoływane we współczesnych tekstach angielskich, zatem powiązane z nim przeżycie nie odgrywa doniosłej roli w kulturze społeczności anglojęzycznej (w przeciwieństwie do pojęcia denotowanego przez przymiotnik *happy*) (o związku częstotliwości słów z kulturą zob. Wierzbicka 2007: 35 i n.).

Tłumaczenia pozwalające na przejście do odleglejszych kręgów kulturowych mogą rodzić jeszcze więcej problemów. Na przykład czytelnik pracy Shwedera i Haidta (2005) zadaje sobie pytanie, jaki wyraz z listy nazw emocji podstawowych w języku hindi, opisywanych przez anglojęzycznych badaczy (i dostępnych nam w tłumaczeniu na język polski), należałoby uznać za odpowiednik angielskiego *happiness* lub polskich: *radość*, *szczęście*, *zadowolenie*, skoro lista ta obejmuje (obok trzech tylko nazw uczuć negatywnych) aż pięć określanych jako nazwy przeżyć pozytywnych. Należą do nich: 1) *hāsa* ‘wesołość, śmiech, humor albo radość’; 2) *vismaya* ‘rozbawienie, zdziwienie, zaskoczenie, zdumienie’; 3) *rati* ‘namiętność seksualna, miłość lub rozkosz’; 4) *utsāha* ‘wytrwałość, energia, bohaterstwo’ oraz 5) *sama* ‘spokój, ukojenie’ (zob. Shweder, Haidt 2005).

Zauważmy, że słowo *vismaya* wydaje się zaskakująco bliskie rzadko używanemu w języku angielskim rzeczownikowi *whimsy* – w (hipotetycznym) znaczeniu opartym na metonimii. *Whimsy* zdaje się pozostawać na marginesie pola nazw uczuć pozytywnych w języku angielskim, ale jego odpowiednik hinduski – *vismaya* – sytuje się w centrum analogicznego pola w hindi.

Przykład kategoryzacji uczuć podstawowych utrwalonej w języku hindi dobitnie pokazuje, że wybór anglojęzycznego pojęcia ‘happiness’ jako pojęcia podstawowego, rozpoznawalnego we wszystkich kulturach, na *tertium comparationis* w analizach porównawczych byłby świadectwem etnocentryzmu. Słuszniejsze wydaje się zatem sformułowanie roboczego opisu konstruktu pojęciowego, którego przejawy chcielibyśmy prześledzić w różnych językach. Dla głównego tematu naszych rozważań opis taki mógłby brzmieć następująco:

RADOŚĆ ‘uczucia wywołane pozytywnie ocenianymi zdarzeniami / stanami (nieukierunkowane obligatoryjnie na obiekt)’,

gdzie zapis kapitalikami wskazuje na wysoce abstrakcyjne pojęcie, odnoszące się do kategorii ogólnej i mieszczące w sobie różnorodne pojęcia szczegółowe.

Do nazw takich pojęć szczegółowych, które powinno się dokładniej zanalizować, należą m.in. *szczęście*, *radość*, *zadowolenie*, *cieszyć się* czy *rozbowienie*, utrwalone w języku polskim, *happiness*, *joy*, *enjoyment* w języku angielskim, a także wymieniane przez Ekmana (2003) jako niemające swoich odpowiedników w angielszczyźnie: włoskie *fiero*, które oznacza dumę z osiągnięć (jednak bez odniesienia do aspektu rywalizacji, obecnego w znaczeniu ang. *triumph* – co podkreśla Ekman), jak również słowo *naches* w języku jidysz, opisujące dumę i radość rodziców (lub innych wychowawców) płynącą z osiągnięć potomstwa (a więc uczucie bardzo specyficzne, bo wyróżniające się ze względu na określony typ podmiotów przeżyć i rodzaj przyczyn, czego nie ma np. w ang. *pride*) – ważność tego ostatniego przeżycia w świadomości Żydów potwierdza nie tylko fakt nadania mu odrębnej nazwy w języku jidysz, lecz także zgodność z uznawanym w kulturze żydowskiej systemem wartości, w którym dzieci są uważane „za symbol życia i obietnicę przyszłości”, „bogactwo narodowe”, „centrum świata” (zob. Ayal Pines – za: Zimbardo 2000: 255–256). Na listę godnych dokładniejszego zbadania nazw uczuć mieszczących się w kategorii nazw RADOŚCI można by też włączyć określenie wskazujące na bardzo pozytywne przeżycie, którego doznaje człowiek postępujący zgodnie z Bożymi przykazaniami, a więc ten, któremu Bóg błogosławi. O takim przeżyciu pisze Renata Grzegorzczkowska (2009a), analizując dawne oraz najnowsze przekłady biblijnych *Błogosławieństw* i przywołując w tym kontekście słowa *asz²ri* z języka hebrajskiego (które prawdopodobnie zapoczątkowało wskazany wyżej sens), *makarios* z języka greckiego i *beatus* z łaciny, a także dwa polskie przymiotniki: *błogosławiony* i *szczęśliwy*, które tylko w pewnych ograniczonych zakresach (każdy w innym) oddają znaczenie wpisane w oryginalny tekst Pisma Świętego.

Należy się zatem zgodzić z twierdzeniem, że:

Celem badań porównawczych jest [...] zbadanie podobieństw i odmienności w ujmowaniu elementów świata (także tych pomyślanych) przez różne języki. Trzeba więc najpierw określić przedmiot, którego obraz ma być rekonstruowany. Ten przedmiot jest oczywiście mentalny: jest to pewien **inwariant pojęciowy**, obecny we wszystkich obrazach szczegółowych, charakterystycznych dla różnych języków, a także w znaczeniach wyrazów należących do rozbudowanych pól leksykalno-semantycznych jednego języka. (Grzegorzczkowska 2011: 221)

Dodatkowym problemem w badaniach nad semantyką nazw uczuć, zwłaszcza uczuć w rodzaju radości, jest złożoność kompleksów pojęciowych,

które te nazwy mogą przywoływać w tekstach. Widać to wyraźnie na przykładzie ekwiwalencji i antonimii tekstowej. Te same pary słów mogą zostać zastosowane w wypowiedziach na różne sposoby: raz w zestawieniach wskazujących na bliskoźnaczność wyrazów, innym razem – na ich przeciwstawność, na przykład:

1. Zwycięzca w zawodach sportowych przeżywa **radość**. Można by sądzić, że na jego twarzy obecny będzie uśmiech **szczęścia**. (Strelau, red., 2006: 357)

2. Tu erosa, przedstawianego przez humanistów jako **szczęście** duchowe, specyficznie ludzkie w obrazach miłości wielkiej, jedynej, niezmiennej aż do grobu i poza grób także, pokazywano na modłę Don Juana: jako *gaudium fornicationis*, **radość** obłąki i chędożenia, jako **rozkosz** tylko dlatego ludzką, że świadomą. A że jest to rozkosz przemijająca, domagająca się odnowy, powtarzania, więc im bardziej ludzka, tym bardziej perwersyjna. Tak właśnie traktuje rzecz i nasz Witkacy w swoich powieściach i dramatach. Tak też rzecz traktuje cała literatura europejska XX wieku [...]. (KJP PWN)

W pierwszym fragmencie 'radość' i 'szczęście' są ze sobą utożsamiane – odnoszą się do silnego pozytywnego przeżycia będącego reakcją na dobre zdarzenie w życiu podmiotu, a naturalnym, typowym objawem tego uczucia jest uśmiech. W drugim cytacie 'szczęście' i 'radość' są sobie przeciwstawiane ze względu na rodzaj przyczyn i charakterystykę czasową przeżyć oraz wartościowanie – pojęcie 'szczęścia' wiąże się tu z bardzo silnym i ponadczasowym, wyjątkowym przeżyciem duchowym, ocenianym jednoznacznie pozytywnie, 'radość' zaś z przemijającymi, a więc i bardziej powierzchownymi, a poza tym powtarzającymi się (zatem bardziej dostępnymi człowiekowi, wręcz trywialnymi) doznaniem cielesnymi, pokrewnymi przeżyciom zwierząt i z punktu widzenia nadawcy wypowiedzi ocenianymi negatywnie (por. *perwersyjny*). Przykłady te pokazują, że w przywołanych tu leksemach kryje się potencjał pojęciowy, z którego każdorazowo nadawca wybiera – w akcie podmiotowego profilowania znaczeń (por. Bartmiński, Niebrzegowska 1998) – określony model pojęciowy przeżycia, który jest z jego punktu widzenia w danej sytuacji najistotniejszy, np.: model radości będącej reakcją na pozytywne zdarzenie („radości reaktywnej”), model „szczęścia trwałego” czy model „radości zmysłowej”. Wskazuje to na konieczność wyodrębnienia szczegółowych modeli pojęciowych uczuć (rekonstruowanych na podstawie obserwacji danych leksykograficznych i korpusowych), które to modele są silniej lub słabiej powiązane z poszczególnymi leksemami z pola leksykalno-semantycznego RADOŚCI (zob. Mikołajczuk 2009).

Problem podstaw materiałowych: skąd pochodzą dane do analizy?

Źródła materiałowe badań porównawczych nad znaczeniem różnojęzycznych nazw uczuć, m.in. w rodzaju radości, mogą być trojakiiego rodzaju.

I. Pierwszą kategorię tworzą słowniki. Analiza danych leksykograficznych, zgromadzonych w słownikach jedno- i dwujęzycznych, zwłaszcza słownikach języka ogólnego, pozwala na odtworzenie „leksykograficznego obrazu świata” uczuć (por. Bartmiński, Chlebeda 2008: 22; zob. np. Mikołajczuk 2010), dla którego rekonstrukcji istotna jest nie tylko analiza słownikowych definicji znaczeń, lecz również – zbadanie wybranych przez leksykografów przykładów użyc danego słowa, kolokacji, frazeologizmów i przysłów, a także informacji dotyczących ograniczeń stylistycznych lub gramatycznych. Jednak ze względu na różne koncepcje słownikarskie, odmienne sposoby doboru jednostek i opracowywania haseł, jak również różnice w objętości, same słowniki nie mogą być jedynym i wystarczającym źródłem materiałów w badaniach semantycznych.

Ich dopełnienie mogą stanowić opracowania językoznawcze dotyczące badanych jednostek, zatem materiał ten należy traktować jako lingwistyczne tło rozważań (np. prace Anny Wierzbickiej, Iwony Nowakowskiej-Kempnej i in.).

II. Odrębną kategorię źródeł materiałowych tworzą korpusy tekstów. Teksty są „manifestacją systemu językowego” (Bartmiński 2006: 14), ujawniającego się w konkretnych użyciach, a dane zgromadzone w wielu tekstach – łatwo dostępnych dzięki elektronicznym korpusom językowym, takim jak KJP PWN, NKJP czy BNC – pozwalają nie tylko na potwierdzenie tego, jaka jest potencja poszczególnych słów (opisana w słownikach), ale też na ustalenie, jak w rzeczywistości słowa te funkcjonują, jakie modele pojęciowe okazują się najbardziej dla nich typowe i naturalne (te bywają najczęściej przywoływane w różnorodnych tekstach), a jakie mają charakter ograniczony (np. dominują w języku pisanym, ale nie mówionym, są charakterystyczne dla języka religijnego, ale niewłaściwe w stylu potocznym albo pojawiają się tylko w tekstach specjalistycznych – tu np. w języku psychologów). Ważne dla analiz materiału tekstowego okazują się m.in. informacje o autorach, gatunkach i chronologii tekstów, umożliwiające pełne uwzględnienie kategorii podmiotowości i wartościowania. Różne korpusy w różnym stopniu pomagają badaczowi w uzyskaniu takich danych (np. NKJP w większym niż KJP PWN). Ponadto różny bywa poziom reprezentatywności materiału tworzącego poszczególne korpusy oraz ich objętość. To wszystko sprawia, że same korpusy i suche dane statystyczne, które można otrzymać w wyniku ich analizy, także nie są wystarczające w badaniach omawianego typu. Do

interpretacji tych danych niezbędna jest wiedza i intuicja językowa badacza oraz introspekcja, dlatego szczególnie cenne wydaje się zaangażowanie do badań porównawczych *native speakerów*, czyli rodzimych użytkowników języków branych pod uwagę w porównaniach.

W tle tekstów ogólnych znajdują się teksty specjalistyczne dotyczące danej dziedziny wiedzy – w przypadku omawianych tu badań: skoncentrowane na analizie emocji, a więc głównie teksty psychologiczne i filozoficzne. Ich celem jest rozpoznanie świata przeżyć emocjonalnych, a więc denotatów nazw uczuć. Jednak musimy pamiętać o wspomnianej wyżej specyfice zjawisk świata emocjonalnego, niewyodrębniających się obiektywnie, co decyduje o tym, że teksty tego rodzaju rejestrują punkt widzenia właściwy psychologom czy filozofom, którzy zresztą nie zawsze mówią jednym głosem. W kontekście lektury tekstów specjalistycznych warto zwrócić uwagę na trudności powstające na styku języka naukowego (specjalistycznego) i ogólnego (por. np. różne znaczenia rzeczownika *mania* w terminologii psychologicznej i w polszczyźnie ogólnej – zob. Mikołajczuk 2009: 30) oraz na styku różnych języków etnicznych, np. jeśli mamy do czynienia z tłumaczeniami (zob. np. nadużywanie wyrazów z rodziny słowotwórczej *szczęścia* w polskich tłumaczeniach z języka angielskiego).

III. Odrębne źródło danych mogą stanowić ankiety (obejmujące np. pytania o znaczenie poszczególnych słów, znajomość kolokacji, frazeologizmów i przysłów oraz ograniczenia użycia badanych nazw). W zależności od tego, jakie grupy respondentów udzielają odpowiedzi na te pytania (np. dzieci – młodzież – dorośli, osoby jedno- – wielojęzyczne itp.) i w jakim czasie oraz kontekście społeczno-kulturowym się to dzieje, można otrzymać różne odpowiedzi, które w efekcie mogą stać się podstawą porównań prowadzących do poznania różnych punktów widzenia, różnych systemów wartości, zmienności pojęć w czasie itp. Ze względu na specyfikę organizacji takich badań (wymagających zaangażowania większego zespołu badaczy oraz dużych nakładów finansowych) ten typ materiału nie był przeze mnie dotychczas wykorzystywany w pracy nad semantyką nazw uczuć.

Problem metodologii badań: jak badać zebrany materiał?

Zgodnie z postulatem Stanisława Gajdy (2005: 34–35) w semantycznych badaniach nad językiem uczuć, w tym uczuć w rodzaju radości, możliwe i uzasadnione jest łączenie podejścia strukturalistycznego z kognitywnym. Do metod i narzędzi sprawdzających się w tych badaniach należą:

1. Analiza pól leksykalno-semantycznych z uwzględnieniem hipo- i hipe-ronimii, synonimii i antonimii oraz kolekcji.

2. Badanie struktur predykatowo-argumentowych z charakterystyką różnych ról semantycznych.

3. Rekonstrukcja językowego obrazu świata uwzględniająca: a) kategoryzację utrwaloną w słowniku – z wyodrębnieniem różnych poziomów abstrahowania; b) opis znaczeń oddający sposób rozumienia fenomenów uczuć przez użytkowników danego języka – z wykorzystaniem definicji kognitywnej otwartej na konotacje (charakterystyki powtarzające się w tekstach, choć niekoniecznie odnotowane przez leksykografów, także utwalone w różnych faktach językowych, np. derywatach, frazeologizmach), z rekonstrukcją modeli poznawczych współtworzących kompleksy pojęciowe (reprezentacje umysłowe emocji) powiązane z poszczególnymi nazwami uczuć, a profilowane w tekstach przez ekspozycję wybranych aspektów konceptualizacji przeżyć; c) metafory i metonimie pojęciowe, które leżą u podłoża związków frazeologicznych, przysłów, derywatów słowotwórczych i semantycznych, w tym etymologii nazw uczuć.

Wskazane tu narzędzia i metody badań okazały się pomocne w rekonstrukcji obrazu pojęciowego RADOŚCI utrwalonego w polszczyźnie, a przedstawionego przeze mnie dokładniej w tomie *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie* (Mikołajczuk 2009). Wybrane fragmenty tego obrazu prezentuję w dalszej części artykułu.

RADOŚĆ w języku polskim – wybrane zagadnienia

Dopiero od niedawna w badaniach lingwistycznych nad kategorią UCZUĆ (w tym RADOŚCI) zaznacza się kierunek godny naśladowania: łączenie makroperspektywy, czyli analizy pojęć o szerokim zakresie (HAPPINESS / RADOŚĆ), z mikroperspektywą, tj. analizą pojęć szczegółowych powiązanych z odrębnymi nazwami uczuć, reprezentującymi kategorię ogólną w różnych językach (np. pojęcia właściwe leksemom *joy*, *happy* i *glad*, uszczegóławiające kategorię ogólną HAPPINESS w języku angielskim – zob. Kövecses 2008)². Wymaga to m.in. ustalenia zawartości pola leksykalno-semantycznego RADOŚCI w danym języku oraz ustosunkowania się do problemów róż-

² Wcześniej w podejściu do materiału językowego w tych badaniach charakterystyczne było albo właściwe strukturalizmowi koncentrowanie się na znaczeniach poszczególnych jednostek leksykalnych i relacjach między nimi (np. w badaniach Danuty Buttlerowej nad przymiotnikami o znaczeniu 'związany z radością' – zob. Buttler 1977, 1978), albo typowe dla kognitywistów zatrzymanie się na opisach pojęć ogólnych, takich jak np. HAPPINESS / RADOŚĆ, i pozostawienie na marginesie zainteresowań pojęć szczegółowych związanych z konkretnymi leksemami w danym języku (np. Kövecses 1998; Lakoff 1987; Nowakowska-Kempna 1995, 2000).

nych poziomów kategoryzacji w charakterystyce pojęć związanych z interesującą nas kategorią uczuć. Rzecz dotyczy także konieczności ustalenia miejsca wspomnianego wcześniej inwariantu pojęciowego (będącego podstawą porównań) na jednym z możliwych poziomów abstrakcji.

Pole leksykalno-semantyczne RADOŚCI w polszczyźnie

Wieloaspektowa analiza haseł słownikowych (ISJP, USJP, SJPSz, SJPD), w której punktem wyjścia był rzeczownik *radość* i słowa z nim spokrewnione, pozwoliła na rekonstrukcję i uporządkowanie pola leksykalno-semantycznego nazw uczuć z rodziny radości w języku polskim, a w efekcie przedstawienie go w postaci diagramu (rys. 1).

Rysunek 1. Pole leksykalno-semantyczne nazw uczuć z rodziny radości w języku polskim (za: Mikołajczuk 2010: 131; wersja wcześniejsza w: Mikołajczuk 2009: 130)

Zbadawszy frekwencję i znaczenia słów z rodzin leksykalnych 'radości' i 'cieszenia się' w definicjach słownikowych oraz w analizowanym korpusie tekstów, mogłam potwierdzić centralną pozycję słów z tych rodzin w analizowanym polu.

Struktura kategorii uczuć z rodziny radości w świetle danych języka polskiego – problem poziomów kategoryzacji

Po prześledzeniu danych leksykograficznych oraz w wyniku pilotażowego przeglądu materiału korpusowego w części I książki poświęconej obrazowi

RADOŚCI we współczesnej polszczyźnie zaproponowałam wyróżnienie sześciu poziomów abstrahowania, wykorzystywanych w myśleniu o RADOŚCI, jej rozumieniu i opisie (zob. Mikołajczuk 2009: 112–115). Na płaszczyźnie lingwistycznej poziomy te można zobrazować, zaczynając od najwyższego, najbardziej abstrakcyjnego:

- Poziom VI: Pole leksykalne UCZUĆ.
- Poziom V: Subpole leksykalne UCZUĆ POZYTYWNYCH.
- Poziom IV: Mikropole leksykalne RADOŚCI (obok mikropola MIŁOŚCI).
- Poziom III: Grupa leksykalna RADOŚCI (obok grup NADZIEI, DUMY, ULGI, PRZYJEMNOŚCI).
- Poziom II: Rodzina leksykalna ‘radości’ (obok rodzin ‘cieszenia się’, ‘szczęścia’, ‘zadowolenia’, ‘wesołości’ i in.).
- Poziom I: Leksemy z rodziny leksykalnej ‘radości’ – np. *radość*, *uradować się*, *radosny*.

W płaszczyźnie konceptualnej odpowiadają im coraz bardziej uszczegółowione pojęcia.

W centrum moich zainteresowań badawczych znalazły się jednostki (leksemy i odpowiadające im kompleksy pojęciowe) z poziomów I i II, a więc poziomów najniższych. Jak słusznie zauważył w recenzji referowanej tu pracy Jerzy Bartmiński, to właśnie poziomowi II, obejmującemu pojęcia odpowiadające poszczególnym rodzinom leksykalnym, należałoby przypisać status poziomu podstawowego, bazowego. Natomiast poziomy wyższe odpowiadają typowym „superkategoriom”, konstruowanym częściej przez badaczy niż zwykłych użytkowników języka ogólnego (Bartmiński 2011).

RADOŚĆ: aspekty sytuacji emocjonalnej i zróżnicowanie modeli uczuć

Systematyczna analiza pojęć leksykalnych utrwalonych pod różnymi nazwami uczuć z grupy RADOŚCI jest możliwa dzięki uwzględnieniu najważniejszych aspektów (parametrów) sytuacji emocjonalnej, w odniesieniu do której dokonuje się językowa kategoryzacja i konceptualizacja przeżyć. Anna Wierzbicka już w pracy *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne* z 1971 roku wskazywała na konieczność odwołania się w definicjach znaczenia nazw uczuć do opisów sytuacji typowych dla tych uczuć, gdyż nie da się w tym przypadku wykorzystać metody definiowania za pomocą cech koniecznych i wystarczających.

Uznając, że za faktami językowymi kryją się schematyczne scenariusze takich typowych sytuacji, czyli modele doznań psychicznych, kojarzone w umysłach mówiących z określonymi leksemami, przyjmuję za Lakoffem

i Kövecsesem (por. np. Lakoff 1987), że modele te stanowią wyidealizowane struktury pojęciowe będące schematycznymi reprezentacjami przeżyć psychicznych, aktualizującymi się w umysłach mówiących za każdym razem, kiedy – jako twórcy i odbiorcy wypowiedzi – używają oni określonych leksemów w tekstach. Informacje składające się na takie modele wiążą się z różnymi domenami poznawczymi zaangażowanymi w rozumienie pojęć, w związku z czym można je uporządkować według wspomnianych już aspektów: rodzaju przyczyny (jej treści i wagi), typu podmiotu przeżyć, oceny uczucia, siły i charakterystyki temporalnej przeżyć oraz ich objawów (Mikołajczuk 2009: 116–120).

Wskazane aspekty i związane z nimi cechy uczuć są w tekstach przywoływane w różnych konfiguracjach i układają się w umysłach mówiących w mniej lub bardziej prototypowe modele poznawcze tych uczuć. Wstępne rozpoznanie owych modeli było możliwe dzięki analizie danych leksykograficznych i próbek danych korpusowych, a dokładne prześledzenie materiałów tekstowych zgromadzonych w korpusie PWN – zawierających leksemy z rodzin leksykalnych ‘radości’ i ‘cieszenia się’ – pozwoliło na dokładniejsze ustalenie, jakie modele przeżyć są najczęściej wykorzystywane przez mówiących w wypowiedziach, które zawierają poszczególne nazwy uczuć i obejmują odpowiednio ukształtowane konteksty ich użycia (zob. Mikołajczuk 2009: 121–123, 305–308).

Jako przykład przywołajmy model radości „reaktywnej” (zdarzeniowej) aktywowany we fragmencie powieści Stefana Chwina *Dolina radości*:

3. Człowiek w garniturze zgasił latarkę, po czym wręczając paszport panu Schroederowi, warknął ze środkowoniemieckim akcentem: „Przechodzić”. O, cóż to była za chwila, godna epopei Homera! Rodzina Hammels, cudownie przeistoczona moją sztuką w rodzinę Schroederów, odpłynęła w głębie bazylejskiego dworca jak arka Noego z garstką sprawiedliwych na pokładzie [...].

Cudem tylko powstrzymałem się od okrzyku: „Hurra!!!”, jakim to okrzykiem my, personel pomocniczy opery w Monachium, kwitowaliśmy zawsze każdą premierę zakończoną sukcesem. Chciałem zatańczyć tam, na peronie bazylejskiego dworca, taniec chasydów ze sławnego dramatu Hugo Berensa, by wyrazić radość, która rozpierała mi piersi. (Stefan Chwin, *Dolina Radości*, Gdańsk 2006, s. 289)

Ujawniają się tu wyraźnie następujące elementy modelu radości:

- Podmiot – osobowy (dorosły, artysta).
- Uczucie – bardzo pozytywne i bardzo intensywne; moment początkowy: chwila; obrazowanie: siła niezależna od podmiotu, której chętnie by się on poddał (gdyby nie nietypowa sytuacja).
- Przyczyna – zdarzenie, którego podmiot jest sprawcą i które ocenia on bardzo wysoko jako własny sukces.

– Objawy – wysoka aktywacja: silna wola działania; impuls do wyrażania uczucia (okrzykami, w tańcu) zmodyfikowany pod wpływem sytuacji: kontrola i powstrzymanie się z wysiłkiem od okrzyku; obrazowanie metaforyczne: podmiot jakby odczuwał wzrost ciśnienia i wewnętrznego napięcia.

Widać na tym przykładzie, że w tekście struktura pojęciowa uczucia może być „tkana” z wielu wątków równocześnie: poszczególne fragmenty (słowa, zwroty i wyrażenia) stanowią wielobarwne nici, które na podstawie zdania, akapitu czy dłuższej partii tekstu tworzą motywy dookreślające konstruowany przez nadawcę model poznawczy uczucia (zob. Mikołajczuk 2009: 132).

Istotną wagę powyższego modelu radości „reaktywnej” zarówno w konceptualizacji ‘radości’, jak i ‘cieszenia się’ potwierdziły przeprowadzone przeze mnie analizy tekstów z korpusu PWN. Ujawniły one jednak także to, że w przypadku pojęcia ‘radości’, zwłaszcza w związku z wykorzystaniem rzeczownika *radość*, wszystkie zrekonstruowane w badaniach modele znajdują potwierdzenie w tekstach, choć występują w nich z różną częstotliwością. Pojęcia leksykalne okazują się bowiem zróżnicowane pod względem stopnia „eksploatacji” poszczególnych modeli – np. radość „czynnościowa” i radość ujmowana jako trwała cecha są bardziej typowe dla rodziny leksykalnej ‘radości’, zwłaszcza leksemów *radość* i *radować się*, a nietypowe dla leksemów z rodziny ‘cieszenia się’, w której np. wyraźniej uwidoczniiony jest model radości „zmysłowej”, natomiast modele radości „na tle komizmu” oraz radości „ludycznej”, typowe dla ‘rozbawienia’ i ‘wesołości’, jawią się jako marginalne w rodzinie ‘radości’ (zob. Mikołajczuk 2009, część III).

Z punktu widzenia badań kontrastywnych cenne byłoby porównanie bogactwa modeli pojęciowych powiązanych z nazwami uczuć w rodzaju radości w różnych językach.

Podsumowanie

W kontekście semantycznych badań porównawczych przedstawione rozważania wskazują na: a) potrzebę rozpoznania kategorii ogólnej i analizy leksemów tworzących mikropola leksykalno-semantyczne; b) konieczność uwzględnienia różnych poziomów ogólności w rozumieniu pojęć leksykalnych; c) wartość analizy danych słownikowych, pozwalającej odkryć to, co w języku jest możliwe; d) przydatność analizy danych tekstowych, która pozwala odkryć to, co w języku jest realnie wykorzystywane.

Ważną rolę w takich badaniach odgrywa nadal introspekcja, co powoduje, że nie do przecenienia jest udział w nich rodzimych użytkowników porównywanych języków.

Zasadne okazuje się przy tym odejście od redukcjonistycznego opisu znaczenia słowa i uwzględnienie kompleksów modeli pojęciowych wiązanych w tekstach z danym leksemem (a więc dostrzeżenie istotnej roli kontekstu w modelowaniu pojęć).

Zgadzając się na koniec z Ryszardem Kapuścińskim co do trudności w porozumieniu między ludźmi wywodzącymi się z różnych kultur i społeczności językowych, przyznajmy, że to właśnie lingwistyczne analizy porównawcze mogą służyć pomocą w przezwyciężaniu tych trudności i otwierać drogę pozytywnego dialogu międzykulturowego, dialogu z Innymi:

Dialog z Innymi nigdy nie był i nie będzie łatwy [...m.in. dlatego, że zgodnie z hipotezą relatywizmu językowego...] myśl formuje się na bazie języka, a ponieważ mówimy różnymi językami – tworzymy każdy sobie, własny, odmienny od innych obraz świata. Te obrazy do siebie nie przystają, nie są zastępowalne. Z tego powodu dialog – choć nie niemożliwy – wymaga poważnego wysiłku, cierpliwej tolerancji, woli zrozumienia i porozumienia jego uczestników. Świadomość tego, że rozmawiając z Innym, obcuje z kimś, kto w tym samym momencie widzi świat odmiennie niż ja i inaczej go rozumie, jest ważna w tworzeniu atmosfery pozytywnego dialogu. (Kapuściński 2006: 35)

Literatura

- Bartmiński Jerzy, 2006, *O pojęciu językowego obrazu świata*, [w:] Bartmiński Jerzy, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 11–21.
- Bartmiński Jerzy, 2011, *Uczucia na warsztacie lingwisty: Agnieszka Mikołajczuk, Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2009, 357 s., „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 23, s. 239–243.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 20, s. 11–27.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1998, *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 211–224.
- BNC: British National Corpus – BNC Simple Search: <http://www.natcorp.ox.ac.uk/> [data dostępu: luty 2012].
- Boski Paweł, 2009, *Kulturowe ramy zachowań społecznych. Podręcznik psychologii międzykulturowej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Buttler Danuta, 1977, *Grupa semantyczna przymiotników polskich o znaczeniu 'pozostający w związku z radością'*, „Prace Filologiczne” XXVII, s. 271–286.
- Buttler Danuta, 1978, *Łączliwość przymiotników o znaczeniu 'związany z radością'*, „Prace Filologiczne” XXVIII, s. 207–221.
- Ekman Paul, 1992, *An argument for basic emotions*, „Cognition and Emotion” 6 (3/4), s. 169–200.
- Ekman Paul, 2003, *Sixteen enjoyable emotions*, „Emotion Researcher” 18, s. 6–7.
- Gajda Stanisław, 2005, *Język – językoznawstwo – polonistyka*, [w:] *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*.

- Zjazd Polonistów, Kraków, 22–25 września 2004, red. Małgorzata Czermińska, t. 1, Kraków: Universitas, s. 28–39.
- Goleman Daniel, 1997, *Inteligencja emocjonalna*, tłum. A. Jankowski, Media Rodzina of Poznań, Poznań.
- Grzegorzczkova Renata, 1996, *Badania semantyczno-porównawcze w aspekcie diachronicznym (na przykładzie słowiańskich przymiotników przestrzennych)*, [w:] *Semantyka a konfrontacja językowa 1*, red. Violetta Koseska-Toszeza, Danuta Rytel-Kuc, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 217–226.
- Grzegorzczkova Renata, 1999, *Z badań nad porównawczą semantyką leksykalną: nazwy 'tęsknoty' w różnych językach*, [w:] *Semantyka a konfrontacja językowa 2*, red. Zbigniew Greń, Violetta Koseska-Toszeza, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 199–204.
- Grzegorzczkova Renata, 2009a, *Błogosławieni czy szczęśliwi? (Uwagi w związku z nowym tłumaczeniem Błogosławieństw)*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś (w kontekście teologicznym i kulturowym) IV. Materiały z konferencji, Gniezno 22–24 września 2008*, red. Paweł Bortkiewicz, Stanisław Mikołajczak, Małgorzata Rybka, Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, s. 369–378.
- Grzegorzczkova Renata, 2009b, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*. „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 15–29.
- Grzegorzczkova Renata, 2011, *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych: Problem inwariantu pojęciowego*, „Etnolingwistyka” 23, s. 217–225.
- Grzegorzczkova Renata, w druku, *Postulowane kroki badawcze, dokonywane przy badaniu porównawczym językowych obrazów określonych pojęć w ramach programu EUROJOS*, s. 1.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego PWN*, red. Mirosław Bańko, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Kapuściński Ryszard, 2006, *Ten Inny*, Kraków: Znak.
- Kim Renata, Bartman Katarzyna, 2008, *Uwierzyliśmy w swoje możliwości. Rozmowa [z Januszem Czapińskim]*, „Dziennik” 13.02.2008, s. 14.
- KJP PWN – *Korpus Języka Polskiego PWN [wersja średnia]*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, [dostęp: styczeń–luty 2004].
- Kövecses Zoltan, 1998, *Are there any emotion-specific metaphors?*, [w:] *Speaking of emotions. Conceptualisation and expression*, red. Angeliki Athanasiadou, Elżbieta Tabakowska, Berlin–New York: Mouton de Gruyter, s. 127–151.
- Kövecses Zoltan, 2008, *The conceptual structure of happiness and pain*, [w:] *Reconstructing pain and joy: linguistic, literary, and cultural perspectives*, red. Chrysosula Lascaratou, Anna Despotopoulou, Elly Ifantidou, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, s. 17–34.
- Lakoff George, 1987, *Woman, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*, Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Longman dictionary of contemporary English. New edition*, reprint, Warszawa: PWN, 1989.
- mb, 2008, *Zdobywamy szczęścia szczyty*, „Charaktery” 3 (134), s. 23.
- Mikołajczuk Agnieszka, 2007, *Uczucia „w rodzaju radości” w świetle danych języka polskiego (radość, szczęście, zadowolenie, wesołość)*, [w:] *Fenomen radości*, red. Anna Grzegorzczuk, Jan Grad, Paulina Szkudlarek, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 45–73.

- Mikołajczuk Agnieszka, 2008, *O metaforycznej konceptualizacji radości i szczęścia w języku polskim w kontekście porównawczym (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Pojęcie. Słowo. Tekst*, red. Renata Grzegorzczkowa, Krystyna Waszakowa, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 45–59.
- Mikołajczuk Agnieszka, 2009, *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Mikołajczuk Agnieszka, 2010, *Obraz uczuć z rodziny RADOŚCI w wybranych słownikach współczesnego języka polskiego*, [w:] *Słowa – kładki, na których spotykają się ludzie różnych światów*, red. Iwona Burkacka, Radosław Pawelec, Dorota Zdunkiewicz-Jedynak, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, s. 127–146.
- Mikołajczuk Agnieszka, 2011, *Mówiąc o uczuciach: między naturą i kulturą. O podstawach konceptualizacji uczuć w kontekście semantycznych badań porównawczych*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 23, s. 67–82.
- Mikołajczuk Agnieszka, 2012, *A cross-linguistic perspective (Polish vs. English) on the conceptualisation of zadowolenie (satisfaction/being glad, contentment, pleasure)*, [w:] *Dynamicity in emotion concepts*, Łódź: Studies in Language, vol. 25, red. Paul A. Wilson, Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 325–347.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego: <http://nkjp.pl/> [data dostępu: 2010].
- Nowakowska-Kempna Iwona, 1986, *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*, Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Nowakowska-Kempna Iwona, 1995, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*, Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie.
- Nowakowska-Kempna Iwona, 2000, *Konceptualizacja uczuć w języku*, cz. 2, *Data*, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.
- Oatley Keith., Jenkins Jennifer M., 2003, *Zrozumieć emocje*, tłum. Józef Radzicki (rozdz. 9), Jacek Suchecki, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- PWN OXFORD 2005: *PWN OXFORD Słownik angielsko-polski / polsko-angielski. English – Polish / Polish – English Dictionary*, red. Jadwiga Linde-Usiekniewicz, Philip G. Smith, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Shweder Richard A., Haidt Jonathan, 2005, *Psychologia kulturowa emocji – od starożytności po czasy współczesne*, [w:] *Psychologia emocji*, red. Michael Lewis, Jeannette M. Haviland-Jones, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 504–524.
- SJPD: *Słownik języka polskiego* (CD-ROM), red. Witold Doroszewski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
- SJPSz: *Słownik języka polskiego*, red. Mieczysław Szymczak, t. 1–3, wyd. 7 zm. i popr., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.
- Stanisławski Jan, 1990, *Wielki słownik angielsko-polski / polsko-angielski z suplementem. The great English – Polish / Polish – English dictionary supplemented*, t. 1–4, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Stefanowitsch Anatol, 2004, *HAPPINESS in English and German: A metaphorical-pattern analysis*, [w:] *Language, culture and mind*, red. Michel Achard, Suzanne Kemmer, Stanford, California: CSLI Publications, s. 137–149.
- Strelau Jan (red.), 2006, *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 2: *Psychologia ogólna*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, t. 1–4, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.

- Wierzbicka A., 1971, *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wierzbicka Anna, 1999a, *Emotions accross languages and cultures: diversity and universals*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wierzbicka Anna, 1999b, *Język – umysł – kultura. Wybór prac*, red. Jerzy Bartmiński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wierzbicka Anna, 2004, 'Happiness' in cross-linguistic & cross-cultural perspective, Warszawa: „Dædalus” Spring, s. 34–43 [także w: „Słowo a sens. Word & Sense” 2007, R. IV, t. 8, s. 69–83].
- Wierzbicka Anna, 2007, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, tłum. Izabela Duraj-Nowosielska, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zimbardo Philip G., 2000, *Nieśmiałość. Co to jest? Jak sobie z nią radzić?*, tłum. Anna Sikorzyńska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

JOY IN THE LINGUISTIC PERSPECTIVE:

PROBLEMS OF COMPARATIVE SEMANTIC RESEARCH

The article discusses the tenets of comparative semantic research on the names of emotions in the domain of JOY. The author follows Renata Grzegorzczkova's idea of a subjective nature of emotions and their dependence on particular languages and cultures. She then proposes to ground the research not in concepts associated with specific lexical items in a given language (e.g. the English *happiness*) but in a general conceptual invariant around which lexico-semantic fields of emotions terms are organized. To justify this approach, the author refers to the difficulties in comparing the results of research on different languages as well as the problems involved in translation. It is necessary to distinguish and address various levels of abstraction in understanding lexical concepts of emotions; it is also crucial to analyze their modelling in discourse. Therefore, apart from lexicographic data, which show what is possible, use is made of texts, which contain realizations of these potentialities. A combination of the structural linguistic approach with the cognitive linguistic approach facilitates a fuller understanding of the phenomena being investigated, which is illustrated with a schematic characterization of selected portions of the linguistic view of the Polish RADOŚĆ (joy).

KEY WORDS: joy, comparative research, values, cultural semantics

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Joanna Szadur
(Lublin)

SEGMENTACJA TYGODNIA W ŚWIADOMOŚCI WSPÓŁCZESNYCH POLAKÓW

Autorka omawia zmiany w konceptualizacji tygodnia, jakie dokonują się współcześnie w świadomości Polaków i są świadectwem istotnych przemian społeczno-kulturowych. Poddaje analizie definicje leksykograficzne nazw TYGODNIA oraz wyniki ankiety, jaką przeprowadzono w okresie 2010–2012 wśród 100 mieszkańców Lubelszczyzny w wieku od 18–85 lat. Przedmiotem analizy były odpowiedzi na pytanie: Który dzień jest początkiem tygodnia? Zarówno dane leksykograficzne, jak wypowiedzi respondentów potwierdziły istnienie dwóch sposobów liczenia początku tygodnia – od niedzieli albo od poniedziałku. Odpowiadają one dwóm postawom: religijnej oraz obecnie dominującej – świeckiej. Traktowanie niedzieli jako dnia siódmego, finalnego, jest współcześnie skutkiem rozluźnienia związków z Kościołem i liberalizacji życia społecznego.

SŁOWA KLUCZOWE: czas, nazwy dni tygodnia, językowy obraz świata

Tydzień to, krótszy od miesiąca, zazwyczaj 7-dniowy okres. Zazwyczaj, gdyż chociaż to dziś powszechna jednostka podziału miesiąca, w różnych okresach i kulturach obowiązywały nieco inne zasady jego wydzielania i segmentacji¹. Zmiany w konceptualizacji tygodnia dokonują się także obecnie

¹ Zdaniem badaczy, można przypuszczać, że pierwotnie miesiąc dzielono odpowiednio do faz księżyca na dwie części: (1) nów i wzrastanie, (2) pełnię i ubywanie. W okresie klasycznym niektóre miasta starożytnej Grecji dzieliły miesiąc na 3 dekady. Ich wyróżnienie nadal było związane z księżycem, każda z dekad odpowiadała bowiem jego fazom, czyli: (1) wzrastanie księżyca, (2) pełnia, (3) ubywanie. Poszczególne dni tygodnia były oznaczane liczebnikami (Danka 1999: 107). Podobnie segmentowali miesiąc Egipcjanie. W starożytnym Rzymie obowiązywał natomiast system 9-dniowy. Zdaniem Otto Schradera (1901), *nony* (cykle 9-dniowe) nie miały związku z kalendarzem księżycowym, ale ze

i są świadectwem istotnych przemian społeczno-kulturowych. Podstaw dla postawienia tej tezy dostarcza struktura i znaczenie nazw odnoszących się do tygodnia oraz praktyka językowa współczesnych Polaków. Celem jej weryfikacji poddałam analizie udokumentowany w słownikach języka polskiego materiał leksykalny odnoszący się do tygodnia oraz wypowiedzi respondentów ankiety, jaka została przeprowadzona w okresie 2010–2012. Badaniami objęto 100 osób zamieszkujących głównie województwo lubelskie. Respondenci to mieszkańcy miast i wsi, w wieku od 18–85 lat². Przedmiotem analizy były odpowiedzi na pytanie: Który dzień jest początkiem tygodnia?

Nazwa *tydzień* pojawiła się w polszczyźnie wraz z przyjęciem chrześcijaństwa i ma charakter ogólnosłowiański (cz. *týden*, śl. *týžden*, słwn. *tēden*, chorw. *tjèdan*). Pochodzi od złożenia zaimkowego **tazъ* (ten) *dnъ* (dzień), dop. **tegoje dnъ* i pierwotnie znaczyła ‘ten sam dzień (po upływie tygodnia)’ Bor SE 657, Dług WSE-H 170. Choć budowa słowotwórcza nie ujawnia struktury słowa, od początku była to nazwa 7-dniowej jednostki czasu o ustalonej tradycją segmentacji. Znajduje to potwierdzenie w nazwach dni tygodnia, których twórcą, według Moszyńskiego (1985: 228), był św. Metody, a według Brücknera i Matuszewskiego – niemieccy misjonarze (Matuszewski 1978). W polszczyźnie (i w innych językach słowiańskich) mamy zatem analogiczne nazwy, tj.: *niedzielę*, *poniedziałek*, *wtorek*, *środę*, *czwartek*, *piątek* i *sobotę*. Oprócz niedzieli (od *†ne dělati* ‘nie pracować’, skąd *†ne-děl-ja* ‘niedziałanie, bezczynność; dzień bezczynności świątecznej nakazanej przez chrześcijańskie prawo kanoniczne’ Bań ESJP 2/302 ustanowiony świętem na pamiątkę Zmartwychwstania Pańskiego), soboty – szabat (z hebr. *shabbat* ‘odpoczynek’ Vas ES 4/391, Brück SE 538, Mel ESU 5/363) wszystkie pozostałe nazwy, ze środą jako dniem środkowym, mają charakter numeryczny. Logika i wewnętrzna forma tych nazw ukazuje tym samym następujący układ tygodnia:

- niedziela ‘pierwszy dzień tygodnia’,
- poniedziałek ‘pierwszy po niedzieli dzień tygodnia’,
- wtorek ‘wtóry po niedzieli dzień tygodnia’,
- środa ‘środek tygodnia’,
- czwartek ‘czwarty po niedzieli dzień tygodnia’,

znaczeniem dziewiątki, która w przeszłości była uznana za liczbę nową (por. łac. *novem* ‘9’, *novus* ‘nowy’).

Koncept 7-dniowego tygodnia ma rodowód babiloński. W Europie upowszechnił się w I wieku, a urzędowo wprowadził go dopiero Konstantyn Wielki w 321 roku (Matuszewski 1978).

² Ankieta została prowadzona pod moim kierunkiem przez studentów filologii polskiej UMCS w ramach przedmiotu „Kategorie językowe”.

- piątek ‘piąty po niedzieli dzień tygodnia’,
- sobota ‘szabat’.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że pierwsi chrześcijanie, tak jak wyznawcy judaizmu, zachowywali szabat, ale dla chrześcijan najważniejszym świętem jest Dzień Zmartwychwstania Pańskiego, czyli niedziela. I to ten dzień zyskał na znaczeniu tak, że stał się w opozycji do szabatu najważniejszym dniem tygodnia. Jest to zatem ten sam porządek co w języku hebrajskim, czyli:

- niedziela – *yom rishon* ‘dzień pierwszy’,
- poniedziałek – *yom sheyni* ‘dzień drugi’,
- wtorek – *yom shlishi* ‘dzień trzeci’,
- środa – *yom revi'i* ‘dzień czwarty’,
- czwartek – *yom khamishi* ‘dzień piąty’,
- piątek – *yom shishi* ‘dzień szósty’,
- sobota – *yom shabbat* ‘dzień odpoczynku’.

Jednak, w polszczyźnie takie nazwy jak *wtorek*, *czwartek* i *piątek* interpretowane są także inaczej jako ‘wtóry, czwarty, piąty dzień w tygodniu’ i sugerują, że tydzień zaczyna się od poniedziałku. O tym, że taki podwójny sposób liczenia tego 7-dniowego cyklu funkcjonuje w języku polskim, mówią słowniki języka ogólnego, w których słowo *tydzień* znaczy:

- ‘okres będący częścią miesiąca, liczący 7 dni, od poniedziałku do niedzieli’ SJP Dor 9/382, SJP Szym 3/560, SWJP Dun 2/453,
 - ‘7 następujących po sobie dni jako część miesiąca liczonych od niedzieli do soboty’ PSWP Zgólk 43/386,
 - ‘okres 7 dni liczony od poniedziałku do niedzieli lub od niedzieli do soboty’ ISJP Bań 2/870,
- a także:

- ‘każdy okres liczący 7 następujących po sobie dni’ SJP Dor 9/382, SJP Szym 3/560, PSWP Zgólk 43/386, ISJP Bań 2/870.

Przedstawiony przegląd pozwala postawić pytanie o rachubę polskiego tygodnia. Pytanie to jednak nie należy do oryginalnych. Stawiano je już wielokrotnie i to w odniesieniu nie tylko do polszczyzny, ale wszystkich języków słowiańskich, a możliwość uznania poniedziałku za początek tygodnia stała się podstawą tezy o odmienności słowiańskiego tygodnia. Propagował ją m.in. tak uznany sławista jak Franz Miklosich, który w 1876 roku pisał:

(bei den Slawen) die Woche mit dem Montag, nicht mit dem Sonntag beginnt / (u Słowian) tydzień zaczyna się z poniedziałkiem, nie z niedzielą. (Miklosich 1876: 80–81)

W podobnym duchu wypowiadał się Borys A. Uspienski, wedle którego, można mówić o

[...] kontaminacji autochtonicznej i zapożyczonej rachuby czasu u Słowian [...] i współistnieniu „ludowego” i „cerkiewnego” tygodnia: pierwszy liczy się od poniedziałku do niedzieli [...], drugi – od niedzieli do soboty. „Ludowy” tydzień jest rdzennie słowiański ze względu na swoje pochodzenie. [...] „cerkiewny”, liturgiczny tydzień odpowiada greckiej, łacińskiej i żydowskiej rachubie czasu. (Uspienski 1993: 83–84)

Z tym stanowiskiem nie zgadzają się ci badacze, zdaniem których: po pierwsze – brak jednoznacznych przesłanek za uznaniem istnienia przedchrześcijańskiego 7-dniowego tygodnia wśród Słowian³, po drugie – brak dowodów na odmienną jego strukturę. Jadwiga Waniakowa, odnosząc się do koncepcji Uspienskiego, stwierdza wręcz, że:

[...] nie było dwu systemów liczenia dni tygodnia u Słowian. System „ludowy” pojawił się na skutek nieporozumienia. Zaczęto mianowicie uważać liczebnikowe nazwy dni tygodnia za kolejne dni tygodnia, a nie kolejne po niedzieli. (Waniakowa 1998: 17)

Za tym, że w polszczyźnie niedziela genetycznie jest pierwszym dniem tygodnia, przemawia nie tylko (przedstawiona wyżej) analiza nazw dni tygodnia, ale i szereg innych danych językowych, w tym np.:

- używanie nazwy *niedziela* w znaczeniu ‘tydzień’ (we współczesnej polszczyźnie obecne coraz rzadziej, częstsze w gwarach) SS^tp 5/178, SJP Dor 5/64, Karł SGP 3/298, Bor ESJP 360;

- wyrażenie *od niedzieli do niedzieli* w znaczeniu ‘przez cały czas; ciągle’ jak w przysłowiu o ciągłym odwlekaniu terminów: *Od niedzieli do niedzieli, diabli to będą wiedzieli* NKPP niedziela 16 – analogicznych wyrażień nie notuje się w odniesieniu do pozostałych dni tygodnia;

- formy typu *poniedział* czyli ‘okres po niedzieli’ Kuc Młp 213.

Pomimo to, od XIV wieku niedziela zaczęła być postrzegana jako dzień siódmy Bań ESJP 2/302, podob. Bor ESJP 360. Czy jednak i obecnie jest to wyłącznie wynik, jak to określiła J. Waniakowa, nieporozumienia? W tym miejscu warto oddać głos użytkownikom współczesnej polszczyzny i przywołać wypowiedzi respondentów ankiety.

Niedzielę za 1. dzień tygodnia, spośród 100 badanych, uznało 16 ankietowanych. Uzasadniali swą odpowiedź pamiątką zmartwychwstania Jezusa, i komentowali: *jeśli ktoś jest chrześcijaninem, to tak uważa* BT ur. 1959 zam. Biała Podlaska, *bo, według Biblii, to najważniejszy dzień, pamiątka Zmartwychwstania, stąd powinno się rozpoczynać tydzień mszą świętą w kościele* BCz ur. 1965 zam. Radom, *nawet ksiądz tak mówi* HB ur. 1939 zam. Widuchowa; podob. HD ur. 1950 zam. Borkowizna.

³ Opinię taką formułowali m.in. Vilkuina (1957–1958), a w Polsce Matuszewski (1978) i Waniakowa (1998).

Niektórzy jednak, udzielając odpowiedzi, wahali się, czego wykładnikiem jest używanie operatora *chyba* oraz *wydaje mi się*. Zarzyły się i takie wypowiedzi:

Niedziela. Bo to jest pierwszy dzień tygodnia. Dlatego, że sobota jest zakończeniem tygodnia, dlatego niedziela musi być początkiem. Wydaje mi się, że w chrześcijaństwie jest to święto, Pan Jezus ogłosił go dniem odpoczynku. JP ur. 1970 zam. Elizówka

Wedle 12 osób, 1. dniem tygodnia jest niedziela albo poniedziałek, ze wskazaniem na niedzielę (na co wskazuje używanie modalizatorów *tak naprawdę*, *prawdłowo* itp.), np.:

Pierwszym dniem tygodnia jest dla mnie poniedziałek z tego względu, że jest to pierwszy dzień pracy, ale tak naprawdę pierwszym dniem tygodnia jest niedziela (ustanowiona według Biblii). M₅ lat 20

Początkiem tygodnia, według naszego kalendarza stosowanego obecnie, to rozpisuje się, że jest to poniedziałek, ale według prawidłowego jest to niedziela, gdyż siódmym dniem tygodnia była sobota. Był to szabas. Natomiast my świętujemy niedzielę, niby jako dzień siódmy. Jest to związane z dniem Zmartwychwstania Chrystusa, bo ... może w przeciwieństwie tego, że Izraelici, pospolicie mówiąc Żydzi, świętowali sobotę jako dzień święty, to u nas jest to traktowane również jako dzień siódmy, ale jest to pierwszy dzień tygodnia – niedziela. SD ur. 1946 Melgiew

Poniedziałek jest pierwszy! Chociaż... Po-niedziałek, a więc po niedzieli. W takim razie... w takim razie, niedziela jest pierwsza. [Skąd to zawahanie?] Powszechnie to właśnie poniedziałek uznawany jest za pierwszy dzień tygodnia – tu zaczynamy pracę, zajęcia na uczelni, w szkołach... No, ale sama nazwa wskazuje na coś innego. Po niedzieli. Wychodzi na to, że niedziela jest pierwszym dniem tygodnia. Pewnie ze względu na naszą kulturę chrześcijańską. To w niedzielę Chrystus zmartwychwstał. Tak... Tak! Zdecydowanie – niedziela jest pierwszym dniem tygodnia. K₂ lat 23

Z tego co pamiętam, na religii mówiono mi zawsze, że niedziela jest dniem pierwszym. Ale tydzień zaczyna się od poniedziałku a kończy na niedzieli. JW ur. 1980 zam. Lublin

Moim zdaniem, pierwszym dniem jest poniedziałek... Księża niby mówią, że niedziela jest pierwszym dniem, a ja mówię, że jest poniedziałek. AP ur. 1950 zam. Koroszczyń

W kościele... no to, że niedziela jest pierwszym dniem tygodnia. Ale dużo ludzi myśli, że niedziela jest ostatnim dniem tygodnia, że niedziela kończy tydzień, nawet według tego jak Pan Bóg stworzył świat. Pierwszego dnia tego..., drugiego tego..., a w niedzielę odpoczywał... ale Pismo Święte wskazuje, że jest pierwszy. K₄ lat 63

No, zawsze się niby mówiło, że poniedziałek, bo to z poniedziałku się tydzień zaczyna, ale niektórzy mówią, że niedziela, bo nawet ksiądz na mszy mówi, że to pierwszy dzień tygodnia... [A jak to jest pani zdaniem?] Poniedziałek, bo tak jak Pan Bóg siódmego dnia odpoczywał, tak i u nas w niedzielę się odpoczywa, to wychodzi na to, że poniedziałek. K₂₁ lat 68

Pozostałe (72) osoby uznały za 1. dzień tygodnia poniedziałek, ale ich argumentacja była zróżnicowana. Część respondentów (10) utożsamiała niedzielę z szabatem, np:

Ponieważ jestem katoliczką, to wydaje mi się, że początek tygodnia to poniedziałek, bo wtedy Bóg zaczynał stwarzać świat... Pierwszy, drugi, trzeci, czwarty, piąty, szósty i dopiero siódmego dnia odpoczywał i mnie się wydaje, że tym dniem odpoczynku była właśnie niedziela. K₇ lat 60

Poniedziałek jest pierwszym dniem tygodnia, tak się przyjęło... Bóg stworzył wszechświat w siedem dni i ostatniego dnia odpoczywał. My odpoczywamy w niedzielę. K₂₄ lat 23

No, według mnie, pierwszy dzień tygodnia to jest poniedziałek, no bo właściwie od poniedziałku się zaczyna, tak. No, tak wszyscy mówią, nowy tydzień od poniedziałku się zaczyna, no, i idziemy na przykład po wolnym weekendzie... idzie się do pracy. A biorąc pod uwagę, na przykład sięgając jakiś tam biblijnych tych rzeczy, no, to Pan Bóg na przykład rozpoczął też stwarzać świat od pierwszego dnia, tak jakby od poniedziałku, a niedziela to już była dniem odpoczynku, kiedy odpoczywał. AN ur. 1966 zam. Samowicze

Pierwszy jest poniedziałek, a ostatni niedziela, bo Bóg stworzył świat w 6 dni, a ostatniego, w niedzielę, odpoczął. K₁ lat 56

Moim zdaniem, tydzień rozpoczyna poniedziałek, ponieważ wtedy wszyscy dorośli zaczynają pracę, a wszyscy młodzi zaczynają szkołę bądź studia, no i przez ten czas, od poniedziałku, muszą oni zasłużyć sobie na odpoczynek, który przychodzi pod koniec tygodnia, czyli w niedzielę. No i prawda tak jak Pan Bóg zaczął stwarzać świat również w poniedziałek, kończąc na niedzielę, która była dniem odpoczynku, dlatego uważam, że poniedziałek rozpoczyna tydzień. PJ ur. 1987 zam. Radom

Ja liczę, że [tydzień zaczyna się] od poniedziałku, bo mówią, że Pan Bóg siódmego dnia odpoczywał, a siódmy dzień kończy tydzień, a poniedziałek zaczyna. A ja teraz słyszę, mówią w telewizji, w „Jeden z Dziesięciu”, że z tym poniedziałkiem coś nie tak. [Mówią, że niedziela rozpoczyna tydzień?] Tak mówią. A w moim kalendarzu poniedziałek rozpoczyna tydzień, a niedziela kończy. Czyli pierwszy dzień tygodnia to poniedziałek tak po katolicku, nie mogę powiedzieć, na czym polega ten dowcip i co oni tam kręcą. JCz ur. 1940 zam. Lublin

[Dyskusja na temat tego, który dzień rozpoczyna tydzień:]

[AB₁] *Jak to kiedy? No najlepiej, żeby wcale nie zaczynał się tydzień? Żeby była niedziela.*

[LK] *Poniedziałek.*

[HB] *Poniedziałek.*

[LK] *Poniedziałek, był początek tygodnia. Bo jeżeli 7. dnia odpoczywamy, to 7. dzień to niedziela zawsze.*

[AB₁] *No.*

[AB₂] *No, według tradycji Starotestamentowej.*

[AB₁] *Według tradycji Starotestamentowej... Jak ktoś jest katolikiem, to tak uważa.*

[LK] *Według Pisma Świętego.*

[AB₂] *Według Pisma Świętego. No, według tradycji Starotestamentowej, bo wg Nowotestamentowej, to w niedzielę się zaczyna tydzień.*

[LK] *Jakim cudem?*

[AB₁] *Wszystko jedno, ale według naszych zwyczajów.*

[LK] *Najpierw próżniactwo, a dopiero potem robota? Nieeeee!*

[AB₁] *Najpierw robota.*

[LK] *Najpierw robota, a dopiero odpoczynek.*

[AB₂] *A czyli poniedziałek?*

[AB₁] *Tak.*

[LK] *Poniedziałek.*

AB₁ ur. 1966, LK ur. 1933, HB ur. 1939 zam. Widuchowa

Kolejna grupa (9 respondentów) ten układ uznała po prostu za oczywisty, np.:

Pierwszym dniem tygodnia jest, oczywiście, poniedziałek. K₁₅ lat 48

Tydzień zaczyna poniedziałek, a kończy niedziela. HD ur. 1950 zam. Borkowizna

Jak pierwszy dzień tygodnia, no, to tak jak poniedziałek. K₁₄ lat 70

No, według mnie i chyba według powszechnego uznania, to jest to poniedziałek. MB₁ ur. 1989, zam. Kozienice

No, według mnie, pierwszym dniem tygodnia jest poniedziałek. IŻ ur. 1955 zam. Łobaczew Mały

Poniedziałek [jest pierwszym dniem tygodnia, bo] tak odgórnie przyjęto. K₅ lat 21

Poniedziałek, tak się przyjęło. K₂₅ lat 23, podob. K₁₀ lat 40

Dwie osoby posiłkowały się motywacją słowotwórczą:

Według mnie, jest pierwszy dzień tygodnia poniedziałek, po niedzieli, to jest. ML ur. 1946, zam. Kolonia Kijowiec; podob. *Poniedziałek. Bo pierwszy dzień po niedzieli.* KW ur. 1931 zam. Lublin

Na graficzny porządek dni w kalendarzu zwrócił uwagę jeden respondent:

Poniedziałek. W kalendarzu jest zaznaczony jako pierwszy. K₉ lat 21

Największa grupa utożsamiała jednak początek tygodnia (poniedziałek) z rozpoczęciem pracy lub nauki, a niedzielę z odpoczynkiem i (rzadko) świętem, np.:

Pierwszy dzień tygodnia to jest poniedziałek. A dlatego, że zaczyna się nowy tydzień. . . W niedzielę przecież się nie robi, tylko się odpoczywa, a pierwszy dzień to jest poniedziałek i od tego dnia zaczyna się robota i cały tydzień się robi. AW₁ ur. 1950, zam. Sokołów Podlaski

Dla mnie poniedziałek jest pierwszym dniem tygodnia. Bo się zaczyna nowy tydzień, po niedzieli, po wolnym. K₁₃ lat 50

Dla mnie tydzień zaczyna poniedziałek, ponieważ zaczyna się tydzień pracy od poniedziałku. Natomiast tydzień kończy się niedzielą, która jest dniem odpoczynku. K₁₁ lat 55

Raczej poniedziałek się rozpoczyna, a sobota – kończy się pracą. To już się kończy po południu, bo już się szykuje do odpoczynku, do niedzieli, do święta. ZG₂ ur. 1948, zam. Kol. Brzeźnica Bychawska

[Poniedziałek jest 1. dniem tygodnia.] *Cały tydzień pracowałaś, a już siódmy dzień to już wykonywałaś na odpoczynek i na modlenie. Tak był dodany ten dzień...* SM ur. 1940, zam. Radom

Wypowiedzi respondentów potwierdzają zatem podwójną strukturę polskiego tygodnia liczonego albo od niedzieli, albo od poniedziałku ISJP Bań 2/870. Dostarczają przy tym informacji na tyle istotnych, że trudno ową dwoistość uznać wyłącznie za „skutek nieporozumienia”. Ujawniają bowiem zmiany, jakie dokonują się w naszym życiu zbiorowym, w tym w naszej orientacji temporalnej⁴.

Interesujących informacji w tym kontekście znowu dostarczają słowniki, gdzie *niedziela* definiowana jest w nich na trzy sposoby:

(1) nie określa się miejsca niedzieli w strukturze tygodnia:

– ‘święto niedzielne, od niedziałania zwane, iż się w ten dzień nic działać i robić nie godzi’ Lin SJP 3/325,

– ‘dzień tygodnia, w świecie chrześcijańskim przeznaczony na oddawanie czci Bogu i odpoczynek’ SWJP Dun 1/589,

– ‘dzień tygodnia, między sobotą a poniedziałkiem, wolny od pracy’ USJP Dub 2/914,

(2) uznaje się niedzielę za ostatni dzień tygodnia:

– ‘ostatni, świąteczny dzień tygodnia’ Karł SJP 3/280,

– ‘ostatni dzień tygodnia przeznaczony na odpoczynek i nabożeństwa, *dies Solis, dies dominica*’ SStp Urb 5/177,

– ‘ostatni dzień tygodnia wolny od pracy’ SJP Dor 5/64, SJP Szym 2/331,

– ‘ostatni dzień tygodnia [choć tydzień w tym samym słowniku rozpoczyna niedziela lub poniedziałek, J.Sz.], między sobotą a poniedziałkiem, wolny od pracy’ ISJP Bań 1/988,

(3) a także za pierwszy lub ostatni dzień tygodnia:

⁴ Określenia „orientacja temporalna” w znaczeniu ‘sposób ustosunkowania się do czasu; perspektywa czasowa’ używam za socjologami i psychologami, zob. np. Tarkowska (1992), Zimbardo i Boyd (2011). Kategoria ta pełni w życiu społecznym ważne funkcje regulacyjne, służy bowiem do kodowania i przywoływania doświadczeń, kształtowania oczekiwań i celów oraz tworzenia scenariuszy działania.

– ‘pierwszy lub ostatni dzień tygodnia, ustawowo wolny od pracy’ PSWP Zgółk 23/316, [choć w tym samym słowniku tydzień to 7 następujących po sobie dni jako część miesiąca liczonych od niedzieli do soboty PSWP Zgółk 43/386].

Jak można było przewidzieć, słowniki odnotowały tę samą rozbieżność co w przypadku słowa *tydzień*. Ale ich porównanie ujawnia, że w obrębie tych samych opracowań pojawiły się wykluczające segmentacje tygodnia (zob. wyżej definicje z *Innego słownika języka polskiego* i *Praktycznego słownika współczesnej polszczyzny*), co rodzi dodatkowe problemy. Jak interpretować tę sytuację? Jako przykład rozchwiania konceptualizacji TYGODNIA? Definicje te, moim zdaniem, ujawniają przede wszystkim, że niedzielę postrzega się w dwojaki sposób. Po pierwsze, z punktu widzenia katolika jako dzień świąteczny (*święto niedzielne, dzień w świecie chrześcijańskim przeznaczony na oddawanie czci Bogu i odpoczynek*). Po drugie, z punktu widzenia pracownika jako dzień odpoczynku (*ustawowo wolny od pracy*).

Pozwala to zatem mówić również o dwojakiej konceptualizacji tygodnia: religijnej i laickiej. Współcześnie zatem traktowanie niedzieli jako dnia 7. ujawnia istotne przesunięcie semantyczne będące skutkiem nie tyle nieporozumienia, co rozluźnienia związków z Kościołem i liberalizacji życia społecznego. Niedziela bowiem dla wielu Polaków przestała być dniem świątecznym. Odwołam się w tym miejscu do opinii socjologa – Elżbiety Tarkowskiej, która pisze:

Dla wielu ludzi, zwłaszcza dla pracujących kobiet, niedziela nie jest „innym” dniem. Jest dniem intensywnego odrabiania zaległości w obowiązkach domowych, dodatkowym czasem na przygotowanie się do lekcji czy do egzaminów. [...] Niedziela jest gorsza, bo przynosi bliską już perspektywę powrotu do codzienności. (Tarkowska 1992: 84)

To dzień, w którym:

[...] już człowiek wie, że musi się wyspać, bo następnego dnia trzeba iść do pracy M₁ lat 39

[...] to dzień sądu ostatecznego, bo po niej jest poniedziałek. Myślę, że sobota jest megapozytywna, ale do którejś tam godziny wieczornej. Później przychodzi na myśl niedziela, może możesz się wyspać, ale znowu jest poniedziałek, praca i wszystko się zamyka. AF ur. 1987 Lublin

Literatura

- Danka Ignacy Ryszard, 1999, *Wprowadzenie nazw dni tygodnia na indoeuropejskim i ugrofińskim obszarze językowym*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” z. LV, s. 107–121.
- Matuszewski Józef, 1978, *Słowiański tydzień. Geneza, struktura i nomenklatura*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Wrocław: ZNiO Wydaw.
- Miklosich Franz, 1876, *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung*, [w:] *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe*, 24, Wien.
- Moszyński Kazimierz, 1939, *Kultura ludowa Słowian*, cz. 2, z. 2, Kraków.
- Moszyński Leszek, 1985, *Kto i kiedy ustalił słowiańskie nazwy dni tygodnia*, „Sagners Slavistische Sammlung” VIII: *Litterae Slavicae Medii Aevi*, München, s. 223–230.
- Schrader Otto, 1901, *Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde*, Strassburg.
- Tarkowska Elżbieta, 1992, *Czas w życiu Polaków*, Warszawa: PAN Instytut Filozofii i Socjologii.
- Uspienski Borys A., 1993, *W kwestii symboliki czasu u Słowian: „czyste” i „nieczyste” dni tygodnia*, [w:] *Semiotyka dziejów Rosji*, wybór i przekład Bogusław Żyłko, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, s. 83–100.
- Waniakowa Jadwiga, 1998, *Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich*, [seria: Prace Instytutu Języka Polskiego 107], Kraków: Wydaw. Nauk. DWN.
- Vilkuna Kustaa, 1957–1958, *Zur ältesten Geschichte der Woche*, „Folk-liv” XXI–XXII, s. 197–215.
- Zimbardo Philip G., Boyd John, 2011, *Paradoks czasu. Psychologia postrzegania czasu*, Warszawa: Wydaw. Nauk PWN.

Skróty słowników

- Bań ESJP – Bańkowski Andrzej, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000.
- Bor ESJP – Boryś Wiesław, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Brück SE – Brückner Aleksander, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970, [przedruk z wyd. 1 Kraków 1927].
- ISJP Bań – *Inny słownik języka polskiego PWN*, red. Mirosław Bańko, t. 1–2, Warszawa 2000.
- Karł SJP – Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa 1952–1953, wyd. fotooffset. z 1900–1927.
- Lin SJP – Linde Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1951, wyd. 3. fotooffset. wg wyd. 2 z 1854–1860.
- Mel ESU – *Etimologičnij slovník ukrajin's'koji movi*, red. O. S. Mel'ničuk, Kijiv 1982.
- Pok IEW – Pokorny Julius, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1959.
- PSWP Zgólk – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. Halina Zgólkowa, Poznań, t. 1–3: 1994, t. 4–6: 1995, t. 7–9: 1996, t. 10–13: 1997, t. 14–19 1998, t. 20–24: 1999, t. 25–29: 2000, t. 30–34: 2001, t. 35–39: 2002, t. 40–44: 2003, t. 45–49: 2004, t. 50: 2005.
- SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.

- SJP Szym – *Słownik języka polskiego*, red. Mieczysław Szymczak, t. 1–3, wyd. 2 popr., Warszawa 1983–1985.
- SSStp Urb – *Słownik staropolski*, red. Stanisław Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków, t. 1: 1953–1955, t. 2: 1956–1959, t. 3: 1960–1962, t. 4: 1963–1965, t. 5: 1965–1969, t. 6: 1970–1973, t. 7: 1973–1977, t. 8: 1977–1981, t. 9: 1982–1987, t. 10: 1988–1993.
- SWJP Dun – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. Bogusław Dunaj, Warszawa 1996.
- USJP Dub – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. Stanisław Dubisz, t. 1–6, Warszawa 2003.
- Vas ES – Vasmer Max, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, [tłum. i uzup. O. N. Trubačev z niem. wyd. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1950–1958], t. 1–4, Moskwa 1986–1987.

Informatorzy

Spośród 100 ankietowanych podaję dane tych respondentów, których wypowiedzi wykorzystałam w artykule.

- AB₁ ur. 1966 Widuchowa – Anna B., ur. 1966 (zam. Widuchowa, pow. buski, gm. Busko-Zdrój, woj. świętokrzyskie)
- AF ur. 1987 Lublin – Aleksandra Frączkiewicz ur. 1978 Parczew (zam. Lublin, woj. lubelskie)
- AN ur. 1966 Samowicze – Anna Niczyporuk, ur. 1966 Biała Podlaska (zam. Samowicze, pow. bialski, gm. Terespol, woj. lubelskie)
- AP ur. 1950 Koroszczyn – Albert Pilipiuk, ur. 1950 Woskrzenice Duże (zam. Koroszczyn, pow. bialski, gm. Terespol, woj. lubelskie)
- AW₁ ur. 1950 Sokołów Podl. – Anna Wójcik, ur. 1950 Sokołów Podlaski (zam. Sokołów Podlaski, woj. mazowieckie)
- BCz ur. 1965 Radom – Barbara Czechowiak, ur. 1965 Szydłowiec (zam. Radom, woj. mazowieckie)
- BT ur. 1959 Biała Podlaska – Beata Toczyńska, ur. 1959 (zam. Biała Podlaska, woj. lubelskie)
- HB ur. 1939 Widuchowa – Helena B., ur. 1939 (zam. Widuchowa, pow. buski, gm. Busko-Zdrój, woj. świętokrzyskie)
- HD ur. 1950 Borkowizna – Henryka D., ur. 1950 (zam. Borkowizna, pow. lubelski, gm. Strzyżewice, woj. lubelskie)
- IŻ ur. 1955 Łobaczew Mały – Iwona Żmińczuk, ur. 1955 (zam. Łobaczew Mały, pow. bialski, gm. Terespol, woj. lubelskie)
- JCz ur. 1940 Lublin – Jadwiga Czekańska, ur. 1940 (zam. Lublin, woj. lubelskie)
- JP ur. 1970 Elizówka – Jadwiga Płuszevska, ur. 1970 (zam. Elizówka, pow. lubelski, gm. Niemce, woj. lubelskie)
- JW ur. 1980 Lublin – Jarosław W., ur. 1980 (zam. Lublin, woj. lubelskie)
- KW ur. 1931 Lublin – Konstanty Wołyńczuk, ur. 1931 Kolechowice (zam. Lublin, woj. lubelskie)
- LK ur. 1933 Widuchowa – Leokadia K., ur. 1933 (zam. Widuchowa, pow. buski, gm. Busko-Zdrój, woj. świętokrzyskie)
- MB₁ ur. 1989 Kozienice – Małgorzata Bielas, ur. 1989 (zam. Kozienice, woj. mazowieckie)

- ML ur. 1946 Kol. Kijowiec – Marianna Lustyk, ur. 1946 Kołczyn (zam. Kolonia Kijowiec, pow. bialski, gm. Zalesie, woj. lubelskie)
- PJ ur. 1987 Radom – Piotr Jędrzejewski, ur. 1987 (zam. Radom, woj. mazowieckie)
- SD ur. 1946 Mełgiew – Stefan Dziak, ur. 1946 (zam. Mełgiew, woj. lubelskie)
- ZG₂ ur. 1948 Kol. Brzeźnica Bychawska – Zofia Grzelak ur. 1948 (zam. Kolonia Brzeźnica Bychawska, pow. lubartowski, gm. Niedźwiada, woj. lubelskie)
- M – Mężczyzna (brak danych szczegółowych)
- K – Kobieta (brak danych szczegółowych)

THE SEGMENTATION OF THE WEEK IN THE AWARENESS OF CONTEMPORARY POLES

The study concerns contemporary changes in the Polish conceptualization of the week. They result from the socio-cultural transformations in the country. Analyzed are lexicographic definitions of the names of TYDZIEŃ (the week) and the results of the questionnaire administered in the years 2010–2012 to a hundred inhabitants of the Lublin region, aged 18–85. The question asked was: “Which day is the beginning of the week?”. Both the lexicographic data and the subjects’ responses point to two days: Sunday or Monday. These correspond to two attitudes: religious and secular, respectively, of which the latter currently predominates. The treatment of Sunday as the final, seventh day of the week results from the loosening of the ties between many people and the Catholic Church, as well as from a more liberal social lifestyle.

KEY WORDS: time, days of the week, linguistic worldview

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Maciej Czerwiński
(Kraków)

RZUTOWANIE SEMIOTYCZNE, CZYLI JĘZYKOWE
OSWAJANIE OBCOŚCI W KULTURZE.
SZKIC LINGWISTYCZNO-ANTROPOLOGICZNY

Artykuł poświęcony jest zjawisku rzutowania semiotycznego (semantycznej projekcji znaczenia), które ujawniło się w trakcie badań tekstów traktujących o przeszłości, choć nie ogranicza się ono wyłącznie do tekstów historycznych. Jest ono doniosłe dla języka, jak również dla świadomości i mechanizmów poznawczych człowieka. Każda kultura, konfrontując się obcością (dotyczącą innej kultury lub czasów minionych), musi ową obcość ośwoić (przezwyć), nadając jej formę bardziej dla siebie zrozumiałą. Inaczej mówiąc, musi ją wpisać we własny horyzont sensu, a wraz z tym – we własny system semantyczny. Zrozumienie przeszłości bądź odmiennej kultury to właśnie ich oswojenie. Analizie w artykule podlega oswajanie trzech zasadniczych domen: przeszłości, obcej kultury i świata zwierząt.

SŁOWA KLUCZOWE: semantyka kulturowa, obcość w kulturze

Przedmiotem tego artykułu jest wstępne rozważenie pewnego zjawiska semantycznego, które wyłoniło się w trakcie badań tekstów traktujących o przeszłości, ale nie ogranicza się ono wyłącznie do tekstów historycznych. Problem ów – jak postaram się dowieść – jest doniosły dla języka w ogóle, dla świadomości i dla mechanizmów poznawczych człowieka. Zjawisko to, pod nieobecność lepszego terminu, określam mianem semiotycznej projekcji znaczenia lub rzutowaniem semiotycznym.

Każda kultura, konfrontując się z taką czy inną obcością, obcością innej kultury lub z obcością czasów minionych, musi tę obcość przezwyć, czyli ośwoić, to jest musi jej nadać formę bardziej dla siebie zrozumiałą. Mówiąc operacyjnie, musi ją wpisać we własny horyzont sensu, a w ślad za tym – we własny system semantyczny (niewykluczone, że może to rów-

niez prowadzić do modyfikacji tego systemu). Zrozumienie przeszłości czy zrozumienie jakiejś odmiennej kultury to właśnie ich oswojenie.

Zacznijmy od dwóch przykładów, które uzmysłwią nam, o jakim zjawisku mowa. Oba pochodzą z popularnonaukowych książek historycznych.

Pokój toruński 1466 r. miał charakter kompromisowy. Polska nie zdołała doprowadzić do inkorporacji całego terytorium państwa zakonnego, odzyskała natomiast terytoria najsilniej z nią związane historycznie oraz ekonomicznie, to jest Pomorze Gdańskie oraz Malbork i Elbląg (tzw. Prusy Książęce), ziemię chełmińską i michałowską, a ponadto terytorium biskupstwa warmińskiego. Pozostała część państwa zakonnego, tzw. Prusy Krzyżackie, stała się lennem Polski. Polacy uzyskali prawo wstępowania do Zakonu, zaś wielki mistrz jako lennik stawał się członkiem rady królewskiej. (Tymowski, Kieniewicz, Holzer 1991: 89)

W powyższym cytatacie dwa razy pojawia się słowo *Polska* i jeden raz etnonim *Polacy*. Zwróćmy jednak uwagę, że oba te słowa mają dzisiaj inne znaczenie niż miały w okresie opisywanym przez historyków. Politonim odnosił się wówczas do państwa w zupełnie innych granicach niż dzisiejsza Polska, o innym ustroju i składzie etnicznym. Piętnastowieczną „Polską” rządzili nie tylko etniczni Polacy (a przecież słowo *Polak* ma dzisiaj kwalifikację niemal zawsze etniczną), ale także Rusini czy Litwini; i to też nie wszyscy, bo prawa obywatelskie przysługiwały tylko jednemu stanowi, rycerskiemu. To z kolei oznacza, że i słowo *Polacy* miało znacząco odmienne znaczenie od używanego dzisiaj. Pomimo tych wszystkich różnic, autorzy decydują się na konwencjonalne użycie słowa *Polska* i *Polacy*, choć nie można wątpić, iż mają świadomość tej umowności. Używają tych słów, gdyż jest to jedyny sposób przybliżenia dzisiejszemu Polakowi przeszłości, czyli jej oswojenia (oczywiście bardziej odpowiednim słowem byłaby tutaj *Rzeczpospolita*, która jest używana w tych miejscach narracji, w których omawia się skład etniczny i terytorialny państwa Jagiellonów, zob. np. s. 148–151). Uproszczenie wywołane skorzystaniem z takiego zabiegu ma swoją cenę. Ugruntowuje w większości Polaków przekonanie o niemal wyłącznie polskim pierwiastku I Rzeczypospolitej, co jest krzywdzące dla naszych sąsiadów na wschodzie, i co odbija się w trudnym do przewyciężenia sporze o spuściznę historyczną narodów dawnej unii.

Spróbujmy się przyjrzeć jeszcze bardziej symptomatycznemu przykładowi, tym razem pochodzącemu z historiografii chorwackiej. U jednego z historyków współczesnych czytamy:

Chorwacja w pasie dynarskim sięgała aż do doliny Vrbasu, a może nawet dalej na wschód [...]. A zatem, terytorium chorwackie we wczesnym średniowieczu przypomina podkowie, chociaż stała się ona bardziej wyraźna pod naciskiem najazdów osmańskich w XVI wieku. Obszar chorwacki we wczesnym średniowieczu w przymorzu sięgał do zachodnich wybrzeży Istrii, to jest od Labinu do Cetiny i regionu Imotskiego. W kolejnych

stuleciach chorwacki obszar kulturowy i etniczny sięgnął aż Boki Kotorskiej. Z pewną dozą pewności można nawet stwierdzić, że niektórzy Chorwaci – jeszcze w czasach wędrówek ludów zamieszkali na terytorium Dukli. Jednocześnie Chorwaci zasiedlają również obszary Panonii, w dorzeczu Sawy i Drawy, zaś wschodnia granica ustaliła się wówczas prawdopodobnie, najpóźniej do wieku IX, na Dunaju, a następnie w Sremie. (Goldstein 2008: 73)¹

Autor omawia najwcześniejszy okres dziejowy Słowian po ich przybyciu na Półwysep Bałkański, ale nie określa przybyszy mianem *Słowian*, lecz *Chorwatów*, co więcej, ziemie, o których orzeka, nazywa *Chorwacją* lub *obszarem chorwackim*². Jest to typowa strategia językowa stosowana w tekstach historycznych. Mechanizm ów w szczególności występuje w opracowaniach popularnonaukowych, dążących do skrótowości i ogólności. Odwzorowuje zatem – i zarazem petryfikuje – właściwe potoczności myślenie o świecie. Opracowania bardziej wnikliwe – choć to nie reguła – używają w zamian terminów bardziej złożonych – peryfraz typu: *tereny zamieszkiwane przez dzisiejszych Chorwatów*. Takie zastępniki, podobnie jak Rzeczpospolita Obojga Narodów, są bliższe prawdy, ponieważ o ówczesnych kolonizatorach Półwyspu Bałkańskiego pochodzenia słowiańskiego trudno mówić jako o Chorwatach, Serbach czy Bułgarach, gdyż nie byli wtedy oni uformowanym narodem, co więcej, o ich świadomości – przeważnie plemiennej – możemy wnosić jedynie na podstawie niepewnych przesłanek.

W ten sam umowny sposób używamy innych wyrażań, np. *język chorwacki w XI wieku* czy *Polska w XV wieku*. Nie od rzeczy będzie powiedzieć, że mechanizm ów pełni istotną rolę poznawczą, a w ślad za tym – sensotwórczą i kulturotwórczą. W przytaczanych przykładach umożliwia utrzymanie spójności semantycznej i aksjologicznej tekstu, a co za tym idzie – pojęciowej spójności narodu. Za sprawą takiego mechanizmu odbiorcy presuponują, że desygnaty tych i innych znaków są kategoriami omnitemporalnymi, czyli istniejącymi, mówiąc umownie, od zawsze, a być może nawet atemporalnymi (pozaczasowymi), dla których charakterystyczne jest tzw. orzeczenie

¹ Wszystkie przekłady, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autora niniejszego tekstu.

² Przyjmuję tym samym tezę, w myśl której nazwy własne nie tylko desygnują konkretne desygnaty, ale także mają swoje znaczenia (czy – jak proponowała Ewa Rzetelska-Feleszko – *treści*, zob. Rzetelska-Feleszko 2001). Badaczka wskazała, jakie bogactwo treści tkwi na przykład w nazwie *Warszawa* (Rzetelska-Feleszko 2001: 406). Etnonimy i toponimy są rzeczą jasną istotnym elementem naukowych dociekań nad etymologią słów (etnogenezą ludów, ich obyczajowością, komunikacją) a także ich denotacyjno-konotacyjną charakterystyką. W słowach, twierdzą badacze języka, zakodowany jest sposób pojmowania świata przez poszczególne ludy i narody. Na gruncie językoznawstwa historycznego przeprowadzono wiele badań na ten temat (można nawet zaryzykować tezę, że jest to jedna z najlepiej opracowanych subdyscyplin lingwistycznych).

w funkcji omnitemporalnej (Skubalanka 2001: 251). Siła tej strategii polega więc na ugruntowanym przekonaniu, że narody, zwłaszcza naród własny, są bytami stabilnymi, wręcz metafizycznymi, i odwiecznie walczącymi o te same cele. Dzięki takiej konstrukcji podmiotu procesu dziejowego wyjaśnienie każdej walki zbrojnej, każdego kompromisu czy nawet każdej klęski jest właściwie formalnością i omawiane konkretne zdarzenie tłumaczy się samo przez się (więcej na ten temat: Czerwiński 2012).

Dochodzimy tutaj do kwestii zasadniczej, choć wcale nienowej. Semantyczne badania historyczne wielokrotnie dowodziły, że znaczenia słów, podobnie jak postacie fonetyczne tychże słów, ulegają takiej czy innej ewolucji. Z upływem czasu i pod naporem kontekstów komunikacyjnych zmieniają swoje znaczenia. Inaczej rzecz ujmując, znaki językowe na przestrzeni dziejów są nośnikami różnych, zmieniających się treści, gdyż u ich podstaw leżały różne konceptualizacje. Omawiany tutaj znak *Chorwacja* czy *Polska* miał w XII wieku inny desygnat niż w wieku XIX czy XX, inne były także jego konotacje czy zasięg społeczny. Istotniejsze jest jednak to, że takie konwencjonalne użycie nazw własnych w tekście historycznym, powstałym w drugiej połowie wieku XX, narzuca znaczeniom starym – znaczenia współczesne. Hans-Georg Gadamer omawiając tzw. dzieje efektywne wskazywał na sposób, w jaki owe dwie perspektywy (przeszła i teraźniejsza) ustanawiają w refleksji historycznej osobliwą fuzję horyzontów (Gadamer 2004: 412–421). Interlokutorzy, zwłaszcza niespecjaliści, rzutują więc współczesną wiedzę o desygnacie znaku na przeszłość. Używając słów *Hrvati* czy *Polacy*, mniej lub bardziej świadomie presuponują, że pięć czy dziesięć wieków temu ich desygnaty miały tę samą wartość. Stąd więc, powtórzmy, o Rzeczypospolitej Obojga Narodów mówimy często jako o *Polsce*, choć zarówno skład etniczny, jak i instytucje tego państwa znacząco się różniły od tego, co dziś rozumiemy pod tym pojęciem. Interlokutor, który nie dysponuje odpowiednią wiedzą specjalistyczną w tej materii (a jest to adresat prototypowy opracowań popularnonaukowych), dekodując tekst, presuponuje, że znaki te zarówno dzisiaj, jak i wtedy miały podobne znaczenie. Ma to niebagatelny wpływ na świadomość społeczną. Nawet jeśli wiedza takiego czytelnika sprowadza się do przekonania, że Chorwaci czy Polacy nie tworzyli przez jakiś czas narodów niepodległych, to i tak zakłada, że narody te istniały w niezminionej do dzisiaj formie. Kategoria trwania, jak wiadomo, jest kluczową figurą dyskursu tożsamościowego, nie tylko narodowego.

Zobaczmy jeszcze, jakie możliwości daje stosowanie tego mechanizmu. Inny historyk chorwacki, Dragutin Pavličević, omawia współczesny konflikt chorwacko-serbski w perspektywie historycznej, sięgając do średniowiecznych organizacji państwowych:

Od roku 1185 Dubrowniczanie obawiają się nowych serbskich napaści i najazdów serbsko-prawosławnych w rejon Morza Adriatyckiego od Bojany do Neretvy. W rezultacie miasto umacnia swoje mury i uniemożliwia zasiedlanie się ludności prawosławnej z interioru. Było to niestety uzasadnione, ponieważ Nemanja był pierwszym, ale nie ostatnim władcą serbsko-czarnogórskim, który próbował zająć Dubrownik lub przynajmniej złupić jego ogromne bogactwo. (Pavličević 2000: 94)

Widzimy, że między średniowieczem a współczesnością zostaje ustanowiona jedność semantyczna. Komunikat jest zbudowany na wyraźnej binarnej konceptualizacji: znak *Dubrownik* jawi się tutaj jako przestrzeń „nasza” i, na zasadzie przesunięcia metonimicznego, symbolizuje całą Chorwację (semiotycznie rzecz ujmując, zastępuje treść, która jest pojemniejsza znaczeniowo); przestrzeń „obcą” symbolizują *serbskie najazdy*, *serbsko-prawosławne napady*, *żywiół prawosławny*, *Nemanja*, *serbsko-czarnogórski władca* (nie od rzeczy będzie odnotować, że kumulacja środków językowych ma tutaj na celu spotęgowanie negatywnego stosunku do „nich”). Rozszerzenie denotacji o komponent czarnogórski jest tu zabiegiem świadomym i potwierdza, że teza ta jest formułowana z perspektywy współczesności. Wyrażenie *serbsko-czarnogórski* odsyła czytelnika do żołnierzy Jugosłowiańskiej Armii Ludowej, którzy w 1991 roku bombardowali Dubrownik. Dzięki takiej strategii zdarzenia z końca XII wieku, a także zdarzenia późniejsze, stają się egzemplarzami tego samego typu i zaczynają być pojmowane w narzuconym horyzoncie doświadczeń współczesnych. Bez współczesnej wiedzy ani autor, ani czytelnik nie mogliby zrozumieć tego komunikatu. Dopiero odwołanie się do ostatniego w szeregu narracyjnym egzemplarza nadaje znakom prawidłowe (czyli zgodne z intencją nadawcy) znaczenia, i dopiero wtedy można ów typ wyeksplikować jako sąd: „Serbowie zawsze napadali na Chorwację”.

Przy okazji tej dyskusji warto również odnotować, że mniej lub bardziej świadoma manipulacja treściami tych znaków jest często stosowanym zabiegiem perswazyjnym. Symptomatyczny jest tutaj przypadek Słowian Południowych. Autorzy, nie tylko historycy, na podstawie różnych źródeł historycznych dowodzili i wciąż dowodzą, że taki a nie inny toponim – w tym przypadku *Chorwacja* czy *Serbia* – miał w takim a nie innym okresie historycznym taką a nie inną denotację, a to z kolei ma być dowodem na to, że terytorium Chorwacji czy Serbii jest znacznie mniejsze, niż obu narodom naprawdę przysługuje. Takie „dowody” prowadziły najczęściej do powstawania programów politycznych żądających rewizji aktualnego stanu rzeczy, a w efekcie do wojen.

Rzutowanie semiotyczne – wykorzystywane mniej lub bardziej świadomie – służyć zatem może do rozliczeń z przeszłością lub do autoryzowania politycznych programów ekspansjonistycznych. Zjawiska te występują

z wyrazistością na obszarze byłej Jugosławii, ale bynajmniej się do niego nie ograniczają. Obok etnonimów (czy toponimów i politonimów) *Serbowie*, *Chorwaci* czy *Bułgarzy*, rzutujących na przeszłych mieszkańców Bośni, Czarnogóry czy Macedonii jedną z rodzimych wizji nacjonalistycznych, występują analogiczne przypadki w kulturze rosyjskiej (rzutowanie terminu *Rosja* na całą *Rus*³), w polskiej (rzutowanie terminu *Polska* na Rzeczpospolitą Obojga Narodów), w litewskiej (rzutowanie terminu *Litwa* na Wielkie Księstwo Litewskie), we francuskiej (rzutowanie terminu *Francja* na Alzację i inne regiony) czy hiszpańskiej (rzutowanie terminu *Hiszpania* na kraj Basków czy Katalonię). Jeszcze bardziej osobliwe są przypadki rzutowania pewnego etnonimu (na przykład etnonimu *Słoweńcy*) na przeszłość, gdy tymczasem w tejże przeszłości – aż do końca XVIII wieku – on w ogóle nie występował. Podobnie rzecz się ma z terminem *Galicja*, który w polskiej normie językowej nie występował aż do momentu pierwszego rozbioru Polski. Słowo *Galizien* jest niemiecką wersją polskiego *Halicz* i pochodzi od łacińskiej nazwy *Rex Galiciae et Lodomeriae*, czyli Księstwa/Królestwa Halickiego i Włodzimierza. Bezprawne zajęcie przez Habsburgów południowych ziem Rzeczypospolitej zaborca próbował tym samym tłumaczyć dawnymi prawami historycznymi do tych ziem. Z czasem *Königreich Galizien und Lodomerien*, już jako *Galizien*, zaczęła – na zasadzie transferu metonimicznego – określać wszystkie te tereny, także obszar historycznej Małopolski.

Zjawiskom takim, jak widać, sprzyjała często transformacja państw feudalnych w państwa narodowe. Symptomatyczny jest proces kształtowania się nowoczesnego narodu węgierskiego. Na tożsamość państwa stanowego, Korony św. Stefana, nałożyła się tożsamość nowa, oparta na eksponowanych w XIX wieku więziach etnicznych, w tym na języku. Pozostałe narody tego państwa, wcielonego zresztą ongiś do cesarstwa Habsburgów, nie chciały zaakceptować takiego stanu rzeczy. Rodzące się tożsamości Słowaków czy Chorwatów miały bowiem własne programy narodowe, oparte na własnej etniczności i własnym języku (nierzadko *in statu nascendi*), jakże odległego od niezrozumiałej madziarszczyzny. Taka rozbieżność między oboma typami państw, i wypływającymi z nich odmiennymi formami lojalności, została zlekсыkalizowana w języku chorwackim i słowackim. Na określenie Korony

³ Sprzyjała temu – odnotujemy – zbieżność fonetyczna obu wyrazów, co najpełniej widać z użyciu przymiotników *pyckxу* (kwalifikacja etniczna) i *пoccyцкxу* (kwalifikacja państwowa, ongiś imperialna). Jak zauważa Andrew Wilson, za panowania dwóch ostatnich carów dochodzi do „podkreślania etnicznego aspektu rusyfikacji, kosztem jej pierwiastka imperialnego, państwowego – w języku oficjalnym pojęcie *руsskij* zaczyna wypierać przymiotnik *россиjskij*, aczkolwiek go nigdy nie zastępuje” (Wilson 2002: 80).

św. Stefana wciąż używa się wyrazu *Ugarska* (*Uhorsko*), na określenie państwa narodowego – *Madżarska/Madarska* (*Mad'arsko*).

Wszystkie podane przykłady różnią się między sobą i wymagałyby przeprowadzenia bardziej dogłębnych analiz; podaję je tutaj w jednym szeregu jedynie tytułem egzemplifikacji pewnego zjawiska ogólnego.

Z rzutowaniem semiotycznym mamy do czynienia nie tylko w przypadku etnonimów. Zjawisku temu podlegają również inne imiona własne i oczywiście nazwy pospolite. Weźmy następujące zdanie „Uniwersytet Jagielloński ma ponad 600 lat”, ewentualnie „Uniwersytet w Krakowie ma ponad 600 lat”. Nazwa własna *Uniwersytet Jagielloński* lub nazwa pospolita *uniwersytet* jest tutaj rzutowana na cały okres od momentu założenia Akademii Krakowskiej w roku 1364, wskutek czego przeciętny użytkownik języka presuponuje, że na przestrzeni tych lat stale istniał Uniwersytet Jagielloński (takie nazwy jak Studium Generale czy Szkoła Główna Koronna najczęściej umykają). Wydaje się, że większość Polaków pod naporem edukacji szkolnej byłaby to skłonna uznać za prawdę. Nawet jeśli wiedzą oni, że założona przez króla Kazimierza Wielkiego placówka nazywała się inaczej, to i tak przypiszą jej cechy semantyczne charakterystyczne dla współczesnego uniwersytetu, bo współczesny uniwersytet jest im znany, stara akademii zaś – nie. Rzutowanie umożliwia zatem oswojenie obcości poprzednich wcieleń krakowskiej szkoły wyższej. Oczywiście, nie chodzi tutaj o prowadzenie sporu o to, czym poszczególne fazy jej rozwoju różnią się między sobą, i jak na ten stan wpływały poszczególne nazwy. Chodzi o uświadomienie, że o bytach przeszłych myślimy w kategoriach współczesnych. Co więcej, takie nasze myślenie może prowadzić – także w tym wypadku – do wyolbrzymiania roli tej placówki w aspekcie międzynarodowym. W ujęciu zaś retorycznym można mówić o swego rodzaju ukrytej hiperboli.

Przyjrzymy się jeszcze jednemu przykładowi. Omawiany wcześniej historyk chorwacki w następujący sposób opisuje rolę partii komunistycznej w okresie przedwojennym: „Były to początki polityki *braterstwa i jedności*, w której Chorwaci dążą do braterstwa i równoprawności, zaś Serbowie do jedności i ukrytego unitaryzmu” (Pavličević 2000: 384). W cytacie tym ujawnia się charakterystyczne dla chorwackiej kultury przekonanie o serbskiej dominacji w pierwszej i drugiej Jugosławii, z tym że wyrażenie *braterstwo i jedność* pochodzące z języka komunistów na dobre weszło do słowników dopiero po drugiej wojnie światowej. Wprowadzenie go w takim kontekście rzutuje jego sens na okres przedwojenny, wskutek czego negatywnie oceniany komunizm splata się z Serbami, tworząc parę pozornie synonimiczną. Mechanizmem ustanawiającym kluczową dla owej tezy amalgamację znaczeń jest tym razem relacja typ–egzemplarz. Typem jest paradygmat „Chor-

waci są zawsze skłonni do współpracy, Serbowie zawsze dążą do hegemonii”, egzemplarzem zaś opisywane zdarzenia w dwudziestoleciu międzywojennym. Takie włączenie egzemplarza w z góry ustanowiony typ, umożliwia narzucenie opowiadanym zdarzeniom *a priori* zdefiniowanego sensu. Jak wiadać, relacja ta jest formułowana z perspektywy późniejszej (z perspektywy – użyjmy terminu Borisa Uspieskiego – finału, Uspieski 1998). Dzięki takiemu zabiegowi zaktualizowana zostaje spójność semantyczna i ogólny sens dziejów narodu chorwackiego, ale także antycypowana jest automatycznie negatywna konotacja aksjologiczna przypisana segmentowi *komunistyczna Jugosławia* (1945–1990). Autor negatywnie ocenia ów odcinek czasu, ale czyni to z innej niż opisywane zdarzenia perspektywy czasowej, czyli *post mortem* Jugosławii. W rezultacie, negatywna konotacja hasła *bratstvo i jedinstvo* jest semiotycznie rzutowana na przeszłość, a efekt jest taki, że znak *braterstwo i jedność* (który przecież w okresie międzywojennym miał zupełnie inne konotacje, niezdeteminowane jeszcze przez zdarzenia późniejsze) nabiera również konotacji negatywnych; i to zanim jeszcze na dobre został wcielony w życie. W ślad za takim mechanizmem wszelkie opisywane zdarzenia przeszłe, zakwalifikowane jako zmierzające do zjednoczenia Słowian Południowych (mówiąc semantycznie, podporządkowane typowi), muszą również zostać uznane za negatywne.

Przykłady można mnożyć. Na przykład słowo *rasa* za sprawą bestialstw II wojny światowej jest w wielu kontekstach nacechowane negatywnie. Mówiąc dzisiaj o rasie, i odnosząc się powiedzmy do wieku XIX, możemy być – czasem niesłusznie – narażeni na zarzuty o rasizm. Słowo *rasa* używane dzisiaj rzutuje bowiem współczesne znaczenia na przeszłość, w tym zakodowane w nim doświadczenia historyczne. Podobnie jest z wyrazem *antysemityzm*, którego dzisiejsze znaczenie różni się od przedwojennego (co więcej, nie można wykluczyć, że w różnych krajach miało odmienny sens), ale konsekwentne używanie go w znaczeniu współczesnym utrudnia dialog między adversarzami sporów historycznych. Z kolei doświadczenie Polski Ludowej skompromitowało wartości przypisywane słowu *socjalizm*, z którymi identyfikowała się część polskich elit przedwojennych (być może najgłębiej ich wielowymiarowość wyraził Czesław Miłosz w *Rodzinnej Europie*). Używanie tego słowa dzisiaj wobec zjawisk lat dwudziestych może zatem posłużyć jako mechanizm ich dyskredytacji już przez samą semantykę tego słowa. Nawiasem mówiąc, dla niektórych przynajmniej komunistów w powojennej Polsce problematyczny musiał być fakt, że partia zienawidzonego Piłsudskiego nosiła miano Polskiej Partii Socjalistycznej.

Zostawmy problemy osławiania przeszłości i przejdźmy do osławiania nieznannej teraźniejszości. Każda kultura narodowa gromadzi niepowtarzalne

doświadczenia przeszłe, charakterystyczne tylko dla niej, i – przynajmniej na pewnym poziomie – tylko dla niej. W ujęciu semiotycznym kultura jest ciągłą wymianą komunikatów, znakotwórczym miejscem spotkania języków (na ten temat zob. Czerwiński 2008). Komunikaty następnie odciskają piętno na słowach poszczególnych języków narodowych, a ściślej: na słowach różnych kodów ideologicznych tych języków. Słowa są więc „zasobem wiedzy o rzeczywistości”, czyli „zmagazynowaną w języku wiedzą” (Doroszewski 1970: 156) lub stanowią „zbiorową pamięć użytkowników języka i nośnik wiedzy zawartej w świadomości społecznej” (Gajda 2004: 21). Ponieważ, jak się rzekło, są nośnikiem charakterystycznych dla siebie wartości, każdy kontakt z inną kulturą, a nawet z naturą, musi prowadzić do takiego czy innego oswojenia obcości. Tak jak osławiamy przeszłość za pomocą współczesnych koncepcji, tak samo osławiamy teraźniejszość za pomocą koncepcji naszych.

Niemiecki filozof Helmuth Plessner w rozważaniach nad odmiennością ludzi od zwierząt pisał:

Szukanie i znajdowanie, groźba i ucieczka, itd., oraz ich sensoryczne odpowiedniki są obrazowe, są neutralne psychofizycznie, mają charakter relacji zwrotnej, a ponadto mają jeszcze czwarty istotny atrybut – sensowność i zrozumiałość. Oczywiście bardzo często zdarza się, że jakiś obraz, jakaś melodia ruchu są niezrozumiałe, aż dopiero w jakiejś zmianie linii, w zmianie krzywej ruchu sens staje się wyraźny. W tej warstwie bytu, jaką jest naoczność, czekamy zawsze, że sens będzie nam dany i to nie za pośrednictwem systemów znaków, za pośrednictwem języka, i jesteśmy rozczarowani, gdy się to nie udaje. (Plessner 1988: 147)

Z taką sytuacją mamy do czynienia na przykład wtedy, gdy zwierzęciu domowemu, na przykład kotu, próbujemy przypisać cechy charakterystyczne dla istot ludzkich. Wyobraźmy sobie, że nasz kot – nazwijmy go Bożkiem – przywykł do wołowiny, ale w sklepie jej nie było, więc podajemy mu w zamian wieprzowinę. Kot obwąchuje, ale ostatecznie jej nie zjada. Następnego dnia nasz Bożek załatwia potrzebę fizjologiczną nie w kuwanie, jak dotąd, lecz na podłodze w salonie. Wówczas oceniamy, że się na nas „obraził” za brak wołowiny. Takie nasze przekonanie wynika z przeprowadzonego wnioskowania. Na podstawie pewnych przesłanek, uznajemy, że *p* („Bożek się obraził”). Tymczasem my tak naprawdę nie wiemy, czy kot rzeczywiście się obraził; więcej – nie wiemy, czy kategoria obrażania – przynajmniej tak rozumiana, jak my ją pojmujemy – jest charakterystyczna dla świata zwierząt. Nie mówię tym samym, że koty się nie obrażają (mógłbym tym obrazić wielu ich właścicieli); mówię, że nie wiemy tego z całą pewnością. Zresztą to nie jest tutaj istotne.

Nas interesuje fakt językowy, a w swojej istocie kulturowy. Otóż w stwierdzeniu „Bożek się obraził” kryje się nasz antropocentryczny sposób

myślenia o świecie: skoro my, ludzie, się obrażamy, to obrażają się również inne istoty żywe. Plessner powiada, że „ciągnie nas zawsze do antropomorficznych interpretacji zachowania i projektujemy własne przeżycia na inne istoty” (Plessner 1988: 148). Tym samym właśnie rzutujemy nasz system wyobrażeń na inny gatunek i na zakładane przez nas systemy funkcjonowania tegoż gatunku.

To właśnie taki mechanizm umożliwia nam mówienie o obcych w kategoriach nam znanych. Dokonuje się to w podobny sposób, w jaki osławiamy przeszłość, która też jest nam obca, bo już jej nie ma. Pozostały nam znaki, które nazywają desygnaty nieistniejące lub desygnaty zmodyfikowane. I w tym momencie ujawnia się najpełniej fakt, że rzutowanie semiotyczne jest procesem sensotwórczym i poznawczym.

Przykład ze zwierzętami jest znamieny. Wydaje się, że możemy go swobodnie zastosować do relacji międzykulturowych. Większość refleksji lingwistyczno-antropologicznych (począwszy od słynnej hipotezy Sapira-Whorfa, a kończąc na współczesnych opracowaniach etnolingwistycznych, w tym badaniach językowego obrazu świata (Bartmiński 2006; 2007) czy teorii Anny Wierzbickiej), uznaje, że oświeceniowy paradygmat o wspólnocie rodzaju ludzkiego jest zasadny tylko na pewnym poziomie (antropolog Clifford Geertz twierdzi, że nie można go rozpatrywać w oderwaniu od kultury, zob. Geertz 1973). Nawet jeśli uznamy, że istnieje jedna natura człowieka (*consensus gentium*), to i tak jedność taka nie dotyczy wszystkich aspektów jego działalności. Członkowie różnych kultur rozmaicie interpretują świat, a więc tworzą rozmaite wyobrażenia o nim, i rozmaicie go wyrażają (zresztą wyrażanie jest tutaj bliskie, o ile nie synonimiczne, wyobrażeniu⁴). W różnych kulturach różne znaczenia słów będzie się przypisywało takim znakom, jak np. *śnieg*, *katolicyzm*, *komunizm*, a także nazwom własnym, np. *Napoleon*, *Bismarck*, itd. Wypada się zatem zgodzić z badaczem ludów pierwotnych, Alfredem Kroeberem, że pewne kategorie, na pozór uniwersalne, są w istocie rzeczy uniwersaliami fałszywymi⁵. Do takiej tezy skłania się Anna Wierzbicka (2007).

Jeśli sięgnęlibyśmy po bardziej sformalizowane kategorie logiczne, wówczas można by do omawianej rzeczy przystąpić za pomocą pojęcia *abdukcji*, które omawiał Charles Sanders Peirce. Według pragmatysty przepro-

⁴ Przypomnijmy, że dla de Saussure’a „obydwa składniki zawarte w znaku językowym są natury psychicznej oraz [...] są połączone w naszym mózgu więzią asocjacji” (de Saussure 1991: 90). W tym sensie *signifiant* nie jest fenomenem akustycznym, ale swojego rodzaju *wyobrażeniem/obrazem akustycznym* (*image acoustique*); francuskie słowo *image* odpowiada polskiemu *obrazowi* i *wyobrażeniu*.

⁵ Zob. dyskusję nad tym problemem Clifforda Geertza (1973: 33–82).

wadzą ją „wtedy gdy znajdujemy bardzo dziwną okoliczność możliwą do wyjaśnienia, jeżeli założymy, że jest ona przypadkiem pewnej ogólnej reguły i dlatego też przyjmujemy takie założenie” (Eco 1999: 107) (CP 2.624). Nawet jeśli uznamy, że pewne zjawisko kulturowe nie jest dziwną okolicznością, lecz po prostu okolicznością podobną do okoliczności nam znanej, to i tak rozważania Peirce’a są relewantne dla przedmiotu tych rozważań. Zobrazujemy to najlepiej, gdy zobaczymy podawany przezeń przykład:

Pewnego razu zszedłem na ląd w jednym z portów tureckich. Podczas gdy kierowałem się do miejsca, które miałem odwiedzić, spotkałem człowieka na koniu, otoczonego przez czterech innych jeźdźców, którzy podtrzymywali nad jego głową baldachim. Jako że gubernator prowincji był jedyną osobą, którą mogłem uznać za godną takich honorów, wywnioskowałem, że chodziło właśnie o niego. To była hipoteza. (Eco 1999: 135) (CP 2.265)

Człowiek na koniu, sam w sobie, nie był okolicznością dziwną; dziwny mógł być jedynie ceremoniał oddawania mu honorów. Umberto Eco tak komentuje spostrzeżenia Peirce’a:

Peirce nie wiedział, że (czy) baldachim jest znakiem wyróżniającym gubernatora (bowiem w takim przypadku miałoby to charakter zwykłego dekodowania). Odkrył zatem lub raczej *założył istnienie pewnej ogólnej reguły*. Powyższy przypadek nie wydaje się znacząco różnić od interpretacji generowanej kontekstowo, czyli występującej pod nieobecność ograniczeń kontekstowych. Załóżmy, że istniałaby niewyraźna, ale powszechnie podzielana reguła semantyczna, według której

$$/baldachim/ - d_x - (kont_{nad\ głową}) - c_{zaszczyt}$$

Peirce odważył się dorzucić kwalifikację sytuacyjną *ad hoc*

$$[syty\ gdy\ w\ tej\ prowincji] - d_{gubernator}$$

[...]

Doprowadzając do końca swój wysiłek abdukcyjny, Peirce mógł przypisać /baldachimowi/ niekodowaną do tego momentu denotację „gubernatora”. Peirce wielokrotnie zaznaczał, że nawet inferencje są zjawiskami o charakterze semiotycznym, w rezultacie czego reguła może pełnić funkcję znaku zastępującego jej dedukowany, jednostkowy rezultat, podobnie jak jednostkowy, zaskakujący przypadek może być znakiem zastępującym jego dedukowaną regułę. Jednak trudno byłoby uznać za regułę znak, zważywszy na to, że hipoteza o tyle prowadzi do interpretacji jakiegoś przypadku, *o ile już raz uprzednio dokonany akt abdukcji nie stał się zwykłym odruchem społecznym*. (Eco 2009: 141–142)

Podsumujmy. Rzutowanie semiotyczne jest procesem umożliwiającym osvajanie – osvajanie przeszłości i nieznannej teraźniejszości. Zarówno pierwsza, jak i druga są nam nieznane. Rzutowanie umożliwia nam zatem narzucenie na tę obcość aparatu pojęciowego, aparatu własnego, znanego nam z własnej świadomości. Oczywiście, pytanie, czym jest owa świadomość i jak się ona ma do obiektywnie istniejącej rzeczywistości (jeśli założymy,

że takowa – niejako poza naszym systemem pojęć – istnieje), to już kwestia innego rodzaju.

Wobec całej powyższej dyskusji wyłania się kolejny problem, tym razem natury bardziej ogólnej. Uświadomienie sobie działania rzutowania utwierdza nas w przekonaniu, że każda kultura – rozumiana semiotycznie, czyli jako sensotwórczy obszar komunikacyjny – ma pewien własny sposób konceptualizacji świata. Konceptualizację rozumiem – mówiąc operacyjnie – jako dynamiczne dwupłaszczyznowe zjawisko semiozy obejmującej nierozzerwalnie (1) segmentację kontinuum i (2) przypisanie rozczłonkowanym segmentom pewnych wartości semantycznych (treści). Jak widzieliśmy, ani segmentacja, ani atrybucja treści nie jest dana raz na zawsze. Może się zmieniać w czasie i w przestrzeni. Weźmy na przykład znak *globalizacja*. Jest to słowo, które pojawiło się na początku XX wieku, aby wydobyć z mgławicy kontinuum – skonceptualizować – pewne uogólnione pojęcie na temat świata. Nowa segmentacja kontinuum pozajęzykowego doprowadziła do restrukturyzacji obszarów semantycznych, a w dalszej kolejności wyposażyla ów nowy znak w nowe znaczenia (jak wiadomo, dziś obrósł on szeregiem znaczeń asocjacyjnych, stając się nierzadko znakiem rozpoznawczym dla współczesnych ideologii). Istotne jest jednak w tej chwili coś innego. Mianowicie pytanie, czy przed pojawieniem się słowa *globalizacja* istniał desygnat tego słowa.

Odpowiedź na to pytanie wikła nas w filozoficzną refleksję neokantyzmu. Obróńcy myśli niemieckiego filozofa postulować będą, że każde poznanie jest zawieszone między podmiotem a przedmiotem: „Bez zmysłowości nie byłby nam dany żaden przedmiot, bez intelektu żaden nie byłby pomyślany. Myśli bez treści naocznej są puste, dane naoczne bez pojęć ślepe” (Kant 1957: 34). Współczesny filozof, John McDowell, będzie w ślad za tym utrzymywał, że dane postrzegalne i schematy pojęciowe są nierozłączne („empirical knowledge results from a co-operation between receptivity and spontaneity” [McDowell 1995: 9]). Oznacza to, że czysta obecność rzeczy w świecie pozajęzykowym nie istnieje (lub istnieje w sposób osobliwy), gdyż rzeczywisty stan rzeczy, czyli że *rzeczy mają się tak a tak*, jest już skonceptualizowanym doświadczeniem.

Oczywiście jest to tylko jedno z możliwych ujęć tego problemu. Przyjmuję je jednak w tej interpretacji, gdyż zbliża nas ono do rozwiązania omawianej kwestii. Otóż postawione wyżej pytanie, czy istniało pojęcie globalizacji przed pojawieniem się słowa *globalizacja*, jest pytaniem, na które możemy odpowiedzieć następująco: skoro interlokutorzy zauważyli pewne procesy ekonomiczne i społeczno-polityczne, które można określić tym mianem, to znaczy, że skonceptualizowali to swoje przeświadczenie. Ujęli je w pewną

ogólną koncepcję, skategoryzowali. Tak więc wcześniej nie istniała taka świadomość na temat owych procesów, ale one jednak w takiej czy innej postaci występowały. Wprowadzenie słowa uporządkowało doświadczenie; i w tym właśnie sensie doświadczenie nie może występować samodzielnie (jako czyista obecność), to jest bez konceptualizacji. Oba aspekty jednego zjawiska występują równocześnie, koegzystują. Jeśli jednak wypowiedzielibyśmy zdanie „Globalizacja zaczęła się w XV wieku”, wówczas dokonilibyśmy zabiegu, o którym mowa w niniejszym artykule. Dokonalibyśmy rzutowania semiotycznego, osuwając obcość czasów nam nieznaną. Przy okazji takiego rzutowania nałożylibyśmy na rzeczywistość przeszłą cały zespół konotacji, które słowo to ma dzisiaj w swojej reprezentacji semantycznej. Tak więc nawet jeśli założylibyśmy, że w przeszłości istniało jakiekolwiek przekonanie co do tego, co dzisiaj nazywamy globalizacją, to i tak z naszej perspektywy – za sprawą rzutowania semiotycznego – nie mamy do tego dostępu. Zawłaszczyliśmy to bowiem za sprawą pojęć współczesnych. I w ten sposób oswoilibyśmy obcość.

Także w relacjach międzykulturowych częstokroć spotykamy się ze zjawiskami braku zrozumienia. Można powiedzieć, że w takich sytuacjach proces rzutowania semiotycznego się nie powiódł. Weźmy na przykład polskie słowo *komunizm*, które ma swoje odpowiedniki we wszystkich innych językach europejskich. Któż z mieszkańców byłych krajów demokracji ludowej nie przeżył zaskoczenia podczas wizyty we Włoszech czy we Francji, widząc łopoczące flagi tamtejszych partii komunistycznych? Kogóż nie zaskoczyła ikonografia na tych flagach (np. sierp i młot *Partito della Rifondazione Comunista*) czy głosy swoich znajomych – skądinąd ludzi nieskłonnych do rządów totalitarnych – oddane w wyborach na komunistów? Problem ów wynika z braku umiejętności oswajania obcości, braku zrozumienia, że w innej kulturze słowo *komunizm* (tutaj włoskie *comunismo*) ma po prostu inne znaczenie. Owo inne znaczenie – oczywiście przede wszystkim na poziomie konotacji – wypływa z odmiennych doświadczeń kultury włoskiej i polskiej. Okoliczności pozajęzykowe doprowadziły do odmiennej semiozy tych pozornie tożsamyh znaków.

Filozof Alasdair MacIntyre w swoim tekście o relatywizmie, (nie)przekładalności niektórych doświadczeń kulturowych i przekładzie języka tradycji twierdził, że poza językiem istotną rolę w procesie zrozumienia pełnią także społecznie rozpoznawalne teksty kanoniczne charakterystyczne dla tej czy innej kultury. To w nich właśnie znaczenia niektórych słów miały nabierać swej pełnej głębi; bez znajomości tych tekstów zrozumienie słów musi się skończyć niepowodzeniem. Nawiasem mówiąc, przypomina to koncepcję Bachtina: „w każdym słowie wyczuwalny jest zapach kontekstu czy kontek-

stów, w których przeżywało ono swoje pełne napięcia społeczne istnienie; we wszystkich słowach i formach mieszka ją intencje” (Bachtin 1982: 123). W interesującym nas tekście czytamy:

The consequence is that when two such distinct linguistic communities confront one another, each with its own body of canonical text, its own exemplary images, and its own tradition of elaborating concepts in terms of these, but each also lacking a knowledge of, let alone linguistic capacities informed by, the tradition of the other community, each will represent the beliefs of the other within its own discourse in abstraction of the relevant tradition and so in a way that ensure misunderstanding. From each point of view certain of the key concepts and beliefs of the other, just because they are presented apart from that context from inherited texts from which they draw their conceptual life, will necessarily appear contextless and lacking in justification. (MacIntyre 1986: 392)

To z kolei – powiada filozof – wiąże się z wzajemną nieprzekładalnością większości pojęć i wyobrażeń charakterystycznych dla różnych wspólnot językowych (kulturowych). Nawet takie pojęcia, jak *odwaga*, *sprawiedliwość*, *autorytet*, *władza* i *własność* – na pozór uniwersalne – mają swoje kulturowo zdeterminowane odpowiedniki (zob. Wierzbicka 2007; Škiljan 1985: 99), gdyż ich użycie uzależnione jest od użycia w skanonizowanych tekstach kultury. Mamy tu zatem do czynienia z rodzajem koła hermeneutycznego. Z jednej strony „the initial inability to translate certain parts of the language of the other community into their own is a barrier to knowledge of the tradition embodied in the uses of that language”, ale z drugiej „lack of knowledge of the tradition is itself sufficient to preclude accurate translation of those parts of the alien language” (MacIntyre 1986: 393).

Tego rodzaju różnice najwyraźniej ujawni konfrontacja dwóch hipotetycznych wspólnot, z których każda jest depozytariuszem odmiennego, unikalnego kanonu. Wówczas opis jednej wspólnoty przez wspólnotę drugą będzie zawsze dokonany w kategoriach charakterystycznych nie dla niej samej, lecz dla systemu semantycznego kultury opisującej. Musi być uwikłany we właściwy jej aparat pojęciowy. Właśnie to prowadzi do nieprawidłowej interpretacji, ale to jedyna bodaj szansa oswojenia obcości.

Literatura

- Bachtin Michail, 1982, *Problemy literatury i estetyki*, tłum. W. Grajewski, Warszawa.
Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
Bartmiński Jerzy, 2007, *Stereotypy mieszka ją w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
Czerwiński Maciej, 2008, *Kultura jako znakotwórcza przestrzeń spotkania języków*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 43, s. 217–237.
Czerwiński Maciej, 2012, *Semiotyka dyskursu historycznego. Znaki i kody w chorwackiej i serbskiej syntezie dziejów narodu*, Kraków.

- de Saussure Ferdinand, 1991, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, wydanie drugie poprawione, tłum. K. Kasprzyk, wstęp i przypisy K. Polański, Warszawa.
- Doroszewski Witold, 1970, *Elementy leksykologii i semiotyki*, Warszawa.
- Eco Umberto, 2009, *Teoria semiotyki*, tłum. M. Czerwiński, Kraków.
- Eco Umberto, 1999, *Czytanie świata*, tłum. M. Woźniak, Kraków.
- Gadamer Hans-Georg, 2004, *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, tłum. B. Baran, Warszawa.
- Gajda Stanisław, 2004, *Propozycja systematyki gatunków naukowych*, [w:] *Akty i gatunki mowy*, Lublin, s. 217–224.
- Geertz Clifford, 1973, *The interpretation of Cultures*, New York.
- Goldstein Ivo, 2008, *Hrvatska povijest*, Zagreb.
- Kant Immanuel, 1957, *Krytyka czystego rozumu*, tłum. R. Ingarden, Warszawa.
- MacIntyre Alasdair, 1986, *Relativism, Power, and Philosophy*, [w:] *After Philosophy End or Transformation?*, ed. K. Baynes, J. Bohman, T. McCarthy, Cambridge: MA, s. 385–411.
- McDowell John, 1994, *Mind and World*, Cambridge.
- Pavličević Dragutin, 2000, *Povijest Hrvatske*, Zagreb.
- Plessner Helmuth, 1988, *Pytanie o conditio humana. Wybór pism*, tłum. Z. Krasodąbski, Warszawa.
- Rzetelska-Feleszko Ewa, 2001, *Nazwy własne*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 405–410.
- Škiljan Dubravko, 1985, *U pozadini znaka*, Zagreb.
- Skubalanka Teresa, 2001, *Podstawy analizy stylistycznej. Rozważania o metodzie*, Lublin.
- Tymowski Michał, Kieniewicz Jan, Holzer Jerzy, 1991, *Historia Polski*, Warszawa.
- Uspienski Boris, 1998, *Historia i semiotyka*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk.
- Wierzbicka Anna, 2007, *Słowa klucze: różne języki – różne kultury*, tłum. I. Duraj-Nowosielska, Warszawa.
- Wilson Andrew, 2002, *Ukraińcy*, tłum. M. Urbański, Warszawa.

THE SEMIOTIC PROJECTION

I.E. LINGUISTIC ADAPTATION OF AN OTHERNESS IN CULTURE. A LINGUISTIC-ANTHROPOLOGICAL ESSAY

In this article one semantic phenomenon is tentatively taken into consideration. This phenomenon emerged when historical discourse was under investigation but it is not limited only to historical texts. This phenomenon – which is in the absence of a better term called the semiotic projection of meaning – is crucial for language in general, for consciousness and cognitive mechanisms of human being. Every culture, confronting itself with such or such otherness – the otherness either of diverse cultures or past events, it has to overcome this otherness that is to say to adapt it which means that it has to impose on it a form that is more meaningful for itself. Putting it operationally, it has to inscribe the otherness in question into its own horizon of sense, and consequently – into its own semantic system. The understanding of past of understanding of an unknown culture can be seen as an adaptation of them. In this article such an adaptation is considered within three domains: history, other culture and universe of animals.

KEY WORDS: cultural semantics, otherness in culture

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
(Lublin)

PROJEKT BADAWCZY (ETNO)EUROJOS A PROGRAM ETNOLINGWISTYKI KOGNITYWNEJ

Autorka, wychodząc z założenia, że wartości leżą u podłoża językowego obrazu świata i stanowią o tożsamości wspólnotowej (zbiorowej), postuluje badanie ludowego słowiańskiego systemu aksjologicznego (świata wartości ważnych dla ludowych tradycji słowiańskich). Projekt pod nazwą (ETNO)EUROJOS – paralelny do międzynarodowego programu EUROJOS, realizowanego pod kierunkiem Jerzego Bartmińskiego na bazie języków ogólnych (standardowych) i tradycji ogólnonarodowych – miałby na celu analizę wartości wspólnych nosicielom słowiańskiej kultury ludowej. Na poziomie kultur ludowych narody słowiańskie są sobie dużo bliższe niż na poziomie kultur ogólnonarodowych, kształtowanych przez elity. Na podstawie sondażu przeprowadzonego wśród wybitnych badaczy różnych tradycji słowiańskich, można wstępnie przyjąć, że wartościami ważnymi dla Słowian są: zdrowie i życie, rodzina i ród/pokrewieństwo, dom, ziemia, praca i pracowitość, miłość, piękno, szczęście, mądrość, szczerłość, uczciwość, wierność, sprawiedliwość, wolność, honor, wiara (wyznanie) i Bóg. Opis tych wartości mógłby zostać oparty na założeniach metodologicznych lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych*.

SŁOWA KLUCZOWE: etnolingwistyka kognitywna, językowy obraz świata, wartości, badania porównawcze, kultura tradycyjna

Zainteresowania problematyką aksjologiczną w polskiej lingwistyce

W 2009 roku, wypowiadając się na temat zadań polskiej humanistyki w elektronicznym tygodniku PAU – „Pauza Akademicka”, Jerzy Bartmiński stwierdził:

Obecnie za priorytet uważam rozpoznanie i zdefiniowanie podstawowych wartości naszej kultury na możliwie szerokim tle porównawczym, ponadnarodowym, z uwzględnieniem jej wszystkich obiegów, „od wysokiego” do „niskiego”, na tle ujawniających się różnic między Wschodem i Zachodem Europy. Potrzebne jest określenie, co składa się na fenomen polskości na tle Europy. W programie mieścić się powinny także niekonfesyjne, tj. niezależne od Kościoła (wolne od instytucjonalnych nacisków) badania nad naszą religijnością, jej cechami narodowymi i uniwersalnymi. Za potrzebne uważam analizy języka w jego różnych sferach użycia, badania kultury życia codziennego, mentalności potocznej, a także diagnozy dotyczące komunikacji publicznej (w prasie, telewizji i nowych mediach elektronicznych, w Internecie. (Bartmiński 2009b: 1)

Głos ten był niewątpliwym nawiązaniem do zgłoszonego w 2001 roku podczas Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej programu badań typologiczno-konfrontatywnych, zorientowanych na rekonstrukcję wartości jako fundamentu językowego obrazu świata i tego, co ten obraz kształtuje.

Samo jednak zainteresowanie problematyką aksjologiczną na gruncie polskim, słowiańskim, i nawet europejskim, było wcześniejsze, a program projektowanych wówczas badań miał motywację podwójną: naukową i społeczną. W lingwistyce łączyło się z załamaniem tradycyjnego paradygmatu strukturalistycznego i ekspansją kognitywizmu, komunikatywizmu i lingwistyki antropologiczno-kulturowej (etnolingwistyki). Motywacja społeczna zainteresowań aksjologicznych w latach 80. wynikała w głównej mierze z troski badaczy o „fundamentalne zasady i jakość języka publicznego dyskursu w społeczeństwie poddanym jednostronnej przemocy i kontroli ideologicznej” (Bartmiński 2010: 329). Specjalnego wymiaru badania aksjologiczne nabrały po ważnych wydarzeniach historycznych w Europie: po zrywie solidarnościowym i wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce, a następnie po porozumieniach Okrągłego Stołu, po rosyjskiej *pieriestrojce*, upadku *muru berlińskiego*, *pomarańczowej rewolucji* na Ukrainie, gdy wraz z transformacjami politycznymi, społecznymi, ekonomicznymi, dochodziło do zmian mentalności społeczeństw europejskich, ich systemów wartości i języka. W dobie tych złożonych, wielorakich transformacji i przewartościowania systemu społeczno-politycznego (upadku starego i budowy nowego), potrzebą czasu stały się analizy sposobów rozumienia wartości i ich funkcjonowania w dyskursie publicznym (Bartmiński 2010).

Zainteresowanie wartościami zaowocowało w kręgu lubelskim w pierwszej kolejności koncepcją **polskiego słownika aksjologicznego** (dalej: PSA, por. Bartmiński 1989a) i tomem opracowań wartości pt. *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne* (Bartmiński, Mazurkiewicz-Brzozowska, red, 1993), następnie monograficznym opracowaniem jednego kluczowego hasła, jakim było pojęcie OJCZYZNY – por. tom pt. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (Bartmiński, red, 1993). Na liście stu

haseł proponowanych do opisu w ramach PSA znalazły się wówczas: a) nazwy wartości moralnych i estetycznych (*dobro, zło, piękno, brzydota, prawda, fałsz*); b) nazwy wartościowanych postaw ogólnoludzkich (*miłość, nadzieja, rozpacz*); c) nazwy stanów i sytuacji społecznych (*wolność, niewola, tolerancja*); d) nazwy zachowań indywidualnych i zbiorowych (*rewolucja, walka, praca*); e) nazwy zbiorowości ludzkich (*naród, rodzina*); f) nazwy instytucji politycznych, społecznych i kulturowych (*państwo, Kościół, język*); g) nazwy osób i rzeczy, które są nosicielami wartości i stają się wartościami w odczuciu zbiorowym (*matka, ojciec, dziecko, dom, chleb, pieniądze*); h) nazwy przedmiotów traktowanych jako symbole wartości (*krzyż, orzeł*, por. Bartmiński 1989b).

Po sformułowaniu założeń PSA, naturalnym i kolejnym krokiem okazało się projektowanie badań porównawczych pod kątem przemian dokonujących się w językach narodowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Ta złożona problematyka stała się tematem trzytygodniowej Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej Europy Środkowej i Wschodniej w Warszawie i Lublinie (4–23 XI 2001 roku) pod patronatem OBTA UW, Fundacji Instytutu „Artes Liberales” oraz UMCS (Zakładu Tekstologii i Gramatyki WJP oraz Zakładu Kultury Polskiej). Problematykę badań – ze względu na wielość zjawisk metodologicznych i praktycznych, jakie były przedmiotem MSH – rozpisano na poziomie ramowym jako program pt. „Językowy obraz świata Polaków i ich sąsiadów”, na poziomie podstawowym – pn. „Przestrzeń i wartości”, a na poziomie szczegółowym jako „Dom w przestrzeni aksjologicznej”. Zawiązane podczas sesji **konwersatorium EURO-JOS** dla dalszych działań jako ramę przyjęło temat „Językowy obraz świata w okresie transformacji w Europie”.¹ Poziomy te, o charakterze hierarchicznym, odzwierciedlały perspektywę badań – od konkretnego i wąskiego wycinka JOS (dom), przez rozszerzanie perspektywy (przestrzeń) miały prowadzić do nadrzędnego i całościowego opisu JOS. W zakresie podstawy materiałowej postulowano oparcie analiz o dane systemowe i teksty dwojakiego rodzaju: współczesne należące do obiegu oficjalnego i eseistyki moralno-filozoficznej oraz tradycyjne teksty ludowe. Porównywalność analiz prowadzonych w różnych językach miała zapewnić analogiczna podstawa materiałowa i wspólna metodologia, oparta na założeniach proponowanych przez Jerzego Bartmińskiego dla projektu PSA.

Konwersatorium pomyślane jako internetowa wymiana myśli i doświadczeń zasięgiem miało objąć różne języki i kultury europejskie (z preferencją dla języków i tradycji Europy Środkowej i Wschodniej ze względu na

¹ Zob. historię tej inicjatywy w 25. tomie w sprawozdaniu Iriny Lappo i Urszuli Majer-Baranowskiej.

udział w Międzynarodowej Szkole Humanistycznej uczestników z tego właśnie kręgu językowego i kulturowego). Inicjatywa ta nie miała jednak ciągu dalszego – z braku wsparcia instytucjonalnego.

Do pomysłu powrócono w 2003 roku na XIII Międzynarodowym Kongresie Sławistów w Lublaniu, kiedy to do programu badań powołanej wówczas Komisji Etnolingwistycznej przy MKS wpisano m.in. prace nad językowym obrazem świata Słowian. W 2008 roku na kolejnym, XIV MKS w Ochrydzie, po dyskusjach w ramach bloku „Wartości w językowym obrazie Słowian i ich sąsiadów”, ideę konwersatorium EUROJOS udało się odnowić. Ostatecznie w 2009 roku projekt afiliowano w Instytucie Sławistyki PAN jako konwersatorium międzynarodowe i nadano mu nazwę już wcześniej zaproponowaną – EUROJOS. Koncepcja projektu i porównawczych badań aksjologicznych, później działań międzynarodowego konwersatorium EUROJOS była prezentowana kilkakrotnie w artykułach Jerzego Bartmińskiego (2001, 2003, 2005, 2008, 2009a), J. Bartmińskiego i Wojciecha Chlebdy (2008), Macieja Abramowicza, J. Bartmińskiego, W. Chlebdy (2009). Każdorazowo podkreślano, że rekonstrukcja JOS powinna sięgać jego fundamentu, tj. wartości, które ten obraz kształtują i które w najwyższym stopniu stanowią o tożsamości wspólnotowej (zbiorowej).

U podłoża planowanych badań porównawczych legły **założenia** następujące: 1) język jest nie tylko narzędziem komunikacji, ale też efektem procesu doświadczania, konceptualizacji i interpretacji świata; 2) w języku – w gramatyce, słownictwie i tekstach jako manifestacji systemu językowego – utrwalony jest obraz świata; 3) JOS jest czynnikiem konsolidującym określone wspólnoty: rodzinne, lokalne, regionalne, narodowe i transnarodowe; jest współczynnikiem decydującym o ich tożsamości; 4) u podłoża językowego obrazu świata leżą wartości, których hierarchia i pojmowanie są różne w zależności od języka i kultury; 5) badanie językowych obrazów świata różnych wspólnot komunikacyjnych powala dotrzeć do podobieństw i różnic w konceptualizacji świata.²

Oceniając realistycznie możliwości przeprowadzenia badań porównawczych, obejmujących języki słowiańskie i wybrane inne, zdecydowano podjąć na wstępie analizy tylko 5 pojęć (nazw wartości): *Europa*, *dom*, *wolność*, *praca*, *honor/godność*. W instrukcji pomocnej w opracowaniu haseł przyjęto, że celem analiz jest zbadanie sposobu rozumienia nazw wartości, a więc rekonstrukcja treści semantycznej za pomocą odpowiedniego typu definicji, by zapewnić porównywalność paralelnym analizom i opisom 5 haseł w około 15

² Tezy te obecne są w wielu pracach Bartmińskiego (1989, 2001, 2003, 2005, 2008, 2009a, 2010) oraz Bartmińskiego i Chlebdy (2008).

różnych językach. Podstawę materiałową mają stanowić – co akcentowano już w 2001 roku – dane systemowe (S), tekstowe (T) oraz ankietowe (A).³

Tak zakrojone badania świata wartości Słowian i ich sąsiadów i projekt badawczy EUROJOS sytuują się w ramach przedmiotu etnolingwistyki określanej mianem kognitywnej (por. Zinken 2009, Nepop-Ajdaczyć 2007, Vaňková 2010), która na gruncie słowiańskim znalazła miejsce obok etnolingwistyki dialektologicznej N. i S. Tolstojów, etymologicznej W. Iwanowa i W. Toporowa oraz – dodajmy – etnolingwistyki onomastycznej, w ośrodku jekatierinburskim rozwijanej dziś w nawiązaniu do szkoły moskiewskiej przez E. Bieriezowicz.

W moim tekście chcę, po pierwsze – argumentować na rzecz tezy, że rozszerzenie zakresu porównawczych badań aksjologicznych na języki standardowe i kultury ogólnonarodowe nie powinno oznaczać rezygnacji z prac nad niestandardowymi odmianami języków, nad gwarami, folklorem i kulturą ludową; po drugie – uzasadnić pogląd, że do opisu pojęć na obydwu poziomach – narodowym i ludowym – da się stosować ten sam aparat pojęciowy. Warto też podkreślić, że oba typy badań wartości wpisują się w program etnolingwistyki jako dyscypliny ukierunkowanej na badanie relacji między językiem standardowym a kulturą ogólnonarodową lub językiem ludowym i kulturą ogólnonarodową. Na takie traktowanie przedmiotu badań pozwala rozumienie członu *etno-* (z grec. *ethnos* ‘lud, plemię, wspólnota’)⁴ i fakt, że obie odmiany etnolingwistyki („narodowa” i „ludowa” – jak określa je umownie Anna Tyrpa, 2006) skoncentrowane są na rekonstrukcji obrazu

³ Najważniejszy typ „twardych” danych to dane **systemowe**. Autorzy będą korzystać ze słowników językowych, etymologicznych, frazeologicznych, słowników synonimów i antonimów. Celem ma być wydobywanie znaczeń, derywatów, typowych kolokacji, w jakich funkcjonuje słowo. Drugim typem uwzględnianych danych będą różnogatunkowe **teksty**. Jako minimalne teksty zostaną wykorzystane przysłówia najbardziej typowe dla danego języka narodowego. Analizie zostanie poddanych minimum 300 kontekstów wybranych z tekstów danego języka ogólnego w jego wariacie obiegowym, najpowszechniejszym i neutralnym stylowo. Będą uwzględniane głównie konteksty współczesne. Podstawowym typem tekstów mają być teksty reprezentujące styl popularnonaukowy i prasę wielkonakładową. Jeśli to możliwe, teksty współczesne będą wybierane także z istniejących korpusów określonego języka. Ich wykorzystanie wymagać będzie uważnej selekcji w celu uzyskania zróżnicowanej i zrównoważonej bazy materiałowej. Trzecim typem danych będą wyniki badań **ankietowych**. W badaniach eksperymentalnych zostanie zastosowana metoda eksperymentalna, którą jest ankieta otwarta. Podstawowe i obligatoryjne pytanie ankiety brzmi: *Co według ciebie stanowi o istocie X-a?*

⁴ Węższe (choć genetycznie pierwotne i prototypowe) jest zorientowanie etnolingwistyki na badania relacji języka ludowego (gwary) i kultury ludowej. Bazuje ono na wciąż żywotnym rozumieniu *etnosu* jako ludu, społeczności ludowej, chłopstwa – i jest zgodne z dialektologicznymi, folklorystycznymi i etnograficznymi korzeniami polskiej etnolingwistyki.

świata określonej wspólnoty językowo-kulturowej – obrazu pojmowanego jako interpretacja świata zawarta w języku i dostępna poprzez język. Przypomnijmy, że siatkę pojęć kluczowych dla opisu JOS w ramach etnolingwistyki kognitywnej tworzą: **stereotyp, definicja kognitywna, profilowanie i profil, punkt widzenia, podmiot i wartości**.

Stereotypy w tej siatce są „wycinkami” JOS, „obrazami w głowie”, w których zawarta jest – wedle formuły Putnama - informacja o tym, jak jakieś X działa, wygląda, jakie jest. Definicja kognitywna jest narzędziem opisu stereotypów, które zdaje sprawę z utrwalonej w języku kategoryzacji zjawisk otaczającego świata, ich charakterystyk i wartościowania, czyli tego, jak mówiący danym językiem rozumieją X w relacji do człowieka. Profilowanie to operacja pojęciowa, polegająca na tworzeniu w aktach komunikacji – z pewną intencją – wyspecyfikowanych wariantów bazowego wyobrażenia. Profil jest wytworem procesu profilowania, jest wariantem bazowego wyobrażenia, tworzonym z subiektywnego punktu widzenia, tj. pozycji, z której podmiot dokonuje charakterystyki przedmiotu odpowiednio do przyjętych wartości i intencji komunikacyjnych. Za punktem widzenia stoi zawsze podmiot (subiekt), który działa, konceptualizuje i werbalizuje to, co postrzega i czego doświadcza – w myśl określonych celów i potrzeb, tj. tego, co dla niego (jego wspólnoty), a także odbiorcy jest dobre, cenne i ważne.

Z pomocą tego instrumentarium z powodzeniem udało się już dokonać analizy wielu pojęć języka ogólnego i języka ludowego. Były to w kolejności chronologicznej m.in.: korowaj (Bączkowska 1988), zmora (Czyżewski 1988), płacz (Majer-Baranowska 1988), gwiazdy (Niebrzegowska 1990), drogie kamienie (Mazurkiewicz 1989), w tym np. marmur (Mazurkiewicz 1990), morze (Maćkiewicz 1990), nów (Niebrzegowska 1992), ład (Adamowski 1992), słońce (Bartmiński, Niebrzegowska 1994), dunaj (Bartmiński, Majer-Baranowska 1996), wyobrażenia nieba, ognia, kamieni ziemi, wody i podziemi (SSiSL 1996; 1999), matki (Bartmiński 1998), ludowej przestrzeni (Adamowski 1999), stereotypów narodowych: Niemca (Bartmiński 1994), Rosjanina (Bartmiński, Lappo, Majer-Baranowska 2002), Ukrainca (Bartmiński 2006), Polaka w języku ukraińskim i polskim (Krawczuk 2008), ludowej meteorologii, świata, metali (SSiSL 2012). Wedle tej samej metodologii opracowano także kategorię podmiotu (Majer-Baranowska 2003), wyobrażenia miejsc – domu, wsi, regionu (Żywicka 2007), rodziny (Bielińska-Gardziel 2009), równości (Bartmiński, Żuk 2009), demokracji (Grzeszczak 2009), kariery (Feoktistova 2009), odpowiedzialności (Bartmiński, Grzeszczak 2010), patriotyzmu i nacjonalizmu (Brzozowska 2009). W trakcie opracowania są stereotypy etnicznie obcych (Łaskiewicz), wyobrażenia dotyczące demonów (Boruch), świętych (Bielak), zwierząt domowych (Kielak), ciała człowieka

(Litwińczuk) i inne. Sądzę, że o tych dokonaniach nie powinno się zapominać w dalszych pracach nad doskonaleniem metod analizy na użytek badań porównawczych w ramach projektu EUROJOS.

Projekt (ETNO)EUROJOS

Po wydaniu w 2012 roku dwóch kolejnych części *Słownika stereotypów i symboli ludowych* poświęconych ludowej meteorologii, światu, światłu i metalom, zespół etnolingwistyczny dysponuje sprawdzoną metodą opisu oraz bogatą bazą danych (w tym także elektroniczną). Pozwala to dziś z większą śmiałością niż przed kilkoma laty projektować komparację na poziomie różnych słowiańskich tradycji ludowych.

Nawiązując do ustaleń sprzed 10 lat, proponuję równolegle do projektu EUROJOS, skoncentrowanego na materiale języka ogólnego i kultury ogólnonarodowej⁵, podjąć badania ludowego systemu aksjologicznego („ludowego świata wartości”)⁶. Już wiadomo, że jest to system w dużym stopniu inny niż system ogólnonarodowy, ale nie ulega wątpliwości, że można do jego opisu zastosować metodologię wypracowaną przy SSiSL. Ten projekt badawczy określam mianem (ETNO)EUROJOS. Podstawowe pytania nasuują się same: co uczynić przedmiotem badań, tzn.: jaką listę haseł wziąć do opracowania na początek; jak taką listę haseł zestawić; jaką podstawę materiałową i metodologię przyjąć?

Jednym z możliwych rozwiązań przy tworzeniu listy byłoby powtórzenie identycznego jak w projekcie EUROJOS zestawu haseł i sprawdzenie ich na materiale języka i kultury ludowej. Jednakże próby opisu podjęte na materiale kaszubszczyzny przez Hannę Popowska-Taborską (2010) ujawniły, że lista „zadanych” pojęć nie zawsze sprawdza się na materiale ludowym i że pewne pojęcia z góry wytypowane do opisu mogą okazać się nieistotne dla nosicieli innej kultury i innego języka. Przed prostym przenoszeniem na grunt ludowy siatki wartości ogólnonarodowych ostrzegał też w swoim

⁵ Zgodnie z założeniami początkowymi (z roku 2001 roku) teksty tradycyjnej kultury ludowej były także brane pod uwagę i miały zostać w analizach uwzględnione.

⁶ Badania takie postulowałam już podczas posiedzenia Komisji Etnolingwistycznej KJ PAN w 2009 roku – ze względu na to, że szereg ważnych pojęć funkcjonujących w systemie wartości współczesnego Europejczyka, obecnych jest również w kulturze ludowej. Należą do nich, m.in.: matka, praca, rodzina, sprawiedliwość, solidarność i inne. W obrębie EUROJOS-u widziałam wówczas możliwość stworzenia dwóch grup badawczych, pracujących według tej samej metodologii, choć na innym materiale (zwrótnikiem mogłyby być dane systemu językowego). Zob. szerzej nt. Nowosad-Bakalarczyk, Szadura 2009: 337–338.

czasie Zbigniew Greń.⁷ W jaki zatem sposób ustalać listę haseł i co powinno się na niej znaleźć?

Przed laty Jerzy Bartmiński proponował m.in., by na użytek PSA listę wartości ważnych dla określonej wspólnoty językowo-kulturowej zestawiać drogą analizy gatunków szczególnie silnie naaksjologizowanych (horoskopy, życzenia, kolędy życzące, sennik itp.), a także, by posłużyć się ankietą przeprowadzoną wśród wybitnych ekspertów (znawców poszczególnych tradycji językowych i kulturowych). Ten drugi sposób jako najprostszy, a jednocześnie wiarygodny przyjmuję w pierwszej kolejności, próbując zestawić wstępną listę wartości ludowych, ważnych dla Słowian. Poprosiłam więc wybitnych znawców ludowych kultur słowiańskich o wskazanie 10 wartości istotnych ich zdaniem dla poszczególnych tradycji ludowych. W wypowiedziach, jakie nadeszło 9 uczonych, reprezentujących tradycję rosyjską, białoruską, ukraińską, polską, czeską, słowacką, bułgarską, macedońską i serbską, znalazły się łącznie 53 nazwy wartości istotne dla słowiańskiego kręgu językowo-kulturowego.⁸

Jako najważniejsze wartości tworzące ludową aksjosferę **rosyjską** Swietłana Tolstojowa wskazała: życie (człowieka i przyrody), współczucie, tolerancję, godność (uczciwość, przyzwoitość), sprawiedliwość, obowiązek, równouprawnienie, pracę, wierność. Dla ludowej kultury **białoruskiej** Tatiana Wołodzina wymieniła: ziemię, rodzinę, dom, chleb, Boga, zdrowie, tradycyjność (w sensie respektowania zasady „będziemy żyć, jak dziadowie żyli”), szacunek dla przodków, „tutejszość”. Do wartości tworzących ludową aksjosferę **ukraińską** Lidia Nepop zaliczyła: rodzinę, zdrowie, dom, pracę, pokój, wolność, mądrość, sumienność, uczciwość, życzliwość. Dla **polskiej** kultury ludowej Jerzy Bartmiński jako istotne wskazał: ziemię, matkę, rodzinę, ciepło, jedzenie i picie, zdrowie, miłość, pieniądze i pogodę. Dla **czeskiej** tradycji ludowej – jak wynika z zestawu Ireny Vaňkovej – są to: (długie) życie, zdrowie, szczęście, miłość, uczciwość, szczerość, wierność, pracowitość, piękno, dobre serce (dobroć). W przypadku **słowackiej** ludowej aksjologii, w opinii Zuzany Profantovej, ważne są: miłość, przyjaźń, zdrowie, rodzina, godność, charakter, mądrość, ludzkość, szczerość. Dla **bułgarskiej** kultury ludowej, jak podała Katia Michajłowa, za najbardziej liczące się z punktu widzenia nosiciela należy uznać: dom i ognisko, ród i pokrewieństwo, rodzinę, pracę, piękno, miłość i ożenek, godność i uczciwość, wiarę (wyznanie), wolność oraz ojczyznę. W kulturze **macedońskiej** zestaw najważniejszych wartości, wedle opinii Krzysztofa Wrocławskiego, tworzą: Bóg,

⁷ Por. sprawozdanie *Z prac Komisji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN* (Nowosad-Bakalarczyk, Szadura 2009: 338).

⁸ Dotychczas nie wypowiedzieli się badacze zajmujący się chorwacką aksjologią ludową.

majątek, kolor biały, dobro, szczęście; wiara, woda, dom, zdrowie i życie, sprawiedliwość oraz ród, rodzina, a w kulturze ludowej **serbskiej** – jak wynika z zestawu Dejana Ajdaczyca – uznaje się: urodzaj, zdrowie, godność, pracowitość, czystość, gościnność, umiłowanie wolności, odwagę, pobożność i odpowiedzialność. Listę wszystkich wartości wymienionych przez badaczy zawiera tabela 1.

Tabela 1. Lista wartości istotnych dla słowiańskich tradycji ludowych

[illegible]

Lista wartości	Tradycja ludowa								
	ros.	blr.	ukr.	pol.	czes.	słow	bułg.	mac.	serb.
Odwaga [1]	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Ojczyzna [1]	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Ożenek [1]	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Pieniądze [1]	-	-	-	+	-	-	-	-	-
Pobożność [1]	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Pogoda [1]	-	-	-	+	-	-	-	-	-
Pokój [1]	-	-	+	-	-	-	-	-	-
Przyjaźń [1]	-	-	-	-	-	+	-	-	-
Przyzwoitość [1]									
Równouprawnienie [1]	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Sumienność [1]	-	-	+	-	-	-	-	-	-
Szacunek dla przodków [1]	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Tolerancja [1]	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Tradycyjność [1]	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Tutejszość [1]	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Urodzaj [1]	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Woda [1]	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Współczucie [1]	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Życzliwość [1]	-	-	+	-	-	-	-	-	-

* (i ognisko)

Dane zebrane w tabeli wskazują na wartości swoiste dla nosicieli poszczególnych ludowych tradycji językowo-kulturowych: współczucie, tolerancja, wierność, obowiązek, przyzwoitość i równouprawnienie – dla Rosjan; chleb, tradycja, szacunek dla przodków, „tutejszość” – dla Białorusinów; pokój, sumienność i życzliwość – dla Ukraińców; matka, jedzenie i picie, ciepło i pogoda – dla Polaków; dobroć – dla Czechów; przyjaźń i charakter – dla Słowaków; ożenek i ojczyzna – dla Bułgarów; majątek, woda, kolor biały – dla Macedończyków oraz urodzaj, czystość, gościnność, pobożność, odwaga i odpowiedzialność – dla Serbów. Dane zamieszczone w tabeli ujawniają też wartości wspólne Słowianom, a są nimi: **zdrowie i życie, rodzina i ród/pokrewieństwo, dom, ziemia, praca i pracowitość, miłość, piękno, szczęście, mądrość, szczerłość, uczciwość, wierność, sprawiedliwość, wolność, godność, wiara (wyznanie) i Bóg.**

Na pierwszym miejscu listy znalazło się zdrowie (wymienione 7 razy), w kolejności – rodzina (6 razy), dom, godność, miłość, uczciwość – po 4 razy. Trzykrotnie wskazano: pracę, wolność i życie, a po dwa razy: mądrość, pracowitość, piękno, szczerłość i ziemię. W zestawieniu daje się też zauważyć wartości różnie nazwane, ale semantycznie z sobą powiązane, jak praca [3] i pracowitość [2]; rodzina [7], matka [1] oraz ród i pokrewieństwo [2]; Bóg [2],

pobożność [1] i wiara (wyznanie) [2]. Gdyby te wartości zsumować, podniesie się na liście ranga wartości uogólnionej.

By zapewnić porównywalność opisom typowanych do analiz najczęściej wymienianych wartości, należy opracować je na podobnej podstawie materiałowej i tą samą metodą. Bazę materiałową mogą stanowić tzw. dane potoczne i gwarowe (dialektologiczne), dane tekstowe (folklorystyczne) oraz dane etnograficzne (zapisy wierzeń i opisy praktyk dokumentowanych przez etnografów).

Punktem wyjścia (i pierwszym krokiem w postępowaniu badawczym) powinna być analiza **danych systemowych**, a więc definicji słownikowych, etymologii słów, synonimów i antonimów, znaczeń derywatów, typowych kolokacji oraz frazeologizmów, w jakich funkcjonuje słowo. Następnie analizą należy objąć **różnogatunkowe teksty** drukowane i zgromadzone w archiwach terenowych, poczynszyszy od małych form folkloru, przez teksty pieśniowe i prozatorskie, nawet po zjawisko nowsze – jakim jest pisana poezja chłopską. Szczególny nacisk warto w tym momencie położyć na takie gatunki, jak zagadki (które przechowują w sobie najbardziej archaiczny obraz świata) i przysłowia, więc typy tekstów reprezentujące tzw. „mądrość zbiorową”. Jeśli chodzi o pieśni, szczególnej uwagi godne są gatunki obrzędowe (reprezentujące obrzędowość doroczną i rodzinną), a w przypadku prozy ludowej – mity, legendy ajtiologiczne, bajki. Warto uwzględnić źródła drukowane i zapisy z dokumentacji terenowych XIX i XX-wiecznych. Trzeci etap winien łączyć się z sięgnięciem po dane „przyjęzykowe” (wierzenia, praktyki), a więc wyjściem poza założenia tradycyjnej semantyki strukturalnej i przejściem w stronę semantyki kognitywnej i komunikacyjnej.⁹

Projekt mógłby bazować, podobnie jak hasła SSiSL (1996, 1999, 2012), na **założeniach definicji kognitywnej**¹⁰, której podstawy sformułował J. Bartmiński (1988) w artykule *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu*

⁹ Wszystkie przykłady powinny być opatrzone metryczką uwzględniającą informacje na temat źródła cytowanego kontekstu.

¹⁰ Definicja kognitywna różni się od znanych typów definicji leksykograficznych, gdyż za główny cel przyjmuje opis pojmowania „przedmiotu” przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania. Definicja kognitywna skupia uwagę na tym, jak ludzie rozumieją X, a nie na tym, co znaczy X. Przy opisie zgodnie z zasadami definicji kognitywnej dąży się do wydobywania: wszystkich cech ustabilizowanych, tj. relewantnych językowo i kulturowo, współtworzących językowy obraz przedmiotu. Chodzi o cechy, które są utrwalone w znaczeniu słowa, w sposobie użycia słowa i w społecznym wyobrażeniu samego przedmiotu. Sądy „o przedmiocie”, wyodrębniane drogą analizy materiału, mające kształt zdania lub jego tekstowego ekwiwalentu, są łączone na zasadzie koniunkcji i grupowane w bloki zwane fasetami. Przedmiotem opisu jest przedmiot typowy.

konotacji słowa, a która jest stosowana w wielu pracach, nie tylko lubelskich. Struktura opisów poszczególnych wyobrażeń może być dwudzielna, z podziałem na część eksplikacyjną i dokumentacyjną, a obydwie części mogą zostać powiązane odsyłaczami numerycznymi. Część dokumentacyjna może mieć układ gatunkowy i zawierać cytaty z ludowych tekstów, niekiedy też ich streszczenia czy omówienia – opatrzone nadbudowanymi motywami, zapisanymi w metajęzyku badacza lub w formie przytoczeń (por. Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 70–75).¹¹

Etapy prac prowadzonych w ramach projektu obejmą: 1) gromadzenie danych materiałowych; 2) opracowanie definicji kognitywnych poszczególnych wartości; 3) próbę pokazania sposobów profilowania bazowych wyobrażeń wartości, tzn. funkcjonowanie w świadomości ludowej wyspecyfikowanych obrazów warunkowanych dyferencjacją gatunkową; 4) komparację, tj. konfrontację obrazów wartości obecnych w różnych słowiańskich tradycjach ludowych; 5) budowę ludowego słowiańskiego leksykonu aksjologicznego, który pozwoli pokazać rzeczywiste zbieżności – podobieństwa, ale i różnice w zakresie słowiańskich wyobrażeń ludowych, a tym samym zweryfikować tezę, że tradycja ludowa silniej łączy Słowian niż język i kultura elit.

Literatura

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A” (10 VI 2009)*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 341–342.
- Adamowski Jan, 1992, *Językowy portret „lądu” w polskiej kulturze ludowej*, „Etnolingwistyka” 5, s. 83–94.
- Adamowski Jan, 1999, *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 1989a, *Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego*, [w:] *Język a Kultura*, t. 2, red. Jerzy Bartmiński, Jadwiga Puzynina, Wrocław, s. 293–312.
- Bartmiński Jerzy, 1989b, *Projekt listy haseł do słownika aksjologicznego*, [w:] *Język a Kultura*, t. 2, red. Jerzy Bartmiński, Jadwiga Puzynina, Wrocław, s. 313–315.

¹¹ Część eksplikacyjna zawierać będzie stabilizowane sądy, funkcjonujące w tradycji ludowej i pozwalające odtworzyć językowo-kulturowy obraz analizowanych wyobrażeń. Ta część przyjmie układ fasetowy, wynikający z materiału i odtwarzający świadomość nosicieli języka i kultury ludowej (zestaw, dobór i wypełnienie treściowe faset ma być adekwatne dla świadomości nosicieli określonej tradycji słowiańskiej). Całości opracowania przyświeca idea globalnej rekonstrukcji wyobrażenia, bez atomizacji na typy danych.

- Bartmiński Jerzy, 1994, *Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce? Profile i ich historyczno-kulturowe uwarunkowania*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 5, s. 81–101.
- Bartmiński Jerzy, 1998, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu „matki”*, [w:] *Język a Kultura*, t. 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz i Jerzy Bartmiński, s. 63–83.
- Bartmiński Jerzy, 2001, *O językowym obrazie świata Polaków końca XX wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, red. Stanisław Dubisz i Stanisław Gajda, Warszawa, s. 27–53.
- Bartmiński Jerzy, 2003, *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 59–86.
- Bartmiński Jerzy, 2005, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 40, Warszawa, s. 259–280.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Semantyka i polityka. Nowy profil polskiego stereotypu Ukraińca*, [w:] *Przemiany języka na tle przemian współczesnej kultury*, red. Kazimierz Ożóg, Ewa Oronowicz-Kida, Rzeszów.
- Bartmiński Jerzy, 2008, *Kakie cennosti učavstvujuť v formirovanii kartiny mira Slavjan?*, [w:] *Etnolingvistička proučavan’a srpskog i drugih slovenskih jezika. U čast akademika Svetlaine Tolstoj*, red. Predrag Piper, Ljubinko Radenković, Beograd, s. 59–70.
- Bartmiński Jerzy, 2009a, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London.
- Bartmiński Jerzy, 2009b, *O Programie Rozwoju Polskiej Humanistyki*, „Pauza Akademicka”, nr 33/34, s. 1.
- Bartmiński Jerzy, 2010, *Jaké hodnoty spoluutvářejí obraz světa Slovanů?*, „Slovo a Slovestnost”, nr 4, s. 329–339.
- Bartmiński Jerzy, 2011, *Czy istnieje europejski kanon wartości?*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 23, s. 15–18.
- Bartmiński Jerzy, (red.), 1993, *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin, 1993.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 20, s. 11–27.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2010, *Der Begriff ODPOWIEDZIALNOŚĆ im semantischen Netz des Polnischen (zwischen dem Objektivismus der rechtlichen Relationen und dem subjektiven Pflichtgefühl)*, [w:] *Wahrheit, Recht, Verantwortung. Norme- und Wertbegriffe im interkulturellen Kontext. Akten der internationalen Arbeitstagung „Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa”, 20–21. März 2009 in Bukarest, București*, s. 79–113.
- Bartmiński Jerzy, Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata, red., 1993, *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, Lublin, UMCS.
- Bartmiński Jerzy, Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, 2002, *Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 14, s. 105–151.
- Bartmiński Jerzy, Majer-Baranowska Urszula, 1996, *Dunaj w polskim folklorze*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 8, s. 167–184.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1994, *Stereotyp słońca w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka” 6, s. 95–143.

- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 47–67.
- Bączkowska Grażyna, 1988, *Korowaj*, „Etnolingwistyka” 1, s. 79–99.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2009, *Stereotyp rodziny we współczesnym języku polskim*, Warszawa.
- Brzozowska Małgorzata, 2009, *PATRIOTYZM i NACJONALIZM w polskim dyskursie ideologicznym*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 103–120.
- Czyżewski Feliks, 1988, *‘Zmora’*, „Etnolingwistyka” 1, s. 133–143.
- Feoktistova Ljubov. A., 2009, *„Kar’era” i „kar’erizm” w historii russkiego i pol’skiego jazykov*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 153–169.
- Grzeszczak Monika, 2009, *Definicja kognitywna pojęcia DEMOKRACJI w języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 69–84.
- Krawczuk Ałła, 2008, *Nowe profile ukraińskiego stereotypu Polaka (na podstawie ankietowania studentów lwowskich)*, „Postscriptum” 1 (1), s. 147–170.
- Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, 2013, *Projekt konwersatorium EUROJOS z roku 2001* (w druku w tym samym tomie „Etnolingwistyki”, s. 329–331).
- Mackiewicz Jolanta, 1990, *Morze*, „Etnolingwistyka” 3, s. 77–94.
- Majer-Baranowska Urszula, 1988, *Stereotyp językowy ‘płaczu’ w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka” 1, s. 101–131.
- Majer-Baranowska Urszula, 2003, *„Podmiot” jako wartość*, [w:] *Język w kręgu wartości*, red. Jerzy Bartmiński, s. 243–259.
- Mazurkiewicz Małgorzata, 1989, *Drogi kamienie w ludowym językowym obrazie świata*, [w:] *„Język a Kultura” t. 2*, Wrocław, s. 165–183.
- Mazurkiewicz Małgorzata, 1990, *Marmur. Dwie wersje artykułu hasłowego do „Słownika ludowych stereotypów językowych”*, „Etnolingwistyka” 3, s. 71–75.
- Niebrzegowska Stanisława, 1990, *Gwiazdy w ludowym językowym obrazie świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 147–166.
- Niebrzegowska Stanisława, 1992, *„Nów” w polskiej kulturze ludowej i gwarach*, „Etnolingwistyka” 5, s. 73–82.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2007, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin.
- Nepop-Ajdaczyć Lidia, 2007, *Polska etnolingwistyka kognitywna*, Kijów.
- Nowosad-Bakalarczyk Marta, Szadura Joanna, 2009, *Z prac Komisji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 336–340.
- Popowska-Taborska Hanna, 2010, *W poszukiwaniu językowego obrazu świata. Dom, praca, wolność, a także honor i Europa w kaszubskich dialektach i powstającym kaszubskim języku literackim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 22, s. 53–71.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora: Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1, *Kosmos*, cz. 1, *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996, cz. 2, *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 4, *Świat, światło, metale*, Lublin 2012.
- Tyrpa Anna, 2006, *Etnolingwistyka ludowa, narodowa, porównawcza – koncepcje neofilologów i polonistów*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 18, s. 105–116.
- Vaňkova Irena, 2010, *Úvodem: na cestě kognitivní (Etno)lingvistice*, „Slovo a Slovesnost” 71, nr 4, s. 245–249.

- Zinken Joerg, 2009, *The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American cognitive linguistics*, [in:] Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, s. 1–5.
- Żywicka Beata, 2007, *Miejsca i wartości. Zmiany w językowym obrazie przestrzeni we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.

THE (ETHNO)EUROJOS RESEARCH PROJECT VIS-À-VIS THE RESEARCH
PROGRAMME OF LUBLIN COGNITIVE ETHNOLINGUISTICS

An observation is made that the linguistic worldview is grounded in values, which play a decisive role in the shaping of a given community's (collective) identity. Therefore, it is postulated that the folk Slavic axiological system (the world of values cherished in folk Slavic traditions) be investigated. The project called (ETHNO)EUROJOS – parallel to EUROJOS, an international research programme headed by Jerzy Bartmiński and based on standard language varieties and “national” traditions – would thus be concerned with the values common to Slavic folk cultures. It has been shown that Slavic nations are much closer to one another at the level of folk cultures than at the level of national, elite-shaped cultures. A survey among distinguished researchers in various Slavic traditions reveals that the values important for Slavs are: health and life, family and kinship, home, land, work and diligence, love, beauty, happiness, wisdom, frankness, integrity, faithfulness, justice, freedom, honour, faith (religion) and God. A description of these values could follow the methodological assumptions of the Lublin *Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols*.

KEY WORDS: cognitive ethnolinguistics, linguistic worldview, values, comparative research, traditional culture

II. RECENZJE I OMÓWIENIA

KULTUROWY BAGAŻ JĘZYKA
ANGIELSKIEGO

Anna Wierzbicka, *Experience, Evidence, and Sense. The Hidden Cultural Legacy of English*, New York: Oxford University Press, 2010, 460 s.

Język angielski jest obecnie uważany za *lingua franca*. Stał się językiem informatyki, Internetu i nowoczesnych technologii. Naukowiec, szczególnie z dziedzin matematycznych lub przyrodniczych, musi być świadom, że jego praca nie zostanie dostrzeżona, jeśli nie zostanie opublikowana w języku angielskim. Nie jest to zjawisko negatywne, w historii zawsze można było wskazać język, którym należało się posługiwać na salonach lub w nauce. Jednak globalizacja i globalne trudności w komunikacji spowodowane wielością języków przyczyniają się do dość powszechnego przekonania, że należy zrezygnować z języków narodowych na rzecz jednej wspólnej mowy. Wiele osób pragnie, by wszystkie języki, poza jednym – na przykład angielskim, odrzucić jako zbędny balast, który jedynie przeszkadza i generuje niepotrzebne koszty. Jako argument za wyborem języka angielskiego na „powszechną mowę Ziemi” podnoszona jest m.in. jego hipotetyczna neutralność. Próbuje się udowodnić, że choć każdy język niesie pewne wartości i przekonania, to angielski jest właśnie od nich wolny. Anna Wierzbicka w swojej najnowszej pracy zwraca uwagę na tę tendencję: „istnieje pewne pragnienie, aby uznać, że angielski jest neutralnym, czysto funkcjonalnym, międzynarodowym językiem, który jest wolny od bagażu historii i tradycji” (s. 5)¹.

Książka *Experience, Evidence, and Sense* Anny Wierzbickiej stanowi kontynuację pracy na temat kulturowego „bagażu” języka angielskiego. Autorka pragnie pokazać, że przekonanie o „neutralności” języka Anglików i Amerykanów jest błędne. We wstępie powołuje się na swoją wcześniejszą monografię – *English: Meaning and Culture*, w której przedstawiła m.in. podstawowe, używane codziennie słowa, takie jak *right* ‘właściwy’, *wrong* ‘niewłaściwy’, *reasonable* ‘rozsądny’. Są one używane automatycznie i dla rodzimych użytkowników języka są „przezroczyste” – zakłada się, że ich znaczenie jest oczywiste i istnieją ich dokładne odpowiedniki w innych językach. Jednakże w istocie niosą ze sobą sensy odzwierciedlające bogactwo historii i dziedzictwa kulturowego, co może wcale nie być jasne dla obcokrajowca.

Wierzbicka zaznacza, że nie należy negować kulturowego bagażu zawartego w języku angielskim, ale raczej studiować go – zarówno z ciekawości naukowej, jak i dla celów praktycznych: dydaktyki nauczania, treningu międzykulturowego czy pomocy w asymilacji imigrantów. Jak pisze: „Moja książka rozszerza badania nad ukrytym dziedzictwem kulturowym angielskiego i skupia się szczególnie na najbardziej *angielskich* (*anglosaskich*) założeniach na temat wiedzy i sposobów, w jaki się wie (podkreśl. moje) – założeniach, które język angielski podsuwa niezauważalnie w toku swojej niezwykłej ekspansji we współczesnym świecie” (s. 6). Jest to myśl przewodnia całej książki. W kolejnych rozdziałach badaczka stara się dowieść tezy, że słowa *knowledge*, *cognition*, *experience* itp. w języku angielskim niosą ze sobą bardzo duży bagaż hi-

¹ Wszystkie tłumaczenia pochodzą od autora recenzji.

storyczny i kulturowy, który silnie wpływa na rozumienie świata przez osoby wychowane w sferze oddziaływania myśli anglosaskiej.

Warto na marginesie zauważyć, że autorka uznaje za słuszną tezę, iż nie istnieje „jeden” angielski. Swoje badania opiera na „wewnętrznym kręgu”² języków angielskich (amerykańskim, brytyjskim, australijskim), które nazywa anglo-angielskim (*Anglo English*). Zgadza się, że te warianty angielszczyzny różnią się także poważnie między sobą, ale mimo wszystko mają pewien wspólny mianownik – abstrakcyjną „angielskość” wyrażającą się w kulturze, myśleniu lub przekonaniach. W swojej recenzji używam po prostu słowa *angielski*, choć można by się było pokusić o neologizm i stworzyć wyrażenie *język anglosaski* na wzór używanego w Polsce przymiotnika *anglosaski*³.

Omawiana książka jest podzielona na cztery części – *Introduction (Wstęp)*, *Experience i Evidence (Doświadczenie i dowód)*, *Sense (Zmysły)* oraz kończąca *Phraseology, Semantics, Corpus Linguistics (Frazologia, semantyka, lingwistyka korpusowa)*. Tłumaczenie tytułów rozdziałów następuje poważnie trudności, z powodu tylko częściowej ekwiwalencji semantycznej leksymów angielskich i polskich (co zresztą jest

jednym z dowodów na prawdziwość tezy postawionej przez Wierzbicką), dlatego na potrzeby niniejszej recenzji posługuję się głównie słowami angielskimi, tłumacząc je przykładowo w nawiasach.

We wstępie autorka przeciwstawia się tezie o neutralności języka angielskiego oraz przygląda się brytyjskiemu empiryzmowi, który według niej zaważył na konotacji słów omawianych w książce. Zauważa, że podział na filozofię kontynentalną – racjonalną⁴ oraz brytyjską – empiryczną⁵, choć odrzucany przez historyków filozofii jako klisza i uproszczenie, ma jednak odzwierciedlenie w faktach językowych. Brytyjska filozofia empiryczna miała kolosalny wpływ na mentalność osiemnastowiecznej Anglii⁶ i wpływ ten widać do dziś. Przejawia się on w anglosaskim dyskursie i odróżnia go od francuskojęzycznych spadkobierców Kartezjusza i Malebranche’a. Współczesny język angielski, ukształtowany w dużym stopniu przez pisma brytyjskich empirystów, wpływa na to, jak rozumieją słowo *empiryczny* ludzie coraz bardziej „anglicyzującego” się świata.

Autorka dowodzi swoich tez, powołując się na dane językowe. W opisie znaczeń i konotacji oraz historycznych przemian rozumienia słów posługuje się korpusem językowym COBUILD⁷. We wstępie, analizując

² Za Kachru, w odróżnieniu od angielskich „zewnętrznego kręgu”, na przykład angielski singapurski (s. 5).

³ „Współcześnie termin *Anglosasi* używany bywa także w rozmaitych kontekstach na oznaczenie wspólnoty narodów wywodzących się od plemion angielskich (np. Anglików, Australijczyków i Amerykanów), przede wszystkim w wyrażeniach związanych z prawem, typu *anglosaski system prawny*”. Wikipedia, *Anglosasi* <http://pl.wikipedia.org/wiki/Anglosasi> [19.03.2013].

⁴ Racjonalny: 1. „oparty na nowoczesnych, naukowych metodach, dobrze zaplanowany i dający dobre wyniki”, 2. „oparty na logicznym rozumowaniu”, 3. „kierujący się rozumem, logiką”. Internetowy Słownik języka polskiego PWN <http://sjp.pwn.pl/slownik/2573230/racjonalny> [21.03.2012].

⁵ Empiryzm: „pogląd, według którego zasadniczą rolę w poznaniu odgrywa doświadczenie”. Internetowy Słownik języka polskiego PWN <http://sjp.pwn.pl/slownik/2556664/empiryzm> [21.03.2012].

⁶ Wierzbicka cytuje Wooda, który twierdzi, że *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego* Johna Locke’a mogły być (poza Biblią) najczęściej czytana książką w osiemnastym wieku w Anglii (s. 7).

⁷ COBUILD (*Collins Birmingham University International Language Database*) jest

dziedzictwo empiryzmu, porównuje angielskie słowo *empirical* z francuskim *empirique*. Przykłady dowodzą, że nie można tłumaczyć mechanicznie *empirical* na *empirique*. Nie tylko skojarzenia, jakie wywołują oba słowa są diametralnie różne (w języku angielskim bardzo pozytywne, we francuskim wyjątkowo negatywne), ale samo znaczenie jest inne, ponieważ wyrazy odzwierciedlają inne wartości, priorytety, postawy czy stosunek do rzeczywistości.

Wierzbicka, podając konkretne przykłady, pokazuje, że znaczenie słowa *empirical* w języku angielskim zmieniał się z negatywnego na neutralny, a później pozytywny, aż po swego rodzaju apoteozę u Huxleya: „Każda prawdziwa nauka rozpoczyna się od empiryzmu” (s. 9).

Autorka twierdzi, że jej badania nad ukrytymi znaczeniami słów wymagają odpowiedniej metodologii, i podobnie jak we wcześniejszych pracach używa stworzonego przez siebie naturalnego metajęzyka semantycznego. Podaje tabele z semantycznymi jednostkami elementarnymi w języku angielskim i francuskim oraz tworzy z nich eksplikacje słów *empirical* i *empirique*, dowodząc, że ich znaczenie jest odmienne mimo podobieństwa brzmieniowego. Jest to precyzyjna analiza, mająca na celu również przybliżenie czytelnikowi sposobu wyjaśniania znaczeń słów.

W rozdziale drugim autorka analizuje słowo *experience* (doświadczenie), które uznaje za „słowo kluczowe” dla kultury anglosaskiej. Pokazuje, że nie można przetłumaczyć słowa *experience* na język niemiecki czy rosyjski bez odniesienia się do jego konotacji i anglosaskiego sposobu myślenia o świecie. Wierzbicka twierdzi, że dokładne opisanie rozumienia słowa *experience* jest tym ważniejsze, im bardziej angielski staje się językiem medycyny, psychologii i kognitywistyki, ponieważ „ludzki mózg jako taki nie powinien być mylony z ludzkim mózgiem widzianym przez pryzmat anglosaskiego umysłu. Angielskie słowa *experience*

i *memory* nie są neutralnymi, wolnymi od kulturowego tła narzędziami analitycznymi odpowiednimi dla opisu ludzkiego mózgu, ale konstruktami języka angielskiego i anglosaskiej kultury” (s. 30).

Autorka analizuje frazeologizmy i wyrażenia, których komponentem jest słowo *experience*. Zwraca uwagę na to, że w przemyśle reklamowym funkcjonują pewne stałe wyrażenia (*unforgettable experience* ‘niezapomniane doświadczenie’, *enjoyable experience* ‘przyjemne doświadczenie’, *exciting experience* ‘podniecające doświadczenie’), które podkreślają zarówno subiektywną przyjemność, jak i potencjalne walory edukacyjne reklamowanego produktu. Ważne i często używane (szczególnie w reklamach edukacyjnych i zawodowych) jest także wyrażenie *first-hand experience* (dosł. ‘doświadczenie z pierwszej ręki’) pokazujące, że własne doświadczenie jest najlepszym źródłem wiedzy o świecie (ograniczonym, lecz za to najbardziej wiarygodnym).

W dalszych podrozdziałach Wierzbicka koncentruje się na aspekcie filozoficznym i religijnym słowa *experience*. Dla polskiego czytelnika szczególnie ciekawe są rozważania na temat użycia tego słowa w dyskursie religijnym, ponieważ autorka porównuje rozumienie angielskie i polskie. Analizuje tłumaczenie książki *If Grace Is True: Why God Will Save Every Person* przez Wacława Hryniewicza. „Tłumacz rozszerza znaczenie polskiego słowa *doświadczyć*, przekładając *the grace which I have experienced* jako *łaska, której doświadczyłem* [...] oraz *God, whom I have experienced* jako *Bóg, którego doświadczyłem* [...]” (s. 73), zaznaczając, że tylko pierwsze z nich jest spotykane w polskich tekstach. Zauważa, że tłumacz wielokrotnie potyka się o słowo *experience*, które stara się oddać w różny sposób, ale w rezultacie siłą rzeczy zniekształca myśl oryginału. Autorka uważa, że nie jest to wina złego tłumaczenia – po prostu w języku polskim nie można

komputerową bazą słów, fragmentów tekstów książek i gazet oraz przykładów języka mówionego.

zachować anglosaskiej perspektywy oglądu świata.

Aby zilustrować różnice między słowem *experience* a jego odpowiednikami w innych językach, badaczka na zakończenie rozdziału porównuje to słowo z niemieckimi *Erfahrung* i *Erlebnis*. Oba rzeczowniki niemieckie są tłumaczone w języku angielskim jako *experience*, jednak analiza Wierzbickiej pokazuje, że myślenie stojące za tymi trzema wyrazami różni się diametralnie. Na przykład w tłumaczeniu tekstów filozoficznych myśl oryginału często jest modyfikowana czy nawet zostaje zaprzepaszczone, jak chociażby w *Traktacie logiczno-filozoficznym*, w którym Wittgenstein wykorzystuje bardzo świadomie różnicę między znaczeniami obu niemieckich słów, natomiast w tłumaczeniu na angielski ta subtelna, ale ważna różnica znika.

Kolejny rozdział dotyczy słowa *evidence* (pol. *dowód*, ale także *jawność* i *znanie*). Wierzbicka na podstawie przykładów z COBUILD oraz tekstów z popularnych australijskich programów telewizyjnych dowodzi, że jest to kluczowe słowo w kulturze anglosaskiej. Współczesny dyskurs w Ameryce czy Wielkiej Brytanii opiera się na dowodach. Nie tylko w tekstach naukowych, ale w polemicznych tekstach z tygodników czy gazet można odnaleźć wskazówki, że *evidence* gra kluczową rolę w argumentacji, więcej – cały wywód bazuje na *dowodach*. Istnieje także bardzo bogaty zasób angielskich wyrażen frazeologicznych zawierających słowo *evidence*. Bardzo znaczące jest twierdzenie autorki, iż „słowo *evidence* stale przypomina, że przekonanie o czymś nie jest wystarczające, by wiedzieć, i trzeba jeszcze czegoś więcej – albo obserwacji, albo innego doświadczenia zmysłowego (*sensory perception*)” (s. 97). Wydaje mi się, że taki sposób myślenia przydałby się w polskim dyskursie – szczególnie politycznym.

Wierzbicka bardzo dokładnie opisuje także historię słowa *evidence* oraz zajmuje się jego współczesnymi kolokacjami. Wykorzystuje oprócz słowników i korpusów

języka również wyszukiwarkę *Google*, by ustalić frekwencję poszczególnych wyrażen.

W podsumowaniu autorka zaznacza, że przedstawiona przez nią historia słowa *evidence* nie jest kompletna, ale celem jej rozważań było przede wszystkim ujawnienie kulturowej i historycznej motywacji jego współczesnego znaczenia. Podnosi także problem istnienia opozycji (niespotykanej w innych językach, na przykład w polskim) między słowami *evidence* i *proof*. Oba te wyrazy można przetłumaczyć na polski jako *dowód*, ale w pierwszym wypadku bazuje się na doświadczeniu (empirycznym) i możliwości kwestionowania *dowodu* lub dyskusowania z nim, drugi typ *dowodu* nie musi być empiryczny i z zasady dyskusja jest niemożliwa. Dla polskiego czytelnika można podać przykład różnicy między *dowodem* w naukach przyrodniczych, gdzie obserwacje sensoryczne mogą zostać poddane krytyce i zakwestionowane, a *dowodem* w matematyce, gdzie rozumowanie nie odwołuje się do danych sensorycznych i po przyjęciu wspólnych założeń niemożliwe jest odrzucenie wniosków.

W trzeciej części książki Wierzbicka zajmuje się słowem *sense*, które najczęściej tłumaczy się na polski jako *zmysły*. Autorka analizuje różne znaczenia rzeczownika *sense* oraz wyrażenia, w jakich występuje, popierając swoje badania bardzo obszernym materiałem przykładowym. Część ta, choć najobszerniejsza, może wydawać się najmniej ciekawa, ponieważ autorka nie wprowadza nowych hipotez, a jedynie bardzo dokładnie i systematycznie omawia poszczególne kolokacje, wyrażenia frazeologiczne oraz znaczenia i konotacje słowa *sense*. Wszystkie przykłady mają na celu ilustrację i potwierdzenie tez postawionych na początku książki. Warto jest te przykłady poznać i przeanalizować, by uzmysłować sobie różnice w ujmowaniu świata przez język angielski i przykładowo polski. Z powodu bogactwa obserwacji bardziej szczegółowe omówienie tej części jest w recenzji niemożliwe – należy odesłać czytelnika do dzieła Wierzbickiej.

Ostatnia część książki stanowi podsumowanie rozważań autorki oraz przynosi dużo danych liczbowych w postaci zestawień frekwencji poszczególnych kolokacji (także ukazujących, jak dane zmieniały się w czasie). Wierzbicka omawia także pokrótce ograniczenia wyszukiwarki Google i porównuje ją z Yahoo. Wnioski z tej analizy mogą być ciekawe dla językoznawców, którzy sami by chcieli wykorzystać Internet do badań nad językiem.

Dołączona do rozprawy bibliografia jest obszerna i może stanowić bardzo dobrą wskazówkę do dalszej lektury. Cenny jest

także aneks – tabele frekwencji poszczególnych kolokacji (i zmian w czasie).

Książka Anny Wierzbickiej jest wyjątkowo wartościową pozycją, w której śmiało i odkrywcze tezy połączono z obszernym materiałem dowodowym. Wydaje mi się, że oprócz wartości merytorycznej dzieło Wierzbickiej ma także wartość edukacyjną – uczy, jak systematycznie, precyzyjnie, ale też z wielką swadą i ciekawie pisać o języku. Bez wątpienia jest to pozycja obowiązkowa na półce każdego językoznawcy.

Krzysztof Baj

WARTOŚCI W ZMIENIAJĄCEJ SIĘ EUROPIE Z PERSPEKTYWY BADAŃ INTERDYSCYPLINARNYCH

Kultureller und sprachlicher Wandel von Wertbegriffen in Europa. Interdisziplinäre Perspektiven, red. Rosemarie Lühr, Natalia Mull, Jörg Oberthür, Hartmut Rosa, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012, 252 s.

Omawiana pozycja plasuje się w nurcie badań nad europejskimi pojęciami norm

i wartości¹. Dokumentuje ona wyniki projektu realizowanego w latach 2007–2010 na uniwersytetach w Jenie i w Halle wspólnie z partnerami z innych krajów. Inicjatywa ta, wspierana przez Fundację Volkswagena, zakładała uwzględnienie kilku perspektyw badawczych: perspektywy lingwistycznej, filozoficznej i socjologicznej. Podejście takie pozwoliło uchwycić różne aspekty badanych pojęć i szerzej spojrzeć na proces jednoczenia się Europy. Książka wpisuje się jednocześnie w serię publikacji dotyczących europejskich norm i wartości².

¹ W 2006 roku odbyła się na Uniwersytecie Fryderyka Schillera w Jenie międzynarodowa interdyscyplinarna konferencja w ramach projektu „Jedność w różnorodności – podstawy i założenia rozszerzonej Europy”. W roku 2008 w Lublinie miało miejsce spotkanie dwóch zespołów naukowych pracujących nad problematyką wartości w języku (w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów): z uniwersytetu w Jenie i Komisji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN. Trzecia konferencja w ramach tego projektu odbyła się w Bukareszcie w roku 2009, a czwarta w roku 2010 ponownie w Jenie.

² Por. m.in.: Bettina Bock/ Rosemarie Lühr (red.) (2007): *Normen- und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa: Akten der internationalen Arbeitstagung, 27.–28. Februar 2006 in Jena*, Frankfurt am Main: Peter Lang; Jerzy Bartmiński/Rosemarie Lühr (red.) (2009), *Europa und seine Werte. Akten der internationalen Arbeitstagung in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa „Normen und Wertbegriffe”, 3/4 April 2008 in Lublin*, Frankfurt am Main: Peter Lang; Bettina Bock/ Ioan Lazarescu/ Rosemarie Lühr (red.) (2010): *Wahrheit, Recht, Verantwortung - Normen- und Wertbegriffe im interkulturellen Kontext: Akten der internationalen Arbeitstagung „Normen- und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa”, 20.–21. März 2009 in Bukarest*, Christine Baumbach/ Peter Kunzmann (red.) (2010): *Würde – dignité – godność – dignity. Die Menschenwürde im internationalen Vergleich*, [w:] Nikolaus Knoepffler/ Elke Mack *ta ethica*. t. 11.

Redaktorzy zgromadzili w tomie teksty 13 autorów, a spektrum zagadnień badawczych jest niezwykle szerokie. Głos zabierają autorzy z ośrodków uniwersyteckich różnych krajów. Książka składa się z trzech głównych części wyodrębniających grupy tematyczne. W pierwszej, zatytułowanej *Die Analyse europäischer Wortsemantiken: Methodologische Zugänge* umieszczono trzy teksty. W drugim, najbardziej obszernym dziale tematycznym, którego tytuł brzmi *Normen- und Wertbegriffe in Ost- und Westeuropa: Empirische Befunde* znajdują się artykuły ośmiu autorów. Ostatnią część, *Ideengeschichte – Ideenzukunft: Philosophische Reflexionen*, stanowią trzy teksty.

Rozdział pierwszy otwiera artykuł Jerzego Bartmińskiego i Moniki Grzeszczak dotyczący niezbędności pojęcia kanonu w pracy nad słownikiem wartości zachodnio- i wschodnioeuropejskich. Już w tytule autorzy stawiają pytanie o sposób rekonstrukcji kanonu (narodowego, europejskiego). Chodzi o tzw. kanon aksjologiczny, czyli spójny zespół podstawowych wartości, które mogą być różne dla różnych wspólnot. Dlatego refleksja nad kanonem europejskim implikuje pytanie o to, czy Europa (Unia Europejska) jest wspólnotą. W tym kontekście autorzy artykułu zastanawiają się, na ile możemy mówić o europejskiej wspólnotocie wartości. Kolejnym zagadnieniem, na którym Bartmiński i Grzeszczak koncentrują uwagę czytelnika, jest powiązanie w badaniach sławistycznych pytania o aksjologiczny kanon z koncepcją językowego obrazu świata. Naukowcy zajmujący się problematyką aksjologiczną pytają, jak są rozumiane wartości, jak mogą być definiowane, jakie powiązania i hierarchie tworzą, z jakich wartości składa się kanon i czy można zdefiniować jego granice. Autorzy dowodzą, że wartości tworzą system, który daje się opisać w kategoriach pola leksykalno-semantycznego, zbudowanego na osi syntagmatycznej i paradygmatycznej, niemającego

co prawda wyraźnych granic, ale możliwego do zrekonstruowania na drodze badań analitycznych nad semantyką (rozumieniem) nazw wartości. Znaczenia nazw wartości są bowiem silnie „usieciowione”. Szczególną uwagę zwraca niezwykle bogata bibliografia różnojęzyczna, która stanowi dobry przegląd literatury przedmiotu.

Autorkę kolejnego artykułu interesuje problem pochodzenia (korzeni) pojęć wartości. Rosemarie Lühr zajmuje się tu określeniem – w aspekcie etymologicznym i historycznym – pewnego sposobu zachowania, jakim jest *Gelassenheit* (co można by przetłumaczyć jako „opanowanie”), aby dotrzeć do korzeni słowa określającego daną wartość. Posługuje się przy tym metodą wypracowaną na uniwersytecie w Jenie, która sprawdziła się przy prowadzonych tam indogermanistycznych³ projektach badawczych. Cechy semantyczne wyrażenia współczesnego wynikające ze stosunków syntagmatycznych i paradygmatycznych są porównywane z motywami nazwania pojęć w formie pierwotnej, co pozwala ustalić cechy prototypowe i stereotypowe oraz wykazać, czy w koncepcji danego pojęcia zaszyły jakieś zmiany.

Część pierwszą zamyka artykuł, który został pomyślany jako wprowadzenie do werbalnego świata człowieka poprzez wgląd w werbalny świat Lenina, co Oleg Poljakov sugeruje już w tytule. We wstępie autor podkreśla, jak pomocne przy tego rodzaju badaniach jest elektroniczne przetwarzanie danych, wskazując jednocześnie na występujące tu trudności i sposoby radzenia sobie z nimi. Koncentrując się na dominantach konceptualnych i leksykalnych, Poljakov bada dzieła Lenina, aby stwierdzić m.in., że język teoretyka ideologii komunizmu jest szczególnym pouczającym przykładem demagogii i populizmu. Można w nim odnaleźć różne pola semantyczne, np. priorytety geograficzne i wykazać, że Lenin nie był naukowcem lecz raczej publicystą i agitorem.

³ Termin „indogermański” jest używany w krajach niemieckiego obszaru językowego zamiast „indoeuropejski”.

Drugą grupę tematyczną stanowią różnorodne w treści teksty. W pierwszym z nich Bettina Bock stawia w centrum rozważań dwa polityczne pojęcia, *Frieden* („pokój”) i *Autonomie*. Autorka bada historię słów nazywających obydwa pojęcia (uwzględniając język niemiecki, angielski, rosyjski i polski), aby sprawdzić, czy wchodzą one w (europejską, językową i conceptualną) symbiozę. We wnioskach końcowych stwierdza, że *pokój* jako antonim do *wojny* przy nazywaniu odgrywa rolę co najwyżej w metonimicznym związku „układ pokojowy”. Prototypowo *pokój* jest postrzegany raczej pozytywnie, dlatego konkurencją dla niego może stać się w przyszłości określenie „spokoju” (*Ruhe*). Natomiast w przypadku „autonomii” mamy do czynienia z europeizmem, czyli pojęciem rozpozszechnionym w Europie z podobną formą i zasadniczo identyczną treścią.

Elke Fein podejmuje w obszernym artykule problem socjopsychologicznych perspektyw w badaniu dyskursu politycznego na przykładzie patronażu, klientelizmu i korupcji w Rosji. Autorka omawia kognitywne wymiary zmian norm, obrazów świata i wartości, patrzy na wyżej wymienione zjawiska ze strukturalno-genetycznego punktu widzenia i stwierdza m.in., że społeczni aktorzy dyskursu w okresach dużych historycznych i socjoekonomicznych niepewności i braku orientacji stosują mniej kompleksowe logiki działania. Istotnym aspektem kultury politycznej i gospodarczej postsowieckiej Rosji jest różnica między wykształceniem a postawą aktorów dyskursu, która wymagałaby jeszcze zmiany nastawienia do wartości.

Rozważania na temat pojęć norm i wartości w praktykach niemieckich przedsięwzięcia w kontraście do terminologii armeńskiej i rosyjskiej zostały podjęte w artykule Hasmik Ghazaryana, która przeanalizowała oferty pracy w niemieckiej gazecie *Frankfurter Allgemeine Zeitung* i porównała wyartykułowane w nich oczekiwania wobec przyszłych pracowników dotyczące różnorodnych kompetencji (w arty-

kule dokładnie zdefiniowanych i zróżnicowanych w zależności od kraju) z wymaganiami w Armenii i Rosji.

Emil Lafe w tekście pod tytułem *Angielskie słowa w dzisiejszym języku albańskim – nowe słowa, nowe pojęcia* wychodzi od specyficznych angielsko-albańskich relacji językowych i wyjaśnia, dlaczego język albański zawiera stosunkowo niewiele słów zapożyczonych z języka angielskiego. Anglicyzmy stały się obiektem zainteresowania językoznawstwa albańskiego dopiero w latach 80. XX wieku. Dziś mówi się już coraz więcej o obecności anglicyzmów w języku albańskim wraz z wyodrębnieniem obszarów, w których występują one najczęściej. Autor zwraca uwagę na konieczność poszerzenia badań w tym kierunku i potrzebę odróżnienia właściwych anglicyzmów od neolatynizmów.

Uzupełnieniem zagadnienia zarysowanego w poprzednim artykule jest kolejny tekst, którego autor – Genc Lafe zajmuje się wpływem języka włoskiego na tworzenie się różnych obszarów leksykalnych w języku albańskim w XX w. Na wstępie autor kreśli tło historyczne towarzyszące umacnianiu się języka albańskiego jako urzędowego, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków albańsko-włoskich, roli państwowej telewizji włoskiej (przez dłuższy okres oficjalnie zakazanej) oraz zmian rozpoczętych w latach 80. XX wieku. W dalszej kolejności Lafe charakteryzuje występujące w języku albańskim italianizmy, mówi m.in. o konwergujących zapożyczeniach (np. z włoskiego i francuskiego), pozornych italianizmach i wpływach paraetymologicznych widocznych w tym fenomenie, a na koniec stwierdza, że wpływ języka włoskiego na albański przyczynił się także do tworzenia pojęć, które określają normy i wartości.

Ioan Lazarescu i Ileana Maria Ratcu piszą o etykietach językowej na przykładzie średniowiecznych tytułów bojarów i dygnitarzy w księstwach rumuńskich. Nazwy takie uchodzą dzisiaj za przestarzałe i są trudne do zrozumienia nawet przez rodzimych użytkowników języka. Autorzy kre-

ślą na początku ramy historyczne języka rumuńskiego, a następnie objaśniają terminy określające zaszczyty i utytułowania, uwzględniając przy tym różne aspekty: historyczny, socjopolityczny, leksykalny, semantyczny i etymologiczny. Na zakończenie formułują kilka problemów badawczych, które powinny stać się przedmiotem pogłębianej refleksji w tej dziedzinie.

Kolejny artykuł, autorstwa Natalii Mull, przybliży czytelnikowi pojęcie tolerancji, jego etymologię i historię. Dodatkowo autorka bada i porównuje współczesne znaczenie leksemu *Toleranz* w języku niemieckim i rosyjskim. Okazuje się, że w obydwu językach do pojęcia *Toleranz* istnieje jeden lub więcej synonimów, a konteksty i konotacje są takie same: tolerancja może dotyczyć religii, polityki i codziennego życia, być postrzegana pozytywnie i negatywnie (negatywne użycie występuje częściej w języku rosyjskim, ponieważ tam pod pojęciem tolerancji rozumiana jest także obojętność). Różna też wydaje się ranga tego konceptu, który w języku niemieckim już od czasu reformacji należy do najważniejszych wartości, natomiast w języku rosyjskim z uwagi na wydarzenia polityczne przez długi czas znajdował się na dalszym planie. Zasadniczo jednak – jak sugeruje Mull – pojęcie wartości tolerancji jest zarówno w języku niemieckim, jak i rosyjskim rozumiane pozytywnie.

Ostatnią składową tego bloku tematycznego jest tekst dotyczący politycznej kartografii wartości i jej granic. Jörg Oberthür wskazuje w nim na konieczność współpracy lingwistyki, filozofii i socjologii w badaniach nad europejskimi dyskursami dotyczącymi wartości. Omawiane tu badanie, przeprowadzone z perspektywy socjologicznej w ramach wymienianego już projektu, obejmowało dwa główne zagadnienia. Pierwsze dotyczyło związku pomiędzy instytucjonalnymi uwarunkowaniami różnych społeczeństw i treściami poszczególnych wartości. Drugie koncentrowało się na pytaniu o to, jak poprzez interakcję spo-

łecznych aktorów i grup – szczególnie na tle konfliktów politycznych – reprodukują się lub zmieniają dane struktury semantyczne. Korpus badawczy tworzyły teksty z wybranej prasy codziennej, a badaniu zostały poddane koncepty: demokracja, praca, bezpieczeństwo, własność, wspólnota i godność człowieka. Oberthür prezentuje następnie kolejne etapy realizacji projektu, czyli analizę konkurencji, analizę frekwencyjną oraz analizę treści i framingu. We wnioskach autor stwierdza m.in., że procesy transformacji miały wpływ na semantykę określonych pojęć wartości i częściowo spowodowały także różnice pomiędzy Europą Wschodnią i Zachodnią.

Część trzecią otwiera artykuł dotyczący tożsamości kultury europejskiej, którego autorem jest Alexander Aichele. W oparciu o tekst preambuły do projektu Konstytucji Unii Europejskiej (konstytucja nie weszła w życie) Aichele stara się pokazać, że obok wielokrotnie i słusznie przywoływanych elementów antycznych i chrześcijańskich, do kultury europejskiej należą takie elementy, które charakteryzują myślenie ludzi oświecenia, jak równość, wolność, znaczenie rozumu⁴. W swoich rozważaniach autor odwołuje się kolejno do Tukidydesa, Erazma z Rotterdamu i Gottfrieda Wilhelma Leibniza.

Treścią kolejnego tekstu jest, jak to formułują autorzy, translacja jako podstawowa operacja przy wędrówce idei. Matthias Kaufmann i Richard Rottenburg zadają sobie pytanie, jak przebiegają tłumaczenie i transfer norm, pojęć oraz argumentów w nowy kontekst. W artykule czytelnik znajdzie nawiązanie do prac dwóch scholastyków hiszpańskich. Są to Francisco de Vitoria i Luis de Molina. Autorzy artykułu zajmują się najpierw teoretycznym aspektem translacji, jej istotą i wskazują na konieczność rozróżnienia pomiędzy transferem i tłumaczeniem a translacją. Następnie powracają do określenia „wędrówka idei”, podkreślając, że słowo „idea” jest tu metaforą, która nie oznacza np. abstrakcyjnego

⁴ Por. http://www.beter-im-aufbruch.de/download/Europa_pol.pdf.

i wiecznego przedmiotu w znajdującym się nad nami niebie idei, ani też w przedjęzykowej 'treści świadomości', którą da się stwierdzić u wszystkich lub u większości ludzi. Chodzi tu o ogólnie identyfikowalne fragmenty z sieci przekonań (*webs of belief*) albo ze zinstytucjonalizowanych kontekstów działań, które wyrażają się np. w formie językowej. Idee mogą wędrować, być społecznie uznawane lub kontrowersyjne, jeśli są zobiektywizowane. Kaufmann i Rottenburg pokazują, w jaki sposób takie terminy jak „subiektywne prawo” (albo jego terminologiczni poprzednicy), „zdolność moralna”, ale też „wolność” czy „własność” przemierzały drogę od intensywnych dyskusji hiszpańskiej scholastyki na protestancką północ i w czasy oświecenia.

Ostatni artykuł omawianego tomu wprowadza czytelnika w problematykę godności człowieka (*Würde*). Peter Kunzmann i Martin O'Malley, którzy już w tytule stwierdzają, że *Würde* to nie *dignitas*⁵, przedstawiają wyniki projektu badawczego, w którym postawili sobie za cel zrozumienie zasady godności człowieka w różnych kontekstach kulturowych i językowych. Autorzy wyodrębniają w tekście takie zagadnienia, jak Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, godność człowieka (*Würde*) jako zasada uniwersalna, godność człowieka w Niemczech (także w konstytucji), w innych kulturach i wreszcie „*Würde*” we Francji – „*dignité*” we Frankofonii⁶. Na zakończenie autorzy formułują bardzo interesujące wnioski stanowiące syntetyczne podsumowanie badań. Czytamy w nich między innymi, że wszystkie elementy definicji godności odnoszą się do statusu bycia człowiekiem. Ten status może się rozwi-

jać albo zyskiwać coraz większą głębię znaczeniową. Fasety znaczeniowe „godności” są różne w zależności od regionu. Jednak nawet jeśli natura godności człowieka jest tak dynamiczna i może być (poza prawem) różnie pojmowana, nie wyklucza to faktu, że powinna być ona bezwarunkowo chroniona prawnie.

Na zakończenie przedstawić należy kilka uwag krytycznych. Dotyczą one przede wszystkim strony formalnej, a nie merytorycznych założeń publikacji, aczkolwiek wyodrębnienie w strukturze tomu trzech części sprawia wrażenie niezbyt precyzyjnego. Część druga zawiera bowiem dość różnorodne zagadnienia, i tak np. artykuły, których autorami są Emil Lafe i Genz Lafe wydają się mieć rację luźny związek z problematyką części, a nawet całego tomu, choć jednozdaniowa konkluzja drugiego z autorów (p. wyżej) świadczy o tym, że miał on świadomość konieczności połączenia tekstu z zasadniczą tematyką.

Odbiór całości mogą nieco zakłócić występujące wielokrotnie błędy językowe, interpunkcyjne, literowe, a nawet ortograficzne.

Najwięcej zastrzeżeń muszą budzić przeoczenia redakcyjne, wśród których należy wymienić ignorowanie nowych zasad pisowni⁷ (np. s. 203–204) lub stosowanie zamiennie pisowni starej i nowej w ramach jednego tekstu (s. 140–145). Drobne uchybienia znajdują się w przypisach (s. 108–109). Pewne mankamenty można dostrzec także w kilku spisach bibliograficznych. Informacje bibliograficzne podawane są w sposób niejednolity. Dotyczy to między innymi imion, oznaczenia stron, układu alfabetycznego, różnego

⁵ Z łac.: godność, urząd, ranga, pozycja; por. <http://www.frag-caesar.de/lateinwoerterbuch/dignitas-uebersetzung.html>.

⁶ „Termin frankofonia (pisany z małej litery) oznacza grupę osób posługujących się językiem francuskim jako jednym z kilku lub jedynym językiem codziennej komunikacji. Frankofonia (pisana z wielkiej litery) oznacza grupę państw, krajów, w których język francuski traktowany jest jako narzędzie komunikacji w kontaktach oficjalnych między państwowymi”. <http://www.voila.edu.pl/st/kultura/frankofonia>.

⁷ Nowe zasady pisowni w Niemczech weszły w życie w 2006 roku, a od roku 2007 obowiązują we wszystkich typach szkół.

sposobu oddzielania nazwisk autorów prac zbiorowych.

Wspomniane uwagi, choć świadczące o niedopracowaniu redakcyjnym tekstów, nie umniejszają ogólnej oceny omawianej pozycji. Autorzy artykułów w niej zawartych wnoszą cenne informacje i przemyśle-

nia badawcze, skłaniając tym samym do dalszej refleksji nad wartościami w zmieniającej się Europie – wartościami, które leżą u podłoża językowego obrazu świata Europejczyków.

Jolanta Janoszczyk

O ISTOCIE PAMIĘCI KULTUROWEJ

Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2012, 300 s.

Pamięć jest niezwykle cenną zdolnością, szczególnie w aspekcie kulturowym. Zapewnia ona poczucie ciągłości, wspólnoty oraz zakotwiczenia, kształtuje tożsamość, nadaje sens teraźniejszości. W wymiarze indywidualnym jest osobistą własnością człowieka, zależną od jego woli. Można jej przypisać niezwykłą moc, gdyż zapewnia trwanie czynom i zdarzeniom. Jednak nie istnieje ona w sposób obiektywny, ale jest zależna od „podmiotów pamiętających” i ich kultury.

Kategoria pamięci w ostatnich latach przeżywa renesans badawczy. Obok psychologów, socjologów i historyków zainteresowali się nią także językoznawcy, kulturoznawcy i folklorysty, którzy dostrzegli wagę tej kategorii, m. in. z tego względu, że stanowi ona filar kultury opartej na oralności. Badanie zdarzeń minionych jest jednocześnie, a może przede wszystkim, diagnozą teraźniejszości, z tego względu, że wyobrażenie o tym, co było „wczoraj” służy rozumieniu tego tego, co jest „dzisiaj”.

Powyższe zagadnienia stały się przedmiotem rozważań naukowców zaproszonych do udziału w publikacji *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej* pod red. Jana Adamowskiego i Marty Wójcickiej. Tom dotyczący pamięci w aspekcie kulturowym jest wydawnictwem komplementarnym do

publikacji *Pamięć jako kategoria rzeczywistości społecznej* pod red. Józefa Styka i Małgorzaty Dziekanowskiej (w druku). Wydawnictwa stanowią pokłosie konferencji naukowej, zorganizowanej w Baranowie Sandomierskim w dniach 6–8 czerwca 2011 r. Obydwie pozycje stanowią kolejne części (5 i 6) serii *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, której redaktorami są J. Adamowski i J. Styk. Zarówno baranowskie spotkania, jak i seria wydawnicza, są efektem współpracy Zakładu Kultury Polskiej UMCS oraz Zakładu Socjologii Wsi i Miasta UMCS.

W recenzowanej pozycji zamieszczono 22 referaty, które zostały pogrupowane w sześć bloków tematycznych. Poniżej zostaną skrótkowo omówione wybrane teksty.

W części I zgromadzono artykuły, które mogą posłużyć jako wstęp teoretyczny do dalszych, bardziej szczegółowych rozważań, tym bardziej że otwiera ją tekst Barbary Szackiej, pionierki polskich badań nad pamięcią zbiorową. Doprecyzowuje ona takie pojęcia, jak: *pamięć zbiorowa, społeczna i kulturowa*. Tej pierwszej odpowiada historia, która ma status dyscypliny naukowej, drugiej – wyobrażenia o przeszłości, które funkcjonują w społecznym obiegu, natomiast trzecią B. Szacka, za Paulem Connertonem, opisuje w kategorii nawyków i rytualnych praktyk „performensów”, gdyż właśnie praktyki cielesne są „szczególnie skutecznym systemem mnemotechnicznym” (s. 19).

Klarownie aspekt teoretyczny omawianego zagadnienia naświetlił także Jan Kajfosz, który artykuł *O kognitywnych i spo-*

tecznych uwarunkowaniach pamięci oparł na zaczerpniętej od Alfreda Korzybskiego metaforze „mapy i terenu”, która reprezentuje nie tylko paralelę słowa – desygnaty, ale także pamięć – minione zdarzenia. „Mapa” staje się tym bardziej użyteczna, kiedy „teren” już nie istnieje, czyli gdy wyobrażenia o przeszłości, przekazywane za pomocą słów i tekstów, zastępują faktyczne zdarzenia i sytuacje, surogat wypiera oryginał. Autor tekstu zwrócił uwagę także na fakt, że w takich przypadkach następuje zjawisko „szycia” pamięci oraz niepamięci na miarę współczesnych potrzeb.

Z kolei Stefan Bednarek postuluje w obszar badań nad pamięcią wprowadzić pojęcie mnemotopos, który ma funkcjonować analogicznie do antycznego toposu na gruncie literaturoznawstwa. Mnemotopika służy jako kulturoznawcze narzędzie do rekonstrukcji specyfiki polskiej pamięci zbiorowej. O adekwatności i funkcjonalności terminu świadczy fakt, że posłużyli się nim także inni autorzy tekstów, zamieszczonych w omawianej pozycji (patrz s. 213).

W rozdziale II zatytułowanym *Pamięć a kultura* na szczególną uwagę zasługuje artykuł Ewy Kosowskiej, który można uznać za bezpośrednią eksplikację tezy zawartej w tytule całego tomu. Badaczka twierdzi bowiem, że zapamiętywanie jest selektywne – zależy od tego, co w danej kulturze uznaje się za ważne i godne pamięci, z tego względu zyskuje ona miano „konstruktu kulturowego” (s. 57). Interesującą częścią artykułu jest opis eksperymentu, przeprowadzonego przez autorkę, która kilkanaście dni po powrocie z dwutygodniowego pobytu w Stanach Zjednoczonych spisała swoje wspomnienia w formie dziennika. Poczyniona samoobserwacja doprowadziła do wniosków, że pamięć antropologiczna jest zależna od kultury.

Do rozdziału *Pamięć językowa* redaktorzy wkomponowali referaty związane

z lingwistycznymi badaniami tytułowego zagadnienia. Zasługuje on na szczególną uwagę ze względu na wagę treści merytorycznych, bogactwo materiału empirycznego i błyskotliwość wniosków. Inicjuje go tekst Anny Pajdzińskiej zatytułowany *Pol-szczyzna o pamięci*. Badaczka przeprowadziła analizę wyrazu *pamięć* na podstawie różnych danych językowych (derywaty, frazeologizmy itp.). Na ich podstawie wnioskuje, że jest ona zjawiskiem wieloaspektowym, konceptualizowanym za pomocą różnych metafor, jest ważna zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym oraz uświadamia temporalny wymiar egzystencji, spełnia także odwieczne marzenia ludzi – pozwala bowiem na cofanie się w czasie (*ktoś wraca pamięcią do czegoś*) oraz na „unieważnianie” śmierci (*ktoś żyje w naszej pamięci*).

Kolejny artykuł zamieszczony w tym rozdziale stanowi doskonały punkt wyjścia i zaplecze teoretyczne dla badania relacji pamięć – język. Wojciech Chlebda przypomina w nim tezę, że pamięć jest „ujęzykowiona”¹, czyli tworzące ją składowe mają werbalne wykładniki. Pamięć obiektywna, „sama w sobie” nie jest dostępna, jest nam dana jako interpretacja faktów, zaś „język współkonstruuje samo istnienie pamięci wewnętrznych w ramach psychiki podmiotu” (s. 115). Autor rozróżnia sferę podmiotowej pamięci zdarzeń oraz podmiotowe mówienie o pamięci zdarzeń. Wskazuje również, że nie należy tych dwóch aspektów utożsamiać. Postuluje także formułowanie metajęzyka właściwego tym dziedzinom.

Językoznawczy blok tematyczny zamyka artykuł Ewy Masłowskiej pt. *Fantomy pamięci. Pamięć semantyczna pocałunku*. Zgodnie z metodą badawczą stosowaną przez autorkę² zostaje w nim poddany analizie gest w oparciu o koncepcję przedpojęciowych schematów wyobrażeniowych. Etymologia leksemu *pocałunek*

¹ Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 20 (2008), s. 11–27.

² Por. Ewa Masłowska, *Ludowe stereotypy obcowania świata i zaświatów w języku i kulturze polskiej*, Warszawa 2012.

potwierdza jego związek z praschematem część-całość, który stanowi strukturę bazową wszystkich profili tego gestu.

Autorzy artykułów w rozdziale IV recenzowanej pozycji zwracają uwagę na znaczenie kategorii pamięci oraz konieczność badań nad nią samą w kontekście *oral history*. W tekście Haliny Pelcowej został przedstawiony sposób konceptualizacji pamięci przez najstarsze pokolenie mieszkańców wsi. Podstawę materiałową artykułu stanowią relacje gwarowe, gdyż *historia mówiona* jest nową nazwą dla starych praktyk dialektologów i folklorystów, rejestrowania tekstów mówionych „ludzi prostych”. W prezentowanych w tekście przekazach (ponad 30 dłuższych przykładów) mniejsze znaczenie badawcze mają przedstawione fakty, na pierwszy plan wysuwa się bowiem sposób ich prezentacji, zawarty w nich model percepcji dawnej rzeczywistości, sytuacja komunikacyjna, cel wypowiedzi oraz aksjologia.

Najobszerniejsza część V została zatytułowana *Pamięć a narracja*. Wyróżnia się w niej tekst Marty Wójcickiej pt. *Pamięć jako wartość ludowego stylu artystycznego*. W domenach wyróżnionych przez autorkę można odczytać zasadnicze tezy artykułu. Są nimi: „pamięć jako kategoria światopoglądowa” (s. 171) – stanowi budulec folkloru oraz bazę derywacyjną dla wartości i ludowego obrazu świata; „pamięć jako źródło kolektywizmu” (s. 172) – jest katalizatorem, który niweluje naleciałości indywidualne w wędrującym przez pokolenia przekazie ustnym, selekcjonuje występujące w nim wartości oraz stanowi normę folklorystyczną; tekst ustny nie może istnieć bez pamięci, dlatego funkcjonuje ona jako „podpora oralności” (s. 175); zaś głównym „eksponentem pamięci” (s. 176) w tekstach ludowych – według badaczki – jest formula.

Pozostałe artykuły tworzą blok interdyscyplinarny, gdyż dotyczą szczegółowych eksplikacji kategorii pamięci w: literaturze (Elżbieta Wiącek), polityce (Eva Krekovičová), malarstwie (Joanna Bielska-

-Krawczyk), historii (Janina Hajduk-Nijakowska) oraz muzealnictwie (Grzegorz Żuk).

W ostatnim wyodrębnionym przez redaktorów rozdziale zostały zgrupowane referaty eksponujące zależność pomiędzy pamięcią i tradycją a tożsamością poszczególnych grup. Zostały one oparte na różnorodnym materiale źródłowym. Małgorzata Strzelec zaprezentowała kult św. Rocha jako przejaw pamięci społeczności lokalnej, Lidia Kwiatkowska-Frejlich szukała odpowiedzi na pytanie o tradycyjną funkcję dzwonów kościelnych w świadomości współczesnego człowieka, analizując m. in. posty internautów. Kinga Czerwińska, w oparciu o koncepcję Jerzego Szackiego (czynnościowy, podmiotowy i przedmiotowy aspekt tradycji), badała transmisję twórczości ludowej, która w jej przekonaniu stanowi najbardziej reprezentatywną i żywą część dziedzictwa kulturowego, co przejawia się chociażby poprzez zjawisko *etnodisignu*. Finalny tekst autorstwa Karoliny Targowskiej dotyczy transmisji kompetencji muzycznej w obrębie jednej rodziny.

Artykuły zgromadzone w wydawnictwie *Pamięć jako kategoria kulturowa* uwytkują zwrotność i wieloaspektowość tytułowej korelacji, pamięć stanowi bowiem budulec kultury i jednocześnie jej produkt. Interdyscyplinarny charakter zgromadzonych tekstów potwierdza rozległość problemu badawczego, uporządkowanego przez redaktorów w rozdziały, które wyznaczyły zakres i funkcje tytułowej kategorii, a więc uformowały kulturowy obraz pamięci.

Publikacja jest nasycona treściami teoretycznymi, ale także egzemplifikującymi i analitycznymi, pojawia się w niej wiele nowatorskich tez, ważnych hipotez czy postulatów metajęzykowych. Stanowi istotny głos we współczesnych dyskusjach naukowych. Tom potwierdza ważność pamięci, która okazuje się spełniać niebagatelną rolę na obszarze wielu dyscyplin i praktyk badawczych.

O randze wydawnictwa świadczy fakt, że znalazły się w nim artykuły pionierów i czołowych polskich badaczy omawianego zagadnienia.

Książka uzupełnia lukę na rynku wydawniczym, pokazując, że teoria i analiza pamięci zbiorowej/kulturowej jest zjawiskiem interdyscyplinarnym, a nie – jak dotychczas po liczbie publikacji ukazujących się na gruncie polskim można by sądzić (zob. B. Szacka, A. Szpociński, L. Nijakowski, K. Pomian) – socjologicznym czy historycznym. Ukazuje pamięć jako zjawisko złożone, wzbogacane przez polifoniczny dyskurs naukowy, definiowane i określane za pomocą wielu inspirujących badawczo

metafor (np. pamięć jako tekst i jako kod u J. Kajfosa).

I o ile relacje pamięć – historia, pamięć – tożsamość, typy pamięci czy miejsca pamięci były przedmiotem refleksji zarówno w literaturze światowej, jak i polskiej, to ukazanie pamięci w perspektywie językowej (kognitywnej, etnolingwistycznej, stylistycznej) oraz nowe propozycje terminologiczne i definicyjne (np. *pamięć utajniona* u J. Hajduk-Nijkowskiej czy schemat aktu mówienia o pamięci W. Chlebdy) wydają się istotnym wkładem konferencji i publikacji zainicjowanych przez lubelskich kulturoznawców.

Magdalena Wójtowicz

DIALEKTOLOG O CIELE

Janusz Siatkowski, *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa: Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej UW, 2012, 356 s.

Prezentowana publikacja jest komentarzem do dziewiątego tomu *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (OLA) pt.: *Человек/Человек* pod redakcją Janusza Siatkowskiego i Jadwigi Waniakowej, wydane w Krakowie w roku 2009. W jej skład wchodzi ujednolicono artykuły opracowane i drukowane przez autora w latach 2009–2012. Układają się one w szczegółowe rozdziały (hasła) syntetyzujące słowiańską leksykę somatyczną, podsumowane jej charakterystyką ogólną. Prócz tego książka zawiera wstęp, spis map, literaturę, wykaz skrótów, spis miejscowości oraz indeks wyrazowy.

Zamierzeniem autora wskazanym we Wstępie jest szczegółowe omówienie i rozwinięcie tematów, na które zabrakło miejsca w *Atlasie*: etymologii słowiańskich nazw części ciała, również rzadkich i sporadycznych („właściwie wszystkie zanotowane wy-

razy”, s. 7), ich budowy morfologicznej oraz źródeł zapożyczeń obcych.

Podstawę dla komentarza stanowią materiały zgromadzone do OLA oraz inne opracowania, głównie gwarowe (w tym słowniki słownictwa ogólnego, słowniki etymologiczne, słowniki i atlasy gwarowe, słowniki specjalistyczne, opracowania monograficzne itd.), niektóre jeszcze nieopublikowane. Rozdziały ilustrowane są specjalnie opracowanymi przez autora i Dorotę Rembiszewską mapami syntetycznymi (20), które w bardziej przejrzysty sposób niż mapy punktowe zamieszczone w OLA prezentują przemieszane dane. Autor zachował jednak oryginalną pisownię zastosowaną w *Atlasie* w legendzie do map, upraszczając ją na mapach i w tekście.

Wybór omawianych nazw części ciała, umotywowany materiałem osobiście opracowanym przez autora (wyrazom hasłowym przyporządkował wszystkie zapisy terenowe), skutkuje bogatym zestawieniem słownictwa dotyczącego: twarzy i policzka, czoła, skroni, oczu, żrenicy, brwi, skóry, zmarszczek, włosów (i) warkocza, łydki (i) uda, brzucha człowieka i brzucha zwierzęcia, żołądka człowieka i żołądka zwierzęcia, płuc i wątroby, nerek. Autor tłumaczy, że

zestawienia nazw w podrozdziałach (zasygnalizowanych tu spójnikami) albo umieszczenie rozdziałów obok siebie (spójniki w nawiasach) są nieprzypadkowe, ponieważ wielokrotnie zanotowano dwa (lub więcej) znaczenia tej samej nazwy, a umieszczenie ich w takich konfiguracjach pozwala na zaprezentowanie korelacji tych różnych znaczeń, zarówno w komentarzu słownym, jak i na mapach.

Autor koncentruje się w największym stopniu na wskazaniu zasięgów terytorialnych poszczególnych nazw, zmian tychże zasięgów i wytłumaczeniu ich prawdopodobnych przyczyn. Omawia budowę morfologiczną wyrazów, ich motywacje i etymologię, odnotowuje warianty fonetyczne, derywaty, synonimy oraz nazwy zupełnie rzadkie. Budowę rozdziałów warunkuje rodzaj zgromadzonego materiału. Materiał jest ułożony od nazw najpowszechniejszych do sporadycznych, od nazw wspólnych do indywidualnych, według sufiksów i przyrostków rozszerzających rdzeń czasownikowy itd.

Z zestawienia autora wynika, że najbardziej ustabilizowane semantycznie i geograficznie nazwy oznaczają skórę ludzką (dwie ogólnosłowiańskie nazwy **koža* od 'skóra kozia', **skora* od 'szywna powłoka') i czoło (głównie trzy nazwy: **čelo*, **lobb*, **lysina*). Pozostałe są dużo bardziej zróżnicowane, przemieszane czy rozproszone. Na przykład nazwy brwi, tworzone głównie od rdzeni **-brv-*, **vėd-j-*, *ob-oč-*, często oznaczają także 'rzęsy' i/lub 'powieki'. Nazwy płuc i wątroby, często takie same, różnicowane są z kolei określeniami 'biały' i 'czarny', 'lekki' (płuca) i 'ciężki' (wątroba). Nazwa **pljutja* (od pie. **pleu-* 'płynąć, pływać', tłumaczona unoszeniem się na wodzie płuc zwierzęcych w trakcie gotowania), **//qtroba*, **jętra* (od **//qtr* 'wewnętrzny, znajdujący się w środku', oba wyrazy nazywały ogólnie 'wewnętrzną część ciała'), **drob* ('coś drobnego'), **pečen*, **pečenka* (pierwotnie miały znaczenie 'pieczone mięso', 'pieczona wątroba') jako wspólne nazwy mniej wartościowej

żywności zwierzęcej, podrobów, z czasem przeniesiono też na ludzkie części ciała.

Skomplikowany obraz prezentują także choćby nazwy żrenicy i łydki, których w obu przypadkach w samych materiałach OLA zanotowano po ok. 150, w dodatku wiele nazw łydki pokrywa się z nazwami uda. Autor porządkuje zgromadzone wyrazy w grupy motywacyjne, co pozwala odtworzyć pewien obraz żrenicy i łydki utrwalony w systemie i świadomości użytkowników języków słowiańskich.

Nazwy żrenicy ze względu na trudności spowodowane ogromnym zróżnicowaniem semantycznym, przemieszaniem i obocznym występowaniem na tych samych terenach autor prezentuje na dwóch rodzajach map: onomazjologicznej i motywacyjnej. Na drugiej umieszcza grupy motywacyjne, omawiane w kolejności od najpowszechniejszych, czyli: I. nazwy motywowane przez czasowniki o znaczeniu 'patrzeć', tj. A. **zrēti* (np. pol. *żrenica*), B. **glēdati* (ros. **glēděl'ce*), C. **patriti* (typowo polskie, np. *patrzydło*), D. **vidēti* (np. pol. *widziadło*), E. **zēti* (od 'szeroko otwierać', np. słoweń. *zen'ca*) oraz II. nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające obraz odbijający się w żrenicy: A. 'małego człowieka' (np. ukr. *čolov'ičok*, pol. *człowieczek*, powszechne także w językach indoeuropejskich i nieindoeuropejskich), B. 'dziecko', 'dziewczynkę', 'lalkę' (zabawkę) (np. pol. *panienka*, mac. *detence*). Następne grupy są o wiele mniejsze. Wyjątkowo nieliczne, biorąc pod uwagę wygląd żrenicy, są III. nazwy motywowane czarnym kolorem (np. ros. *c'ornŭš*). A zupełnie sporadyczne i rozproszone – IV. nazwy motywowane przez wyrazy oznaczające niewielkie przedmioty kuliste, świecące i błyszczące (np. bułg. *zarno*, kaszubskie *galka*, *jabłko*, *jagoda*) oraz V. zdrobniałe nazwy (np. białoruskie **oč'ko*).

Nazwy łydki są równie liczne i bogate semantycznie, jednak większość koncentruje się wokół jej wyglądu (krągłości). Pojawiają się nazwy I. związane z rdzeniem **lyst* (uproszczenie od rdzenia **glyd-*,

glyt*- 'wypukłość'), II. związane z rdzeniem **lyksta* (lydaka*), **lytoko* (**lydako*) itd., III. **jkra*, IV. **brjuχ*-, **brjust*- ('wybrzuszenie'), V. **pors*- 'prosię' (tu autor odnotowuje nazwy motywowane 'wypukłością', 'krągłością' różnych zwierząt, np. pol. *wieprzek*; południowosłowiańska i polska nazwa *ryba*, południowosłowiańska **žaba*), VI. wskazujące na 'zgrubienie', 'nabrzmienie' (np. *grube ciało* z Podkarpacia, mac. *debelo meso*), VII. nazwy motywowane cechą 'miękości' (np. słoweń. *męča*), VIII. nazwy odnoszące się do sąsiadujących części ciała (np. pol. *goleń*, ros. *bedro*). Autor odnotowuje także IX. rodzime nazwy niejasne oraz X. nazwy pochodzenia obcego.

Na zakończenie Janusz Siatkowski wskazuje i omawia poszczególne cechy charakterystyczne słowiańskiego słownictwa somatycznego, tj. wieloznaczność nazw, dynamikę rozwojową słownictwa, wpływy językowe (zewnętrzne i wewnętrzne).

Autor podkreśla, że wieloznaczność nazw nie powinna być traktowana jako błąd, ponieważ powtarza się zarówno w badaniach niezależnych, jak i w 9. tomie OLA. Mieszanie nazw części ciała spowodowane jest według niego m.in.

- bliskim sąsiedztwem części ciała, np. obraz jako 'twarz' i 'policzek',
- podobieństwem wyglądu, np. nazwy uda i łydki motywowane przez znaczenie 'zgrubienie', 'nabrzmienie' (np. na pograniczu polsko-słowackim *grube mięso* oznacza zarówno 'łydkę', jak i 'udo', a polska gwarowa (*gruba*) *łydka* to nazwa uda),
- semantyką podstawy, np. podstawa **věko* o znaczeniu 'pokrywa', 'zamknięcie' motywuje znaczenia takie jak 'powieka', 'rzęsa' i 'brwi': pol. **pověko* 'powieka', l. mn. **pověčoky* 'rzęsy', zanotowane pod Nowym Targiem **pověčoky* 'brwi',
- podobieństwem funkcji (także spowodowanym przez czynniki pozajęzykowe), np. nazwy płuc i wątroby.

Korzystając z materiałów historycznych i wcześniejszych opracowań gwarowych, autor podsumowuje dynamikę zmian zasięgów terytorialnych (zmniejszenie zasięgów, czego dowodem jest występowanie

obecnie nazw rozproszonych lub sporadycznych, zdezaktualizowanie się nazwy i przemianę w słownictwo książkowe lub całkowite wyjście nazwy z użycia) i przesunięcie semantycznych (np. pol. *policzek* początkowo oznaczał 'uderzenie w twarz', a dopiero z czasem 'boczną część twarzy').

Autor charakteryzuje rodzaje wpływów zewnętrznych i wewnętrznych na języki słowiańskie. Stwierdza, że zapożyczenia nazw części ciała w językach słowiańskich mają korzenie niemieckie, romańskie (łacińskie, włoskie, friujskie, rumuńskie), greckie, węgierskie, albańskie, litewskie, tureckie (protobułgarskie, osmańskie, turkijskie), tatarskie i karelsko-fińskie. Wiele z nich motywowanych jest modą (*bajusy* 'wąsy'). Najliczniejsze z zapożyczeń to zapożyczenia niemieckie (najczęstsze **nyrky* 'nerki' i **šlunakō* 'żołądek'), których najwięcej występuje na terenie zachodniej słowiańszczyzny, nieliczne na wschodzie, ale niemal w ogóle nie pojawiają się w Rosji oraz w dialektach południowosłowiańskich. Wśród zapożyczeń romańskich występują szeroko rozproszone zapożyczenia łacińskie (np. pol. i pd.-zach. ukr. *pulso* 'skroń' z łac. *pulsus*), a na terenach południowych także włoskie (nad Adriatykiem, w dialektach słoweńskich, chorwackich i serbskich - najczęstsze zapożyczenie w zachodniej części południowej Słowiańszczyzny **stomakō* 'żołądek człowieka', 'brzuch człowieka', 'brzuch zwierzęcia' z włos. *stomaco*) i friujskie (na pograniczu słoweńsko-włoskim np. *muža* 'twarz' z friul. *muse*) itd.

Wpływy wewnętrzne pomiędzy gwarami słowiańskimi Autor omawia dużo ogólniej - o zapożyczeniu świadczy bądź fonetyczna postać wyrazu (np. wschodniosłowacki polonizm *varkoč*), bądź układ terytorialny (np. nazwa **nyrky* przedostała się z języka niemieckiego na Białoruś i Ukrainę za pośrednictwem polskim), bądź historia wyrazu.

Janusz Siatkowski dokonał zestawienia „właściwie wszystkich” zanotowanych słowiańskich nazw wybranych części ciała człowieka (i zwierzęcia) od tych o naj-

szerszym zasięgu po nazwy jednostkowe. Korzystając z materiałów historycznych i wcześniejszych opracowań gwarowych, omówił dynamikę zmian zasięgów terytorialnych i przesunięcia semantyczne. Przedstawił budowę morfologiczną wyrazów, warianty fonetyczne, derywaty i synonimy, wskazał ich zróżnicowanie semantyczne i stylistyczne oraz etymologię. W podsumowaniu scharakteryzował wieloznaczność nazw i dynamikę rozwojową słownictwa słowiańskiego. Precyzyjnie wskazał zasięgi,

historię i rodzaje wpływów języków nie-słowiańskich oraz wysunął ogólne wnioski na temat wzajemnych wpływów języków słowiańskich. Praca przedstawia ogromną wartość dla badań dialektologicznych, jest cenna dla wszystkich zainteresowanych rozwojem słownictwa słowiańskiego. Ma fundamentalne znaczenie także dla badań etnolingwistycznych nad słowiańskim językowym obrazem (obrazami) części ciała.

Agnieszka Litwińczuk

MONOGRAFIA SŁOWIAŃSKIEGO WESELA

A. V. Gura, *Brak i svad'ba v slavian-skoj narodnoj kul'ture: semantika i simvolika*, Moskwa: Izdatel'stvo „Indrik”, 2012, 935 s.

Obszerna, licząca blisko 1000 stron, monografia autorstwa rosyjskiego badacza Aleksandra V. Gury poświęcona została słowiańskiemu obrzędowi weselnemu. Składają się na nią: wstęp, w którym autor przedstawia dotychczasowy stan badań nad słowiańską obrzędowością weselną, a także charakterystykę wykorzystanych źródeł (publikowane i archiwalne materiały etnograficzne, folklorystyczne i etnolingwistyczne z całego obszaru Słowiańszczyzny, a także własne badania terenowe z północy Rosji, białoruskiego i ukraińskiego Polesia, wschodniej Polski i Dalmacji) oraz zastosowaną metodologię, 16 rozdziałów rozmieszczonych w 3 częściach, zakończenie, bibliografia oraz indeks przedmiotowy i leksykalny, obejmujący przywołane w studium terminy obrzędowe.

Monografia stanowi usystematyzowany zbiór faktów związanych ze słowiańską tradycją weselną. Autor omawia w niej podstawowe pojęcia związane z małżeństwem, sposoby wyrażania symbolicznych treści

w obrzędzie weselnym, przedstawia systematyzację znaczeń, jakie niesie ze sobą motyw małżeństwa obecny w innych obrzędach, demonologii, medycynie ludowej, magii, wróżbach, folklorze. Kompleksowa, etnolingwistyczna (według zasad właściwych dla słownika *Slavjanskije drevnosti*) analiza materiału etnograficznego i folklorystycznego, reprezentowanego przez wszystkie tradycje słowiańskie, służy semantycznej rekonstrukcji małżeńsko-weselnej symboliki, szerzej – symbolicznego języka kultury, próbie przedstawienia typologii słowiańskiego wesela oraz rekonstrukcji prasłowiańskiego obrzędu weselnego.

Każdy z rozdziałów charakteryzuje przejrzysty, logiczny układ – przedstawione fakty mają bogatą egzemplifikację w postaci danych ze źródeł etnograficznych i folklorystycznych z całej Słowiańszczyzny. Omawiając elementy trzech najbardziej rozbudowanych kodów obrzędowych (personalnego, przedmiotowego i akcjonalnego), A. V. Gura szczególnie dużo miejsca poświęca analizie terminów obrzędowych (ich zasięgowi terytorialnemu, etymologii i motywacji).

W pierwszej części (s. 19–47) monografii autor rozpatruje małżeństwo jako instytucję społeczną. W kolejnych czterech rozdziałach omawia: [I] formy i sposoby zawierania związku małżeńskiego (tu szerzej: właściwe dla słowiańskich tradycji

sposoby okazywania sympatii przez dziewczęta i chłopców, którzy osiągnęli wiek upoważniający do zawarcia związku małżeńskiego; ograniczenia i zakazy wstępowania w związek małżeński związane z wiekiem, pokrewieństwem, różnicami społecznymi, ograniczeniami terytorialno-etnicznymi; sposoby zawierania związku małżeńskiego [małżeństwo jako rezultat porozumienia przedstawicieli obu rodzin, rzadziej – ucieczka dziewczyny, jej kupno]; różne formy związku małżeńskiego [monogamia, relikty bigamii i poliandrii]; małżeństwa bez ślubu i wesela]; [II] kwestie związane z bezżeństwem (kategorie osób, których pojęcie to dotyczyło; właściwy dla tradycji ludowej ambiwalentny stosunek do bezżeństwa; przyczyny bezżeństwa [naruszenie obowiązujących zakazów, matczyne przekleństwo, miłosna magia]; kary za bezżeństwo [rytualne wyśmiewanie, konsekwencje w życiu pozagrobowym]; odsunięcie od szeregu obrzędów jako rytualny wyróżnik niezonatych/niezamężnych); [III] małżeńską niewierność i rozwód (akty przemocy wobec wiarołomnej żony i magia miłosna jako środek służący odzyskaniu wiarołomnego męża; nieakceptowanie prawnego rozvodu lub jego materialna niesięgalność); [IV] nowy i powtórny ożenek (warunki pozwalające na ponowny ożenek; czynności magiczne w obrzędowości weselnej i pogrzebowej uwalniające żywego małżonka od zmarłego i umożliwiające mu ponowne wstąpienie w związek małżeński; zredukowany do minimum obrzęd weselny w przypadku wdowieństwa jednego z nowożeńców lub obojga).

Część druga (s. 49–592), poświęcona strukturze i semantyce słowiańskiego wesela, obejmuje 7 rozdziałów. W pierwszym z nich autor przedstawił semiotyczną strukturę obrzędu weselnego, akcentując jego złożoność tak w planie syntagmatycznym, jak i paradygmatycznym.

W aspekcie semiotycznym obrzęd weselny to tekst, na który składają się znakowe podsystemy – kody (przedmiotowy, personalny, akcjonalny, werbalny, dźwię-

kowy, plastyczny, wizualny, smakowy), z których każdy tworzy jednorodny zespół znaków służących przekazaniu określonych treści. W obrzędzie semiotyzacji podlegają przedmioty, czynności, wykonujące je osoby, wypowiedane przez nie repliki, całe teksty, odgłosy, które wydają, szumy, dźwięki, muzyka, gesty, taniec, odczucia receptywne, okazyjne wydarzenia. Rozpatrując relacje, hierarchie i systematyzację kodów, autor zwraca uwagę na ich odmienną wartość – jedne wykorzystywane są w obrzędzie częściej, inne – rzadziej. Ponadto kody częściowo się przecinają i nakładają. Substancjonalne parametry pozwalają na wydzielenie subkodów w obrębie poszczególnych kodów, a także na grupowanie tych ostatnich w większe kategorie (np. wszystkie kody związane z organami zmysłowymi można traktować jako kod sensoryczny). Kody pozostają ze sobą w różnych relacjach (występują w arbitralnej funkcji w stosunku do innych – kod kolorystyczny nie istnieje bez przedmiotowego; w wykonaniu pieśni współdziałają ze sobą – kod werbalny i muzyczny łączą się; semantycznie się dublują – jeden i ten sam sens jest przekazywany jednocześnie różnymi środkami semiotycznymi, przy czym jeden z kodów może pełnić funkcję dominującą, a pozostałe mogą go uzupełniać).

Struktura i semantyka rozlicznych kodów połączona znakowością rytualnego zachowania, przedstawia złożoną semiotyczną przestrzeń obrzędu – „obrzędową realność”. Łączy ona tylko przedmioty, osoby i czynności obarczone rytualną funkcją. Aktualizacja ich funkcjonalno-znaczeniowego ładunku zależy od czasu i miejsca w obrzędzie. Przestrzenne i temporalne parametry tworzą warunki realizacji obrzędowego systemu. W planie syntagmatycznym znakową jednostką obrzędowej realności jest rytualny akt, tj. obciążona rytualną funkcją czynność, z którą związane są weselne przedmioty, a która realizuje się w określonym czasie i przestrzeni. „Język” obrzędu weselnego to język rytualnych aktów o różnym znaczeniu (apotropeicznym, ka-

tarktycznym, ofiarnym itd.). Pojęcie aktu werbalnego łączy w sobie podobne, ale nie w pełni jednorodne pod względem semiotycznym zjawiska. Wszystkie one spełniają funkcję komunikacyjną, ale jedne są alegorycznymi konstatacjami rytualnie znaczącego faktu (np. odpowiedź *sosna* po pokładzinach), drugie stanowią sygnały pobudzające do wykonania określonej rytualnej czynności (np. okrzyk *gorzko!*), a trzecie (np. odpowiedź: *brzoza, sosna* adresowane do swatów), wypowiedziane w konkretnej sytuacji obrzędowej, realizują samą czynność (tu: wyrażenie zgody lub odmowę zamążpójścia). Jak każda rytualna czynność, akt werbalny ma rytualną funkcję, nie tracąc przy tym swojego znaczenia lek-sykalnego. W akcie werbalnym dochodzi do głosu wzajemna więź słowa i czynności w obrzędzie.

Jak twierdzi A. V. Gura, dla zrozumienia struktury obrzędu jako złożonego wielokodowego tekstu niezwykle ważne jest zrozumienie, na czym polega wzajemna zależność, uzupełnianie się i zastępowanie kodów. Dla badania natury archaicznego synkretyzmu rytualnego tekstu niezbędne jest odnalezienie tego, co łączy różne kody. Weselne symbole realizowane z pomocą różnych kodów funkcjonują w obrzędzie w ściśleym współdziałaniu. W języku obrzędowych postaci, czynności, przedmiotów, wypowiedzi słownych i tekstów obrzęd weselny przekazuje ideę rozpadu starych rodzinnych więzi i ustanowienie nowych, która to idea w ostatecznym rozrachunku sprowadza się do triady: życie – śmierć – narodziny nowego życia.

W drugim rozdziale przedstawiona została struktura obrzędu weselnego na dwóch poziomach:

[1] syntagmatycznym, tu szczegółowo: realność obrzędowa jako system znakovych jednostek – skomplikowanie zorganizowany kompleks rytualnych aktów, wykonywanych w określonym porządku, pełniących określoną funkcję i obarczonych znaczeniowym ładunkiem; podział rytualnych aktów, obrzędów i ceremonii składa-

jących się na model wesela słowiańskiego na obligatoryjne (obecne we wszystkich wariantach, stanowiące stały szkielet obrzędu weselnego, obrzędowe minimum, bez którego żadne wesele nie może być uznane za dokonane: swaty, zaręczyny, pożegnanie panny młodej z panieństwem, weselna procesja z panną młodą, główna weselna uczta u pana młodego, ślub, noc poślubna, rytualne obmywanie po nocy poślubnej, obrzędy „poddawania próbie” panny młodej, wizyta matki panny młodej lub odwiedziny młodych w jej domu) i fakultatywne (spotykane tylko w niektórych regionalnych tradycjach: ogłędziny panny młodej, przygotowania do wesela, obrzęd kąpielowy, wieczór kawalerski, rytualne golenie pana młodego, gościna u jednego z krewnych już po weselu itp.); syntagmatyczna struktura inwariantu słowiańskiego obrzędu weselnego obejmuje cztery ceremonie: zmówiny, wigilia wesela, właściwe wesele, koniec wesela; obrzęd weselny jako „obrzęd przejścia” – trójczłonowy podział wyrażający strukturę obrzędu (przedweselny, weselny, poweselny – prowadzące do przekształcenia starych społecznych relacji w nowe; rytualne „przejście” jako seria włożonych jedno w drugie cząstkowych „przejść”);

[2] paradygmatycznym, wyodrębnienie kodów: personalnego, przedmiotowego, akcjonalnego, werbalnego (akty werbalne i teksty poetyckie), muzycznego – szerzej dźwiękowego (w tym rytualnie znaczące odgłosy przyrody), choreograficznego; wydzielenie rytualnie znaczących charakterystyk osób i przedmiotów uczestniczących w weselu na poziomach: językowym (obrzędowe, pozaobrzędowe, poetyckie, objęte tabu, *nomina propria*, epitety), morfologicznym (wygląd zewnętrzny, atrybuty, kolor itp.), społecznym (cechy: płeć, wiek, rodzinne, społeczno-etniczne, zawodowe, pozycja hierarchiczna), funkcjonalnym (spełnianie różnych funkcji, rola osób i przedmiotów w charakterze obiektu komunikacji, odtwarzania lub oddziaływania); zestaw relewantnych cech dla elementów paradygmatycznej struktury obrzędu wesel-

nego: wygląd zewnętrzny (rozmiar, forma, znaki szczególne, kolor), charakterystyka fizyczna (ciężar, smak, żywe/nieżywe, konsystencja), status społeczny (płeć, wiek, narodowość, przynależność do strony weselnej, sytuacja rodzinna, sytuacja społeczno-materialna), atrybuty i to, co im towarzyszy, wzajemne relacje osób lub przedmiotów wewnątrz grupy (charakterystyka ilościowa, miejsce w hierarchii), stosunek do innych osób (pokrewieństwo, obecność opiekuna), lokusy (rytualna lokalizacja oraz przestrzenna orientacja przedmiotów, osób i czynności), czas (czasowe dopasowanie rytualnych czynności, obrzędów i ceremonii, trwanie), modusy (intensywność czynności), sposób mówienia/śpiewania, demonstracyjny lub ukryty charakter czynności, sposób przemieszczania się uczestników obrzędu), właściwości i możliwości, przejawy akustyczne, funkcje i predykaty (urok, kradzież, pohańbienie, wrogość, podporządkowanie, amulety, ochrona, pomoc, pośrednictwo, zarządzanie, wsparcie w połączeniu małżeńskim, żartowanie), obiekty, adresaci i odbiorcy czynności, osoby, przedmioty i czynności jako obiekt (obiekt odtwarzania, wykorzystania, komunikacyjnego oddziaływania).

Trzeci rozdział otwiera charakterystykę najważniejszych kodów obrzędu weselnego. Jako pierwszy analizowany jest kod personalny, tworzony głównie przez osoby funkcyjne w weselu, a także postronnych widzów oraz tych, którzy realnie w obrzędzie weselnym nie brali udziału, ale włączali się do obrzędowej rzeczywistości i zyskiwali rytualne znaczenie (przypadkowo napotkani na drodze orszaku weselnego pojedynczy ludzie, inny orszak weselny itp.). Wśród rytualnie znaczących cech uczestników wesela A. V. Gura wymienia: płeć (relewantna dla wszystkich uczestników obrzędu, wyłączając widzów; kobiety przeważały po stronie panny młodej, mężczyźni – po stronie pana młodego); przynależność do jednej z weselnych stron (nierzadko dochodziło do symetrycznego rozdzielenia uczestników obrzędu ze względu na przynależ-

ność do którejś ze stron – np. drużba pana młodego i drużba panny młodej; były też postaci niezwiązane z żadną ze stron weselnych lub obsługujące obie strony – duchowny, muzycy); wiek (młodzi, starsi), pozycja rodzinna (ważna cecha przybranych rodziców i świadków na ślubie, przybranego ojca i drużby pana młodego), pokrewieństwo (wśród krewnych szczególna pozycja i rola przysługiwała: rodzicom, rodzicom chrzestnym (przybranym rodzicom), wujkom i ciotkom (weselnym swatom i swatkom), bratu panny młodej, w mniejszym stopniu – pana młodego), ilościowa charakterystyka (działanie w pojedynkę, parami lub w grupie), miejsce w hierarchii (podział, ze względu na stopień pokrewieństwa i znaczenie rytualno-funkcjonalne, na postaci główne i drugoplanowe), obecność pomocnika (główny swat, główny drużba i in.), zawodowe umiejętności (swaci, muzycy, duchowny, weselny błazen); obecność atrybutu (posiadanie specjalnych znaków przez niektóre osoby funkcyjne (starszy swat – sztandar weselny). Jak zauważa autor, postać obrzędowa stanowi połączenie nazwy i określonego zespołu atrybutywno-społecznych cech oraz funkcji. Za jedną i tą samą nazwą w różnych lokalnych wariantach obrzędu mogły się kryć różne zespoły cech i funkcji, a za różnymi nazwami – te same zespoły cech i funkcji.

W monografii autor szczegółowo omawia 12 elementów kodu personalnego wesela: pannę młodą i pana młodego, rodziców nowożeńców, także przybranych, drużby, swatów, *czetę* weselną (analogia do pary małżeńskiej; jej rytualne funkcje najczęściej wiązały się z obrzędami zawarcia związku małżeńskiego i nocy poślubnej; obie pary były wyłączane ze społeczności w marginalnej fazie obrzędowego „przejęcia” i przeciwstawiane pozostałym uczestnikom wesela), orszak weselny, brata, postronnych mieszkańców wsi, przebierańców (fałszywa panna młoda, wyprowadzana do pana młodego); osoby przebrane za zwierzęta, przedstawicieli różnych grup etnicznych i zawodów oraz dzieci.

W czwartym rozdziale omówionych zostało 18 elementów kodu przedmiotowego wesela. Do przedmiotów obecnych w obrzędzie weselnym odnoszą się: jedzenie (głównie różnego rodzaju chleby i trunki), ubranie (zwłaszcza nakrycia głowy panny młodej, buty), sprzęt (stół, piec, narzędzia tkackie, służące do przygotowania chleba), roślinność (wiecznie zielone rośliny wykorzystywane do przygotowania drzewka weselnego, wianków, bukietików), owoce (jabłko). Były w nim wykorzystywane zarówno rzeczy codziennego użytku, jak i te, które wykonywano specjalnie na tę okazję (niektóre chleby i dania, atrybuty weselne, dary, rzeczy wchodzące w skład wiana panny młodej). Semantyka przedmiotu w obrzędzie nie była zadana raz na zawsze, ale zdolna do zmian w trakcie jego realizacji.

Omówione przez autora elementy kodu przedmiotowego wesela tworzą trzy grupy.

Pierwsza z nich obejmuje atrybuty rytualne, do których zalicza on: [1] korowaj, tj. główny rytualny chleb weselny, łączący w sobie pierwiastek męski i żeński – falliczną i panińską symbolikę ozdób; [2] drzewko weselne; [3] sztandar weselny; [4] laska/buława (atrybut drużby pana młodego lub innej postaci obrzędowej z jego strony, rzadziej ze strony panny młodej); [5] wianek – symbol stanu panińskiego i małżeństwa; [6] bukiet – znak wyróżniający uczestników obrzędu weselnego.

Drugą grupę stanowią elementy kodu przedmiotowego wesela funkcjonujące w nim przede wszystkim jako symbole: [7] jabłko (symbol urodzaju i małżeństwa; kolor czerwony jabłka mógł oznaczać akceptację propozycji złożonej przez stronę chłopaka, a także urodę, zdrowie i dziewictwo); [8] kura i kogut (weselne symbole panny młodej i pana młodego; występowały w obrzędowych czynnościach związanych z defloracją panny młodej).

Trzecia grupa obejmuje przedmioty związane z panną młodą lub obojgiem młodych: [9] przedmioty ślubne (to, co nowożeńcy mieli przy sobie w czasie ślubu

w charakterze amuletu – poświęcone, ostre, kłujące, żrące, aromatyczne, twarde, żelazne przedmioty) lub to, co nakładali na siebie idąc do ślubu (jakaś część stroju założona na lewą stronę, coś czerwonego, sieć rybacka); [10] wiano (majątek, jaki dziewczyna dostawała od rodziców i krewnych, gdy wychodziła za mąż, stanowiący jej dożywotnią własność; składały się na nie jej rzeczy osobiste, ubrania i niektóre przedmioty rękodzielnictwa, pościel, naczynia, sprzęt domowy, ziarno, bydło i ptactwo domowe, ziemia, pieniądze; jego publiczna demonstracja była świadectwem stanu majątkowego dziewczyny i jej zdolności manualnych); [11] małżeńska pościel (część wiana, którą przygotowywała panna młoda, a także miejsce, w którym dokonywał się akt małżeński w noc poślubną; związana z symboliką dziewictwa, defloracji panny młodej oraz przedłużenia rodu).

Ostatnia grupa to pokarm obrzędowy: [12] chleb (jego semantycznie znaczącymi cechami były: forma, rozmiar, materiał, nadzienie, towarzyszące atrybuty, miejsce i hierarchia; w wielu tradycjach rytualny charakter miał proces przygotowania głównego chleba; wyznaczał wszystkie ważniejsze momenty rytualnego „przejścia”, a jego symbolika zmienia się w trakcie realizacji obrzędu); [13] kołacz (w formie pierścienia lub z niedużym otworem był symbolem związku małżeńskiego, połączenia pana młodego i panny oraz dwóch rodów przy różnego rodzaju kontaktach ich przedstawicieli); [14] bułeczka (rozdawana na weselu, podobnie jak kawałeczki chleba lub innego pieczywa, była ekwiwalentem znaczeniowym dużego korowaja); [15] pieróg (rytualnie wykorzystywany (od swatów po obrzęd nocy poślubnej) u wschodnich Słowian, zwłaszcza Rosjan; na ogół pełnił te same funkcje co chleb obrzędowy); [16] bliny (u wschodnich Słowian, zwłaszcza Rosjan, to jedno z tradycyjnych dań weselnych, odpowiednik rytualnego chleba w innych tradycjach); [17] piernik (rozpowszechniony był u Słowian Wschodnich i Zachodnich i tylko w zachodniej części Słowiańszczy-

zny południowej; wykorzystywany w charakterze daru lub gościńca, a także wykupu lub zapłaty; u Rosjan czasami funkcjonalnie zbliżał się do korowaja); [18] kasza (podawano ją na znak odmowy dawanej chłopakowi i zerwania przedweselnej umowy; symbolizowała pożegnanie panny młodej ze stanem panieńskim oraz rodzinnym domem; była znakiem do rozejścia się gości na uczcie weselnej albo sygnalizowała zakończenie wesela; w obrzędowości nocy poślubnej zyskiwała konotacje erotyczne i mogła symbolizować cnotę panny młodej; podział kaszy między nowożeńcami i gośćmi na weselu funkcjonalnie zbliżał ją do korowaja).

Rozdział piąty monografii poświęcony został charakterystyce kodu akcjonalnego, obejmującego czynności rytualne ukierunkowane na określony obiekt (obdarowywanie) lub pozbawione obiektu (płacz panny młodej), indywidualne lub kolektywne (w tym i dialogowe), proste lub złożone, zaś ze względu na substancjonalne parametry w planie wyrażania na: akcjonalne (czynności z przedmiotami), plastyczne (gesty i taniec), dźwiękowe i werbalne. Rytualne czynności łączą się w kompleksy, tworząc obrzędy i ceremonie. Autor wydzielił 12 takich kompleksów: z mówiny, swaty, ogłędziny, zaręczyny, wigilię wesela, właściwe wesele, tzw. *posad* (we wschodniosłowiańskiej weselnej obrzędowości to najczęściej nazwa obrzędu sadzania panny młodej i pana młodego lub ich obojga na honorowym miejscu – za stołem, na stole, ułu, dojnicy, kamieniu, kolanach pana młodego, męskich spodniach itp.); ślub, powitanie nowożeńców w domu pana młodego, ucztę weselną, noc poślubną (której sens tkwił w pokonaniu najważniejszej granicy obrzędowego „przejścia” – stąd wyobrażenia o tym momencie jako niebezpiecznym dla nowożeńców, prowadzące niekiedy do odłożenia nocy poślubnej, użycia środków apotropeicznych, ścisłego przestrzegania zakazów i nakazów; łączyła w sobie czynności: przygotowujące – przygotowanie pomieszczenia, łoża małżeńskiego, odprowadzenie młodych do sypialni, wykupywanie małżeń-

skiej pościeli, rozbieranie i ubieranie młodych, układanie się w łóżku); odbywające się w trakcie stosunku (rytualne zachowanie nowożeńców i gości, ochrona sypialni); kończące (budzenie młodych, sprawdzanie rezultatu defloracji, czynności oczyszczające); koniec wesela obejmował czynności ukierunkowane na ustanowienie nowych społeczno-rodzinnych relacji oraz powrót do obowiązujących wcześniej norm zachowania: katarskie (prowadzenie panny młodej po wodę, pierwsze wyjście młodej mężatki do świątyni); próby, jakim poddawana jest panna młoda, mające na celu sprawdzenie, jaką będzie gospodynią; obrzędy ofiarne (przyjęcie panny młodej do grona zamężnych kobiet); wzajemne wizyty krewnych; zabawy, żarty i burdy przebiegańców (kradzieże, osądzanie i karanie niektórych męskich uczestników wesela).

W rozdziale szóstym podejmuje się kwestie związane z weselną terminologią obrzędową. Ma ona metaobrzędowy charakter – interpretuje obrzęd, co pozwala na włączenie jej do jego kodu werbalnego.

W rozdziale siódmym obrzęd weselny charakteryzowany jest ze względu na swoje parametry przestrzenne (przestrzeń w weselu dzielona jest na „swoją” i „obcą”; dom pana młodego i panny młodej; rytualnie znaczące są: brama/drzwi, próg domu; rytualnie wydzielane są granice na drodze pokonywanej przez uczestników obrzędu; zamknięta trajektoria obrzędowej drogi – początek i koniec w domu pana młodego; rytualne znaczenie charakteru ruchu – opozycja szybko/wolno; przestrzenna orientacja czynności rytualnych – ruch „ze słońcem” itd.

Trzecia część monografii (s. 593–770) została poświęcona małżeństwu w języku symboli i kulturze. W pierwszym rozdziale autor koncentruje swoją uwagę na 5 podstawowych pojęciach i symbolach związanych z małżeństwem:

[1] *doli/losie* (u Słowian Wschodnich *dolja*, u Południowych – *sreća*, *k'smet* to suma życiodajnej siły, szczęścia i pomyślności. Symbolem wspólnej, nierozłącznej *doli*

młodych, ich losu w małżeństwie mogły być chleb, jabłko, jajko, kura, którymi ci dzielili się, a potem zjadali, zaś podział głównego weselnego chleba, kaszy czy pieczonych kury lub koguta symbolizował nową grupową dółę;

[2] woli (w tekstach folkloru motyw woli aktualizuje się głównie w odniesieniu do dziewczyny i panny młodej, wiążąc się z jej władzą nad samą sobą, własną wolnością; wola kojarzona była także z władzą rodzicielską i wolnością, jaką niósł ze sobą stan panieński; zamążpójście traktowano jak przejście od wolnej woli rodzicielskiej do woli zależnej (mężowskiej) lub jako zamianę dwóch woli na jedną; utratę woli panieńskiej symbolizowała zmiana uczesania panny młodej i nakrycia głowy na kobiece; w tekstach folkloru obraz wolnej woli mógł być zestawiany ze światem roślinnym (wolę sieją), otrzymywać cechy zoomorficzne (leci pod postacią ptaka) albo przyjmować postać pięknej dziewczyny (płacz));

[3] *krasoty* lub *krasy* (symbol panieństwa i atrybutu panny młodej; często związana z włosami, choć mogły ją symbolizować także inne przedmioty – weselne drzewko, wianek, panieńskie ozdoby itp.);

[4] panieńskiej czi/cnocie (odpowiedzialność za nią spoczywała na rodzicach, głównie matce dziewczyny oraz jej bracie i to oni byli publicznie karani, gdy okazywało się, że panna młoda nie była dziewicą); karze poddawano także samą „nieczystą” pannę młodą, a dla neutralizacji zagrożenia, jakie ze sobą niosła podejmowano działania o charakterze magicznym albo nadawano jej cechy śmierci;

[5] aktowi seksualnemu (traktowany jak zajęcie nieczyste, grzeszne, a tym samym wstydlive obejmowany był tabu, por. eufemistyczne określenia stosunku); w weselu odpowiadał mu szeroki paradygmat symboli opierających się na cechach określających zewnętrzny charakter tej czynności: łączenie (splatanie), ruch (obracanie), przenikanie do wnętrza (ukąszenie), rytmiczność, wielokrotność (kucie), ruch wahadłowy (machanie), tarcie przy bliskim

zestknięciu (drapanie), poza towarzyszącą wykonywaniu czynności (skakanie w górę); u podstaw symbolicznych znaczeń aktu płciowego leżało upodobnienie fizycznego kontaktu do kontaktu o charakterze społecznym (małżeńskie więzy, rytualne pokrewieństwo), a także metaforyczne odniesienie jego rezultatu (zapłodnienia) do rezultatów gospodarskiej działalności człowieka (urodzaj, przychówek).

Kolejny rozdział obejmuje opis 12 motywów procesualnych, wyrażających podstawowy sens zawarcia związku małżeńskiego – zmianę statusu młodych. Sens ten był przekazywany za pośrednictwem szeregu kodów tematycznych: przestrzennego, myśliwskiego, wojennego, handlowego, kulinarnego, tkackiego, kowalskiego agrarnego, krajobrazowego, wegetacyjnego, solarnego, sezonowego.

W rozdziale tym omówione zostały abstrakcyjne symbole wesela: [1] koło/krąg (różne substancjonalnie wcielenia koła/kręgu w obrzędzie – przedmiotowe, akcjonalne, gestyczne, choreograficzne) mogły symbolizować: stan panieński (wianek jako nakrycie głowy), połączenie młodych w związku małżeńskim (ślubna obrączka), nierozzerwalność małżeńskich więzów (niemające końca wianek, obrączka), zbliżenie dwóch rodów (kołacz, przez który całowały się panna młoda i świekra), władzę nad partnerem i jego małżeńską wierność (magiczne zamknięcie w kole, kiedy panna młoda patrzyła na pana młodego przez pierścień, kołacz, wianek itp.); idea koła/kręgu powtarzana wielokrotnie w różnej postaci, przenikała cały obrzęd, organizując jego treściową strukturę, akcentując węzłowe momenty, [2] symbolika „przejścia” (idea wyłączenia odpowiadająca początkowej fazie obrzędowego „przejścia” najczęściej wyrażana była w weselu za pośrednictwem kodu akcjonalnego – pożegnanie ze stanem panieńskim, zakrywanie twarzy welonem), przedmiotowego i personalnego (swat idący swatać w butach nie do pary, dziewczyna idąca na wieczór panieński tylko w jednym bucie);

symbolikę związaną z fazą progową wyrażały takie kody, jak: kinetyczny i cielesny (nieruchomość panny młodej w orszaku wiozącym ją do ślubu), akustyczny (milczenie młodych), wizualny (zakryta twarz panny młodej), smakowy (zjadanie niesolonej zupy przed nocą poślubną), personalny (rytualni zastępcy rodziców nowożeńców), przedmiotowy (rozpuszczone włosy panny młodej), werbalny (zakaz zwracania się po imieniu do męża); idea włączenia realizowała się: w kodzie akcyjnym (związywanie rąk młodych), gestycznym i cielesnym (stosunek w noc poślubną), przedmiotowym (jedzenie z jednego naczynia), personalnym (parzysta liczba swatów), werbalnym (słowne formuły swatania).

Semantyczne kategorie i opozycje w obrzędzie weselnym znalazły miejsce w czwartym rozdziale. Autor wśród kategorii semantycznych wyróżnił: [1] smak (najbardziej aktywna i znacząca w obrzędzie weselnym była symbolika słodkiego i kwaśnego – oba smaki miały seksualną konotację; kwaśne przedstawiane w planie dynamicznym jako proces fermentacji kwaśnienia symbolizowało proces zmian fizjologicznych, związanych z dojrzewaniem i starzeniem się, co znajdowało wyraz w społecznym statusie osób zawierających związek małżeński, zwłaszcza dziewcząt; symbolika wstąpienia w związek małżeński jako zamiana gorzkiego przez słodkie oznaczała początkową i końcową fazę obrzędowego „przejścia”) i [2] kolor (czerwony – symbol defloracji i dziewictwa panny młodej, a także pana młodego (w sztandarze weselnym); biały – symbol panny młodej (w sztandarze weselnym), jej „nieczystości”, rytualnego odrodzenia, smutku; czarny i granatowy często występowały w opozycji do czerwonego, wyrażając negatywną symbolikę). Spośród [3] opozycji różnych cech, w których wyrażała się symbolika wesela, A. V. Gura wymienia opozycje: swoje/obce (w toku obrzędu zachodziła jej neutralizacja i oswojenie „obcego”), stare/nowe, parzyste/nieparzyste i in.

Ostatni rozdział monografii poświęcony został małżeństwu jako motywowi. Autor przedstawia w nim problematykę związaną z obecnością w szeroko rozumianej tradycyjnej kulturze ludowej motywów: [1] symbolicznego małżeństwa (tu szerzej motywy: ożenku Słońca, świętych rzek, zwierząt, przedmiotów; cudownego małżonka; małżeństwa w wyobrażeniach meteorologicznych i demonicznych; symbolicznego ożenku w czynnościach rytualnych); [2] symbolicznego ślubu (wtórne rytualne formy ślubu w samym obrzędzie weselnym – parodia wesela w jego końcówce; powtórny ślub w celu uwolnienia od choroby, np. bezpłodności jednego z małżonków) i [3] symbolicznego wesela (motyw często spotykany w obrzędowości cyklu rodzinnego; w samym obrzędzie weselnym – „ożenek” rodziców wydających za mąż/żeńiących ostatnie ze swoich dzieci; w obrzędzie pogrzebowym – pochówek młodych panien i kawalerów w formie wesela) i dorocznego (zwłaszcza w obrzędach przypisanych do momentów słonecznego przesilenia) oraz tekstach folkloru (pieśniach, legendach, podaniach, bajkach i in.).

Jako ostatnie A. V. Gura porusza kwestie związane z wtórnym wykorzystaniem przedmiotów weselnych, które w toku realizacji obrzędu uzyskały sakralne znaczenie i szczególne właściwości (w rytuałach zapewniających rodzenie dzieci, urodzaj, ożenek, szczęście małżeńskie, jako środek leczniczy i apotropaiczny) oraz symbolicznym znaczeniem małżeństwa obecnym w różnych formach i gatunkach kultury.

W zakończeniu (s. 771–798) autor podejmuje próbę przedstawienia typologii słowiańskiego wesela (niezwykle trudnej ze względu na złożoność jego struktury, a także niemożność wskazania chociażby jednej kluczowej cechy) oraz rekonstrukcji prasłowiańskiego obrzędu weselnego. W oparciu o wcześniejszą analizę wyodrębnia kilka typów wesela: na wschodzie Słowiańszczyzny – typ północnorosyjski oraz białorusko-ukraińsko-południoworosyjski, na zachodzie – zachodniosłowiań-

ski (z wyłączeniem strefy słowackiej i częściowo czeskiej z własnym typem), na południu – typ obejmujący strefę zachodnią i wschodnią. Obok cech specyficznych dla każdego typu, wskazuje paralele (w obrębie różnych kodów, a zwłaszcza terminologii), jakie istnieją między nim a innymi typami (np. wschodnio- i zachodniosłowiańskim, wschodniosłowiańskim i wschodnio-południowo-słowiańskim, zachodniosłowiańskim i zachodnio-południowo-słowiańskim, wschodnim południowsłowiańskim i karpacko-ukraińskim). Wreszcie wyróżnia obecne w strukturze słowiańskiego wesela elementy pozwalające na rekonstrukcję jego wersji prasłowiańskiej (spo-

soby zawierania związku małżeńskiego, uczta weselna, przedmioty o symbolicznym znaczeniu, różne formy połączenia młodych).

Monografia A. V. Gury jest pierwszym etnolingwistycznym studium słowiańskiego obrzędu weselnego (wcześniejsza monografia słowackiego autora J. Komorowskiego ma charakter czysto etnograficzny). Przynosi wieloaspektową, na szerokim tle porównawczym, analizę słowiańskiego obrzędu weselnego i jako taka jest nieocenioną pozycją dla etnografów, folklorystów i etnolingwistów.

Joanna Mleczek

KOLEĐOWANIE

SŁOWIAŃSKO-BALTYCKIE

Gustaw Juzala, *Semantyka kołęd wiosennych. Studium folklorystyczno-etnomuzykologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2012, 272 s.

Gustaw Juzala, adiunkt w Pracowni Etnologii Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie, jest etnomuzykologiem, piszącym po polsku, po litewsku i po angielsku. Po studiach etnologicznych na UJ (magisterium w 1996 u prof. Ryszarda Kantora nt. *Folklor i świadomość historyczna Polaków z Litwy Kowieńskiej*) i studiach doktoranckich na Wydziale Historycznym UJ, doktorat w roku 2001 u tegoż prof. Ryszarda Kantora na podstawie pracy *Semiotyka folkloru muzycznego pograniczy polsko-litewskich* (ukazała się w roku 2007 w wersji książkowej) – opublikował *Semantykę kołęd wiosennych. Studium folklorystyczno-etnomuzykologiczne* (pod egidą Instytutu Archeologii i Etnologii PAN).

Tematycznie dorobek Juzali jest bardzo spójny, skupiony na pieśniach, obrzę-

dach i muzyce wokalnejszej pogranicza słowiańsko-bałtyckiego, ściślej: polsko-białoruskiego z jednej, a litewskiego i łotewskiego z drugiej strony. Autor harmonijnie łączy samodzielne badania terenowe na Litwie i w Polsce (północnej) z talentem analityka i interpretatora, dysponuje nowoczesnym aparatem pojęciowym muzykologa, etnologa i kulturoznawcy w jednej osobie. Jest wrażliwy na aspekty językowe i tekstowe badanego materiału folklorystycznego. Tematyka artykułów wiąże się z tematyką obu książek, nowsza książka włącza wyniki wielu wcześniejszych artykułów, w dużym stopniu stanowi ich syntezę, podsumowanie i uzupełnienie.

Pierwszą książkę Juzali, *Semiotyka folkloru muzycznego pograniczy polsko-litewskich*, uważam za wzorową zarówno ze względu na oparcie jej na solidnych podstawach materiałowych, w dużej części zgromadzonych samodzielnie w terenie, jak też na dojrzałość konceptualizacji opartej na semiotycznym podejściu do muzyki. Jej szczególna wartość tkwi w uwzględnieniu gatunkowej dyferencjacji pieśni i melodii, którą to dyferencjację autor przekonująco łączy z sytuacjami wykonawczymi, z całą ramą obrzędową. Sięga także do danych je-

zykowych, do sposobów nazywania utworów przez samych wykonawców, co jako folklorysta-językoznawca uważam za bardzo cenne. Osobno wiele uwagi poświęca specyfice muzyki w obrzędowości dorocznej, rodzinnej, w pieśniach pracy, pieśniach dziecięcych, historycznych i zabawowych. Świetny jest rozdział o związku muzyki z *sacrum* i wykładnikach tego związku w postaci muzycznej „formuliczności”, powtórzeń, przyjętej koncepcji czasu i przestrzeni.

Nowa książka, *Semantyka kołęd wiosennych. Studium folklorystyczno-etnomuzykologiczne*, przedłuża wcześniejsze badania autora, gruntuje zwłaszcza jego fundamentalną tezę o kulturze pogranicza słowiańsko-bałtyckiego jako pewnej swoistej całości. Ta płodna poznawczo teza, głoszona już w pracach wcześniejszych Juzali, znajduje w nowym studium swoje rozwiniecie i pogłębienie, także obficie, przekonujące uzasadnienie. Kultura pogranicza zostaje potraktowana jako pewna swoista całość, która ma swoje wewnętrzne ograniczniki językowo-wyznaniowe, ale nie naruszają one zasadniczej jedności fenomenu. Folklor pogranicza bałto-słowiańskiego uniezależnia się od różnic językowych, korzysta z dwu-, a nawet trójjęzyczności lokalnych społeczności, wprowadza tłumaczenia („parateksty”, teksty oboczne), wznosi się na poziom naddialektalny, jest ponadnarodowy. Na materiale tekstów pogranicza polsko-ukraińskiego pokazywali to już inni folklorysty (m.in. Czesław Hernas *W kalinowym lesie*), mamy więc prawdopodobnie do czynienia ze zjawiskiem typowym dla pograniczy w ogóle. Równocześnie dzięki samodzielnym badaniom terenowym dr Juzala doskonale orientuje się w ogromnej złożoności relacji narodowość – język – wyznanie religijne – folklor muzyczny i z tej wieloaspektowości i wielorako motywowanej różnorodności (także geograficznej) rzetelnie zdaje sprawę. Już w doktorskiej książce (w rozdziale pt. *Zarys sytuacji historyczno-językowej pograniczy polsko-litewskich*) autor wykazał doskonałą orien-

tację w historycznych uwarunkowaniach tej skomplikowanej współczesnej sytuacji społecznej i kulturowej.

Juzala, wyspecjalizowany początkowo w badaniu kultury wokalnie-muzycznej Polaków na Litwie, przyjmuje wobec przedmiotu badań postawę wolną od uprzedzeń i tendencyjności. Piszze *sine ira et studio*. W artykule opublikowanym na łamach „Literatury Ludowej” w roku 1997 pt. *Przestrzenie pogranicza. Przestrzenie mityczne*, relacjonując zebrane przez siebie opowieści litewskich Polaków, dostrzegając skłonność tamtejszych Polaków do podwyższonego wartościowania własnej grupy i jej izolowania od obcego (litewskiego) otoczenia, a nawet wręcz wartościowania w kategoriach *sacrum/profanum*, wykazał rzetelność i obiektywizm, nieuleganie ideologicznym podszeptom i mitologii kresowej. Jego badania etnomuzykologiczne nad folklorem obrzędowym litewskim, wschodniosłowiańskim i polskim, ujawniają istnienie wielu elementów wspólnych i są niezwykle znaczącą, kulturowo i politycznie wręcz doniosłą, próbą odkrywania wspólnego kulturowego podłoża, fundamentu pewnej (słabo uświadamianej) ukrytej jedności tkwiącej bardziej w tradycji chłopskiej, ludowej niż szlachecko-inteligenckiej, zdominowanej przez ideologie narodowe. Równocześnie – m.in. w referacie z roku 2004 wygłoszonym w języku hiszpańskim w Rzymie na *XII International Oral History Conference* pokazał obecność historii także w folklorze śpiewanym, w historycznych ludowych pieśniach litewskich przynależnych do folkloru narodowego.

Książka *Semantyka kołęd wiosennych...* składa się z dziewięciu rozdziałów. Po prezentacji „rodzajów kołędowania w krajach słowiańskich i bałtyckich” (s. 10–38), autor przedstawia stan badań i źródła (s. 39–49) oraz omawia szczegółowo „kołędowanie wiosenne”, mające różnicowane nazwy, znane nie tylko na pograniczu litewsko-białoruskim, lecz także w Polsce i Rosji, przedstawia szczegółowej typologię tekstów kołęd wiosennych i ich symbolikę.

Rozdział osobny poświęca refrenom i typologii muzycznej – oba te rozdziały już wykraczają poza ramy tytułowego problemu semantyki, ale w ostatnim rozdziale autor wraca do semantyki – a raczej semiotyki – instrumentów muzycznych w tradycyjnej kulturze.

Juzala skupia uwagę na tych elementach, które jako zbieżne w tradycji kilku narodów mają zarazem piętno dawności i „pierwotności”. Czerpie obficie z inspiracji M. Eliadego (święta jako rytualnego powrotu do stanu pierwotnego chaosu i zło tego wieku), z opracowań P. Kowalskiego, R. Tomickiego i in.

Główna teza Juzali o wspólnotcie kołędowania wiosennego obejmującego rozległe tereny Litwy i Białorusi oraz częściowo Rosji (w części zachodniej) i Polski (w jej części wschodniej, głównie Podlasia) idzie w parze z dwoma skorelowanymi procedurami badawczymi: eksponowaniem magicznych i vegetacyjnych funkcji kołędowania i pomijaniem w opisie treści kołęd wątków chrześcijańskich jako czasowo późniejszych, wtórnych, więc drugorzędnych. Obie procedury autor uzasadnił w *Zakończeniu*, pisząc, że „poszukiwania sensu kołęd życzących należy przeprowadzić, uwzględniając macierzysty, pierwotny dla nich kontekst kultury magicznej, jako że niewielkie i powierzchowne znaczenie ma w nich inspiracja chrześcijańska i odniesienia do kwestii teologicznych” (s. 254). Jest to podejście dyskusyjne. Pominięcie w opisie folkloru warstwy chrześcijańskiej jako historycznie wtórnej jest zgodne z tradycją pozytywistycznych badań etnograficznych (jaką reprezentował m.in. Kazimierz Moszyński w *Kulturze ludowej Słowian* czy jego uczeń, Piotr Caraman w *Kołędowaniu u Słowian i Rumunów*), sięga tradycji badania *Ślawiańszczyzny przed chrześcijaństwem* Zoriana Dołęgi Chodakowskiego (1818), odnowionej współcześnie przez autorów książek *Niesamowita Ślawiańszczyzna* Marii Janion (2006) czy *Barbarzyńska Europa* Karola Modzelewskiego (2004). Jednak od tej tradycji odchodzą folklorysty

nastawieni na opis i interpretację realnych współczesnych faktów w całej ich wielowarstwowości i różnorodności, by przywołać choćby często cytowanego przez Juzalę Piotra Kowalskiego, jako autora książki o wpisach wotywnych (*Prośba do Pana Boga*), czy kolejne tomy „Nowego Kolberga” (*Kaszuby, Warmia i Mazury, Lubelskie*). Z kolei podkreślenie w interpretacji kołędowania wiosennego jego sensu vegetacyjnego stanowi uzasadnione poszerzenie podobnych (dyskusyjnych) tez I. Domańskiej-Kubiak odnośnie do kołędowania zimowego. Trzeba podkreślić, że Juzala jest w tym zakresie o tyle bardziej niż Domańska-Kubiak przekonujący, że kołеды wiosenne istotnie ten vegetacyjny aspekt uwypatniają silniej, zwłaszcza jeśli do wiosennego kołędowania „dyngusowego” (co uważam za uzasadnione) włączyć także obrzędy „marzanny” i „gaika” (jak to zrobiłem sam jako autor antologii *Polskie kołеды ludowe*, 2002). Niemniej pozostaje nieodparte wrażenie, że tak zdecydowanie eliminując aspekt religijno-kultowy, poświadczony obficie w XIX- i XX-wiecznych zapisach kołędowania, badacz zubaża jego rzeczywisty obraz, zacierając też bardziej od magicznego znaczący sens humanistyczny kołędowania, mianowicie jego wymiar społeczny. Rzecz w tym, że kołędowanie było i pozostało wielofunkcyjne, pełniło chyba już także w najdawniejszym okresie pełnej żywotności myślenia magicznego funkcje nawiązywania kontaktów międzyludzkich i ich podtrzymywania, w tym szczególnie funkcje zalotowe i matrymonialne. To dzięki tym właśnie społecznie żywotnym funkcjom kołędowanie wiosenne zachowuje się do dzisiaj także w Polsce i to nie tylko na pograniczu polsko-białoruskim i polsko-ukraińskim, ale także np. w okolicach Lublina. Zapisy w początku XXI wieku opublikowałem po rosyjsku w „Żywej Starinie” 2006, nr 56, s. 5–8, potem po polsku pt. *Nowe zapisy polskich kołęd wiosennych*, „Literatura Ludowa” 2010 (nr 6, s. 3–11). O ważności funkcji społecznej kołędowania świadczą zresztą także doceniany przez Ju-

załę i nawet wyeksponowany (w rozdziale o typologii kolęd) fakt, że kolędy wiosenne są silnie różnicowane w zależności od adresata, do którego były przez kolędników kierowane. Jeśli był nim gospodarz – dominował motyw pochwały jego wyglądu i życzenia bogatych urodzajów; jeśli panna – motyw zamążpójścia, jeśli młodzieniec – wybór żony. I właśnie z obecności tych funkcji społecznych wynikły zauważone i podkreślane przez autora zbieżności kolęd i pieśni weselnych oraz żniwnych.

Książka Juzali ma wszystkie liczne zalety, które już zaznaczyły się we wcześniejszych jego pracach, w tym zwłaszcza w książce *Semiotyka folkloru muzycznego pograniczy polsko-litewskich*. Autor ma szerokie horyzonty w zakresie wiedzy ogólnokulturowej. Imponuje swobodne operowanie przez autora materiałem słowiańskim i litewskim, co owocuje odkrywaniem wielu zbieżności niewidocznych dla obserwatora z zewnątrz, nieznającego obu języków. Autor panuje nad stroną muzyczną i tekstową omawianych utworów, uwzględnia też okoliczności ich wykonywania. Niewątpliwą zaletą jest dysponowanie własnymi zapisami badanych utworów, pochodzącymi z terenowych penetracji autora w latach 2007–2010. Licznie cytowane teksty kolęd wiosennych są zapisywane z wielką starannością pod względem językowym. Może w tej sytuacji dziwić tylko zbyt rozdrobniony sposób segmentacji na wersy (5+5 zam. 10+10), np. s. 139, 150, 162 i in. Autor podejmuje też w centralnym, najważniejszym dla rozprawy rozdziale III (o kolędowaniu wiosennym) próby analiz pieśniowej motywiki, definiuje motywy wedle modelu praktykowanego przez Krzyżanowskiego (*Polska bajka*

ludowa) i Bartmińskiego (*Polskie kolędy ludowe*), oznacza je symbolami literowymi, jakkolwiek nie doprowadza tych analiz do końca, co byłoby przydatne zwłaszcza przy interpretacji znaczeń symbolicznych.

Autor zna i obficie korzysta z zapisów swoich poprzedników, cytuje obficie literaturę przedmiotu w językach słowiańskich (polskim, białoruskim, rosyjskim) oraz litewskim. Zabrakło tylko dwóch ważnych dla tematu książek: Tatiany Agapkiny (*Mifopoetičeskie osnovy slawjanskogo narodnogo kalendarja. Vesennie-letnij cykl*, Moskwa 2002; Agapkina obszernie omawia społeczne, matrymonialne funkcje kolęd wiosennych!) i Joanny Mleczeko (*Bułgarskie pieśni łazarskie: próba systematyki pieśni obrzędowych*, Katowice 2007). Dotarł jednak też do archiwów folkloru litewskiego i białoruskiego.

Dodam na koniec uwagę ogólną, ponieważ już osobistą. Otóż po wydaniu w roku 2002 w krakowskim wydawnictwie Universitas tomu *Polskie kolędy ludowe* i rozesłaniu go niektórym znajomym, otrzymałem list z Rosji (z datą 15 lutego 2005) od profesora Władimira Toporowa, który do podziękowania dołączył następującą, godną przytoczenia w tym kontekście, uwagę: *Ja w swoje wriemja zanimatsja koljadami na russkom, ukrajinskom i litowskom jazykach. Wmiestie s pol'skim materialom obrazujetsja bol'szoje 'koljadowoje' prostranstvo, ożydajuszczesze swoich issledowatielej*. Wielostronne i profesjonalne badania Gustawa Juzali doskonale wpisują się w ten projekt wielkiego (nieżyjącego już) rosyjskiego uczonego i stanowią jego częstkową, ale bardzo wartościową realizację.

Jerzy Bartmiński

CHOROBY W UJĘCIU ETNOLINGWISTYCZNYM

Marzena Marczevska, *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce: Wydawnictwo UJK, 2012, 368 s.

Książka Marzeny Marczevskiej pt. *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe* mieści się w nurcie zorientowanej kognitywnie lingwistyki antropologiczno-kulturowej (etnolingwistyki) w jej wersji lubelskiej, rozwijanej przez Jerzego Bartmińskiego i jego współpracowników. Dysertacja, zamierzona w podobnym duchu jak rozprawa doktorska (*Drzewa w języku i w kulturze*, Kielce 2002), z operacjonalizacją spójnej aparatury pojęciowej, dotyczy konceptualizacji choroby w polszczyźnie i w polskiej kulturze tradycyjnej, opisu stanu współczesnej i dawnej świadomości medycznej oraz rekonstrukcji świata wartości nosicieli kultury ludowej – z ukierunkowaniem na centrum wartości witalnych, tj. zdrowie i chorobę.

Autorka postawiła sobie także za cel ukazanie, w jaki sposób obraz poszczególnych dolegliwości – odtwarzany na podstawie mówienia o nich – przekłada się na zasady leczenia rytualnego, tzn. odczyniania i zamawiania. Praca jest więc przykładem analizy wieloaspektowego funkcjonowania tekstów kultury, a dokładniej ludowych rytuałów leczniczych, stanowiących zespół wyobrażeń, wierzeń oraz zachowań werbalnych i niewerbalnych. Słowo jako najważniejszy z kodów (kod werbalny w terminologii Nikity Tolstoja) jest pojmowane jako działanie o charakterze sprawczym i opisywane w pracy w kontekście rekwizytów, działań somatycznych (gestów). Ze względu na językoznawczy charakter publikacji, przedmiotem zainteresowania autorki są zwłaszcza „techniki słowne”, nazewnictwo chorób, ich objawów, zabiegów medycznych, uczestników rytuału leczenia, przyczyny i skutki działań choroby. Ję-

zyk jest traktowany w pracy nie tylko jako narzędzie komunikacji, lecz przede wszystkim jako środek, który funkcjonuje w obrębie zamierzonego scenariusza – z ukierunkowaniem na uzyskanie zamierzonych efektów. Poprzez szczegółowe analizy ludowych rytuałów leczniczych autorka dociera do zilustrowania sposobów „myślenia o świecie”, w tym zwłaszcza o zdrowiu i chorobie jako wartości i antywartości. Jak podkreśla sama, ujawnione w toku analizy sposoby konceptualizacji choroby dowodzą, że „klucza do rozumienia świata i wyjaśniania ludzkiego doświadczania własnego ciała należy szukać przede wszystkim w języku” (s. 324). Przyjmuje, że język jest przekaznikiem schematów myślowych związanych z etiologią chorób, ich profilaktyką i leczeniem. Z tego względu odwołuje się przede wszystkim do koncepcji językoznawczych (teorii językowego obrazu świata) i prac dotyczących etnomedycyny (antropologii medycznej jako dziedziny wiedzy w obrębie antropologii kulturowej), zwłaszcza w zakresie zachowań i sądów wypracowanych przez społeczność tradycyjną i odnoszących się do wierzeń i praktyk związanych z chorobą. Autorka postuluje, by badania językowe – które ujawniają istotę ludzkiego myślenia o świecie, własnym ciele, zdrowiu i chorobie – stały się integralną częścią analiz etnomedycznych.

Całość w obecnej wersji liczy 368 stron, ma przejrzystą kompozycję i zawiera poza wstępem 7 rozdziałów: pierwszy – poświęcony założeniom teoretycznym, tzn. pojęciu językowego obrazu świata i konfrontacji pojęć: medycyna ludowa – lecznictwo ludowe – etnomedycyna – antropologia medyczna, oraz sześć obszernych rozdziałów analitycznych. Na podstawie danych językowych, tekstowych i tzw. „przyjętych” (wierzeń i praktyk) autorka ukazuje istotę potocznego myślenia o chorobie (rozdz. II – *Choroba w polszczyźnie i polskiej kulturze ludowej*) i jej rodzajach. Następnie przedstawia obrazy wybranych stanów chorobowych: kołtuna (rozdz. III – *Kiedy choroba była gościem – językowo-*

kulturowy obraz kottuna), zarazy (rozdz. IV – *Zaraza – językowe osvajanie strachu przed chorobą*), uroku (rozdz. V – *Zegnám cie uroku dziewięć razy do roku – Urok jako zjawisko językowo-kulturowe*). W kolejności podejmuje kwestie operowania słowem w lecznictwie ludowym – słowem działającym, słowem o funkcji performatywnej (rozdz. VI – *Słowo w leczeniu. Ludowy rytuał medyczny*). Ukazuje również, jak zdrowie i choroba funkcjonują w systemie wartości nosiciela kultury ludowej i przeciętnego użytkownika języka polskiego (rozdz. VII – *Zdrowie i choroba – wartość i antywartość*). Po rozdziałach zasadniczych zamieszcza się bardzo obszerną bibliografię, bogaty korpus wykorzystanych w pracy źródeł oraz wykaz nagrań terenowych.

Podstawa materiałowa pracy jest bardzo obszerna, co daje możliwość formułowania wiarygodnych i sprawdzonych wniosków. Ze względu na specyficzny przedmiot opisu dominują materiały o charakterze etnograficznym, tzn. wierzenia i praktyki nad danymi tekstowymi (folklorem). Równowagę je materiał językowy (etymologie, nazwy, derywaty, kolokacje i związki frazeologiczne). Niezwykle cennym typem danych są bogato wykorzystywane materiały z eksploracji terenowych, prowadzonych przez autorkę i jej studentów w latach

2000–2001 i 2006–2010 według specjalnego kwestionariusza.

Imponująca jest także bibliografia zamieszczona w pracy, obejmująca zarówno pozycje o charakterze przedmiotowym, jak i podmiotowym (polsko- i obcojęzyczne), która dowodzi znajomości bardzo bogatej literatury z zakresu lingwistyki kognitywnej, etnolingwistyki polskiej i słowiańskiej, polskiej i słowiańskiej kultury ludowej, antropologii kultury i etnomedycyny.

Wydana drukiem pozycja ujawnia zarówno analityczne, jak i syntetyczne umiejętności autorki, jej erudycję i horyzonty badawcze, dobry język i panowanie nad bardzo obszernym, niełatwym, bo wyekscerpowanym ze źródeł XIX- i XX-wiecznych oraz zebranym w terenie materiałem. Jest cenna poznawczo, materiałowo i metodologicznie, jest jeszcze jednym przykładem praktycznego wykorzystania – na nowym materiale, dotychczas niepenetrowanym – teoretycznych założeń etnolingwistyki kognitywnej i operacjonalizacji pojęć wypracowanych w jej ramach. Z pewnością stanie się ważną pozycją dla językoznawców, kulturoznawców, antropologów kultury oraz wszystkich tych, którzy są zainteresowani medycyną ludową.

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

DWUJĘZYCZNOŚĆ NA UKRAINIE A ROZWÓJ I UŻYWALNOŚĆ JĘZYKA PAŃSTWOWEGO

Jaroslav Radevyč-Vynnyčyj, *Dvomo-
vnist' v Ukrajinі: teorija, istorija, mo-
vovžyvannja*, Kyjiv–Drohobyč: Posvit,
2011, 590 s.

Dwujęzyczność (bilingwizm) to sytuacja, kiedy ludzie posługują się na co dzień dwoma różnymi systemami językowymi, co się zdarza zwykle na terenach o mieszanym składzie etnicznym, kiedy koniecz-

ność współżycia na co dzień zmusza przedstawicieli jednej narodowości do używania oprócz swojego języka ojczystego również języka drugiej grupy etnicznej. Kazimierz Polański podaje przykłady dwujęzyczności na niektórych obszarach Szwajcarii, Belgii, b. Jugosławii, Polaków zamieszkających na terenie byłej Rzeszy (na Śląsku, Pomorzu, Warmii i Mazurach), Łużyczan w Niemczech. Taka dwujęzyczność może być głównym źródłem powstawania języków mieszanych czy kalek językowych, których wpływ może się przyczynić nawet do zmiany struktury danego języka (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 1999, s. 130).

Teorii zjawiska dwujęzyczności, jego historii oraz obecnemu stanowi na Ukrainie Jarosław Radewycz-Wynnycki poświęcił obszerną monografię, wydaną w roku 2011.

Dwujęzyczność na Ukrainie ma swoją wielowiekową historię, którą autor tej monografii przedstawił obszernie w rozdziale trzecim zatytułowanym *Neodnomovnist'ta miżetničnomovni vzajemyny v istorii Ukrajinny* (*Wielojęzyczność i międzyetniczność – językowe stosunki wzajemne w historii Ukrainy*, s. 339–437). Omówienie tego zagadnienia rozpoczyna autor od czasów najdawniejszych historii pisanej, od Rusi Kijowskiej, Księstwa Halicko-Wołyńskiego, poprzez okres zwany „średnioukraińskim”, kiedy ziemie zamieszkałe przez ludność ukraińskojęzyczną znalazły się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Rzeczypospolitej szlacheckiej, a miejscowy język ukraiński w jego formie gwarowej, potocznej mówionej oraz pisanej literackiej w postaci rusko-cerkiewno-słowiańskiej i średnioukraińskiej (nazywanej też „mową prostą”) pozostawał w kontakcie z językiem polskim i łańskim, a w mniejszym zakresie też z kilkoma innymi systemami językowymi, jak mowa hebrajska i jidysz miejscowych Żydów, język tatarski i turecki, niemiecki i węgierski na Zakarpaciu, a na Ukrainie Lewobrzeżnej od XVIII wieku – język rosyjski zwany „moskiewskim”. Taka różnorodność języków stykających się ze sobą powodowała nawet wielojęzyczność na terenie dzisiejszej Ukrainy, co wpływało na rozwój języka ówczesnych Ukraińców w jego formie mówionej i przede wszystkim – pisanej (ogólnonarodowej, literackiej).

Od końca osiemnastego wieku do zakończenia I wojny światowej nowożytny pisany język ogólnoukraiński rozwijał się również w kontakcie z innymi językami literackimi: na ziemiach ukraińskich pod zaborem rosyjskim, jakie autor tej monografii określa (nazywa) „podrosijska Ukraina”, oprócz gwar ukraińskich w użyciu oficjalnym był rosyjski język literacki jako państwowy i rozwijający się pisany język ogólnoukraiński, ograniczony do funkcjonowania w twórczości artystycznej, niestosowany albo wyjątkowo rzadko używany w twórczości naukowej, a nawet zakazywany przez reżim carski w kontaktach oficjalno-społecznych; w cerkwi zaś prawosławnej używany był język cerkiewnosłowiański w jego rosyjskim wariantcie fonetycznym (po likwidacji obrządku greckokatolickiego, czyli unickiego). Taka sytuacja nie sprzyjała dwujęzyczności, a wręcz hamowała normalny rozwój ukraińskiego języka literackiego i używanie go w życiu społeczno-kulturalnym.

Na ziemiach zamieszkałych przez ludność ukraińskojęzyczną, które J. Radewycz-Wynnycki nazywa „pidawstrijską Ukrainą”, oprócz gwar południowo-zachodnio-ukraińskich był w użyciu częściowo oficjalnym zachodni (galicyjski) wariant nowego ukraińskiego języka pisanego (literackiego), który w ciągu XIX wieku coraz bardziej zbliżał się do jego wariantu nadnieprzańskiego, równoległe pewne koła inteligencji zachodnioukraińskiej próbowały wprowadzać w życie społeczno-kulturalne tzw. „jazyczyje” – język skłaniający się do wzoru języka ogólnorosyjskiego z wykorzystaniem pewnych elementów zachodnioukraińskiego języka potocznego; w cerkwi zaś używany był język cerkiewnosłowiański w jego ukraińskim wariantcie fonetycznym. Kształtujący się wówczas zachodnioukraiński język pisany był tolerowany przez władze obszerne imperium Habsburgów, a nawet poważnie traktowany jako jeden z wielu języków, którymi posługują się mieszkańcy Monarchii Austro-Węgierskiej. Na przełomie XIX i XX wieku ogólnoukraiński język literacki obu wariantów był już prawie jednolity, różniący się tylko pewnymi szczegółami regionalnymi. Język ukraiński na terenie imperium habsburskiego był w częstym kontakcie z polskim językiem literackim, a na Zakarpaciu – z węgierskim.

Po I wojnie światowej i po rozpadzie imperiów zaborczych Ukraińcy znaleźli się wraz z regionami swojego zamieszkania (wtedy jeszcze nie było „mody” na różne

Po I wojnie światowej i po rozpadzie imperiów zaborczych Ukraińcy znaleźli się wraz z regionami swojego zamieszkania (wtedy jeszcze nie było „mody” na różne

repatriacje, przesiedlenia i przymusowe wysiedlenia) w granicach kilku nowo powstałych państw, a mianowicie:

1. Większość ludności ukraińskiej znalazła się w nowym państwie imperialnym o nazwie Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (w Ukraińskiej SRR), gdzie Ukraińcy wraz ze swoją kulturą językową przeżyli krótkotrwały okres „ukrainizacji”, a od lat 30. XX wieku rozpoczęła się tam wszechstronna i wszechmocna rusyfikacja, co odbiło się na tożsamości językowej części obywateli politycznie suwerennego już państwa ukraińskiego oraz na stosunku do języka ukraińskiego, który zatwierdzony został przez nową Konstytucję Ukrainy jako państwowy. Pojawia się obecnie problem dominacji w życiu społecznym sporej części Ukrainy języka rosyjskiego, który miałby być zatwierdzony jako „drugi język państwowy”, co słusznie niepokoi wielu Ukraińców, a co usilnie postulowane jest przez miejscowych Rosjan i część innych rosyjskojęzycznych obywateli młodego i suwerennego państwa ukraińskiego.

2. Na terenie odrodzonego Państwa Polskiego (Drugiej Rzeczypospolitej) stosunek władz do kultury i języka ukraińskiego był różny i nieco odmienny w zależności od regionu: w Galicji Wschodniej, gdzie miejscowi Ukraińcy przeżyli okres tolerancyjnego podejścia polityki rządu monarchii oświeconej do kultury i języka narodów tam zamieszkałych, dzięki czemu świadomość narodowościowej tożsamości była znacznie wyższa i bardziej wyrazista, nawet w szkołach polskich uczono języka ukraińskiego (zwanego wówczas „ruskim”), z drugiej zaś strony nie dopuszczono języka ukraińskiego w uniwersytecie lwowskim, a społeczeństwo ukraińskojęzyczne domagało się bezskutecznie otwarcia ukraińskiego uniwersytetu, na co się potrafiły zgodzić władze rządu ówczesnej Czechosłowacji w Pradze (czeskiej), zgadzając się na utworzenie Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu, funkcjonującego do dziś dnia w Monachium. Na Wołyniu zaś, Polesiu i Chełmszczyźnie

w okresie Dwudziestolecia Międzywojennego coraz bardziej malała liczba szkół ukraińskich do tego stopnia, że w roku akademickim 1927/1928 na Wołyniu były już tylko dwie szkoły ukraińskie, 392 dwujęzyczne i aż 683 szkół czysto polskich. Na Polesiu zaś i Chełmszczyźnie nie było już w tym czasie ani jednej państwowej szkoły ukraińskiej.

Na Bukowinie, która po I wojnie znalazła się w granicach Rumunii, język ukraiński był oficjalnie zabroniony w kontaktach administracyjnych, a Ukraińcy traktowani byli jako „Rumuni, którzy zapomnieli swojego języka ojczystego”, toteż rumunizacja Ukraińców odbywała się oficjalnie i otwarcie. Największą tolerancją w odniesieniu do funkcjonowania kultury i języka ukraińskiego odznaczyły się w okresie dwudziestolecia międzywojennego władze Czechosłowacji na Zakarpaciu, ale i tam język ukraiński nie mógł pełnić funkcji języka używanego oficjalnie w komunikacji społeczno-urzędowej administracji państwowej, ponadto dużą przeszkodą w rozwoju języka ukraińskiego okazała się tu działalność zwolenników tzw. „moskwofilstwa” ukierunkowanego na wzory kultury i języka rosyjskiego (s. 423–426).

Po tych szczegółowo przedstawionych informacjach o warunkach rozwoju pisanego języka ogólnoukraińskiego w ciągu wieków w sytuacjach zwykle niesprzyjających autor monografii formułuje wniosek, że obecnie „vikovi deformaciji pidnevilnoho ukrajinstva, spotvorenij nacionalnij charakter, pryszczepłena mentalna menszevartist’, syła inerciji, ciłesprjamovana antyukrajinska polityka kołysznojij metropoliji ta Jiji pjatojij kołony halmujut’ procesy reukrainizaciji Ukrajiny, jak u žytti, tak i w nauci” (s. 437). („Wiekowe deformacje zniewolonej ukraińskości, wypaczony charakter narodowy, zaszczerpiiony kompleks mniejszej wartości, siła inercji ukierunkowanej przez politykę antyukraińską w dawnych metropoliach i ich piątach kolumnach hamują proces reukrainizacji Ukrainy w życiu społecznym i w nauce”).

Autor próbuje opisać i wyjaśnić sytuację języka ukraińskiego we współczesnym państwie ukraińskim, gdzie pozostały warunki niesprzyjające normalnemu rozwojowi nowoczesnego języka ogólnonarodowego, który oficjalnie zatwierdzony został przez nową Konstytucję Ukrainy jako „państwowy”, a więc obowiązujący na poziomie życia polityczno-społecznego wszystkich obywateli niezależnej Ukrainy.¹ Ten temat został wszechstronnie i szczegółowo rozwinięty w rozdziale *Dwujęzyczność we współczesnej Ukrainie i w środowiskach ukraińskich poza jej granicami: problemy i perspektywy* (s. 438–480). Niepokojące jest, że we współczesnej, już politycznie suwerennej, Ukrainie zmniejsza się liczba jej obywateli uznających język ukraiński za swój ojczysty (z 52% do 51,4%), ale zwiększa się jednocześnie liczba tych obywateli Ukrainy, którzy uznają za swoje języki ojczyste dwa języki jednocześnie – ukraiński i rosyjski (z 15,6% do 21,5%), przy czym znacznie zmniejsza się liczba obywateli Ukrainy, którzy za swój język ojczysty uznają tylko język rosyjski (z 37% do 26%). Niepokojące jest również, że przedstawiciele innych narodowości (poza rosyjską) w Ukrainie za swój uznają w większości przypadków język rosyjski (m.in. 88,5% Greków, 83% Żydów, 64,7% Niemców, 62,5% Białorusinów, 58,7% Tatarów, 54,4% Gruzinów, 43,2% Ormian), co według autora monografii można uznać za konsekwencję niedawnej imperialnej polityki asymilacyjnej Rosji carskiej i sowieckiej w stosunku do podległych narodowości. Formuluje też postulat, że współczesne niezależne państwo powinno zadbać o to, żeby przedstawiciele innych narodowości, będący obywatelami Ukrainy, intensywniej rozwijali swoje języki etniczne przy jednoczesnym opanowywaniu języka państwowego Ukrainy.

Autor obserwuje i stwierdza paradoksalną sytuację, że walka skierowana prze-

ciwko językowi ukraińskiemu w niezależnym państwie ukraińskim jest kontynuowana, a nawet się nasila. Niebezpiecznym zabiegiem w takim przypadku byłoby oficjalne nadanie językowi rosyjskiemu statusu języka państwowego, o co zabiegają pewne grupy obywateli Ukrainy regionów, gdzie mieszka spora liczba użytkowników języka rosyjskiego, szczególnie na terenie wschodnich obwodów państwa. Zabieg taki, jak stwierdza autor omawianej monografii, jest nie tylko bezpodstawny, ale i amoralny z punktu widzenia rozwoju i używalności języka ukraińskiego jako państwowego na Ukrainie. Wielejęzyczność na Ukrainie należy szanować i utrzymywać w imię zasad demokracji w życiu społecznym. Lecz bez jedyne go języka państwowego organizm narodowy kraju będzie ciągle balansować na pograniczu przeciwności i konfliktów. A to jest na rękę tym, którzy nie mogą się pogodzić z faktem, że Ukraina jest od ponad 20 lat suwerennym państwem.

W monografii zwrócono też uwagę na to, że poza granicami państwa ukraińskiego mieszka obecnie ok. 20 milionów Ukraińców, którzy najczęściej są dwujęzyczni, a z możliwościami zachowania przez nich języka ojczystego są różne problemy. I tu autor monografii formuluje interesujące postulaty w trosce o normalny rozwój języka ukraińskiego na Ukrainie i poza jej granicami. Język bowiem jest gwarantem i podstawą kultury narodowej większości obywateli suwerennego państwa.

Jarosław Radewycz-Wynnycki rozpatruje szczegółowo różne aspekty dwujęzyczności (bilingwizmu), nazywając je aspektem „socjolingwistycznym” (s. 191–209), „etnopolitycznym” (s. 210–226), „psycholingwistycznym” (s. 227–261), „etnolingwistycznym” (s. 261–282) i „lingwodydaktycznym” (s. 283–315). Opis dwujęzyczności widzianej w tych różnych aspektach i z różnych punktów widzenia ilustrowany jest faktami z dziejów rozwoju i funkcjonowa-

¹ Paragraf 10 Konstytucji Ukrainy, przyjęty i zatwierdzony przez ukraiński parlament w roku 1986, brzmi: „Deržavnoju movoju v Ukrajinі je ukrajinśka mova” („Językiem państwowym w Ukrainie jest język ukraiński”).

nia ukraińskiej kultury słownej na szerszym tle podobnych zjawisk w innych obszarach językowych Europy. Na Ukrainie jest to zjawisko podobne, ale w szczególności odmienne od podobnych zjawisk bilingwizmu na innych obszarach, mające często aspekt bardziej polityczny i zwykle nie sprzyjająco oddziałujący na normalny rozwój języka ojczystego nawet teraz, w niezależnym już państwie ukraińskim, co się po części tłumaczy wielowiekową sytuacją historyczną.

Badań problemu współzależności języka i etnosu nie prowadzono na ogół w językoznawstwie radzieckim ze względów politycznych. Etnolingwistyki jako dyscypliny językoznawczej w Ukraińskiej SRR faktycznie nie było, w językoznawstwie radzieckim nie brano pod uwagę etnolingwistycznego aspektu dwujęzyczności. Obecnie badania tego typu w Rosji i na Ukrainie są prowadzone, o czym świadczy m.in. spis literatury naukowej, wykorzystanej i cytowanej przez autora omawianej monografii, która zawiera 664 tytuły. Większość z nich stanowią dzieła i artykuły napisane po ukraińsku – 416 tytułów, z których spora część odnosi się do spraw związanych z badaniami w aspekcie etnolingwistycznym. Wykorzystano też w tej monografii prace pisane po rosyjsku (206 tytułów), po polsku (23), po angielsku (8), po niemiecku (8) i pojedyncze tytuły napisane w kilku innych językach.

Na s. 527–570 umieszczono obszerny alfabetyczny indeks przedmiotowy różnych pojęć i terminów używanych w tego typu badaniach i opisach we współczesnej nauce ukraińskiej i europejskiej, cenny dodatek, który może się przydać pilnemu czytelnikowi i kolejnemu badaczowi dwujęzyczności i wielojęzyczności oraz wpływu tych zjawisk na rozwój poszczególnych języków, wpływu pozytywnego, ale też często negatywnego dla normalnego roz-

woju używalności niektórych języków narodowych.

Monografia Jarosława Radewycza-Wynnyckiego opisuje specyficzny faktyczny stan rozwoju i używalności języka państwowego w suwerennym państwie ukraińskim z teoretycznego, porównawczego, politycznego, etnolingwistycznego punktu widzenia, wskazuje na prognozy i niebezpieczeństwa, na jakie napotyka rozwój i używalność języka ukraińskiego w okresie światowej globalizacji kulturowej i w warunkach wyjątkowego statusu języka rosyjskiego na terenie Ukrainy, dominującego w tym kraju od wielu pokoleń i lat, jako język państwowy, ważny, prestiżowy i tradycyjnie nadal funkcjonujący jako środek komunikacji państwowo-społecznej w niektórych regionach niezależnego państwa ukraińskiego. W opisie stanu języka ukraińskiego, będącego obecnie językiem państwowym autor polemizuje z polityką, zakładającą wprowadzenie języka rosyjskiego jako drugiego języka państwowego w państwie ukraińskim, co może być poważnym zagrożeniem dla normalnego rozwoju kultury ukraińskiej i używalności języka ojczystego dla większości obywateli tego państwa. To zagadnienie, mało u nas znane, powinno zainteresować badaczy etnolingwistów w Polsce i gdzie indziej. Dwujęzyczność we współczesnym świecie staje się coraz bardziej powszechnym zjawiskiem, postrzeganym w różnych organizmach państwowych jako źródło wzbogacania języków, ale też jako zagrożenie dla rozwoju i używalności języków ojczystych państw narodowych, czego obawiają się Ukraińcy, Białorusini i obywatele innych nowo powstałych państw narodowych ze słabiej rozwiniętymi społeczeństwami obywatelskimi. Monografia o dwujęzyczności na Ukrainie warta jest uwagi językoznawców, a etnolingwistów w szczególności.

Michał Łesiów

SLAWISTYCZNA MOZAIKA
SERBSKO-UKRAIŃSKA

Dejan Ajdać, *Slavistyčni doslidženja: folklorystični, literaturoznaučni, mo-voznaučni*, Kyjiv, 2010, 308 s.

Dejan Ajdaczyć w swojej książce stawia pytanie o sens i potrzebę istnienia slawistyki w dzisiejszych czasach globalizacji, wpływów amerykańskich, dominacji języka angielskiego i procesów integracji kulturowej. Jego zdaniem slawistyka jako dziedzina nauki jest niezbędna, by kultura Słowian przetrwała i zachowała własne oblicze w Europie i w świecie.

Wydana w Kijowie w języku ukraińskim książka Dejana Ajdaczyca *Studia slawistyczne* jest zbiorem artykułów poświęconych problemom związków serbsko-ukraińskich i przekładów (*O związkach i tłumaczeniach serbsko-ukraińskich*), problemom leksykologicznym (*O leksyce*), etnolingwistycznym i folklorystycznym (*O etnolingwistyce i folklorze*) oraz literaturoznawczym (*O literaturze*).

W pierwszej części autor dokonuje przeglądu przekładów z języka serbskiego na ukraiński, poczynając od roku 1733, kiedy z Akademii Kijowo-Mohylańskiej przyjechali magistrzy i nauczyciele do Sremskich Karłowców. Ich działalność została znaczący ślad zarówno w kulturze serbskiej, jak ukraińskiej. Dejan Ajdaczyć wyróżnia okres od XIX wieku do początku XX, osobno omawia czasy radzieckie (od 1918 do czasów pierestrojki, czas transformacji oraz okres od 1991 roku do chwili obecnej) oraz analizuje warunki społeczno-historyczne, jakie miały wpływ na rozwój współpracy.

Oceniając serbistykę ukraińską, autor opowiada o początkach instytucji naukowych na Ukrainie (uniwersytety we Lwowie, Kijowie, Odessie) oraz o zmianie generacji naukowców i ich udziale w rozwoju serbistyki. Specjalną uwagę poświęca problemom związanym z tłumaczeniem turcyzmów na język ukraiński, omawia różne

sposoby przekładu, dowodząc, że niektóre z nich są błędne. Problemem, na którym skupia uwagę, jest transformacja tożsamości narodowej Serbów wynikająca z procesów asymilacyjnych.

Rozdziały o charakterze lingwistycznym dotyczą wybranych problemów leksyki. Zostały omówione neologizmy słowiańskie w Internecie, nazwy ludzi ze zdolnościami paranormalnymi, leksyka erotyczna w językach słowiańskich, ukraińsko-serbsko-polska homonimia międzyjęzykowa. Autor przeanalizował rzeczowniki oznaczające czas, jak np.: serb. *godina* (365 dni), pol. *godzina* i ukr. *godina*. Omówił zjawisko militaryzacji języka w okresie socjalizmu, razem z Lidią Nepop ocenił wykorzystanie języka ukraińskiego oraz innych języków na ukraińskich stronach internetowych, przyglądając się stronom polityków i władz państwowych, stronom poświęconym handlowi, mediom, oświacie, nauce, turystyce i transportowi, kulturze, sportowi i rozrywce.

Odrębne miejsce zajmują rozdziały pozostające w kręgu literatury współczesnej. Jeden z nich podejmuje temat urbanistyczny, dotyczący obrazu Kijowa w literaturze serbskiej. Autor szkicowo przywołuje wspomnienia, opisy, pejzaże, w których dominują opisy rzeki Dniepr i świątyni Sofii Kijowskiej. Inny artykuł (wcześniej opublikowany jako przedmowa do antologii dramatu serbskiego *Nowitnia serbska pjesa*, Kijów 2006) dotyczy dramaturgii serbskiej i historycznych uwarunkowań jej rozwoju w czasach radzieckich, kiedy teatr pełnił funkcję propagandową. D. Ajdaczyć omawia kwestię recepcji dramatów serbskich na Ukrainie oraz szczegółowo analizuje twórczość dramatopisarzy, których teksty zostały opublikowane we wspomnianej wyżej antologii.

Najwięcej uwagi poświęca autor problemom etnolingwistyki, które podejmuje w ośmiu artykułach. Niektóre z nich powstały, kiedy autor przebywał w Lublinie na UMCS jako stypendysta Kasy im. Józefa Mianowskiego. W jednym z nich przed-

stawia obraz emigranta i zjawiska migracji w językowym obrazie świata Polaków, dokonując analizy kognitywnej, semantycznej i etymologicznej na przykładzie leksyki: *emigrant*, *wygnaniec*, *Polak mieszkający za granicą*. W drugiej dokonuje analizy słów *azylant*, *imigrant*, *kolonista*, *ekspatriant*, *uchodźca* itd. W obu typach analiz autor odwołuje się do metod badawczych etnolingwistyki lubelskiej.

Ważne miejsce w książce zajmuje encyklopedycznie opracowana informacja o twórcach serbskiej etnolingwistyki. Wśród tych wyróżnia się tekst poświęcony Mychajłowi Huciowi, badaczowi ukraińsko-serbsko-chorwackich związków na polu folklorystyki, etnografii, literatury oraz metod nauczania języka ukraińskiego.

Podjęty w następnym artykule temat przysłów słowiańskich z formami *lepsz*, *lepiej* stanowi fragment całego pola badawczego komparatystyki lingwistycznej. Analizując strukturę, semantykę, funkcje tych przysłów autor dochodzi do wniosku, że bez względu na różne języki, mają one wymiar uniwersalny, odnoszą się do stosunków międzyludzkich, reguł zachowania się w różnych sytuacjach, jednak synonimia poświadcza różnice kulturowe i odmienne językowe obrazy świata.

Proces nakładania się folkloru i kultury Słowian na kanony chrześcijańskie omówiono na przykładzie świętych jako patronów rzemiosł, obrońców zwierząt, przyrody, domu, lekarzy. Podano szczegółową informację o kalendarzu i świecie demonów. Opis ten ma charakter encyklopedyczny, ukazuje istnienie powiązań między starą wizją świata a chrześcijaństwem. Temat po-

gański jest kontynuowany w artykule dotyczącym symboli słowiańskich w organizacjach neopogańskich. Dejan Ajdaczyć podaje analizie różne symbole: rzeźby idolów, symbolikę astralną, zwierzęcą, abstrakcyjną, semantykę kolorów i symbolikę broni. Autor dochodzi do wniosku, że organizacje neopogańskie wykorzystują nie tylko symbolikę słowiańską, lecz również symbolikę z czasów dawniejszych.

Książka Dejana Ajdaczyća świadczy o szerokim spektrum zainteresowań naukowych autora. Zagadnienia generalne są łączone ze ściśle filologicznymi kwestiami ukraińskimi, serbskimi, niekiedy też polskimi. Scalając swoje prace z różnych lat, autor dążył do syntezy, jednak zebrane w książce szkice zachowały różnorodność tematyczną i problemową. Równocześnie autorowi zdarzyły się pominięcia ważnych informacji, bo np. w przeglądzie serbistyki ukraińskiej zabrakło wzmianki o L. Wasylewej – autorce monografii o rozwoju i kodyfikacji języka serbskiego¹, a w rozdziale o współczesnej dramaturgii serbskiej pominięta została m.in. istniejąca od 2004 r. grupa „NowA Drama”, która stworzyła nowy paradygmat dramaturgiczny². Niemniej jednak praktycznie każdy tekst umieszczony w zbiorze jest na tyle inspirujący, że można go rozwinąć do postaci książki. Wielość podejmowanych wątków świadczy zarówno o szerokich horyzontach poznawczych Dejana Ajdaczyća, jak też o wezwaniach i zadaniach badawczych stojących przed slawistyką w czasach dzisiejszych.

Olga Maciupa

¹ L. Vasileva, *Štokavski literaturni movy: problemi stanovlenia, rozvytku, sučasnyj stan*, L'viv 2002.

² A. Vujanović, *Drama bez sceny: hrapave konceptualizacije dramske produkcije novih autora u Srbiji*, „Scena” 2004, nr 4.

III. Z ŻYCIA NAUKOWEGO

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
URALSKIE SPOTKANIE
ETNOLINGWISTÓW, ONOMASTÓW
I ETYMOLOGÓW (JEKATIERINBURG,
8–10 IX 2012)

W dniach od 8 do 10 września 2012 roku na granicy Europy i Azji w ośrodku „Čusovaja” miała miejsce II Międzynarodowa Konferencja Naukowa z cyklu *Etnolingwistyka. Onomastyka. Etymologia*, zorganizowana przez Katedrę Języka Rosyjskiego i Językoznawstwa Ogólnego Uralskiego Uniwersytetu Federalnego w Jekatierinburgu, dwa instytuty Rosyjskiej Akademii Nauk: Instytut Słowianoznawstwa i Instytut Języka Rosyjskiego im. Winogradowa przy udziale dwóch międzynarodowych komisji działających przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów: Komisji Etnolingwistycznej i Komisji Etymologicznej. W spotkaniu wzięli udział uczeni z 11 krajów – 6 słowiańskich (Rosji, Białorusi, Polski, Czech, Serbii i Słowenii) oraz z Belgii, Francji, Litwy, Finlandii i Austrii. Podczas obrad odbyło się 12 posiedzeń, w trakcie których wygłoszono łącznie 102 referaty, sytuujące się w ramach trzech dyscyplin badawczych, ujawnionych w tytule konferencji: etymologii, która szuka motywacji dla form językowych, onomastyki, która stawia pytania o genezę, stan współczesny nazw własnych, ich funkcjonowanie w systemie językowym oraz rolę w komunikacji językowej, a także etnolingwistyki, która podejmuje problemy konceptualizacji świata, jego językowego obrazu, jego rekonstrukcji, m.in. na bazie danych etymologicznych i onomastycznych.

Konferencja przebiegała w ramach wydzielonych dwóch bloków plenarnych i 10 spotkań sekcyjnych, wyodrębnionych wedle

formuł tematycznych: 1. *Etnolingwistyka i etymologia*; 2. *Onomastyka*; 3. *Słowiańska i rosyjska etymologia*; 4. *Słowiańska i bałkańska etnolingwistyka*; 5. *Rosyjska leksyka w aspekcie etnolingwistycznym*; 6. *Etnokulturowy potencjał nazw własnych*; 7. *Imię w czasie, przestrzeni i społeczności*; 8. *Etymologia i kontaktologia*; 9. *Semantyczno-motywacyjny aspekt badań etnolingwistycznych*; 10. *Etnolingwistyka i socjolingwistyka*.

Uwaga referentów skupiła się na tematach wąskich, dotyczących jednego słowa, grupy słów lub problemów o charakterze ogólnym, metodologicznym i teoretycznym, istotnych dla wszystkich trzech subdyscyplin badawczych. W trakcie wystąpień wyraźnie dały się zauważyć dwa różne podejścia badaczy w analizach – semazjologiczne (od nazw ku wyobrażeniom i rzeczywistości) i onomazjologiczne (od realnych przedmiotów ku nazwie). Referaty objęły szerokie spektrum czasowe – zarówno współczesność, jak przeszłość – od epoki starosłowiańskiej (I. Janyškova, *K nazvaniam chvosta v staroslavjanskom jazyke*) po współczesne graffiti (M. Kostromičeva, *Regional'nyj socjolekt v graffiti*), media internetowe (A. Kożinova, *Kul'turnaja kategorija truda v belorusskoj internet-publicistike*) i dyskurs publiczny ostatnich lat (I. Sedakova, *Onomastika i aksiologija v politike: russkaja zima 2011–2012*). Bazą materiałową dla referatów były fakty różnych języków, w największym stopniu rosyjskiego i innych języków słowiańskich, ale też romańskich (J. Porawska), germańskich (V. Napol'skich), fino-ugorskich (S. Myznikov), tureckich (S. Petrovič) i innych.

Zdecydowana większość referatów plasowała się w ramach etnolingwistyki. Poruszane kwestie dotyczyły m.in. relacji

między etnolingwistyką „retrospektywną” i „prospektywną” (S. Beljakova, *Ob. ètnolingvistike retrospektivnoj i prospektivnoj*), obrazu świata i jego „wycinków” (A. Krečmer, *Kartina mira Pravoslavnoj Slavii nakanune Novogo vremena (na russkom i serbskom materiale)*), stereotypów etnicznych i regionalnych (A. Tyrpa, *Ètničeskie stereotypy v raznych jazykach: nacional'nye? Meždunarodnye? Universal'nye?*; M. Rak, *Obraz guralja po dannym dialektnoj leksiki Podtatr'ja i lingvističeskogo eksperimenta*) oraz konceptów kulturowych (G. Kabakova, *Koncept česti v rituale gostepriimstva*; I. Prosvirina, *Konceptual'nyj kod „zdrov'e / bolezn'” v russkoj i kitajskoj lingvokul'ture*).

Folklorystyczne korzenie etnolingwistyki dały znać o sobie w wystąpieniach dotyczących wybranych gatunków folkloru (O. Frolova, *Russkaja narodnaja zagadka: referencija i sintaks*), a etnograficzne – w wystąpieniach nt. obrzędowości weselnej (A. Gura, *Posad v svadebnom obrjade (ritual i terminologia)*; E. Rudenko, *Mechanizmy transformacii svadebnogo obrjada v sovremennoj massovoj kul'ture*), wróżb noworocznych (K. Klimova, *Ritual'nye gadanija v novogrečeskom fol'klore*) czy ludowej demonologii (M. Valencova, *Karpackie čerty slovackoj demonologii*).

Stricte lingwistyczne analizy podjęte zostały w odniesieniu do leksyki jednego języka (A. Pajdzińska, *Obraz voli v pol'skom jazyke*; J. Porawska, *Na styke Romanoslavjanskich jazykov i kul'tur: ètnolingvističeskoe opisanie rumynskoj pjatnicy*) czy w analizach konfrontatywnych (D. Spiridonov, L. Feoktistova, *K sopostavitel'nomu izučeniju semantičeskich derivatov ličnogo imenii: rus. „Ivan”, pol. „Jan”, fr. „Jean”*).

Zgodnie z formułą konferencyjną i ukierunkowaniem badawczym głównych organizatorów (ośrodka jekatierinburskiego), szczególną uwagę zwrócono na kwestie onomastyczne i etymologiczne: na lingwokulturowe aspekty onomastyki, dialektologii i kontaktologii, etymologizacji i semantycznej rekonstrukcji nazw pospoli-

tych i własnych z ukierunkowaniem w analizach na informację etnolingwistyczną.

W tej części wysłuchano wystąpień znakomitych słowiańskich etymologów: serbskich (M. Beletič i A. Lomy, *Son, smert', sud'ba (nabljudenija nad prasl. *mora, *mara)*), czeskich (I. Janyszkovej – temat referatu zob. wyżej) i rosyjskich (Ž. Varbot, *Slovoobrazovatel'no-ètimologičeskie zametki k materialam „Slovar'ja regional'noj leksiki Krajnego Severo-Vostoka Rossii” G. V. Zotova oraz L. Kurkiny (Rekonstrukcija značenija v kontekste drevnich realij)*). Fundamentalny referat podsumowujący miejsce etymologii we współczesnej nauce wygłosiła L. Dronova (*Rol' ètimologii v sovremennoj naučnoj paradigmatie*).

W spotkaniu wzięli również udział członkowie słowiańscy onomatolodzy: W. Napolskich (*„Spisok narodov Germanaricha” – gotskij itinerarij IV v.*) i W. Suprun (*Apelljativno-onimičeskij kompleks kak forma suščestvovanija periferijnych onimov v jazyke*). Wielokrotnie podczas obrad powracały kwestie antroponimiczne (I. Kjuršunova, M. Lur'e) i toponimiczne (S. Tokar). W ich kontekście referenci stawiali często pytania o osobliwości procesów socjo- i etnolingwistycznych, charakteryzujących współczesną wieś. Nie zabrakło analiz takich kwestii, jak: antroponimacja w środowisku wiejskim (M. Ruth), leksyka somatyczna (E. Borisova), nazwy człowieka w kontekście związków rodzinnych (J. Zvereva), obraz niższego duchowieństwa w rosyjskiej tradycji językowej (N. Sinica), kulturowe konotacje liczby *dziewięć* (K. Šabalina) i wielu innych istotnych zagadnień, poruszanych zwłaszcza w kontekście transformacji wsi rosyjskiej.

W tak krótkim przeglądzie nie sposób przywołać wszystkich tematów i wystąpień, ale warto na koniec podkreślić kilka kwestii: perfekcyjną organizację spotkania o charakterze niemal kongresowym; udział w organizacji zarówno pracowników Katedry Języka Rosyjskiego i Językoznawstwa Ogólnego UUF, jak i licznej grupy doktorantów i studentów Uniwersytetu w Jekatier-

rinburgu, którzy – jako łącznie 40-osobowa grupa referentów – pokazali siłę jekatierinburskiego ośrodka naukowego i – co godne wyakcentowania – jego zróżnicowaną strukturę pokoleniową. Wszystko to pozwala mówić o sukcesie podjętych wiele lat temu ekspedycji terenowych przez nieżyjącego już, a wspomnianego podczas konferencji profesora A. K. Matwiejewa – ekspedycji realizowanych od wielu lat według specjalnego planu jako „Toponimistyczna Ekspedycja Uralskiego Uniwersytetu Federalnego” (kierownik E. Berezovič), owocującej licznymi publikacjami naukowymi, w szczególności zaś słownikiem gwar rosyjskiej północy (*Slovar' govorov Russkogo Severa*). Po konferencji nie ma już wątpliwości, że powstaje – a w zasadzie już zaistniała – w skali słowiańskiej jeszcze jedna orientacja w etnolingwistyce, którą można określić mianem „etnolingwistyki onomastycznej”. Etnolingwistyka ta czerpie inspiracje z dorobku etnolingwistycznej szkoły moskiewskiej, ale też wyraźnie zaznacza swoje indywidualne oblicze.

Konferencja pokazała, że nie jest zasadne wyznaczanie ostrych granic między

badaniem stricte etymologicznym i onomastycznym a etnolingwistycznym. Dobitnie dowiodły tego referaty S. Tolstojowej pt. *Semantičeskaja rekonstrukcija v ètimologii i ètnolingvistike* oraz J. Bartmińskiego pt. *Rol' ètimologii v rekonstrukcji jazykovoj kartiny mira*, którzy reprezentowali na konferencji dwie główne szkoły współczesnej słowiańskiej etnolingwistyki: moskiewską – dialektologiczną i lubelską – kognitywną. Podobne przenikanie się przedmiotu badań tytułowych dyscyplin ujawniły referaty: E. Berezovič, *O sovremennych zadaczach semantiko-motivacionnoj rekonstrukcji v toponimii*, W. Alpatowa, *Kompleksnaja model' motivacii toponimii*, N. Wasil'ewej, *Kognitiwnaja karta nauki onomastyki*, M. Jakubowicz, *Ètimologija kak istočnik informacii dlja istoričeskoj ètnolingvistiky*.

Integracyjna formuła konferencji okazała się bardzo szczęśliwa, powiązanie słowiańskiej etnolingwistyki, onomastyki i etymologii pozwoliło bowiem raz jeszcze te wyróżnione subdyscypliny odnieść do człowieka jako centralnej kategorii nauk humanistycznych.

Jerzy Bartmiński,
Iwona Bielińska-Gardziel,
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
KONFERENCJA EUROJOS VI
(WARSZAWA–LUBLIN, 22–25 XI 2012)

Międzynarodowa konferencja naukowa EUROJOS VI, poświęcona zagadnieniom wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów, odbyła się w dniach 21–23 listopada 2012 roku w Warszawie i w Lublinie, w ramach międzynarodowego konwersatorium EUROJOS, afiliowanego w Instytucie Sławistyki PAN. Organizatorami były dwa instytuty: Instytut Sławistyki PAN oraz Instytut Filologii Polskiej UMCS, przy udziale Fundacji Sławistycznej, Komisji Etnolingwi-

stycznej przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów oraz Sekcji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN. Sesja została dofinansowana przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. W konferencji uczestniczyły 42 osoby z Polski, Rosji, Białorusi, Ukrainy, Serbii, Belgii i Holandii.

Konferencja była kolejnym spotkaniem etnolingwistów w ramach szeroko zakrojonych badań językowo-kulturowego obrazu świata i roli wartości w języku – udokumentowanych m.in. tomami *Nazwy wartości* (1993), *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (1993), *Punkt widzenia w języku i kulturze* (2002), *Język w kręgu wartości* (2003), *Swój/obcy/inny w językach i kulturach słowiańskich* (2006), *Język – wartości – polityka* (2006) – za-

razem była spotkaniem zamykającym serię konferencji metodologicznych i analitycznych konwersatorium EUROJOS (17–18 IV 2009 r. w Kamieniu Śląskim, 12 VI 2009 we Wrocławiu, 4 XII 2009 w Warszawie, 27–28 IV 2010 w Portsmouth, 23–25 września 2010 w Lublinie). Novum ostatniej konferencji było ukierunkowanie na analizę wybranych pięciu tytułowych pojęć: DOM, EUROPA, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR.

Sesja rozpoczęła się 21 listopada 2012 w Warszawie zebraniem otwartym Rady Naukowej EUROJOS i Sekcji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN. Na początku nastąpiło uroczyste wręczenie prof. Renacie Grzegorzycowej dedykowanego jej 24. tomu „Etnolingwistyki”. W kolejności Maciej Abramowicz (prowadniczą Rady Naukowej konwersatorium; OBTA, Warszawa) oraz Iwona Bielińska-Gardziel (sekretarz konwersatorium; IS PAN, Warszawa) przedstawili stan prac prowadzonych w ramach konwersatorium.

Po tej części w ramach bloku ogólnego, dotyczącego problemów metodologicznych badań nad językowo-kulturowym obrazem świata Słowian i ich sąsiadów, przedstawiono 8 referatów: Jerzy Bartmiński (IFP UMCS, Lublin / IS PAN, Warszawa) mówił o powodach przemawiających załączeniem w eksplikacji konceptów danych systemowych, ankietowych i tekstowych; Wojciech Chlebda (Uniwersytet Opolski) przedstawił koncepcję definicji syntetycznej w etnolingwistycznym opisie pojęć, a Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (UMCS, Lublin), odwołując się do programu etnolingwistyki kognitywnej, zaprezentowała koncepcję badań porównawczych w zakresie ludowych języków i kultur słowiańskich (projekt określony mianem (ETNO)EUROJOS).

W drugiej części bloku metodologicznego wygłoszono kilka referatów o charakterze porównawczym: Swietłana Tolstojowa (RAN, Moskwa) mówiła o rosyjskim koncepcie *čest'* i polskim HONORZE; Eric Metz (Amsterdam) i Aleksy Judin (Uniwersytet w Gandawie, Belgia) we wspólnym

referacie z Anne Delizee (Mons) i Natalią Kostjak (Hamburg) poruszyli problemy przekładu w kontekście JOS na przykładzie ros. *obščestvennost'* i jego tłumaczeń na języki niderlandzki, niemiecki, angielski, ukraiński, polski i francuski, zaś Nicole Dołowy-Rybińska (Instytut Sławistyki PAN, Warszawa) i Hanna Popowska-Taborska (Warszawa) przedstawiły rozważania dotyczące JOS i współcześnie normalizowanych języków mniejszościowych – kaszubskiego i bretońskiego. W kolejności Irina Siedakowa (RAN, Moskwa) mówiła o znaczeniu *čestnosti* w kontekście wyborów w Rosji w 2011–2012 roku, a Jelena Bieriezowicz (Uniwersytet Uralski, Rosja) przedstawiła referat na temat zmian semantycznych w języku wartości w języku rosyjskim. Część tych wystąpień ukazało się w „Etnolingwistyce” 25.

Podczas kolejnych dni (22 i 23 listopada 2012 obrady odbywały się w Lublinie) ramowy temat konferencji został podzielony na pięć bloków tematycznych, odpowiednio do pięciu pojęć wytypowanych w ramach konwersatorium EUROJOS do badań językowego obrazu świata Słowian i ich sąsiadów – DOM, EUROPA, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR w językach narodowych. W sumie przedstawiono 33 referaty.

O DOMU rosyjskim mówiła Dorota Pazio-Włazłowska, ukraińskim Galina Jaworska, łemkowskim Małgorzata Misiak, białoruskim Jadwiga Kozłowska-Doda, brytyjskim i staroegipskim – Joanna Popielska-Grzybowska, francuskim Elżbieta Skibińska; o profilach polskiego DOMU – Iwona Bielińska-Gardziel; nie dojechały zapowiedziane w programie Maria Zadencka (szwedzkie pojęcie DOMU) i Zuzanna Bułat Silva (DOM portugalski).

EUROPY dotyczyły referaty przedstawione przez: Olę Frołową (*europejskość* w rosyjskim JOS), Galinę Jaworską (EUROPA w tekstach ukraińskich), Irinę Lappo (EUROPA w języku białoruskim), Natalię Długosz (obraz bułgarski), Olę Potapową (obraz czeski); cząstkowe opracowania zaprezentowali Wojciech Chlebda

(o polskim przymiotniku *europski*), Przemysław Wilk i Jolanta Szymańska (obrazy EUROPY w prasie brytyjskiej) oraz Łukasz Grabowski (EUROPA w brytyjskim korpusie narażonym).

O WOLNOŚCI mówili: Olena Rudenka (dane białoruskie), Marcin Grygiel (dane serbskie), Jerzy Bartmiński i Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (WOLNOŚĆ w języku polskim), Maciej Abramowicz i Jolanta Janoszczuk – odpowiednio WOLNOŚĆ w językach francuskim i niemieckim; Nina Gryszkova o pojęciu SAMOSTIJNIST' w ukraińskim.

Dwie równoległe sekcje poświęcono PRACY i HONOROWI.

PRACA była przedmiotem 8 referatów: Swietłana Martinek (PRACA w języku ukraińskim), Marii Stefanović (RAD 'praca' w serbskim), Małgorzaty Brzozowskiej (w polskim), Jolanty Kniei (w niemieckim), a także Ałły Kożynowej (PRACA w prasie białoruskiej), Tamary Milutiny (*trud* według Rasputina), Martyny Sońty (PRACA w języku hiszpańskich *milleristas* – bezrobotnych).

HONOR / CZEŚĆ były tematem referatów Aleksego Judina (ros. ЧЕСТ'), Dejana Ajdaczyca (serb. ČAST), Iliany Genew-Puchalewej (bułgarskim) i Urszuli Majer-Baranowskiej (w polskim).

W części końcowej konferencji Jerzy Bartmiński i Swietłana Tołstojowa przedstawili swoje postulaty i propozycje co do sposobu syntetyzowania w przyszłości porównawczych badań językowo-kulturowego obrazu świata Słowian i ich sąsiadów. Propozycje te będą przedmiotem dalszych dyskusji i uzgodnień. Z myślą o najbliższych działaniach przypomniano dotychczasowe ustalenia dotyczące koordynacji prac poszczególnych grup badawczych (przyjęte 25 IX 2010 roku na posiedzeniu obydwu Komisji Etnolingwistycznych – krajowej i międzynarodowej), według których za redagowanie tomików poświęconych 5 wybranym pojęciom odpowiedzialne są następujące osoby: EUROPY – Wojciech Chlebda;

DOMU – Jerzy Bartmiński i Iwona Bielińska-Gardziel; WOLNOŚCI – Maciej Abramowicz i Jerzy Bartmiński, PRACY – Małgorzata Brzozowska i Jerzy Bartmiński i HONORU – Petar Sotirow i Dejan Ajdaczić. Zgodnie z deklaracją i zaproszeniem Dyrektora Instytutu Slawistyki PAN, Anny Engelking, tomiki te zostaną opublikowane w Slawistycznym Ośrodku Wydawniczym jako osobna seria wydawnicza związana z konwersatorium EUROJOS pod naczelną redakcją J. Bartmińskiego.

Przewodniczący Komisji Etnolingwistycznej MKS przypomniał o witrynie administrowanej przez Dejana Ajdaczyca pod nazwą ethnolinguistica-slavica.org, w której jeszcze przed konferencją zostały zamieszczone pełne wersje niektórych tekstów oraz streszczenia referatów konferencyjnych. Dejan Ajdaczić zachęcił do nadsyłania na jego adres tekstów, które mogłyby zostać udostępnione w witrynie.

Iwona Bielińska-Gardziel poinformowała o przyznaniu prof. Jerzemu Bartmińskiemu przez MNiSW grantu na projekt badawczy pn. *Metody analiz językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych*. Grant będzie realizowany w Instytucie Slawistyki PAN w latach 2012-2015 i będzie służył także rozwijaniu teorii i metodologii prac analitycznych podejmowanych w ramach konwersatorium EUROJOS. Zespół pojęć opracowywanych w ramach tego grantu obejmie pięć kluczowych haseł (DOM, EUROPA, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR), zostanie jednak rozszerzony odpowiednio do propozycji współuczestników.

Jako organizatorzy konferencji warszawsko-lubelskiej, odpowiedzialni za publikację materiałów pokonferencyjnych, przewidujemy druk tomu pokonferencyjnego w lubelskiej „czerwonej serii” pt. *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów II* (pierwszy tom o takim tytule, oznakowany jako I, z materiałami z konferencji EUROJOS V ukazał się w lutym 2013 roku pod red. Macieja Abramowicza, Jerzego Bartmińskiego i Iwony Bielińskiej-Gardziel).

Dorota Filar, Dorota Piekarczyk
KONFERENCJA „NARRACYJNOŚĆ
JĘZYKA I KULTURY”
(SANDOMIERZ, 19–21 IX 2012)

W dniach 19–21 września 2012 r. w Sandomierzu odbyło się spotkanie w ramach ogólnopolskiego konwersatorium „Język a kultura”, istniejącego od 1985 r. Pojęcia narracyjności i narracji są osadzone w długiej tradycji badań (zwłaszcza literaturoznawczych), jednakże założeniem spotkania było przede wszystkim zaakcentowanie związku psychologicznych teorii struktur narracyjnych ze współczesną refleksją nad mechanizmami poznania, myślenia, utrwalonymi w języku i realizowanymi w różnych typach tekstów. Problematyka ta z jednej strony była więc usytuowana w kręgu zagadnień konwersatorium „Język a kultura” (takich jak językowy obraz świata, kategoryzacja, profilowanie, punkt widzenia, podmiotowość), z drugiej zaś strony – ujmowała nowe tendencje, inspirujące współczesną lingwistykę. Zaproponowany temat stanowił kontynuację badań wyjaśniających związki języka i kultury w kategoriach właściwych ludzkiemu sposobowi pojmowania świata, a zarazem wskazywał coraz bardziej wyrazisty obszar współczesnych badań interdyscyplinarnych. Honorowy patronat nad konferencją objął Burmistrz Miasta Sandomierza mgr inż. Jerzy Borowski, dzięki któremu obrady pierwszego dnia odbyły się w zabytkowych salach sandomierskiego Ratusza.

Do dyskusji nad narracyjnością organizatorki – dr Dorota Filar i dr Dorota Piekarczyk (Instytut Filologii Polskiej UMCS) – zaprosiły przedstawicieli lingwistyki, psychologii i filozofii, neuronauk, literaturoznawstwa, medioznawstwa i historii. Podczas trzech dni obrad wygłoszono 42 referaty, które zostały zaprezentowane w kilku blokach tematycznych.

W pierwszym bloku znalazły się wystąpienia poświęcone teoretyczno-metodologicznym aspektom narracyjności, widzia-

nej z perspektywy przedstawicieli różnych dyscyplin nauki. W otwierającym obrady referacie pt. *Wpływ dynamiki epizodów historii na siłę jej oddziaływania* Jerzy Trzebiński zaakcentował, że narracja jest uniwersalnym sposobem przeżywania i rozumienia świata. Przedstawił wypracowany na gruncie psychologii poznawczej schemat narracyjny i zwrócił uwagę na dynamikę epizodów jako cechę struktury narracji, mającą wpływ na stopień zaangażowania odbiorcy w historię. Tomasz Woźniak w wystąpieniu *Narracja a czynności mózgu* przyjął, że narracja jest procedurą interpretowania świata, wynikającą z właściwości biologicznych mózgu. Dowodził, że – pojmowana jako funkcja mózgu – jest ona wynikiem ewolucji gatunku ludzkiego i może być opisywana w odniesieniu do koncepcji selekcji grup neuronowych Edelmanna, która stała się podstawą „neurosiłowej teorii narracji”, zaproponowanej przez Woźniaka. Zbysław Muszyński (*Gdzie jest narracja – w języku, w kulturze czy w umyśle?*) przywołał współczesne teorie umysłu, z których jedne zakładają, że podstawą rozumienia świata i narracji o nim jest wiedza potoczna (np. teoria symulacji), a inne – iż nadajemy sens naszemu doświadczeniem w dialogu z drugim człowiekiem, a zatem, iż to narracja jest podstawą wiedzy potocznej (hipoteza praktyki narracyjnej). Wystąpienie Elżbiety Tabakowskiej dotyczyło związku zasady ikonizacji sekwencyjnej z nienacechowanym i nacechowanym porządkiem relacjonowania zdarzeń w tekście. Porządek nienacechowany odpowiada chronologii zdarzeń, zaś porządek nacechowany wynika z subiektywnej oceny zdarzeń przez nadawcę i może być narzędziem manipulacji odbiorcą. Ilustracją też były doniesienia prasowe, dotyczące tzw. „afery Amber Gold”. Badania Katarzyny Pająk (*Lingwistyczne predyktory intencji samobójczych w poezji poetów polskich*) sytuowały się na pograniczu psychologii i lingwistyki. Autorka zastanawiała się, czy słowo poetyckie można traktować jako pośredni nośnik informacji

o stanie psychicznym autora tekstu. Celem wystąpienia Henryka Kardeli pt. *Obecność konceptualizatora w tekście: ujęcie kognitywne* było ustalenie stopnia subiektywizacji konceptualizatora w tekście na podstawie wskazówek składniowych, semantycznych i pragmatycznych. Referent, nawiązując do tez językoznawstwa kognitywnego (teorii Langackera, Fauconniera i Turnera), podjął próbę opisu tekstów „zorientowanych na mówiącego” oraz tekstów „zorientowanych na adresata”. Roman Kalisz i Maciej Kalisz rozpatrywali *Aspekty aksjologiczne w narracji historycznej*. Analizując słownikowe definicje narracji, stwierdzili, że pojęcia narracji nie można wykorzystywać jako narzędzia analizy wypowiedzi. Autorzy zaproponowali, by kategorię narracji zastąpić ramą produkcji komunikatu językowego.

W bloku poświęconym narracjom, „wpisanym” w język, wyraźnie wyodrębniła się grupa referatów, ukazujących możliwości wykorzystania kategorii narracyjności w badaniach nad językowym obrazem świata. Jerzy Bartmiński podjął zagadnienie definicji kognitywnej, którą – jak stwierdził – można traktować jako opowiadanie o różnych elementach świata. W definicji kognitywnej, zastosowanej do opisu leksykograficznego, referent wyróżnił trzy poziomy narracji (cytat, uogólnione sądy o danym przedmiocie oraz cały artykuł hasłowy jako narrację podmiotu definicji). Punktem wyjścia wystąpienia Anny Pajdzińskiej (*Definicja – „zwinęta” narracja*) było założenie, że za słowami kryją się pewne systemy wiedzy, oddające doświadczenia danej wspólnoty językowo-kulturowej. Badając znaczenie słowa, możemy odkryć elementy tej wiedzy i sposoby ich zorganizowania. Materiał poddany analizie stanowiły „skrócone” narracje, wpisane w znaczenia słów typu: *królobójca, intrygantka, altruista*. Dorota Filar w referacie *Bliskie znaczenia – pokrewne narracje* analizowała narracyjną strukturę wiedzy „wpisanej” w znaczenia kilku czasowników nazywających procesy myślenia. Autorka, wzorując się na schemacie narracyjnym, pro-

ponowanym przez psychologię poznawczą, ukazała różnorodne „narracyjne rozwinięcia” i modyfikacje jego elementów. Przedmiotem zainteresowania Doroty Piekarczyk były pojęciowe metafory tekstu. Referentka pokazała, w jaki sposób użycie w metatekście wyrażen ewokujących daną metaforę, sprawia, iż tekst staje się narracją o komunikujących się podmiotach (metanarracją). Metafory pojęciowe i ich językowe wykładniki uznała referentka za niesione przez język wzory myślenia i działania. Bożena Kotuła i Marta Vojtekova wyszły z założenia, iż kultura dostarcza gotowych wzorców historii naszego życia, które są efektem narracyjnego sposobu patrzenia na świat. Celem referentek było zbadanie, jaką narrację tworzą utrwalone w języku polskim i słowackim jednostki leksykalne, związane z czasownikami ruchu.

Mariola Jakubowicz i Piotr Sobotka zaprezentowali badania etymologiczne. Jakubowicz (*Narracyjność a kształtowanie znaczeń słów*) pokazała, że formy i znaczenia słów są uwarunkowane sytuacją pozajęzykową. Każde słowo miało zatem u podłoża pewną narrację. Przedmiotem zainteresowania Sobotki były zaś narracje etymologizujące, powstałe w wyniku etymologizowania o charakterze hermeneutycznym i egzegetycznym. Autor pokazał, że celem takiego etymologizowania jest objaśnianie świata i ustanowienie więzi między światem postrzeganym zmysłowo a światem tajemnicy. Objaśnianie, interpretowanie świata codziennego i nadprzyrodzonego za pomocą narracji ukazała również Ewa Masłowska, zakładając, że symbol jest skondensowaną narracją, opartą na micie, mit zaś – realizacją uniwersalnego schematu narracyjnego. Na przykładzie symboliki księżycy ukazała, jak w obrazowaniu symbolicznym schemat ten ulega kulturowo motywowanym modyfikacjom.

Referaty Aleksego Awdiejewa i Grżyny Habrajskiej były poświęcone jednostkom rozumienia w słowniku komunikacyjnym. Autorzy przyjęli, że zasadniczą częścią kompetencji komunikacyjnej człowieka

jest baza interpretacyjna, tworzona przez schematy, subschematy i standardy. Zaproponowali opisy standardów semantycznych dla jednostek języka z różnych poziomów gramatyki (ideacyjnego, interakcyjnego, organizacji dyskursu). Piotr Kładoczny analizował pojęcia, związane z percepcją słuchową. Założył, że jej rama interpretacyjna obejmuje szereg elementów, np.: źródło i narzędzie dźwięku, wibrator. Dowodził, że rama ta wyraża konceptualizację zdarzenia, które zachodzi w organie percepcyjnym.

Narracjom w różnego typu tekstach poświęcony był kolejny blok referatów. Część z nich dotyczyła tekstów literackich. Blok ten otworzyło wystąpienie Anny Kędry-Kardeli. Referentka przedstawiła mechanizmy interpretacji tekstu poetyckiego (*Dwóch miast* Adama Zagajewskiego), wykorzystując kognitywną teorię amalgamatu oraz koncepcję elementów kotwiczących w narracji. Magdalena Rembowska-Pluciennik (*Narracja jako „mycentryczna” przestrzeń mentalna*) analizowała związki między tworzeniem i rozumieniem narracji literackiej a ludzką świadomością. Szczególną uwagę poświęciła mechanizmowi przyjmowania cudzej perspektywy, który uznała za uniwersalne mentalne źródło opowieści. Celem referatu Jolanty Kowalewskiej-Dąbrowskiej było opisanie struktury narracji w utworze Andrzeja Stasiuka *Dukla*. Referentka pokazała, że w *Dukli* spletają się dwie podróże (podróż realna oraz mentalna), które łączy komentarz autorski. Wojciech Kajtoch omawiał z kolei charakterystyczne cechy narracji w opowiadaniu symbolicznym. Przedstawił elementy utworu (narracja, kompozycja, świat przedstawiony i wartość ideologiczna), zachęcające do odczytania go jako zaszyfrowanego komunikatu, zawierającego sprzeczności i absurdy. Barbara Trygar opisywała poszukiwanie wartości i tożsamości przez bohaterów powieści Bronisława Świdarskiego. Pokazała, że w powieściach język jest nie tylko środkiem przedstawienia prawdy już rozpoznanej, ale też środkiem odkrywania

prawdy, iż podmiotowość rodzi się w języku.

Narrację w tekstach użytkowych omawiali: Jan Hajduk (*Opowiem Ci swoją historię. Mikronarracje w inskrypcjach nagrobnych*) i Anna Dąbrowska (*Potrzeba narracji w tekstach przeznaczonych dla cudzoziemców*). Hajduk, analizując sandomierskie epitafia, zauważył, iż posiadają one potencjał narracyjny, można je więc analizować jako skondensowane narracje – mikronarracje. Dąbrowska zaprezentowała zawarte w podręcznikach teksty ćwiczeń, zarówno te pozbawione narracji, jak i ćwiczenia o konstrukcji narracyjnej, podkreślając większą skuteczność dydaktyczną tych drugich.

Kolejna grupa referatów dotyczyła narracji kulturowych, potocznych i gwarowych. Jacek Warchał pokazał, że za specyficzny rodzaj narracji można uznać miasto, które opowiada swoją historię ulicami, sztyldami. Miasto jako palimpsest jest tworzone przez człowieka, a jednocześnie odkrywane przez niego. Alicja Podstolec omawiała sposoby budowania narracji w tekstach uczniowskich. Uwagę skupiła na tych cechach narracji, które powstały pod wpływem kultury audiowizualnej. Małgorzata Misiak poświęciła swoje wystąpienie strukturom narracyjnym we wspomnieniach Łemków. Dociekała, czy struktury te mają jakieś cechy swoiste i w jakim stopniu determinowane są przynależnością etniczną Łemków. Anna Piechnik-Dębiec badała z kolei wypowiedzi mieszkańców Małopolski, koncentrując się na językowych sposobach podkreślania identyfikacji kulturowej podmiotu. Katarzyna Wyrwas (*Rekonstrukcja wzorca tekstowego narracji potocznej*) przedstawiła elementy narracji potocznej oraz różnorodność i wariację potocznych form narracyjnych. Katarzyna Jachimowska zestawiała zaś trzy typy narracji na temat osób niesłyszących: narrację potoczną, naukową i narrację środowiskową osób niesłyszących, warunkowane trzema odmiennymi punktami widzenia.

Wyraźnie wyodrębniony cykl wystąpień, poświęconych mediom i dyskursowi publicznemu, rozpoczęła Jolanta Maćkiewicz referatem *Czas w narracjach polityków*. Autorka poddała analizie kategorie czasu: gramatycznego, (wewnątrz) tekstowego (narracyjnego), metatekstowego (metadyskursywnego) i społecznego na przykładzie exposé polskich premierów (J. Kaczyńskiego i D. Tuska).

Jedno z zagadnień, wyłonionych w tym bloku problemowym, dotyczyło narracji, budujących ciągłość pewnego tematu w mediach i w dyskursie publicznym. Jacek Wasilewski w wystąpieniu *Opowieści o Okrągłym Stole. Ujęcie narratywistyczne* zaprezentował cztery typy narracji o Okrągłym Stole, z których każda inaczej definiuje bohaterów, ich cele i stojące przed nimi przeszkody. Narracje znacząco wpłynęły na kształt polskiego dyskursu politycznego. Magdalena Steciąg w referacie *Scenariusze narracyjne jako narzędzie uniformizacji* ukazała z kolei trzy scenariusze narracyjne, które dotyczą ekologii i przynoszą różne strategie informowania, inaczej kształtują przebieg narracji, wpływają na jej interpretację i kreują społeczne wyobrażenia. Agnieszka Ogonowska (*Megaopowieść i mikronarracje. Historia „śmierci małej Madzi”*) oraz Danuta Kępa-Figura (*Narracja w komunikacji werbalnej*) analizowały wypowiedzi dziennikarzy na temat jednej z najgłośniejszych w 2012 r. tragicznych historii – śmierci Madzi z Sosnowca. Ogonowska ukazała rozproszone w różnych mediach mikronarracje, a zarazem – poświęconą jednej historii narrację transmedialną, megaopowieść, produkt medialny, poddany działaniu strategii marketingowych. Kępa-Figura wyróżniła narrację zawartą w języku (obraz świata w języku) oraz narrację, przekazywaną za pomocą tekstu. W analizach dowiodła, że język jest formą zapisu narracji, ale też każde użycie środków językowych jest zarówno wynikiem narracji, jak i działaniem narracyjotwórczym.

Inny problem, który wyłonił się w pięciu kolejnych analizach medioznawczych, dotyczył związku narracyjności z pewnym konkretnym typem dyskursu, tekstu, gatunku. Ewa Szkudlarek-Śmiechowicz analizowała pseudonarracyjne teksty tabloidowe, pochodzące z „Faktu” i „Super Expressu”. Pokazała, że są one w niewielkim stopniu informatywne, dominuje zaś w nich emocjonalizacja oraz sensacjonalizacja, mające stwarzać pozory aksjologicznej więzi tabloidu z czytelnikiem. Referat Magdaleny Ślawnickiej *Dziennikarze opowiadają – metajęzykowe narracje w gatunkach* omawiał natomiast narracyjność szczególnego typu tekstów prasowych, w których dziennikarze zdradzają warsztat i kulisy własnej pracy. „Narracyjność telewizyjną” charakteryzowała z kolei Katarzyna Sitkowska w referacie *Kategoria osoby a kategoria narratora w programach telewizyjnych*. Autorka odwołała się do kategorii osoby, której funkcje systemowe, retoryczne i pragmatyczne pozwalają nadawcom telewizyjnym na tworzenie swoistych struktur narracyjnych. Różnorodność „narracji telewizyjnych” została zaś zaakcentowana w dwóch kolejnych referatach – dotyczących komentarza sportowego i wróżby telewizyjnej. Beata Grochala w wystąpieniu *Komentarz sportowy jako narracja* poddała analizie telewizyjną relację z meczu piłkarskiego, w jej strukturze wyróżniając makronarrację, czyli globalną opowieść o meczu i mikronarracje, czyli krótkie historie, opowiedane przez dziennikarza i/lub eksperta. Wskazała na ich funkcje: fatyczną oraz autoprezentacyjną. Grzegorz Ptaszek wygłosił natomiast referat pt. *Wróżba (telewizyjna) jako narracja*, w którym ukazał proces wspólnego narracyjnego konstruowania wiedzy o świecie (o faktach, wydarzeniach z życia telewidza) jako efekt komunikacyjnej wymiany między wróżką/wróżem a odbiorcą.

Materiały z konferencji ukażą się drukiem w wydawnictwie UMCS jako kolejny tom lubelskiej „czerwonej serii”.

Joanna Szadura

PIERWSZE ZEBRANIE SEKCJI
ETNOLINGWISTYCZNEJ KOMITETU
JĘZYKOZNAWSTWA PAN
(21 XI 2012)

Sekcja Etnolingwistyczna KJ PAN, powołana zgodnie z nowym regulaminem PAN obowiązującym od roku 2012, jest w istocie kontynuatką Komisji Etnolingwistycznej KJ PAN działającej w latach 2003–2012. Przewodniczącym Sekcji jest prof. dr hab. Jerzy Bartmiński, członkami (zgodnie z nowym regulaminem PAN obowiązującym od 2012 roku mogły zostać tylko osoby wybrane w tajnym głosowaniu Komitetu Językoznawstwa PAN): prof. prof. Wojciech Chlebda, Renata Grzegorzczkowa, Hanna Popowska-Taborska, Anna Pajdzińska i Jadwiga Puzynina; o pełnienie funkcji sekretarza przewodniczący poprosił dr Joannę Szadurę. Grono współpracowników Sekcji liczy ponad 30 osób z różnych ośrodków naukowych w Polsce. W jej skład wchodzi: prof. Maciej Abramowicz; dr hab. Jan Adamowski, prof. UMCS; dr hab. Jolanta Antas, prof. UJ; dr Iwona Bielińska-Gardziel; dr hab. Dorota Brzozowska, prof. UO; dr Małgorzata Brzozowska; dr Anna Burzyńska-Kamieniecka; dr hab. Feliks Czyżewski, prof. UMCS; prof. Anna Dąbrowska; dr Renata Dźwi-goł; dr Anna Engelking; prof. Zbigniew Greń; dr Anna Kaczan; dr hab. Jan Kaj-fosz, prof. UŚ; dr Jan Kamieniecki; dr hab. Irina Lappo; dr Urszula Majer-Bara-nowska; dr Marzena Marczevska; dr Ewa Masłowska; dr hab. Agnieszka Mikołaj-czuk; dr hab. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, prof. UMCS; dr hab. Aleksan-dra Niewiara, prof. UŚ; dr Marta Nowosad-Bakalarczyk; prof. Halina Pelc; dr Dorota Piekarczyk; dr Joanna Porawska; dr Maciej

Rak; dr Katarzyna Smyk; dr hab. Petar Sotirov, prof. UMCS; prof. Roch Sulima; dr Joanna Szadura; prof. Anna Tyrpa; dr Marta Wójcicka; dr hab. Krzysztof Wro-clawski, prof. UW; dr hab. Anna Zielińska, prof. nadzw.; prof. Jadwiga Zieniukowa.

Pierwsze spotkanie Sekcji i jej współ-pracowników odbyło się 21 XI 2012 w War-szawie w pierwszym dniu międzynaro-dowej konferencji *Koncepty: DOM, EUROPA, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR w aksjosferze Słowian i ich sąsiadów*. Konferencja zo-stała zorganizowana przez Instytut Sławi-styki PAN oraz Instytut Filologii Polskiej UMCS z udziałem Fundacji Sławistycznej PAN. Do udziału w spotkaniu zostali zaproszeni członkowie Sekcji Etnolingwistycz-nej KJ PAN i Komisji Etnolingwistycznej MKS. Tematyka konferencji stanowi bo-wiem fragment szerszego pola badawczego, na którym od kilku lat koncentrują się zain-teresowania etnolingwistów skupionych za-równo w Komisji MKS, jak Sekcji PAN.

Tematami poruszonymi podczas tego spotkania stały się zagadnienia metodolo-giczne związane z projektem EUROJOS (zob. komunikat z konferencji publikowany w tym numerze „Etnolingwistyki”).

Miłym akcentem listopadowego spo-tkania było uroczyste wręczenie prof. Rena-cie Grzegorzczkowej dedykowanego jej 24. tomu „Etnolingwistyki”.

W imieniu organizatorów koordynator prac konwersatorium EUROJOS, afiliowa-nego w Instytucie Sławistyki PAN, prof. Je-rzy Bartmiński, zaprosił członków i współ-pracowników Sekcji Etnolingwistycznej KJ PAN do udziału w kolejnej (siódmej) kon-ferencji konwersatorium EUROJOS oraz do uczestnictwa w bloku etnolingwistycz-nym XV Międzynarodowego Kongresu Sła-wistów w Mińsku (w sierpniu 2013), pod nazwą *Wartości w językowo-kulturowym ob-razie świata Słowian i ich sąsiadów*.

Joanna Szadura

O PRACACH KOMISJI

ETNOLINGWISTYCZNEJ PRZY

MIĘDZYNARODOWYM KOMITECIE

SLAWISTÓW W KADENCJI 2008–2013

Komisja Etnolingwistyczna przy MKS powstała w roku 2003. Po zakończeniu pierwszej kadencji (2003–2008) przewodniczącym wybrano ponownie prof. Jerzego Bartmińskiego, a w skład prezydium komisji weszli: jako wiceprzewodnicząca Swietłana M. Tolstaja (Rosja, Moskwa), Elena Bieriezowicz (Rosja, Jekaterinburg), Aleksy Judin (Belgia, Gent), Nikolaj Antropow (Białoruś, Mińsk), Dejan Ajdačić (Serbia/Ukraina, Belgrad/Kijów), Paweł Hrycenko (Ukraina, Kijów). Sekretarzem została dr Irina Lappo, drugim sekretarzem dr Joanna Szadura.

Zgodnie z programem Komisja Etnolingwistyczna prowadziła prace dotyczące językowego obrazu świata Słowian, semantyki nazw wartości, onomastyki i słowników etnolingwistycznych.

W ramach XIV MKS w 2008 roku Komisja Etnolingwistyczna zorganizowała blok tematyczny pn. *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian w świetle etnolingwistyki*. Na Kongresie w Ochrydzie powołano konwersatorium EUROJOS i przyjęto propozycję jego afiliowania przy Instytucie Sławistyki PAN (zob. informacje w „Etnolingwistyce” 21, 2009). Dyrekcja IS PAN powołała w styczniu 2009 roku 14-osobową radę naukową konwersatorium, której przewodniczącym został Maciej Abramowicz (UMCS), zastępcą Wojciech Chlebda (Uniwersytet Opolski), a sekretarzem dr Iwona Bielińska-Gardziel (IS PAN). Rada wytypowała 5 pojęć – DOM, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR, EUROPA – do pierwszego etapu badań porównawczych.

Prace KE MKS w zakresie dotyczącym programu EUROJOS łączono w okresie 2008–2013 z pracami Komisji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN. Zorganizowano wspólnie siedem konferen-

cji: *O programie badań językowo-kulturowego obrazu świata Słowian na tle porównawczym* (informacja w „Etnolingwistyce” 21); o etnolingwistyce i leksykografii (tom pod takim tytułem ukazał się w roku 2010 w Opolu pod red. W. Chlebdy); o możliwościach stosowania metod eksperymentalnych w badaniach językoznawczych (spotkanie organizował Michael Fleischer we Wrocławiu). Konferencję EUROJOS IV pn. *Ethnolinguistic studies of interaction and text* zorganizował w roku 2010 w University of Portsmouth prof. Jörg Zinken (sprawozdanie w „Etnolingwistyce” 22), w kolejności odbyły się: konferencja EUROJOS V pn. *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* w Lublinie w roku 2010 (sprawozdanie w „Etnolingwistyce” 21), EUROJOS VI pn. *Koncepty: DOM, EUROPA, WOLNOŚĆ, PRACA, HONOR w aksjosferze Słowian i ich sąsiadów* – w Warszawie i w Lublinie w roku 2012. Konferencję EUROJOS VII zaplanowano na czerwiec 2013 w Puławach.

W 2012 roku zgłoszono projekt badań komparatystycznych na gruncie kultury ludowej pn. (ETNO)EUROJOS, który spotkał się z poparciem członków Komisji Etnolingwistycznej przy MKS oraz SE KJ PAN.

KE MKS była współorganizatorem dwóch międzynarodowych konferencji naukowych w Jekaterinburgu: *Etnolingwistika. Onomastika. Etimologija* w roku 2009 (materiały ukazały się drukiem pod red. Jeleny Bieriezowicz, zob. sprawozdanie w 23. numerze „Etnolingwistyki”) oraz w roku 2012.

Na XV Międzynarodowy Kongres Sławistów w roku 2013 w Mińsku zgłoszono blok tematyczny pod nazwą *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. Przewidziane wystąpienia panelowe są publikowane w tym tomie „Etnolingwistyki”.

Organem czasopiśmienniczym Komisji od roku 2004 jest rocznik „Etnolingwistyka”, w którym zamieszczane są sprawozdania z działalności Komisji oraz prace jej

członków. W latach 2008–2013 ukazało się 6 tomów „Etnolingwistyki” (20–25). Pismo jest na liście czasopism punktowanych (8 punktów za publikację). Tomy 1–23 oraz bibliografia adnotowana pierwszych 20 tomów rocznika (z lat 1988–2008) są do-

stępne w formie elektronicznej na stronie www.umcs.pl/etnolingwistyka.

Komisja ma własną witrynę w Internecie, prowadzoną przez prof. Dejana Ajdačicia pod adresem: ethnolinguisticslavica.org.

Irina Lappo, Urszula Majer-Baranowska
Z HISTORII BADAŃ
ETNOLINGWISTYCZNYCH: KOMUNIKAT
O POWSTANIU KONWERSATORIUM
EUROJOS W ROKU 2001

Tematem trzytygodniowej Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej Europy Środkowej i Wschodniej (MSH) zorganizowanej w dniach 4–23 listopada 2001 w Warszawie i w Lublinie przez Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną UW i Fundację Instytut „Artes Liberales” było porównawcze studium przemian zachodzących w językach narodowych w warunkach transformacji ustrojowej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej.

Ze względu na wielość zjawisk oraz założoną perspektywę kontynuacji badań temat szkoły zapisano w zaproszeniu na trzech poziomach: na poziomie ramowym jako „Językowy obraz świata Polaków i ich sąsiadów”, na poziomie podstawowym jako „Przestrzeń i wartości” oraz na poziomie szczegółowym jako „Dom w przestrzeni aksjologicznej”. Poziomy te miały stworzyć strukturę hierarchiczną, co powinno pozwolić różnorodne obserwacje z poziomu szczegółowego (dom) porównywać i integrować na poziomie podstawowym (przestrzeń), a dalej też syntetyzować w ramach nadrzędnej tematyki językowego obrazu świata, w których to ogólnych ramach obok językowego obrazu przestrzeni przewiduje się w przyszłości podobne badania nad językowymi obrazami czasu, wartości, kategorii swój / obcy i in.

W pracach MSH XI 2001, kierowanej przez prof. Jerzego Bartmińskiego, wzięło

udział 16 wykładowców i 28 słuchaczy z krajów Europy Środkowo-Wschodniej: Polski, Ukrainy, Litwy, Słowacji, Bułgarii, Białorusi oraz Rosji. Wśród słuchaczy było 7 doktorów, 18 doktorantów i 3 studentów.

Zajęcia sesji obejmowały wykłady (w liczbie 23) oraz skorelowane z nimi tematycznie, prowadzone przez tych same osoby seminaria (w liczbie 21). Odbyto też dwie dyskusje panelowe, jedną w połowie sesji, drugą na zakończenie imprezy. Uczestnicy MSH XI 2001 wzięli też udział w trzydniowej (12–14 XI 2001) konferencji naukowej w Lublinie poświęconej tematyce zbieżnej z tematyką MSH. Była to XXVIII konferencja konwersatorium „Język a kultura” na temat *Przestrzeń w języku i kulturze*, zorganizowana wspólnie przez Zakład Kulturoznawstwa UMCS, Zakład Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego UMCS oraz Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną UW.

Wykłady i seminaria tworzyły następujące tematyczne bloki.

Pierwszy blok był poświęcony szczególnej tematyce domu (Jerzy Bartmiński, Elena Levkijevskaja, Oksana Kis'). Rozwinięciem tematyki domu były wykłady na temat matki, ojczyzny i państwa (Darina Mladenova, Aleksej Judin, Jerzy Bartmiński). Poziomu podstawowego – językowej conceptualizacji przestrzeni – dotyczyła kolejna grupa wykładów i seminariów (Elena Berezovič, Alla Kożinova, Nijolė Laurinkienė, Wojciech Chlebda, Aleksej Judin, Elena Rudenko, Marharyta Żujkova). Kwestii ramowych, ogólnych – językowego i kulturowego obrazu świata – dotyczyły wykłady Jerzego Bartmińskiego

i Michaela Fleischera. Podejmowano też ogólniejsze kwestie wartości i wartościowania (Jadwiga Puzynina, Aloyzas Gudavičius). Rozważano perspektywy badań porównawczych nad JOS (Renata Grzegorczykowa, Jerzy Bartmiński, Urszula Majer-Baranowska).

Obie dyskusje panelowe poświęcone były perspektywom rozwijania badań porównawczych nad JOS w różnych tradycjach narodowych.

Punktem wyjścia pierwszego panelu (10 XI 2001) były propozycje zawarte w lubelskim projekcie słownika aksjologicznego (tekst J. Bartmińskiego, *Projekt i założenia ogólnie słownika aksjologicznego*, „Język a kultura” t. 2, Wrocław 1989) oraz w maszynopisie A. Judina i E. Berezovič *Problemnnye voprosy k projektu „slavjanskogo aksjologičeskogo slovarja”*.

Paneliści podkreślali trudności związane z taką pracą, np. brak jednej metodologii i znaczne rozbieżności w samym systemie wartości (np. to, co jedni nazywają *nezavisimost’* / *niepodległość* / *samostijnost*, dla drugich jest *separatizmom* – E. Lewkijewska), ale większość uczestników rozważała konkretne możliwości rozpoczęcia takiej pracy, czego warunkiem byłoby: stworzenie zespołu zainteresowanych badaczy i postawienie sobie konkretnych pytań (E. Berezovič); wytypowanie do analizy konkretnych konceptów (np. *vremja*, *nezavisimost’* – A. Kožinova; *dołja/sud’ba*, *vstreča* – M. Žujkova, *seksualność* – O. Kis’), przy czym nie powinny to być tylko hasła z listy przedstawionej w roku 1989 (ważne nowe hasła to np. *terroryzm*, *korupcja*, *bezrobocie*, *sukces* – J. Puzynina); opracowania wspólnej metodyki i korpusu materiałów (Mladenova); wystrzegania się maskulinizacji tematyki i wykorzystania możliwości Internetu (O. Kis’). Dyskutanci wskazywali na potrzebę wciągania do pracy *native speakerów* doskonale wyczuwających niuanse semantyczne słów, gdyż one powinny być punktem wyjścia analiz konceptualnych (R. Grzegorczykowa, N. Sucharova), doprecyzowania spo-

sobu rozumienia podstawowych jednostek (słowo, koncept – R. Grzegorczykowa, Kiseleva). Wskazywano, że przykładem analizy konceptualnej mogłyby być już opracowane słowniki, takie jak lubelski *Słownik stereotypów i symboli ludowych* czy moskiewski słownik *Slavjanskie drevnosti* (Olga Kulyk).

Druga dyskusja panelowa 21 XI 2001 dotyczyła bardziej już konkretnych kwestii programowych, wyłoniła się bowiem grupa osób zainteresowanych współpracą. Uznano, że należy wybrać pola semantyczne szczególnie ważne i dalej – szczegółowe hasła do analiz porównawczych. Rezultaty analiz powinny mieć charakter raczej studiów niż artykułów słownikowych. Podstawą materiałową powinny być współczesne teksty przynależne do stylu publicystycznego, a także stylu potocznego; jeśli zaś chodzi o metody pracy, uznano, że podstawą musi być analiza danych systemowych, ale także dobrze przemyślane i porównywalne ankiety oraz teksty (SAT – system + ankiety + teksty). Ważne miejsce w metodologii zająć winna analiza etymologiczna wyrażań. Wytypowano też do opracowania konkretne tematy-hasła, którymi mogą być zarówno całe pola semantyczne, jak koncepty oraz reprezentujące je na poziomie leksykalnym leksemy. Wybór padł na hasła PRACA / ROBOTA / BEZROBOCIE (Kožinova, Berezovič) oraz serię haseł dotyczących naaksjologizowanych miejsc i przestrzeni: DOM – MIASTO/WIEŚ – KRAJ/PAŃSTWO – KONTYNET (EUROPA) – ŚWIAT (V. Ždanova, A. Judin, D. Mladenova, M. Jakubowicz, J. Bartmiński).

Uczestniczący w dyskusji prof. Jerzy Axer, dyrektor OBTA, zaproponował takie sprofilowanie programu badań, żeby objął on „język niepodległości w tradycji i współczesności narodów Europy Środkowo-Wschodniej” (a więc hasła typu *ożyczyna*, *suverenność*, *patriotyzm* itp.). Te sztandarowe słowa i kryjące się za nimi wartości (idee) stanowią istotny aksjologiczny aspekt w badaniach konceptów przestrzennych i powinny zostać uwzględnione przy

kognitywnej definicji domu / miasta/ kraju itd.

W ostatnim dniu zajęć J. Bartmiński zaproponował utworzenie internetowego konwersatorium pn. „JOS – Językowy obraz świata”. Akces zgłosiło 26 osób.

Program Międzynarodowego konwersatorium internetowego EUROJOS przyjmuje temat ramowy: *Językowy obraz świata w okresie transformacji w Europie*.

A. Punktem wyjścia programu badawczego są propozycje zawarte w lubelskim projekcie słownika aksjologicznego. Oprócz 150 haseł z listy przedstawionej w 1989 roku przewiduje się uwzględnienie wielu nowych ważnych haseł, jak np. *terroryzm, korupcja, bezrobocie, sukces* itp. Podejmowane badania powinny prowadzić do możliwie systematycznej (porównywalnej) rekonstrukcji językowego obrazu świata we współczesnych językach europejskich.

B. Dla celów konwersatorium przewiduje się stworzenie banku informacji bibliograficznych o podstawowych opracowaniach na temat JOS w różnych językach i wymianę tych informacji drogą internetową. Prace nad taką bibliografią zapoczątkowali już A. Judin, J. Szadura, G. Żuk.

C. Badaniom powinny być poddane: (a) językowe dane systemowe, (b) wyniki badań ankietowych, (c) dwójakiego typu teksty: po pierwsze współczesne, przynależne do obiegu oficjalnego (publicystyka, teksty polityczne – pisane i ustne, zwłaszcza programy partii politycznych i organizacji społecznych), w dalszej kolejności także eseistyka moralno-filozoficzna; po

drugie – tradycyjne teksty ludowe (dokumentujące historycznie uwarunkowane zgodności w JOS).

D. Uczestnicy konwersatorium będą dążyć do wypracowania wspólnych założeń teoretycznych oraz takiej samej metodologii badań, tak aby zagwarantować porównywalność analiz i ich wyników, a w dalszej perspektywie – ich syntezę.

E. Rezultaty analiz prowadzonych przez członków konwersatorium mogą być publikowane na łamach lubelskiej „Etnolingwistyki”. Materiały będą publikowane po polsku i po rosyjsku, ale tematyka będzie obejmować wszystkie języki i kultury europejskie (preferencje ma Europa Środkowa i Wschodnia).

F. Podstawową formą współpracy w ramach EUROJOS będzie partnerska dyskusja i wymiana doświadczeń za pośrednictwem Internetu; w przyszłości – także bezpośrednie spotkania poświęcone omówieniu wyników badań. W najbliższym czasie planujemy utworzenie witryny internetowej, na której znajdą się informacje o konwersatorium EUROJOS.

Sekretariat konwersatorium mieści się w Lublinie w Zakładzie Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego UMCS.

Koordynatorem badań jest prof. dr hab. Jerzy Bartmiński, sekretariat prowadzą: dr Irina Lappo i mgr Urszula Majer-Baranowska.

G. Konwersatorium ma charakter otwarty dla wszystkich zainteresowanych przedstawioną tematyką i formą współpracy.¹

¹ Konwersatorium w proponowanym kształcie działało do 2003 roku [Red.].

IV. NOTY O KSIĄŻKACH

Opracowali:

Agata Bielak [AB], Agnieszka Kościuk [AK], Agnieszka Litwińczuk [AL], Aneta Wysocka [AW], Jerzy Bartmiński [JB], Karolina Bożek [KB], Katarzyna Prorok [KP], Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska [SNB].

Slavjanskije drevnosti. Ėtnolingvističeskij slovar' pod obščej redakcij N. I. Tolstogo. Tom 5. S (*Skazka*) – Ja (*Jaščerica*), Moskva: Meždunarodnye otnošenija, 2012, 728 s.

Moskiewski zespół etnolingwistyczny ukończył pracę nad monumentalnym dziełem – etnolingwistycznym słownikiem starożytności słowiańskich, pokazującym w sposób systematyczny tradycyjną ludową kulturę wszystkich narodów słowiańskich. Zespołowa praca na słownikiem trwała w Instytucie Słowianoznawstwa RAN od ponad ćwierć wieku. Pomysłodawca słownika, Profesor Nikita Tolstoj zdążył przed swoją przedwczesną śmiercią w roku 1996 roku przygotować 57 haseł (niektóre we współautorstwie) i zredagować tylko pierwszy tom (1995), kolejne tomy pod naczelną redakcją żony profesora i jego najbliższej współpracownicy, prof. Swietłany Tolstojowej, ukazywały się z dużą regularnością kolejno w latach 1999, 2004, 2009 i 2012. Zasady opracowania poszczególnych haseł – także w ostatnim tomie – pozostały niezmienione, odpowiadają koncepcji inicjatora. Podstawą materiałową słownika pozostają dane językowe, etnograficzne zapisy wierzeń i praktyk oraz teksty folkloru – z uwzględnieniem ich zróżnicowania gatunkowego. Znaczna część materiałów pochodzi z własnych badań terenowych zespołu. Autorzy zmierzają do rekonstrukcji semantyki i funkcji znaków kształtujących duchową kulturę Słowian w jej warstwie najbardziej tradycyjnej, obecnej do dziś w przekazach ludowych. Słownik prezentuje w układzie alfabetycznym symboliczne znaki słowiańskiego „języka kultury”.

W tomie 5. znalazły się hasła z różnych pól semantycznych, m.in. takie, jak: słońce, śnieg; sosna, topola, jabłoń, ziele (*travy*), kwiat, czosnek, jęczmień, urodzaj; sowa, sroka; ser, jajko, pisanka (*jajco paschal'noe*), chleb, ciasto, tort; stół i obrus; bydło; chomać, socha, wóz (*telega*); człowiek, ciało, skóra, rozum (*um*), głupota (*jurodstvo*); fartuch, czapka, spodnie (*štany*); starzec i starucha; śmiech, śmierć, czarna śmierć (*čuma*), żaloba (*traur*); czwartek, sobota, doba (*sutki*); dola (*sud'ba*), sąd ostateczny; czarnoksiężnik, strzygoń, topielec; bajka, sennik, erotyka, taniec, kukła (*čučelo*); gościna, tkanie; cerkiew, wigilia Bożego Narodzenia (*sočelnik*), szczodrowanie, styczeń, luty, śródpoście, Wielki Tydzień, dzień św. Jerzego (*Jur'ev den'*), *Trojca*, *Chrystus* i chrześcijaństwo ludowe, ludowa eschatologia, pogaństwo (*jazyčestvo*), czart, cud, tabu; ludowa toponimia; Stefan, *Jaryło*, Cygan, Turcy; także kategorie ogólne, jak czarny kolor, liczba (*čislo*), liczba parzysta – nieparzysta (*čet – nečet*), zdarzeniowe – patrzeć, chodzić, całować – i jakościowe: słodki, czysty. Autorzy artykułów hasłowych, znani ze swoich licznych publikacji autorskich, operują aparatem pojęciowym przedłużającym tradycje moskiewskiej szkoły semiotycznej. Wiele uwagi poświęcają geograficznym zasięgom badanych zjawisk, obejmują zarówno tereny *Slavia Orthodoxa*, jak *Slavia Latina*. Ścisły zespół autorski tworzyło 10 osób: Swietłana Tolstojowa, Tatiana Agapkina, Olga Bielowa, Marina Walencowa, Ludmiła Winoegradowa, Aleksandr Gura, Galina Kabakowa, Anna Płotnikowa, Irina Siedakowa, Jelena Uzieniowa. W mniejszym zakresie uczestniczyło w pracy jeszcze 37 innych osób (pełną listę autorów podano na s. 723–727 z wyszczególnieniem opracowanych artykułów).

Książka zawiera 44 starannie dobrane czarno-białe ilustracje, zbiorczą bibliografię źródeł i opracowań wykorzystanych we wszystkich pięciu tomach, wykaz archiwów bibliotecznych i muzealnych, z których autorzy czerpali informacje, spis ilustracji oraz spis alfabetyczny wszystkich artykułów zawartych w całym 5-tomowym dziele. [JB]

„Studia Mythologica Slavica” XV, red. Monika Kroepej, Andrej Pleterski, Roberto Dapit, Vlado Nartnik, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni Center Slovenske Akademije Znanosti In Umetnosti Inštitut za Slovensko Narodopisje, Ljubljana, Slovenija and Università Degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere, Udine, Italia, 2012, 396 s.

Omawiany tom czasopisma zawiera 21 artykułów badaczy ze Słowenii, Chorwacji, Macedonii, Czech, Słowacji, Polski, Litwy, Austrii, Francji i Hiszpanii. Autorzy omawiają m.in. wpływ wierzeń pogańskich na kształtowanie się tożsamości kulturowej Chorwatów (Deniver Vukelić), zwyczaj oznaczania miejsca wiecznego spoczynku (Mario Katić) i zjawisko inkulturacji w Karyntii (Bojan-Ilija Schnabl). Postaci wodnika w kulturze czeskiej dotyczy artykuł Pavla Šidáka. O współczesnych legendach o znikającej damie pisze Ambrož Kvartič. Mit o Faronice i teoria Gai jest przedmiotem analiz Ireny Pangeršič. Artykuł Kamila Kajkowskiego jest poświęcony roli dzika w systemie symboliczno-religijnym Słowian nadbałtyckich wczesnego średniowiecza, Michał Łuczyński zaś podejmuje próbę zbudowania definicji kognitywnej Welesa/Wołosa. Barbara Ivancič Kutin prezentuje sylwetkę Ludvika Janeža – gawędziarza i zbieracza opowieści ludowych z północno-zachodniej Słowenii. Tom zamykają recenzje książek. [AB]

„Cosmos. The journal of the Traditional Cosmology Society”, ed. Mirjam Mencej, vol. 27, 2011, Edinburgh, 247 s.

Czasopismo poświęcone jest zagadnieniom tradycyjnej kosmologii mitologicznej i religijnej w różnych kulturach na przestrzeni wieków. Pismo jest redagowane przy współpracy autorów zajmujących się różnymi dziedzinami: etnologią, antropologią, folklorystyką, historią, archeologią, historią sztuki, literaturą, teologią, psychologią, muzykologią czy też medycyną. Prezentowane prace mają przyczyniać się do odkrywania i lepszego zrozumienia obrazów świata i znaczeń symbolicznych utrwalonych w mitach, legendach, baśniach, obrzędach, sztuce itd. W tomie opublikowano m.in. artykuły o polowaniu szamańskim w tradycji mitycznej (Ersev Ersoy), tanatologicznym symbolizmie wilka w zachodniosłowiańskiej tradycji ludowej (Pieter Plas), złotym rogu w słoweńskiej tradycji ludowej (Monika Kroepej), mitologicznych źródłach wierzeń związanych z postacią św. Marcina (Antonija Zaradija-Kiš). Całość zamyka dział recenzji. [KP]

V[adim] V[iktorovič] Dement'ev, *Kommunikativnye cennosti russkoj kul'tury. Kategorii personal'nosti v leksike i pragmatike*, Moskwa: Global Kom, 2013, 336 s.

W monografii prezentowane są wartości związane z komunikacją w kulturze rosyjskiej, przejawiające się w leksyce, idiomatyce, gramatyce języka rosyjskiego, w komunikacji niewerbalnej, „fatyce” i jej gatunkach, etykietce językowej. Omówiono kluczowe idee rosyjskie, takie jak: *razgovor po dušam* jako projekcja conceptów *družba*, *pravda*, *duša*, *razgovor po dušam* i *sovetskaja beseda* jako dwa ideały komunikacyjne; „*zaduševnost'*” vs. „*sovetskost'*” i „*glamyrnost'*”. Wiele uwagi poświęcono kategorii personalności i jej uwarunkowaniom komunikatywno-mownym. [SNB]

Ėvoljucija ponjatij v svete istorii russkoj kul'tury, red. V. M. Živov, J. V. Kagarlickij, Moskva: Izdatel'stvo „Jazyki slavyanskich kul'tur”, 2012, 324 s.

Na książkę składają się artykuły językoznawców, historyków i filozofów, m.in. S. M. Tołstojowej, I. B. Lewontiny, B. P. Masłowa, W. N. Kalinowskiej, W. M. Żiwowa. Mimo różnic w zakresie metodologii, autorów łączy wspólny cel: dać zarys ewolucji różnych pojęć i powiązać zmiany znaczenia z historią kultury rosyjskiej. Praca składa się z trzech części. Pierwsza dotyczy refleksji teoretycznej na temat pojęć. W drugiej ewolucja pojęć jest rozpatrywana w perspektywie semantyki historycznej. Szczegółowo badane jest oddziaływanie mechanizmów językowych i procesów kulturowych, historia pojedynczych słów i całych sfer conceptualnych, rodzaje zapożyczeń językowych i tendencje w rozwoju języka. Pojęcia są analizowane w kontekście m.in. historii politycznej i folkloru. Przedmiotem analiz są m.in. takie słowa i pojęcia, jak: *odwaga*, *blazen* i *blazenstwo*, *opętanie*, *podmiot*, *kompromis*, *bezkompromisowy*, *Rosja*, *doświadczenie*. Analizowany materiał pochodzi z okresu od XVII do XXI w. [AB]

Jazyk i prošloe naroda. Sbornik naučnych statej pamjati člena-korrespondenta RAN, zaslužennogo dejatelja nauki RF, profesora Aleksandra Konstantinoviča Matveeva, Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 2012, 513 s.

Tom, dedykowany zmarłemu onomaście profesorowi Aleksandrowi Matwiejewowi, zawiera prace kolegów i uczniów mieszczące się w kręgu zainteresowań badacza. Całość została ułożona w cztery działy: 1. *Onomatologia*, 2. *Etymologia*, 3. *Fino-ugroznawstwo*, 4. *Varia*. Zamieszczono pełny zestaw prac uczonego. Całość poprzedza obszerny wstęp pióra Jeleny Bieriezowicz i Marii Ruth na temat życia i osiągnięć naukowych Aleksandra Matwiejewa jako twórcy uralskiej szkoły toponimicznej. Szkołę tę cechuje: nastawienie na badanie własnego materiału, zebranego podczas ekspedycji terenowych; łączenie materiałów terenowych i „gabinetowych”; interpretacja ukierunkowana i prezentacja wyników w postaci słownika; opisywanie faktów językowych w ścisłym powiązaniu z historią i kulturą narodu. [SNB]

Naučnye doklady filologičeskogo fakulteta MGU imeni M.V. Lomonosova, Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 2010, 191 s.

Na publikowany zbiór materiałów składają się referaty lingwistów i literaturoznawców, wygłoszone w 2009 roku podczas cyklicznych Łomonosowskich spotkań. W tomie wyodrębniono trzy bloki: w pierwszym zamieszczono artykuły dotyczące miejsca tekstu we współczesnych badaniach filologicznych, w drugim – materiały „okrągłego stołu”, zorganizowanego w 200-lecie urodzin M. Gogola, a w trzecim – referaty z międzynarodowej sesji pt. „Klasyk i media: 200-lecie dnia urodzin E. A. Poego”. [SNB]

I. V. Šalina, *Ural'skoe gorodskoe prostorečje: kul'turnye scenarii*, Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 2009, 443 s.

Autorka, wykorzystując teksty ustne i pisane, rekonstruuje scenariusze kulturowe. Informatorami są mieszkańcy miast na Uralu, reprezentujący starsze pokolenie i pochodzący z różnych środowisk. W rozdziale pierwszym autorka zajmuje się pojęciami gwary i scenariusza kulturowego. Rozdział drugi dotyczy scenariuszy kulturowych „Życie na wsi”, „Droga do miasta” i „Rodzina wiejska”, trzeci – scenariusza „Życie w mieście”. [AB]

Tradicionnaja kul'tura Ul'janovskogo prisur'ja. Ėtnodialektnyj slovar', t. 1–2. Koll. avt. I. S. Kyzlasova (Slepcova), A. P. Lipatova, M. G. Matlin, I. A. Morozov, E. V. Safronov, M. P. Čerednikova i dr., Moskva: Izdatel'stvo „Indrik”, 2012, 656 s. + mapy.

Opublikowany przez moskiewskie wydawnictwo „Indrik” słownik Ul'janovskiego Prisor'ja ma charakter etnodialektalny, zawiera opis tradycyjnych form kultury, ich związków z procesami ekonomicznymi, socjalnymi i kulturowymi, charakterystycznymi dla całego wieku XX i początku wieku XXI. Opis świąt oraz obrzędów kalendarzowych i rodzinnych, obyczajów codziennych i świątecznych, osób i postaci miejscowego folkloru, a także typów tekstów folkloru ma kształt słownika, którego podstawę materiałową stanowią dane zebrane przez autorów podczas badań terenowych. W części wstępnej zamieszczono artykuły poświęcone analizie obrzędowości kalendarzowej, dożynkom, obrzędowi weselnemu, grom i zabawom, odzieży itd. Opisy te konfrontowane są z materiałami z centralnej Rosji, rosyjskiej Północy, Powołża oraz z XIX-wiecznymi źródłami archiwalnymi. Słownik, zamieszczony w kolejności, ma układ alfabetyczny; zawiera m.in. takie hasła, jak: „bania kobiety (obrzęd weselny)”, „gra w zmarłego (zabawa)”, „wróżby (praktyki magiczne i zabawowe)”, „domovoj (postać mitologiczna)”, „*Ivan Kupal'nyj* (święto)”, „ikona (artefakt sakralny)”, „sprzedawanie panny młodej” (obrzęd weselny), „wesele (kompleks działań obrzędowych, magicznych i zabawowych)”. [SNB]

J. A. Kjuršunova, *Slovar' nekalendarnych ličnych imen, prozvišč i famil'nych prozvanij severo-zapadnoj Rusi XV–XVII vv.*, Sankt-Peterburg: „Dmitrij Bulagin”, 2010, 667 s. + 4 nlb.

Słownik J. A. Kjurszunowej dotyczy etymologii nazwisk i stanowi rodzaj podręcznego przewodnika dla specjalistów w dziedzinie onomastyki, leksykologii i leksykografii dialektalnej i historycznej, historyków, krajoznawców, także osób zestawiających rodowe genealogie. Zawiera 3000 antroponimicznych jednostek, tj. niekalendarzowych nazw własnych oraz przezwisk i przydomków, utworzonych na ich bazie. Jako podstawa materiałowa słownika posłużyły opublikowane miejscowe dokumenty urzędowe z terenu północno-zachodniej średniowiecznej Rusi: księgi podatkowe z lat: 1495, 1563, 1582/83, 1539, 1568, księgi urzędowe cmentarzy końca XVI wieku, różnego rodzaju akty: tzw. *gramoty*, prośby, opisy i inne dokumenty, które trafiły do oloneckiej izby urzędowej, słowenckiego monastynu i strokinej pustelni, a dotyczą mieszkańców Karelii w wiekach XV–XVII. [SNB]

N. F. Alefirenko, N. B. Korina, *Problemy kognitivnoj lingvistiki. Naučnaja monografija*, Nitra: Univerzita Konstantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2011, 215 s.

Książka składa się z 10 rozdziałów, w których kolejno omawiane są teoretyczne i metodologiczne problemy współczesnej lingwistyki kognitywnej: lingwistyka kognitywna jako dyscyplina naukowa, teoretyczne aspekty lingwistyki kognitywnej, kognitywno-dyskursywny paradygmat znaku językowego, kognitywne podstawy lingwistycznej teorii znaku, relacje między konceptem, pojęciem i kategorią w świetle współczesnej lingwokognitywistyki, dyskursywno-kognitywne aspekty nominacji językowej, kognitywne i synergetyczne ukierunkowanie we współczesnym postmodernizmie, kognitywne osobliwości językowego obrazu świata (aspekt rosyjsko-słowacki), specyficzne dominanty narodowe we frazeologii rosyjskiej i słowackiej i ich odzwierciedlenie w słownictwie języka rosyjskiego i słowackiego. [SNB]

Renata Grzegorzczkova, *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, Warszawa: Wydawnictwa UW, 2012, 347 s.

Na książkę złożyły się artykuły z zakresu szeroko rozumianej semantyki leksykalnej, pisane przez autorkę w ciągu ostatnich dwudziestu lat i wcześniej opublikowane w czasopiśmie oraz w tomach zbiorowych. Tom zawiera teksty teoretyczno-metodologiczne dotyczące problemów kognitywnej teorii znaczenia, takich jak: sposób rozumienia prototypu oraz stereotypu, profilowanie i jego związek z innymi kategoriami opisującymi hierarchiczną strukturę znaczenia, a także punkt widzenia nadawcy w semantyce leksemu. Teksty analityczne zostały uporządkowane według następujących zagadnień: *Obraz człowieka, jego właściwości i zachowań, Obraz przestrzeni, Obraz czasu i Słowo wobec sacrum*. Studia nad pojęciami szczegółowymi oraz polami leksykalno-semantycznymi odsłaniają wybrane fragmenty wizji świata utrwalonej w polszczyźnie, z odniesieniami porównawczymi do języków rosyjskiego i czeskiego. Analizy dotyczą językowych wizerunków zjawisk mentalnych (rozum, rozsądek, inteligencja, intelekt, umysł i in.), ludzkich uczuć i postaw (tęsknota, godność, dobroć, wina, skrucha, pokuta czy zgorznienie), jak również aktów mowy, stanowiących przejawy tychże postaw i emocji (obelga). W zakres prezentowanych badań wchodzi również obraz mechanizmów percepcyjnych (doznania węchowe), a także przestrzeni (wymiar: mały – duży, długi – krótki, szeroki – wąski, właściwości obiektów i sposobów ich lokalizacji: wierzch – spód, luźny – ciasny etc.) oraz czasu (na materiale przymiotników temporalnych oraz czasowników ruchu). Tom zamykają prace z dziedziny określonej przez uczoną mianem teolingwistyki, zawierające analizy znaczeń słów, takich jak *ofiara, prawda, duch, dusza, błogosławieństwo*. Odsłaniają one istotne kulturowo aspekty religijności, pozostają zatem w zgodzie z myślą przewodnią wszystkich tekstów zawartych w książce, iż głównym celem badań semantycznych jest „poszukiwanie rozumienia świata opisywanego przez słowa”. [AW]

Magdalena Steciąg, *Dyskurs ekologiczny w debacie publicznej*, Zielona Góra: Wydawnictwo UZ, 2012, 362 s.

Książka jest poświęcona sytuacji dyskursu ekologicznego w polskiej debacie publicznej ostatnich lat. Rozprawa opiera się na bliskim koncepcjom Hallidaya założeniu, że język w komunikacji jest fenomenem nie tylko społecznym, ale także ekologicznym, może mieć więc wpływ na stosunek ludzi do środowiska naturalnego. W tym rozumieniu dyskurs ekologiczny to kwestia *stricte* językoznawcza, wymagająca rozważenia nie tylko z uwagi na kierunek oddziaływania „od języka do świata” akcentowany przez Hallidaya, ale też „od świata do języka”. Znaczący wpływ na ukształtowanie koncepcji rozprawy miało ujęcie dyskursu ekologicznego w cyrkulacyjnej dynamice debaty publicznej, co umożliwiło ukazanie procesów wytwarzania społecznej reprezentacji świata przyrody i opisanie stosunku człowieka do środowiska naturalnego. Bogaty materiał analityczny został zaczerpnięty z tekstów prasowych z lat 2007–2010 (z gazet codziennych: „Gazety Wyborczej”, „Rzeczpospolitej”, „Dziennika”, „Naszego Dziennika”, „Faktu”; tygodników opinii: „Polietyki”, „Newsweeka”, „Przekroju”) oraz serwisu informacyjnego portalu Onet.pl.

Rozprawa składa się z trzech części. Rozdział I stanowi opis dotychczasowych badań nad dyskursem ekologicznym w Europie i na świecie, z naciskiem na osiągnięcia ekolingwistyki. Obejmuje także teoretyczno-metodologiczne rozważania dotyczące narzędzi analizy dyskursu oraz pojęć takich, jak: dyskurs, debata publiczna, tożsamość, kompetencja dyskursywna. Rozdział II przynosi analizę warstwy leksykalnej dyskursu ekologicznego (afiksów, wyrazów tematycznych i słów sztandarowych), a więc zagadnień dotyczących

nazywania i wyrażania problematyki środowiska naturalnego. Zaprezentowana tu została także metaforyka wpływająca na kształt myślenia i mówienia o przyrodzie. W rozdziale III przedstawiono techniki komunikowania o ekologii: informowania, obrazowania i promowania oraz praktyki dyskursywne (strategie, zasady) kluczowe dla sposobu ramowania tych treści. [KB]

Świadomość językowa w komunikowaniu, red. Magdalena Steciąg, Marian Bugajski, Zielona Góra: Wydawnictwo UZ, 2012, 242 s.

Tom tworzą artykuły uporządkowane w cztery części, poświęcone świadomości i nieświadomości językowej w kontaktach międzyjęzykowych w przeszłości i dziś. Autorzy badają stopień świadomości istnienia strategii komunikacyjnych i błędów w komunikacji międzyludzkiej, odwołują się do kontaktów międzyjęzykowych Polaków na emigracji w Niemczech i Danii, w krajach anglojęzycznych i w duńskich przedsiębiorstwach międzynarodowych. Analizowane są również różne użycia polskiego *Witam*. W części trzeciej autorzy koncentrują się na zagadnieniach świadomości językowej w czasach Sejmu Wielkiego i w wieku XIX, na dawnych Kresach Północno-Wschodnich i na początku XX w. (okoliczności kształtujące językową kompetencję św. Faustyny Kowalskiej). Współczesną świadomość językową analizowano na podstawie wypowiedzi zamieszczonych w Internecie – na blogach i w portalach oraz w korespondencji elektronicznej. Zbadano również wypowiedzi komentatorów sportowych, świadomość językową osób z otępieniem i polskiego prawodawcy w świetle *Zasad techniki prawodawczej*, a także prozę Eliota Pattisona i Hana Shaongonga. [AL]

Jerzy Treder, *Kaszubi. Wierzenia i twórczość. Ze Słownika Sychty*, zgromadził i ułożył Jerzy Treder, wydanie IV, Kartuzy: Oficyna Czec, 2009, 209 s.

Wznowienie opracowania Jerzego Tredera (pierwsze wydanie: Gdańsk 2000), sumującego dane o folklorze Kaszub zawarte w 7-tomowym *Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* ks. Bernarda Sychty (1907–1982). Publikacja składa się z 19 zestawionych tematycznie rozdziałów. Pierwszy z nich, *Zagadki i tamigłówki*, zawiera wszystkie wymienione w tytule teksty z zaproponowanym przez B. Sychtę komentarzem interpretacyjnym. Część druga została zatytułowana *Próby biegości i naśladownictwo gwary, odliczanki i rymowanki*, a gromadzi przykłady drobniejszej twórczości ludowej, w tym wyliczanki dziecięce. Rozdział trzeci to *Magia, zamawianie, kosmetyka ludowa*; czytelnik znajdzie tu m.in. dane na temat praktyk magicznych związanych z wykrywaniem złodzieja oraz magicznych praktyk miłosnych. Czwartą część, *Medycyna i weterynaria ludowa*, poświęcono przekazom dotyczącym ludowej wiedzy na temat leczenia ludzi i zwierząt. *Prawo ludowe i etyka ludowa* stanowi część piątą; znaleźć tu można m.in. wypisy o przyjmowaniu służby, przejęciu gospodarstwa czy postępowaniu z niewiernymi żonami. Rozdział szósty wypełnia *Wiedza ludowa*, czyli informacje dotyczące astronomii, wyobrażeń o Ziemi i zjawisk przyrodniczych. Siódmą część zatytułowano *Symbolika marzeń sennych*, ósmą – *Wróżby* (w tym z okresu bożonarodzeniowo-noworocznego). W kolejności zamieszczono *Przesady*. W rozdziale dziesiątym podjęto temat *Kultury i totemizmu*, w którym przybliżono kultury świętych (św. Barbara), ale przede wszystkim kult zwierząt, roślin, ognia, wody, Ziemi i Słońca. W części jedenastej znalazły się *Wierzenia i zwyczaje związane z rolnictwem i rybactwem*. Rozdział dwunasty to *Wierzenia i zwyczaje dotyczące wesela i dzieci*. Jego kontynuacją jest część trzynasta, czyli *Śmierć, pogrzeb i dusze pokutujące w wierzeniach i zwyczajach*. Temat *Czarty, diabeł i złe moce* został podjęty w czternastym

rozdziale. W kolejnym zarejestrowano *Porzekadła, toasty i westchnienia*. Ostatnie cztery części poświęcono w dużej mierze przysłowiom: *Prognozy pogody i przysłowia o tym charakterze; Przysłowia tzw. przykładowe i wybrane inne; Historia i folklor w przysłowiu*, zamykający zaś, dziewiętnasty rozdział, to *Człowiek i jego sprawy w przysłowia*ch. Opublikowane przez J. Tredera materiały ukazały się w 19-częściowym cyklu w czasopiśmie „Pomerania” w latach 1978–1980, czyli jeszcze za życia B. Sychty. [AK]

Kinga Wenklar, *Kobieta Pokucia i Huculszczyny. Studium etnolingwistyczne*, Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2011, 234 s.

Kobieta Pokucia i Huculszczyny to studium etnolingwistyczne, które jest – jak pisze we wstępie sama Autorka – „próbą wyjścia w badaniach nad językiem ludowym poza archiwum i bibliotekę w stronę żywego języka reprezentowanego w jego naturalnym środowisku, z uwzględnieniem kontekstu społecznego i rytualnego” (s. 7). Stosując metodę opisu obrazu kobiety metodą etnolingwistyczną, zaproponowaną przez Jerzego Bartmińskiego, K. Winkler poddaje analizie teksty z *Dzieł wszystkich* Oskara Kolberga, które mówią o kobiecie i takie, które funkcjonują w kręgach kobiecych, są przez kobiety i kobietom śpiewane: dumy i śpiewki miłosne; dumy i pieśni zalotne; miłość, małżeństwo, wdowa, sierota, karczma, żniwa, dożynki; kołomyjki i inne tańce; miłość, małżeństwo i rodzina; pijatyka; pasterstwo, łąka, rola. Drugą, weryfikującą dane Kolbergowskie, podstawą źródłową jest materiał pieśniowy i informacje na temat kontekstu kulturowego, zebrane metodą wywiadów i obserwacji uczestniczącej w rejonie kołomyjskim, kosowskim i werchowńskim. Zgromadzony materiał omówiono w rozdziałach poświęconych językowemu obrazowi dziewczyny (kochanki, córki, siostry) i kobiety (żony, matki, wdowy, starej kobiety). Autorka porządkuje dane według faset (podkategorii semantycznych) i wydziela w opisie segmenty takie, jak: nazwy; hiponimy; kompleks, kolekcje i ilość; opozycje; pochodzenie; wygląd; właściwości; części ciała; atrybuty; czynności, procesy i stany; działania sprawcze; przeżycia; przyczyna; obiekt; adresat, rozmówca; lokalizacja; symbolika. [SNB]

Olga Wachcińska, *Polskie zamówienie ludowe. Tekst i kontekst*, Starogard Gdański: „Agencja DB”, 2012, 234 s.

Książka Olgi Wachcińskiej ma budowę dwudzielną. W części pierwszej, teoretycznej, autorka omawia: I. *Zamówienie ludowe w ujęciu terminologicznym*; II. *Zamówienie ludowe w kontekście kulturowym*; III. *Zamówienie ludowe w praktyce znachorskiej*. Część druga zawiera ponad 400 tekstów zamówień ludowych, przedrukowanych z *Dzieł wszystkich* Oskara Kolberga i *Znaków przeszłości* Franciszka Kotuli oraz czasopism etnograficznych i ludoznawczych („Lud”, MAAE, „Wisła”, ZWAK). Zebrane teksty, odnotowane w pisowni oryginalnej, uporządkowano w cztery działy: „Człowiek”, „Inwentarz”, „Uprawy”, „Ofiary klęsk żywiołowych i niesprzyjających warunków atmosferycznych”. [SNB]

Mundus verbi. In honorem Sophiae Cygal-Krupa, pod red. Małgorzaty Pachowicz i Krystyny Choińskiej, Tarnów: Wydawnictwa Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, 2012, 703 s.

Publikowany tom, dedykowany Zofii Cygal-Krupie – dyrektor i inicjatorce studiów polonistycznych w PWSZ w Tarnowie – w 50-lecie pracy naukowej i dydaktycznej, zawiera 85 artykułów związanych z zainteresowaniami Jubilatki. Tematyka tekstów dotyczy wielu obszarów humanistyki: językoznawstwa, literaturoznawstwa, filozofii i historii oraz

dydaktyki języka polskiego. Tom otwiera biografia Jubilatki opracowana przez najbliższe współpracownice. Całość obejmuje cztery obszary tematyczne: *W kręgu języka*, *W kręgu literatury*, *W kręgu dydaktyki języka polskiego jako ojczystego i obcego*, *W kręgu przeszłości*. [SNB]

V. KSIĄŻKI I CZASOPISMA NADESLANE

**Książki i czasopisma nadesłane do redakcji
„Etnolingwistyki”****Z Polski**

1. „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych PAN”, t. XCVI, Poznań–Warszawa–Wrocław: Komitet Nauk Etnologicznych PAN, 2012, 400 s.
2. „Słowo. Studia językoznawcze”, red. nac. Kazimierz Ożóg, nr 1, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010, 268 s.
3. „Słowo. Studia językoznawcze”, red. nac. Kazimierz Ożóg, nr 2, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011, 182 s.
4. „Stan Rzeczy. Teoria społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia”, red. nac. Michał Łuczewski, nr 1 (2), Warszawa: Instytut Socjologii UW, 2012, 316 s.
5. *Anioły i diabły. Zaczarowana Lubelszczyzna. Materiały edukacyjne do gier i zabaw opartych na tradycjach ludowych regionu*, koordynacja projektu Monika Krzykała, red. Krzysztof Gajowiak, Monika Krzykała, Piotr Lasota, Lublin: Wydawnictwo Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2012, 160 s.
6. *Ciało i duch w języku i w kulturze*, red. Monika Łaszkiewicz, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Sebastian Wasiuta, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012, 230 s.
7. Engelking Anna, *Kotchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń: Wydawnictwo UMK, 2012, 860 s.
8. Grzelka Monika, Kula Agnieszka, *Przytoczenie w przekazie medialnym*, Poznań: Wydawnictwo Rys, 2012, 290 s.
9. Juzala Gustaw, *Semantyka kolęd wiosennych. Studium folklorystyczno-etnomuzykologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2012, 272 s.
10. Kajtoch Wojciech, *O prozie i poezji. Wybór szkiców i esejów z lat 1980–2010*, Częstochowa: Literackie Towarzystwo Wzajemnej Adoracji „Li-TWA”, Wydawnictwo Literackie „Li-TWA”, 2011, 488 s.
11. Małycka Agata, *Strategie komunikacyjne we współczesnym dyskursie politycznym*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012, 294 s.
12. Marczeńska Marzena, *„Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam...”. Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2012, 370 s.
13. *Mundus verbi. In honorem Sophiae Cygal-Krupa*, red. Małgorzata Pachowicz, Krystyna Choińska, Tarnów: Wydawnictwa Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos, 2012, 706 s.

14. *Oblicza polszczyzny*, red. Andrzej Markowski, Radosław Pawelec, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2012, 342 s.
15. Pelcowa Halina, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 1, *Rolnictwo. Narzędzia rolnicze, prace polowe, zbiór i obróbka zbóż*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012, 428 s.
16. Siatkowski Janusz, *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa: Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej UW, 2012, 356 s.
17. Sieńko Michał, Kwapiński Adam, *Legendy lubelskie* [gra planszowa], grafika Katarzyna Siwek, Robert Sawa, red. instrukcji Krzysztof Gajowiak, Lublin: Wydawnictwo Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2012.
18. Steciąg Magdalena, *Dyskurs ekologiczny w debacie publicznej*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2012, 364 s.
19. *Świadomość językowa w komunikowaniu*, red. Magdalena Steciąg, Marian Bugajski, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2012, 342 s.
20. Wierchoń Piotr, *Depozytorium leksykalne języka polskiego. Nowe fotomateriały z lat 1901–2010*, t. 3, Warszawa: Instytut Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego, 2012, 998 s.
21. Wysoczański Włodzimierz, *Umieranie i śmierć. Wielowymiarowość językowa*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012, 872 s.

Z Rosji

22. „Vestnik Moskovskogo universiteta. Naučnyj žurnal. Osnovan v 1946 godu”, seria 22, *Teorija perevoda*, 2012, nr 1, 88 s.
23. „Živaja Starina. Žurnal o russkom fol’klore i tradicionnoj kul’ture”, red. Ol’ga Belova, 2012, nr 3, 72 s.
24. Beljaeva M. Jo., Litus E. V., Lobova G. V., Tregubova E. N., *Regionalistika Kubani: lingvističeskij i etnolingvističeskij aspekty. Monografija*, red. M. Jo. Beljaeva, Slavjansk-na-Kubani: Izdatel’skij centr SGPI, 2010, 234 s.
25. Beljaeva M. Jo., *Onomastika: élektivnyj kurs. Učebno-metodičeskoe posobie*, Slavjansk-na-Kubani: Izdatel’skij centr SGPI, 2011, 174 s.
26. Beljaeva M. Jo., *Onomastikon zapadnych rajonov Krasnodarskogo Kraja: polisistemnyj aspekt. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskij nauk*, Stavropol’: Izdatel’sko-poligrafičeskij kompleks Stavropol’skogo gosudarstvennogo universiteta, 2010, 38 s.
27. Beljaeva M. Jo., *Slovoobrazovatel’nye gnezda sobstvennych imen Kubani. Monografija*, Slavjansk-na-Kubani: Izdatel’skij centr SGPI, 2011, 276 s.
28. Brim V. A., *Sočinenija*, Volgograd: Izdatel’stvo VGIPK RO, 2007, 224 s.
29. *Étimologičeskij slovar’ slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*, vyp. 37 (*otgryzati (se) – *otopasti), red. A. F. Žuravlev, Moskva: „Nauka”, 2011, 254 s.
30. *Étnolingvistika. Onomastika. Étimologija. Materialy II Meždunarodnoj naučnoj konferenciji. Ekaterinburg, 8–10 sentjabrja 2012 g.*, č. 1–2, red. E. L. Berezovič, Ekaterinburg: Izdatel’stvo Uralskogo universiteta, 2012, 232 + 114 s.
31. *Évoljucija ponjatij v svete istorii russkoj kul’tury*, red. V. M. Živov, Ju. B. Kagarlickij, Moskva: Jazyki slavjanskich kul’tur, 2012, 328 s.

32. Goleva T. G., Podjokov I. A., Ponomareva L. G., Černych A. V., *Lup'incy: istorija, kul'tura, jazyk. Ėtnolingvističeskij sbornik*, Perm': ID Topografija kupca Tarasova, 2011, 246 s. + 16 wkl.
33. Kantor Julija, Volos Mariusz, *Treugol'nik. Moskva – Varšava – Berlin. Očerki sovetsko-pol'sko-germanskich otnošenij v 1918–1939 gg.*, Sankt-Peterburg: Evropejskij Dom, 2011, 222 s.
34. Kjøršunova I. A., *Slovar' nekalendarnych ličnych imen, prozvišč i famil'nych prozvanij severo-zapadnoj Rusi XV–XVII vv.*, Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2010, 672 s.
35. Kloss B. M., *O proischoždenii nazvanija „Rossija”*, Moskva: Rukopisnye pamjatki Drevnej Rusi, 2012, 152 s.
36. Kočergin Ėduard S., *Kreščjonnye krestami: Zapiski na kolenkach*, Sankt-Peterburg: Vita Nova, 2009, 272 s.
37. *Koncept vešč i v slavjanskich kul'turach*, red. N. V. Zlydneva, Moskva: Institut slavjanovedenija RAN, 2012, 384 s.
38. Kubrjakova E. S., *V poiskach suščnosti jazyka. Kognitivnye issledovanija*, Moskva: Znak, 2012, 208 s.
39. *Nostal'gija po sovetskomu*, red. E. K. Romodanovskaja, Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta, 2011, 514 s.
40. *Russko-pol'skie jazykovye, literaturnye i kul'turnye kontakty*, red. C. Gžibovskij, V. A. Chorev, M. Volos, Moskva: Kvadriga, 2011, 336 s.
41. Šalina I. V., *Ural'skoe gorodskoe prostorečie: kul'turnye scenarii*, Ekaterinburg: Izdatel'stvo Uralskogo universiteta, 2009, 444 s.
42. *Slavjanskije drevnosti. Ėtnolingvističeskij slovar'*, pod obščej redakciej N. I. Tolstogo, t. 5, *S (Skazka) – Ja (Jaščerica)*, Moskva: Meždunarodnye otnošenija, 2012, 736 s.
43. *Slovo v tradicionnoj i sovremennoj kul'ture. Tezisy III mežvuzovskoj konferencii molodych učenyh, Ekaterinburg, 21 maja 2011 g.*, Ekaterinburg: Ural'skij gosudarstvennyj universitet im. A. M. Gor'kogo, 2011, 96 s.
44. *Tradicionnaja kul'tura Ul'janovskogo Prisur'ja. Ėtnodialektnyj slovar'*, t. 2, *M–ja*, Moskva: Izdatel'stvo „Indrik”, 2012, 664 s.
45. *Vbrod čerez reki vremeni. 50 let Toponimičeskoj ekspedicii Ural'sko universiteta*, Ekaterinburg: Izdatel'stvo Uralskogo universiteta, 2011, 238 s. + 10 wkl.
46. *Živaja reč' ural'skogo goroda: ustnye dialogi i ėpistoljarnye obrazcy. Chrestomatija*, sost. I. V. Šalina, Ekaterinburg: Izdatel'stvo Uralskogo universiteta, 2011, 360 s.

Z Niemiec

47. Lühr Rosemarie, Mull Natalia, Oberthür Jörg, Rosa Hartmut (Hrsg.), *Kultureller und sprachlichter Wandel von Wertbegriffen in Europa. Interdisziplinäre Perspektiven*, Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 2012, 252 s.
48. Żuk Grzegorz, *Europe in Polish Public Discourse*, Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 2013, 176 s.

Ze Słowacji

49. Alefirenko N. F., Korina N. B., *Problemy kognitivnoj lingvistiki. Naučnaja monografija*, Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2011, 216 s.

Z Litwy

50. „Filologija”, nr 17, red. Aloyzas Gudavičius, Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2012, 164 s.
51. Gudavičius Aloyzas, *Etnolinguistika (Tauta kalboje)*, Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2009, 256 s.

Z Łotwy

52. „Humanitāro zinātņu vēstnesis”, nr 7, Daugavpils: Daugavpils Universitātes Humanitārā fakultāte, 2005, 128 s.

Z Ukrainy

53. *Ukrajn'ska mova v Galičini: ictoričnij vimir*, red. Ja. Isaevič, M. Mozer, N. Chobzej, L'viv: Instytut ukrajinoznavstva im. I. Krip'jakeviča NAN Ukrainy, 2011, 332 s.
54. *Pisemni pam'jatki: sučasne pročitannja*, red. G. Dydyk-Mejsz, L'viv: Instytut ukrajinoznavstva im. I. Krip'jakeviča NAN Ukrainy, 2011, 232 s.

Z Serbii

55. Stefanović Marija, *Jezička slika porodice u ruskom i srpskom jeziku*, Novi Sad: Filozoficki fakultet, 2012, 156 s.

Zestawił Sebastian Wasiuta

VI. NOTY O AUTORACH

DEJAN AJDACIĆ (ur. 1959) – lektor-docent Katedry Filologii Słowiańskiej Instytutu Filologii Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki w Kijowie. Zainteresowania naukowe obejmują folklorystykę, literaturoznawstwo oraz etnolingwistykę słowiańską. Autor ok. 140 prac naukowych, w tym monografii *Novak Kilibarda. Naučnik i književnik* (2000), *Prilozi proučavanju folklora balkanskih Slovena* (2004), *Slavistička istraživanja* (2007). Współautor słownika *Korotkyj ukrajins'ko-serbs'kyj slovnyk spolučuvannosti slov* (2005). Założyciel i główny redaktor folklorystycznego i etnolingwistycznego rocznika *Kodovi slovenskih kultura* (od 1996), redaktor ok. 10 prac zbiorowych. Adres e-mail: dejajd@yahoo.com.

JERZY BARTMIŃSKI (ur. 1939) – emerytowany profesor zwyczajny UMCS, kierownik Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne”. Autor książek: *O języku folkloru* (1973), *Nazwiska obce w języku polskim* (z Izabelą Bartmińską, 1978), *Folklor, język, poetyka* (1990), *Jazykovej obraz mira: očerki po ètnolingvistike* (2005), *Językowe podstawy obrazu świata* (2006), *Stereotypy mieszkają w języku* (2007), *Aspects of Cognitive Etnolinguistics* (2009), *Tekstologia* (ze Stanisławą Niebrzegowską-Bartmińską, 2009). Autor koncepcji i redaktor *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (1996, 1999, 2012). Założyciel i redaktor „Etnolingwistyki”. Redaktor wielu prac zbiorowych, m.in. *Współczesny język polski* (1993, 2001 i nast.), *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, t. 4, *Lubelskie*, cz. 1–6 (2011). Członek korespondent Polskiej Akademii Umiejętności. Adres służbowy: Instytut Filologii Polskiej UMCS, 20-031 Lublin, pl. M. Curie-Skłodowskiej 4a, Polska; e-mail: jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl.

ELENA L. BEREZOVIĆ (ur. 1966) – doktor habilitowany nauk filologicznych, profesor Katedry Języka Rosyjskiego i Językoznawstwa Ogólnego Uralskiego Państwowego Uniwersytetu; współpracownik Instytutu Języka Rosyjskiego im. V. V. Vinogradova Rosyjskiej Akademii Nauk. Specjalistka w dziedzinie rosyjskiej i słowiańskiej etnolingwistyki, onomastyki, etymologii, onomazjologii, leksykologii i leksykografii dialektologicznej. Autorka prawie 300 prac naukowych, w tym siedmiu książek, m.in. *Toponimia Russkogo Severa. Ètnolingwističeskie issledovanija* (1998), *Russkaja toponimija v ètnolingwističeskom aspkete* (2000), *Jazyk i tradicjonnaja kul'tura* (2007), a także słowników – *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka dla školnikov* (2000), współautorka wielotomowego *Slovar'ja govorov Russkogo Severa* i innych. Kieruje Toponimistyczną Ekspedycją Uralskiego Federalnego Uniwersytetu i centrum informacyjnym „Rosyjska Dialektologia” przy Instytucie Języka Rosyjskiego im. V. V. Vinogradova RAN. Redaktor czasopisma „Voprosy Onomastiki”. Adres służbowy: 620000, Rosija, Ekaterinburg, pr. Lenina, Ural'skij Gosudarstvennyj Universitet im. Gor'kogo, Kafedra russkogo jazyka i obščego jazykoznanija; e-mail: berezovich@yandex.ru.

WOJCIECH CHLEBDA (ur. 1950) – profesor zwyczajny w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Opolskiego, leksykolog, frazeolog, frazeograf, etnolingwista, przekładoznawca. Autor ok. 230 prac naukowych, w tym monografii *Oksymoron. Z problemów językowego poznania rzeczywistości* (1985), *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy* (1991, 2003), *Fatum i nadzieja. Szkice do obrazu samoświadomości*

językowej dzisiejszych Rosjan (1995), *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne* (2005). Autor koncepcji i współrealizator słowników przekładowych, w tym *Rosyjsko-polskiego słownika skrzydlatych słów* (2003) i *Podręcznego idiomatykonu polsko-rosyjskiego* (z. 1–5, 2006–2010).

Adres służbowy: Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej UO, pl. Kopernika 11, 45-040 Opole, Polska; e-mail: womich4@wp.pl.

MACIEJ CZERWIŃSKI (ur. 1976) – filolog sławista, adiunkt w Instytucie Filologii Słowiańskiej UJ, tłumacz. Zainteresowania naukowe: semiotyka i semiotyka kultury, socjolingwistyczna analiza dyskursu, pogranicza języka i literatury (aspekty antropologiczne, estetyczne i socjologiczne), retoryka i stylistyka, historia idei i literatura w krajach postjugosłowiańskich, kultura i geografia polityczna na Bałkanach. Autor książek i artykułów naukowych oraz publikacji popularnonaukowych, krytycznoliterackich i publicystycznych. Opublikował m.in. książki *Semiotyka dyskursu historycznego. Chorwackie i serbskie syntezy dziejów narodu* (2012), *Semioza gatunku – semioza stylu. Studium nad chorwacką i serbską syntezą dziejów narodu* (2011), *Język, ideologia, naród. Polityka językowa w Chorwacji a język mediów* (2005), a także współredagował tom *Język IV Rzeczypospolitej* (2010).

Adres służbowy: Instytut Filologii Słowiańskiej UJ, ul. Bydgoska 19B, 30-056 Kraków, Polska; e-mail: maciej.czerwinski@uj.edu.pl.

MARCIN GRYGIEL (ur. 1971) – doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Zakładzie Językoznawstwa Porównawczego Katedry Filologii Rosyjskiej Uniwersytetu Rzeszowskiego. Autor artykułów z dziedziny semantyki, językoznawstwa kognitywnego i językoznawstwa porównawczego, monografii *The Semantics of Affirmation: Serbian, Other Slavic Languages and English in Cognitive Analysis* (2013), *In Search of a Cognitive Linguistic Model of Semantic Change* (2012), *From Semantic Change to Conceptual Blending: Semantic Development of English Historical Near-synonyms of MAN/MALE HUMAN BEING* (2008), monografii współautorskiej z Grzegorzem A. Kleparskim *Main Trends in Historical Semantics* (2007) i tomu współredagowanego z Laurą Jandą *Slavic Linguistics in a Cognitive Framework* (2011).

Adres służbowy: Katedra Filologii Rosyjskiej, Uniwersytet Rzeszowski, al. Rejtana 16B, bud. A3, 35-959 Rzeszów, Polska; e-mail: mgrygiel@poczta.fm.

MONIKA GRZESZCZAK (ur. 1977) – asystent w Katedrze Kultury Krajów Niemieckojęzycznych Instytutu Filologii Germańskiej KUL. Od 2008 roku współpracownik projektu badawczego *Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa*, współredaktor tomu pokonferencyjnego *Europa und seine Werte. Akten der internationalen Arbeitstagung Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa 3./4. April 2008* (2009). Pod kierunkiem prof. dra hab. Jerzego Bartmińskiego przygotowuje na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie rozprawę doktorską na temat pojęcia DEMOKRACJA i jego profili we współczesnym polskim i niemieckim dyskursie publicznym.

Adres służbowy: Instytut Filologii Germańskiej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin, Polska; e-mail: monika.grzeszczak@op.pl.

GALINA JAVORSKA, dr nauk filologicznych, profesor Narodowego Instytutu Studiów Strategicznych w Kijowie. Zainteresowania naukowe: semantyka leksykalna, typologia

języków, socjolingwistyka, analiza dyskursu politycznego. Autorka monografii: *Leksiko-semantičeskaja tipologija v sinchronii i diachronii* (1992) oraz *Preskryptivna lingvistyka jak diskurs. Mova, kul'tura, vlada* (2000). Współautorka książek *Islams'ka identyčnist' v Ukrajinі* (2005) i *Nepevnyj ob'jekt bažannja. EVROPA v ukrajins'komu polityčnomu dyskursi* (2010).

Adres do korespondencji: vul. Artema, 48, kv. 25, 04053 Kyjiv, Ukraina; e-mail: galina.yavorska@gmail.com.

GALINA KABAKOVA, doktor nauk filologicznych, docent w katedrze slawistyki na Sorbonie. Zainteresowania naukowe: etnolingwistyka ciała i święta w tradycji słowiańskiej, geografia i struktura opowieści i legend etiologicznych. Autorka książek: *Anthropologie du corps féminin dans le monde slave* (2000, tłum. ros. 2001) i *L'hospitalité, le repas, le mangeur dans la civilisation slave* (2013). Współredaktorka prac *Telo v ruskoj kul'ture* (2005) oraz *Contes et légendes étiologiques dans l'espace européen* (2013).

Adres służbowy: Université de Paris-Sorbonne, UFR d'études slaves, Centre universitaire Malesherbes, 108, bld Malesherbes, 75850 Paris cedex 17 France; e-mail: galina.kabakova@paris-sorbonne.fr.

ALLA A. KOŻINOVA (ur. 1963) – dr hab., prof. Katedry Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. Autorka ponad 200 prac, w tym książek: *Интровертированный образ мира в текстах Кирилла Туровского* (1999), *Славянские библейские переводы в лексическом и грамматическом аспектах* (2009), *Культурные концепты: сопоставительный анализ* (z A. Merzłakową, E. Rudenko i in.) (2011), *Лингвокультурный анализ языковых картин мира: динамика и сопоставление* (z A. Merzłakową, E. Rudenko i in.) (2011); podręczników *Польский для начинающих* (2009), *Польский язык* (9 wyd., z A. Kiklewiczem) (2011). Członek Rady Programowej czasopisma „Postscriptum Polonistyczne” (Katowice), członek Rady Redakcyjnej rocznika „Polonistyka” (Mińsk).

Adres służbowy: Wydział Filologiczny Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, ul. K. Marksa 31/52, 220030 Mińsk, Białoruś; e-mail: kozhinster@gmail.com.

AGNIESZKA MIKOŁAJCZUK (ur. 1967) – dr hab., adiunkt w Instytucie Polonistyki Stosowanej Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: semantyka leksykalna, stylistyka i tekstologia, metodyka języka polskiego jako rodzimego i obcego, psycholingwistyka. Autorka monografii *Gniew we współczesnym języku polskim. Analiza semantyczna* (1999), *Obraz radości we współczesnej polszczyźnie* (2009). Współredaktor prac zbiorowych: *Praktyczna stylistyka nie tylko dla polonistów* (2003), *Wiedza o języku polskim w zreformowanej szkole* (2004), *Kompetencje nauczyciela polonisty we współczesnej szkole* (2006), *Na językoznawczych ścieżkach* (2007), *Odkrywanie znaczeń w języku* (2012).

Adres służbowy: Instytut Polonistyki Stosowanej, Wydział Polonistyki, Uniwersytet Warszawski, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-325 Warszawa, Polska; e-mail: amikolajczuk@tlen.pl.

STANISŁAWA NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA (ur. 1962) – dr hab., prof. nadzw. UMCS, kierownik Zakładu Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego Instytutu Filologii Polskiej UMCS. Autorka ponad 200 prac, w tym książek: *Polski sennik ludowy* (1996), *To jest moja Ojczyzna. Polscy emigranci z północnej Francji o sobie* (1999), *Przestrach od przestrachu. Rośliny w ludowych przekazach ustnych* (2000),

Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej (2007), *Tekstologia* (z Jerzym Bartmińskim, 2009). Zastępca redaktora *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (1996, 1999, 2012); od 1990 roku – sekretarz „Etnolingwistyki”, od 2010 – zastępca redaktora. Adres służbowy: Instytut Filologii Polskiej UMCS, pl. M. Curie-Skłodowskiej 4a, 20-031 Lublin, Polska; e-mail: stanislawa.niebrzegowska-bartminska@poczta.umcs.lublin.pl.

ANNA PAJDZIŃSKA (ur. 1953) – profesor w Zakładzie Językoznawstwa Ogólnego Instytutu Filologii Polskiej UMCS. Zainteresowania naukowe dotyczą semantyki leksykalnej, frazeologii i struktury tekstu artystycznego. Autorka książek *Związki frazeologiczne nazywające akt mowy. Semantyka i składnia* (1988), *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji* (1993), *Studia frazeologiczne* (2006). Współautorka (z Andrzejem M. Lewickim i Bożeną Rejakową) *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne* (1987). Współredaktor tomów *Językowa kategoryzacja świata* (1996), *Przeszłość w językowym obrazie świata* (1999), *Semantyka tekstu artystycznego* (2001), *Podmiot w języku i w kulturze* (2008).

Adres służbowy: Instytut Filologii Polskiej UMCS, pl. M. Curie-Skłodowskiej 4a, 20-031 Lublin, Polska; e-mail: anna.pajdzinska@poczta.umcs.lublin.pl.

ELENA RUDENKO (ur. 1961) – doktor habilitowana nauk filologicznych, profesor Katedry Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. Zainteresowania naukowe: etnolingwistyka, semantyka historyczna, etymologia, języki słowiańskie i germańskie, język białoruski. Autorka ponad 150 prac, w tym książek: *Dzejaslovy z semantykaj razumovych pracesau u belaruskaj move* (2000), *Internet. Jazyk. Lingvistika* (2009); współautorka siedmiu monografii zbiorowych, w tym: *Grammatičeskaja kategorija čisla i vyraženie količestva v belorusskom jazyke. Quantität und Graduierung als kognitiv-semantische Kategorien* (Wiesbaden 2001), *Semantiko-sintaksičeskoe sopostavlenie slawjanskich glagolov (na materiale belorusskogo, pol'skogo, russkogo i češkogo jazykov)* (Minsk 2004), *Falešní přátelé překladatele* (Praha 2006), *Kul'turnye koncepty. Sopostavitel'nyj analiz* (Iževsk 2010). Autorka i współautorka podręczników i skryptów.

Adres służbowy: Republika Belarus', g. Minsk, ul. K. Marksa, 31, k. 52, Kafe-dra teoretičeskogo i slawjanskogo jazykoznanija, filologičeskij fakul'tet BGU; e-mail: alena@rudenka.com.

IRINA SEDAKOVA (ur. 1955) – doktor habilitowany nauk filologicznych, kierownik Centrum Badań Lingwokulturolologicznych BALCANICA w Instytucie Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk. Autorka książki *Bal'kanskie motivy v jazyke i kul'ture bolgar. Rodinnyj tekst* (2007) oraz ponad 200 publikacji z zakresu etnolingwistyki, folklorystyki i obrzędowości narodów słowiańskich i bałkańskich.

Adres służbowy: Rosija, 121069, Moskwa, Skatertnyj per. 30–53; e-mail: irina.a.sedakova@gmail.com.

JOANNA SZADURA (ur. 1964) – doktor nauk humanistycznych, adiunkt w Zakładzie Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego Instytutu Filologii Polskiej UMCS. Zainteresowania naukowe: etnolingwistyka, czas jako kategoria językowo-kulturowa, historia mówiona. Członek Zespołu Etnolingwistycznego, autorka i redaktor hasel do *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (1996, 2012), a także opracowania zbioru przyspiewek w pracy zbiorowej *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, t. 4,

Lubelskie (2011). Sekretarz Komisji Etnolingwistycznej Międzynarodowego Komitetu Sławistów oraz Sekcji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN.

Adres służbowy: Instytut Filologii Polskiej UMCS, pl. Marii Curie-Skłodowskiej 4a, 20-031 Lublin, Polska; e-mail: joanna.szadura@wp.pl.

SVETLANA M. TOLSTAJA (ur. 1938) – prof. dr hab. nauk filologicznych, kierownik Oddziału Etnolingwistyki i Folkloru RAN. Autorka ponad 600 prac naukowych, m.in. książek *Morfonologija v strukture slavjanskich jazykov* (1998), *Polesskij narodnyj kalendar'* (2005). Współautorka koncepcji i redaktor słownika *Slavjanskie drevnosti*, t. 1–5, Moskwa 1995–2012. Znany specjalista w różnych dziedzinach sławistyki i etnolingwistyki słowiańskiej, folklorystyki, dialektologii, morfonologii, a także w zakresie semantyki teoretycznej, onomastyki i słowotwórstwa.

Adres e-mail: tolst@rinet.ru.

Reguły formatowania tekstów do „Etnolingwistyki”

1. **Długość tekstów:** maksymalnie dopuszczalna długość **artykułu**, włącznie z bibliografią, wynosi 16 stron (40 000 znaków, licząc ze spacjami); **recenzji** lub **omówienia** – do 5 stron (12 500 znaków); **sprawozdania** – do 4 stron (10 000 znaków), **noty** – do 1/2 strony (1250 znaków), **streszczenia artykułów** – do 1/2 strony (1250 znaków).
2. **Odstęp między wierszami:** 1,5 wiersza.
3. **Obowiązujący typ pisma:** Times New Roman.
4. **Wielkość czcionki:** w tekście podstawowym 12 pt., w przypisach 10 pt., w bibliografii 10 pt.
5. **Tytuł główny** powinien być pisany bez wytłuszczenia – kapitalikami. **Podtytuły:** dla podtytułów należy używać normalnej czcionki.
6. **Śródtytuły:** powinny być pisane taką czcionką, jak tekst podstawowy, umieszczone w odstępie jednego wolnego wiersza od tekstu podstawowego i wyśrodkowane.
7. **Akapity** należy wprowadzać przez wcięcie 1,25 cm.
8. **Wyróżnienia w tekście:** przewidziane s. następujące formy wyróżnień:
 - a) *pismo pochyle* (*kursywa*): kursywą wyróżniamy wyrazy wprowadzane w supozycji formalnej, tzn. traktowane jako cytaty, nie należy w ich przypadku stosować cudzysłowu; tak więc pisma pochylego używa się m.in. w celu wyróżnienia przykładów językowych; stosuje się je także przy podawaniu w tekście tytułów artykułów i książek;
 - b) cudzysłów („...”): stosujemy, przytaczając fragmenty cudzych wypowiedzi; jeśli zachodzi potrzeba, to stosujemy także cudzysłów wewnętrzny, tzw. francuski «...»;
 - c) pojedynczy cudzysłów (tzw. łapki: ‘xyz’): należy nim oznaczać metajęzykowe sformułowania, które są objaśnieniem znaczeń wyrazów.
9. **Imiona** podajemy w **pełnym** brzmieniu! Tzw. otęczęstwo przy nazwiskach rosyjskich markujemy inicjałem.
10. W spisie treści oraz w bibliografii wyrazy (nazwiska, imiona, tytuły prac) pisane w oryginale alfabetem cyrylickim **transliterujemy** na alfabet łaciński (stawiamy literę za literę), wedle zasad w *Słowniku ortograficznym* (np. *Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*. Opracowanie zasad pisowni i interpunkcji polskiej prof. Edward Polański, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006). Poza spisami treści i bibliografią wyrazy (nazwiska, imiona, tytuły prac) pisane w oryginale alfabetem cyrylickim **transkrybujemy** na alfabet łaciński, wedle zasad we wzmiankowanym *Słowniku ortograficznym*. Np. w transliteracji: *Avdeev, Belova, Čavdarova, Šmelev, Lichačev, Žirmunskij*; w transkrypcji: *Awdiejew, Bielowa, Czawdarowa, Szmielew, Lichaczow, Żyrmunskij* itp.
11. W artykułach polskich i innych, pisanych alfabetem łacińskim, wyrazy pospolite w oryginale zapisane alfabetem cyrylickim, **transliterujemy** na alfabet łaciński, wedle zasad sformułowanych w powołanym wyżej słowniku. Np. *uvažitel’nyj, počtitel’nyj, delikatnyj, taktičnyj, skromnyj, vežljivo*.
12. Odstępujemy od niektórych zasad transliteracji alfabetów cyrylickich podawanych w wymienionym wyżej słowniku ortograficznym.

- a) Cyrylicie (rosyjskie, ukraińskie, białoruskie, bułgarskie, serbskie i macedońskie) znaki: *x, u, ю, я* zgodnie z tradycją oddajemy w postaci dwuznaków *ch, šč, ju, ja*.
- b) Ukraińskie znaki *u, i, ї* oraz *z, ь* transliterujemy zgodnie z zasadami ich transkrypcji jako *y, i, ji* oraz *h, g*.

Sugerowane przez słownik użycie innych znaków może nastęrczać trudności czytelnikom przyzwyczajonym do zapisów tradycyjnych. Zaproponowane przez redakcję „Etnolingwistyki” odstępstwa od norm słownikowych nie wprowadzają żadnych niejasności.

13. **Przypisy** wprowadzające tekst poboczny, a więc komentarze, dopowiedzenia, szczególnie dodatki itp., podajemy osobno u dołu strony, z numeracją ciągłą. Przypisy czysto bibliograficzne w tekście głównym (odesłania do artykułów i książek) podajemy w następującej konwencji: (nazwisko rok wydania: strona), np. (Kowalski 2001: 29).
14. **Bibliografia** – wzorcowe opisy dla:
 - a) **książek autorskich**: Klemensiewicz Zenon, 1953, *Zarys składni polskiej*, Warszawa: PWN. Markowski Andrzej, 1992, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. 1 i 2, Wrocław: Wiedza o Kulturze.
 - b) **wydawnictw zbiorowych**: Dobrzyńska Teresa (red.), 1992, *Typy tekstów. Zbiór studiów*, Warszawa: Wyd. IBL. Bralczyk Jerzy, Mosiołek-Kłosińska Katarzyna (red.), 2001, *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych*, Warszawa: Rada Języka Polskiego przy Prezydium PAN.
 - c) **artykułów w tomach zbiorowych**: Mayenowa Maria Renata, 1971, *Spójność tekstu a postawa odbiorcy*, [w:] *O spójności tekstu*, red. Maria Renata Mayenowa, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wyd. PAN, s. 189–205. Ożóg Kazimierz, 1993, *Ustna odmiana języka ogólnego*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2. *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Wrocław: Wiedza o Kulturze, s. 87–100 [wyd. 2 jako *Współczesny język polski*, Lublin: Wydawnictwo UMCS 2001].
 - d) **artykułów w czasopismach**: Bogusławski Andrzej, 1988, *Glosa do książki aktów mowy*, „Pamiętnik Literacki” 79, s. 103–124. Karolak Stanisław, 1996, *O semantyce aspektu (w dwudziestą rocznicę publikacji rozprawy F. Antinucciego i L. Gebert „Semantyka aspektu czasownikowego”)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 52, s. 9–56. Pisarkowa Krystyna, 1974, *O stosunkach między parataksą a hipotaksą. Na przykładzie polskich zdań przeciwstawnych i przyzwalających*, „Język Polski” z. 2, s. 81–93.
15. W tekstach polskich odступujemy od niektórych narodowych zasad pisowni stosowanych w bibliografiach angielskiej czy rosyjskiej, np. wielkich liter w tytułach prac angielskich i podwójnego ukośnika // w pracach rosyjskich, stosowanego dla wprowadzenia informacji o pracach zbiorowych i tytułach czasopism, w jakich znajdują się cytowane artykuły.

Piszemy więc:

Wierzbicka Anna, 1980a, *The case of surface case...* zamiast Wierzbicka Anna, 1980a, *The Case of Surface Case...* Toporov Vladimir N., 2004, *O ponjatii mesta, ego vnutrennich svjazzach, ego kontekste (značenie, smysl, etimologija)*, [w:] *Jazyk kul'tury: semantyka i grammatika. K 80-letiju s. dnja roždenija akademika Nikity Il'iča Tolstogo (1923–1996)*, Moskva: Izdatel'stvo „Indrik”, s. 12–106.

zamiast:

Toporov Vladimir N., 2004, *O ponjatii mesta, ego vnutrennich svjazjach, ego kontekste (značenie, smysl, etimologija) // Jazyk kul'tury: semantyka i grammatika. K 80-letiju s. dnija roždenija akademika Nikity Il'iča Tolstogo (1923–1996)*, Moskva: Izdatel'stvo „Indrik”, s. 12–106.

16. W artykułach pisanych po angielsku i po rosyjsku zachowujemy w bibliografii sposób pisania przyjęty w odnośnych tradycjach językowych.
17. Książki i artykuły tego samego autora należy w bibliografii podawać w porządku chronologicznym. Jeśli kilka publikacji przypada na ten sam rok, należy rozróżnić poszczególne prace (w bibliografii i, odpowiednio, w tekście głównym) za pomocą małych liter a, b, c itd., np. w bibliografii: Wierzbicka Anna, 1980a, *The case of surface case...*, zaś w tekście głównym (Wierzbicka 1980a).

CZASOPISMA	
Biblioteka Główna Uniwersytetu Marii Curie - Skłodowskiej w Lublinie	25
18669	
2013	

UIMCS

WYDAWNICTWO

